

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЮЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 5 (179)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Ласевський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мищик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікацій яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.
Ідентифікатор медіа R30-02988 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2024

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 5 (179)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine.
Media identifier R30-02988 in the Register of media subjects

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2024

ЗМІСТ

У глиб віків

Гулевич В. Що таке «татарщина» із заповіту Волинського князя Володимира Васильковича (1287 р.)?	5
Кондратьєв І. Війни з Московською державою на теренах Чернігово-Сіверщини за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.)	10
Павленко С. Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р.	24
Петренко І., Сірий О., Боєчко В. «Збирання» гетьманом Кирилом Розумовським рангових маєтностей Гадяцького замку в Грунській сотні Гадяцького полку	38

Історія міст і сіл

Фурсова Ю. Діяльність Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва (розкриття питання виробництва й постачання кахлів до міст Батурина та Глухова на основі аналізу архівних документів ЦДІАК)	51
Пилипенко О. Зовнішня торгівля Наддніпрянської України промисловою продукцією та світовий ринок наприкінці XIX – на початку XX ст.	55
Шакула В. Внесок Сергія Бояренка в розвиток хлібопекарства Переяславщини в другій половині XX ст.	65
Косаченко В. Чернігівський обласний молодіжний театр	70

Церковна старовина

Федчук О. Неоунія на Волині: на прикладі села Цегів Горохівського повіту	81
---	----

Мовою документів

Мицик Ю., Павленко С. Листи Івана Мазепи до Петра I та Федора Головіна (1701 р.)	88
Савенок В., Соломаха С. Установча конференція Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову 9 липня 1989 р. (конспект)	92

Розвідки

Нікітіна А. Книжковий спадок родин Розумовських та Рєпніних: архівний аналіз	100
Лук'янець К. Голодомор на Гадяччині: особливості перебігу	104
Еткіна І. Голодомор та репресії у районі діяльності Варвинського політвідділу МТС	114
Бойда А. Постать Василя Порайка у свідченнях Миколи Межусва (за матеріалами слідчої справи)	121

Філологічні студії

Май-Борода М. Поетичний Псалтир румунського дипломата Теодора Корбе в колекції Чернігівського історичного музею	135
--	-----

Дослідницькі нотатки

Солохненко В. Культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників	145
Файда О. Перші з'їзди візантиністів та українська наука (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій)	156
Задунайський Д. Від практики до теорії: принципи українського воєнного мистецтва 1917–1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва	168
Мазепа О. Дослідження допоміжних історичних дисциплін у журналі «Український історик»	175

Ювілеї

Полудень віку Сергія Зозулі	181
-----------------------------------	-----

Пам'ятаємо

Пам'яті Григорія Павловича Станкевича (1954–2021) – українського педагога, талановитого краєзнавця	183
--	-----



CONTENT

Into the depths of centuries

Gulevych V. What is «tatarshchyna» from the will of Volyn prince Volodymyr Vasylykovich (1287)?	5
Kondratiev I. Wars with the Moscow state on the Chernihiv-Sivershchyna land in the Lithuanian-Polish period (the 16th – the first half of the 17th c.)	10
Pavlenko S. The Garrison of Baturyn on 2 November, 1708	24
Petrenko I., Siry O., Boiechko V. «Collecting» by hetman Kyrylo Rozumovsky of the ranking properties of the Gadyach castle in the Hrun hundred of the Gadyach regiment	38

The history of cities and villages

Fursova J. The activities of Baturyn and Hlukhiv construction expedition (disclosure of the production and supply of tiles to cities of Baturyn and Hlukhiv based on the analysis of archival documents of Central state archive of Ukraine)	51
Pylypenko O. Foreign trade of Nadniprianska Ukraine in industrial products and the world market at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.	55
Shakula V. Contribution of Serhii Boyarenko to the development of Pereyaslav region bakery in the second half of the 20th c.	65
Kosachenko V. Chernihiv regional Youth theater	70

Church antiquities

Fedchuk O. Neo-Union in Volyn: the example of the village of Tsehiv, Horokhiv powiat ...	81
---	----

The language of documents

Mytsyk Yu., Pavlenko S. Letters of Ivan Mazepa to Peter I and Fyodor Golovin (1701)	88
Savenok V., Solomakha S. Constituent conference of the Chernihiv regional organisation of the Nation's Movement of Ukraine for Perestroika 9 July 1989 (summary)	92

Explorations

Nikitina A. The book heritage of Rozumovsky and Repnin families: an archival analysis	100
Lukianets K. Holodomor in Hadiachchyna: features of the course	104
Etkina I. Holodomor and repression in the area of activity of Varvyn political department of MTS	114
Boida A. The figure of Vasyl Porayko in Mykola Mezhuiev's testimony (based on the materials of the investigation case)	121

Philological studies

Mai-Boroda M. Poetic Psalter of Romanian diplomat Teodor Korbe in the collection of Chernihiv historical museum	135
--	-----

Research notes

Solokhnenko V. Cultural and educational activities of Protestants in the Ukrainian territories in the second quarter of the 16th – the middle of the 17th c. in works of domestic researchers	145
Fayda O. First congresses of byzantinists and Ukrainian science (to the centenary of the First International Congress of byzantine studies)	156
Zadunaiskyi D. From practice to theory: the principles of Ukrainian military art of 1917–1918 in the works of general Vsevolod Petriv	168
Mazepa O. Research of supplementary historical disciplines in the journal «Ukrainian historian»	175

Anniversaries

Noon of age of Serhiy Zozulya	181
-------------------------------------	-----

We remember

In memory of Hryhorii Pavlovych Stankevych (1954–2021) – Ukrainian pedagogue, talented local historian	183
--	-----



УДК 94(477)«1287»

Владислав Гулевич



ЩО ТАКЕ «ТАТАРЩИНА» ІЗ ЗАПОВІТУ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА (1287 р.)?

DOI: 10.58407/litopis.240501

© В. Гулевич, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4040-817X>

Мета статті – з'ясувати, чим була «татарщина» із заповіту волинського князя Володимира Васильковича (1287 р.). **Новизна:** «татарщина» досі не була предметом спеціального дослідження. У джерелах XIII ст. вона згадана лише один раз і жодного разу в XIV ст. Тому для визначення її суті й змісту проаналізовано згадки про «татарщину» та «ординщину» в джерелах XV–XVI ст. **Висновки:** «татарщина» була нерегулярним екстраординарним і чітко не обумовленим податком на князівські потреби, пов'язаними з монголами.

Ключові слова: князі Романовичі, монгольські податки, «татарщина».

Дослідження взаємин князів династії Романовичів з монголами й татарами тривають уже понад півтора століття. Кількість монографій та окремих статей на цю тему наразі має величезний перелік, аналіз якого не є завданням цієї праці. Утім, чимало проблем цих відносин і досі або не отримали належної уваги, або не були розв'язані передусім через брак джерел. Серед таких можна назвати монгольську податкову політику у володіннях Романовичів. Зокрема нам нічого невідомо про те, чи провели монголи у володіннях князів Данила й Василька Романовичів перепис населення, необхідний для визначення кількості оподаткованих людей. Ми навіть не маємо даних про те, які саме податки й повинності були накладені на населення володінь Романовичів, хто і як їх збирав та куди їх dopravляли. Певне свідоцтво про їхній можливий перелік маємо лише з хронологічно близького ярлика 1267 р. хана Менгу-Тимура, даного Православній Церкві: «дань», «тамга», «попложное», «ям», «война», «подвода» і «корм»¹.

Усі згадані податки та повинності, окрім данини, про яку дискутують, визначити доволі легко². Стосовно данини для володінь Романовичів можна навести заповіт Володимира Васильковича (1287), де згадані, зокрема, «поборъ» і «тотарьща», за якими потрібно звертатися «ко князю»³. Складність визначення їх суті й змісту викликана тим, що «татарщина» згадана в джерелах XIII ст. лише один раз. Герберт Шурман вважав, що йдеться про монгольські податки «alban» та «qorčur / qūbchūr / qubčiri», тобто «данину» та «поборъ», а на думку Джона Сміта навпаки – «поборъ» і «данину»⁴. Питання, чи можна албан і кубчур співвідносити з «побором» і «татарщиною» або «пошлиною» та «даниною» з ярликів Православній Церкві 1357 і 1379 рр.⁵ залишається відкритим, позаяк «дань» на Волині була відома. Так, Володимир Василькович заповів своїй дружині «городъ Кобрынъ . и с

¹ Памятники русского права. Вып. 3. Москва, 1953. № 3. С. 467–468.

² Gulevych V. On the issue of subordination of the galician-volhynian princes to the Mongol empire and its consequences. *Reconstructing the Past*. 2023. Vol. 1. № 4. P. 65–69.

³ Полное собрание русских летописей: В 24-х т. Изд. 2-е. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 903–904; Купчинский О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. Львів, 2004. № 46. С. 317.

⁴ Schurmann H. Mongolian tributary practices of the 13th c. *Harvard journal of Asiatic studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Yenching Institute, 1956. Vol. 19. № 3–4. P. 304–389; Smith J. Mongol and Nomadic taxation. *Harvard journal of Asiatic studies*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Yenching Institute, 1970. Vol. 30. № 3–4. P. 46–85.

⁵ Памятники русского права. Вып. 3. № 5. С. 469; № 1. С. 465.

людми и з данью» за умови, щоб «*како при мнѣ даяли [данину] тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моеи*»⁶.

Словники пояснюють «*поборъ*» і «*татарщину*» як, відповідно, «подать, збір податі» й «данину, що виплачували татарам»⁷. На думку ж Вадима Арістова, «побор» і «татарщина», вірогідно, були різновидом ситуативних повинностей, зокрема натурального податку, а фактично стягненням на утримання татар (насамперед їх очільників). Двічі повторені в ГВЛ слова про зустріч Романовичами монголів «с *питьемъ и с дары*»⁸ можуть свідчити, що це – стійка формула, а «кормління» і «дари» отримали назву «татарщина», пізнішою аналогією якої вірогідно є литовська «*ординщина*»⁹. Спостереження цікаве, але воно потребує уточнення.

На нашу думку, «питье» і «дары» не слід ототожнювати ні з податком, ні з повинністю. Про роль алкоголю у взаєминах князів із монголами в XIII ст. ми маємо лише дві згадки. Але у XV ст. алкогольні напої відіграватимуть важливу роль у дипломатичних відносинах кафінських генуезців із кримськими ханами¹⁰, і вони не були ні даниною, ні повинністю. Судячи з величезного обсягу вина, піднесеного владою міста Кафи кримському хану Хаджи Гірею у жовтні 1456 р. (441 мітрій, тобто 4,5 т¹¹, на суму 1646 аспрів), воно було призначене для всього ханського війська¹². Те, що монгольські воїни в поході споживали значні об'єми вина, прямо вказує Джувейні. Коли каан Менгу «доручив завоювання західних областей» своєму брату Хулагу, то для забезпечення його війська «було наказано, щоб усі [підкорені монголами] землі [по яким проходитиме військо Хулагу] дали по одному *тагару*, тобто 100 мандів, борошна і по 50 мандів, тобто одній *шкурі* (бурдюку – В.Г.), *вина на кожного чоловіка* (воїна – В.Г.)»¹³. У своїх приватних володіннях князі Русі тримали чималі запаси меду та вина. Так, літопис повідомляє, що тільки в одному маленькому княжому селі «*въ погребѣхъ было ѿ (=500) берковъсково медоу . а вина пѣ (=80) корчагъ*»¹⁴. Берковець містив 10 пудів¹⁵. Тобто, у цьому випадку запас лише питного меду складав понад 80 т.

Отже, можна думати, що й Романовичі виставляли «*питье*» для значно ширшого кола осіб, ніж монгольська верхівка. Натомість обдарувати всіх монгольських воїнів було просто неможливо. Тому навряд чи можливо помилитися, коли йдеться про «дари» – поширений у відносинах із монголами й татарами звичай, який пережив століття і був добре знаний в Орді та Кримському ханаті. У більш пізній час дари в латинській традиції отримали назву «*новена*» (лат. «*povena*» від лат. «*povem*» – дев'ять). Її суть окреслив Іосафат Барбаро: «*Новеною називається дар, що складається з дев'яти різних предметів, наприклад шовкової тканини, скарлатового сукна*¹⁶ *й інших речей, числом до дев'яти: такий звичай піднесення [дарів татарським] правителям у цих областях*»¹⁷. Обізнаний із монгольськими звичаями Василько Романович рекомендував заpastися дарами францисканцю Іоанну Плано де Карпіні, який прямував як папський посланець у Монголію. Без подарунків йому було б складно виконати посольську місію, у чому він згодом переконався й сам¹⁸. Тому францисканець вчинив так, як йому радив князь¹⁹.

«Татарщина» знову зустрічається в джерелах майже через два століття – вона згадана у грамотах княгині Анни, дружини князя Свидригайла. Першою грамотою від 9 лютого

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 903.

⁷ Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1989. Вып. 15: (Персть–Подмышка). С. 131–132; Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 2011. Вып. 29: (Сулеги–Тольмиже). С. 221.

⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 892, 893.

⁹ Галицько-Волинський літопис: текстологія / Ред. Толочко П. Київ, 2020. С. 618–622.

¹⁰ У травні 1442 р. під час переговорів з нещодавно обраним кримським ханом Хаджи Гіреєм генуезці піднесли йому малавзю на суму 168 аспрів: Джанов О. Книга Масарії Кафи 1441–1442 рр. *Ucrainica Medievalia*. 2021. № 4. С. 335.

¹¹ Мітра (мѣтрон) – грецька міра виміру рідини для вина в Константинополі, Пера, Тані та Кафі, про яку ще в XIV ст. згадував Франческо Пеголотті (метро), ідентична візантійському *θαλασσιον μέτρον*, що містить бл. 10,25 літри: Schilbach E. Byzantinische Metrologie. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1970. S. 112, 129; Pegolotti Francesco Balducci. La pratica della mercatura. Cambridge, Massachusetts, 1936. P. 53.

¹² Джанов А. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг. *Сугдейський збірник*. Київ, 2019. Вип. 2 (VIII). С. 86, 159–160.

¹³ 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. The History of the Word-Conqueror. Vol. II / Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle. Manchester, 1997. P. 609.

¹⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 333, 334.

¹⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева, под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. 2-е изд., стер. Москва, 1986. Том I (А–Д). С. 156–157; Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1975. Выпуск 1 (А–Б). С. 147.

¹⁶ Скарлат – старовинна дорога тканина, назва якої походить від фр. «*écarlate*» – яскраво-червоний колір.

¹⁷ Барбаро Іосафат. Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / Вступ. ст., подг. текста, перевод и комментарий Е.Ч. Скржинской. Москва: Наука, 1971. С. 141–142.

¹⁸ Giovanni di Plan Carpine. Storia dei Mongoli. Spoleto, 1989. P. 268.

¹⁹ Ibid. P. 303.

1470 р. вона дала своєму слугі «Васильевичу Ленцу а братаничу его Фальцу землю служебную». Із тексту випливає, що «татарщина» – не повинність, а данина (податок): «...а съ той земли имъ намъ служыти конемъ, а **даньемъ** ничего не дати – ни татарщины, ани ильну, ани собакъ кормити, на ястреба кормить развей»²⁰. У грамоті від 15 грудня 1473 р. сказано, що «Мы великая кн(я)з(и)ни Швитрыгаилова Анна отпустили есмо татарщину грошей 15 кгрощъ ловчыи Мошляку старому у детемъ его»²¹.

Існувала «татарщина» і в удільних володіннях князів, які розпоряджалися нею на власний розсуд. Так, князь Іван Васильович²², заснувавши у Давид-Городку собор, дав «...изъ плату ... Городецкого съ татарщины ... тремъ попомъ каждому попу по две коне и по двадцати и по чотыре грошы литовское монеты, а дьякону рубль без чотырехъ грошей литовское монеты»²³. Усі три згадані грамоти походять з території Пінського князівства (Столінський район Республіки Беларусь). У XIII ст. Турово-Пінське князівство, принаймні його південна частина на Правобережжі Прип'яті, також входила до складу Улусу Джучі²⁴.

«Татарщину» чотири рази згадують договірні грамоти московського князя Івана III з рідним братом Углицьким князем Андрієм 1481 р. у частині, що регулювала їх відносини з татарськими державами: «А с Романова городка дати ти татарщину къ Ярославлю по старингъ» і «А с Романова городка дати ми татарщину къ Ярославлю по старингъ»²⁵. Цілком очевидно, що й ця «татарщина» не була винаходом XV ст., а мала тяглість і поширення зі значно раніших часів. Можна думати, що до тексту договору вона потрапила лише тому, що місто було куплене особисто княгинею Марією Ярославною, яка віддала його своєму сину Андрію Васильовичу після того, як Іван III загарбав усю спадщину бездітного брата Юрія Васильовича (†12 вересня 1473 р.). Із договору цілком очевидно, що «татарщина» – це не частина згаданої у ньому татарської данини («выход»), а окремий податок.

«Татарщина» не могла бути податком на утримання монголів, оскільки для цього існував згаданий у ханському ярлику 1267 р. «корм». На думку низки дослідників, це дослівний переклад монгольського «*šigüsü~šügüsü*», що спочатку означало «їжа (зазвичай м'ясо) для піднесення; їжа для подорожуючих чиновників; ціла вівця, приготована й подана почесним гостям»²⁶. Слово «*süsün*» зустрічається в ярликах ординських ханів Токтамиша (1393) і Тимур-Кутлуга (1398), кримських ханів Хаджи Гірея (1453), Менглі Гірея (1467), Саадат Гірея (1523) та Сахіб Гірея (1523). Тобто, «*ši'üsün*» або «*šüsün*» – технічний термін монгольської ямської системи, що окреслював обов'язки служби поштової станції щодо державних посланців і роз'їзних чиновників. Він включав їжу, напої і, ймовірно, фураж для коней²⁷.

Але «кормъ» як повинність населення на утримання посадових осіб або війська відомий на території володінь Романовичів із домонгольських часів: «и реч(ѣ) Болеславъ . разведете дружину мою по городомъ . на кормъ» (1018) і «и прил [князь Данило Романович] землю Галичскую . и розда городы бояромъ . и воеводамъ . и бѣаше корма . оу нихъ много» (1234)²⁸. Отже, утримання військових гарнізонів і знаті не було нововведенням, але відтепер крім княжого війська населення зобов'язали в разі потреби утримувати ще й монгольське. Оскільки перебування монгольських гарнізонів у володіннях Романовичів на постійній основі джерела не фіксують, виконання цієї повинності лягало на плечі їхніх підданих лише під час виконання іншої – «війни», коли військо монголів проходило через землі князів.

Перейдемо до «ординцини». Генетичний зв'язок між волинською та пінською «татарщинами» і литовською «ординциною» простежити неможливо передусім через брак даних у період кін. XIII – кін. XV ст. Але повністю заперечувати його, мабуть, не варто. Так, суд 29 лютого 1499 р. зобов'язав людей бояр Котовичів робити те, що «они зьдавна

²⁰ Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском с присовокуплением привилегий на входы в пущи и на земли. Вильна, 1867. С. 340.

²¹ Національні гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1777. Пінскі земскі суд. Воп. 1. Адз. зах. 88. Арк. 85 (86). Опублікована в: Ревизия пущ и переходов звериных... С. 330.

²² Син серпуховсько-боровського князя Василя Ярославовича, який втік у ВКЛ: Грушевський А. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-русского государства XIV–XVI в. Киев, 1902. С. 7–10.

²³ Ревизия пущ и переходов звериных... С. 348.

²⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 872.

²⁵ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Москва–Ленинград, 1950. № 72. IIа. С. 259; № 72. IIб. С. 262; № 72. IIIа. С. 265; № 72. IIIб. С. 267.

²⁶ Vér M. The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan. PhD Dissertation. Advisors prof. dr. I. Zimonyi, dr. S.-C. Raschmann. Szeged, 2016. P. 105 nota 190; Vásáry I. *Susun* and *süsün* in Middle Turkic texts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1977. Т. XXXI. Fasc. 1. P. 51–59; Allsen T. Imperial posts, West, East and North: a review article. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 2010. № 17. P. 267.

²⁷ Там само.

²⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 130, 771.

[робили разом] з волостю ... Свислоцкою [–] города рубливали и ордынщину давали»²⁹. Тобто, будувати або ремонтувати міста – це повинність, а ординщина – податок. На початку XVI ст. його брали як грошима, так і в натуральній формі (хутром і сукном); але збирали і з міст, що колись були монгольськими данниками (Смоленськ, Берестя, Луцьк, Володимир, Мельник, Дорогичин), і з тих, які ніколи не платили данину ні монголам, ні татарам (білорусько-литовські Вітебськ, Полоцьк, Браслав, Мінськ, Новогрудок, Ліда, Волковиськ, Каменець, Гродно, Пуня, Ковно, Троки, Вільно, Більськ, Гоньондз, Райгород та ін.)³⁰. Гадаємо, що 1501 р. саме «ординщину» Велике князівство Литовське передало своєму союзнику хану Великої Орди Шейх-Ахмату, задля підтримки в критичній ситуації³¹.

Попри те, що записи про «ординщину» рідкісні, вона мала значення, потребувала урегулювання, тож двічі згадана в Полоцькому земському привілеї 1511 р.³² Але серед низки подібних земських привілеїв жоден інший не містить згадки про неї³³, особливо проти очікування у Волинській (1501, 1509)³⁴ і Київській (1507, 1529)³⁵ землях, які найближче контактували з татарським світом. Платили «ординщину», принаймні на поч. XVI ст., хоч і «по давному», але ситуативно. Накладав її великий князь литовський³⁶. Також він дозволяв пустити її на потребу міст, зокрема, на відновлення знищених пожежею дерев'яних фортифікацій і житла мешканців Луцька³⁷.

Отже, можна зробити обережний висновок, що: 1) «татарщина» XIII ст., напевно, була нерегулярним екстраординарним і чітко не обумовленим податком на певні князівські потреби, пов'язаними з монголами. У якому вигляді її могли збирати як в XIII ст., так і в XV ст., невідомо; 2) навряд чи «татарщину» можна ототожнити з «дарами», оскільки оподатковане населення не володіло масово чимось таким, що можна було піднести монголам у вигляді «дарів», які мали цінність в очах її верхівки, ласої до предметів розкоші. Тож Романовичі робили «дари» монгольській верхівці, напевно, з власних ресурсів / власним коштом (коштовна тканина, хутро, зброя, коні, предмети розкоші зі срібла та золота тощо), як і «питьє» війську, а компенсували свої витрати натуральними зборами з населення; 3) «татарщина» не була податком на утримання татар, оскільки для цього існував «корм», згаданий у ханському ярлику 1267 р.

References

- Kupchynskiy, O. (2004). Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi pol. XIV st. Doslidzhennia. Teksty [Acts and documents of the Galicia-Volhynia principality of the 13th – the first half of the 14th c. Researches. Texts]. Lviv, Ukraine.
- Dzhanov, O. (2021). Knyha Masarii Kafy 1441–1442 rr. [The book of Masarya Kafa of 1441–1442]. *Ucrainica Medievalia*, 4, C. 308–376.
- Tolochko, P. (Ed.). (2020). Halytsko-Volynskiy litopys: tekstolohiia [Galician-Volyn chronicle: textology]. Kyiv, Ukraine.
- Dzhanov, O. (2019). Kaffa, Krymskoe khanstvo y osmany v 1454–1456 hh. [Kaffa, the Crimean khanate and the Ottomans in 1454–1456]. *Suhdeiskiy zbirnyk – Sugdei bulletin*, 2 (VIII), C. 79–163. Kyiv, Ukraine.

Гулевич Владислав Петрович – магістр історії, головний консультант Управління по зв'язках з місцевими органами влади і органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України (Київ, Україна).

²⁹ Lietuvos Metrika. Kn. nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5. Vilnius, 2012. № 194. P. 119.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России: В 5 т. Санкт-Петербург, 1848. Т. II. 1506–1544. № 13. С. 11; № 168. С. 216–217; Lietuvos Metrika. Kn. nr. 5. № 449. P. 286–287 = Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. 1340–1506. № 193. С. 343.

³¹ Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1975. Т. 32: Хроники Литовская и Жмоитская, и Быхов-ца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного. С. 101.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 70. С. 88 = Lietuvos Metrika. Kn. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995. № 613. P. 453.

³³ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев, 1889. С. 138.

³⁴ 1501: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863. Т. I. № 36. С. 27–28; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25. (1387–1546): Užrašymų knyga 25. Vilnius, 1998. № 36. P. 101–103; 1509: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 54. С. 64–66; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499–1514): Užrašymų knyga 8. Vilnius, 1995. № 363. P. 279–281.

³⁵ 1507: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 30. С. 33–36; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8. № 289. P. 240–242; 1529: Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. С. 207–211; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25. № 130. P. 187–191.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. II. № 61. С. 78; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892. С. 487.

³⁷ Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. Pabaigos kopija). Vilnius, 1997. № 248. С. 212. Пор.: Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізія українських замків 1545 р. Київ, 2005. С. 113.

Gulevych Vladyslav – MA (history), chief consultant department for relations with local authorities and local self-government bodies of the Verkhovna Rada of Ukraine (Kyiv, Ukraine).
E-mail: gulevych_v@ukr.net

**WHAT IS «TATARSHCHYNA»
FROM THE WILL OF VOLYN PRINCE VOLODYMYR VASYLKOVYCH
(1287)?**

The purpose of the article is to find out what the «tatarshchyna» was from the will of the Volyn prince Volodymyr Vasylovych (1287). Novelty: «tatarshchyna» has not yet been the subject of a special study. In the sources of the 13th c., it is mentioned only once and never in the 14th c. Therefore, references to «tatarshchyna» and «ordynshchyna» in the sources of the 15th–16th c. were analyzed to determine its essence and content. Conclusions: «Tatarshchyna» was an irregular extraordinary and not clearly determined tax on princely needs related to Mongols.

Key words: Romanovychs princes, Mongol taxes, «tatarshchyna».

Дата подання: 27 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гулевич, В. Що таке «татарщина» із заповіту Волинського князя Володимира Васильковича (1287 р.)? *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 5–9. DOI: 10.58407/litopis.240501.

Цитування за стандартом APA

Gulevych, V. (2024). Shcho take «tatarshchyna» iz zapovitu Volynskoho kniazia Volodymyra Vasylovycha (1287 r.)? [What is «tatarshchyna» from the will of Volyn prince Volodymyr Vasylovych (1287)?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 5–9. DOI: 10.58407/litopis.240501.





ВІЙНИ З МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ (XVI – перша половина XVII ст.)

DOI: 10.58407/litopis.240502

© І. Кондратьєв, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0696-2254>

Мета дослідження – узагальнити перебіг військових конфліктів на теренах Чернігово-Сіверщини між Великим князівством Литовським, а з 1569 р. – Річчю Посполитою, та Великим князівством (від 1547 р. – царством) Московським, протягом XVI – першої половини XVII ст. **Методика** дослідження спиралась на використання проблемно-хронологічного, історико-генетичного, історико-порівняльного та логіко-теоретичного методів. Проблемно-хронологічний метод вбачає систематизацію фактів у хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Історико-генетичний підхід дозволив висвітлити розвиток військових конфліктів у процесі, а використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати події та провести пошук історичних паралелей. **Наукова новизна.** Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію породило тезу про визначальну роль степового кордону в історії українського козацтва. Але окрім «козацької» цілком логічно вести мову і про «боярську» ділянку цього фронтиру, яка проходила по Чернігово-Сіверщині. Також у статті вперше в історіографії зазначений день розгрому Філоном Кмітою московського загону під Остром – 11 квітня 1562 р. **Висновки.** У XVI – першій половині XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Регіон мав стати плацдармом для подальшої експансії Московського князівства, але цей потенціал не був реалізований. Подальшому просуванню завадили подніпровські Любецька та Остерська волості (від середини XVI ст. – староства) Київського воєводства. Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів, до оборони литовсько-польської держави були залучені широкі контингенти людності, основу яких складало дрібне боярство.

Ключові слова: Остерське староство, Любецьке староство, Київське воєводство, Чернігово-Сіверщина, литовсько-московські війни, польсько-московські війни, прикордоння, фронтір.

Пряма російська агресія 24 лютого 2022 р. як конвенціональний етап російсько-української війни вкотре довела важливу роль фронтиру як території, що першою приймає ворожий удар і дає можливість країні зорганізувати подальшу оборону. Сучасні події зумовлюють дослідницький інтерес до пошуку історичних паралелей. Виявилось, що, незважаючи на «механізацію» війни, як і сотні років тому ворог просувається давніми шляхами, що водні перешкоди не втратили значення природних рубежів, а міста і в XXI ст. можуть ставати фортецями й надовго затримувати просування ворога. Століттями на прикордонні держави осаджували зобов'язані військовою службою контингенти людності, які можна вважати праобразом сучасних формувань територіальної оборони.

З огляду на це показовою є історія прикордонної Чернігово-Сіверщини у XVI – першій пол. XVII ст. Зазначимо, що кордони цього історико-географічного регіону не були сталими та змінювались відповідно до перебігу історичних процесів. Протягом 1500–1618 рр. Чернігово-Сіверщина перебувала в складі Великого Московського князівства (від 1547 р. – царства), за винятком вузької смуги придніпровських земель – Остерської та Любецької волостей (згодом – староств) Київського воєводства Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а від 1569 р. – Речі Посполитої. Цей факт визначив історію регіону як історію постійних воєн та прикордонних конфліктів. Чернігівські землі стали своєрідним плацдармом для можливої московської експансії на Правобережжя. Але значні військово-службові контингенти людності¹, що були оселені навколо Остра та Любеча, не дали мож-

¹ У першій пол. XVII ст. кількість дрібної шляхти в Любецькому старостві становила близько 3000–3600 чол. У 1646 р. Любецьке та Лоевське староства були спроможні виставити 600 бояр озброєних «по козацьки». Більше двохсот родів дрібної шляхти були оселені на Остерщині. Див.: Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI –

ливості Московській державі реалізувати наявний потенціал, ба навіть посунути кордон до Дніпра, хоча відстань до річки на найвужчій ділянці сягала 20 км.

Військова історія належить до одного з популярних напрямків гуманітаристики, тому історіографічний огляд означеної проблематики й сам може стати темою ґрунтовної розвідки. Свідомо уникаючи цього, зазначимо, що ще від праць Б. Папроцького², Р. Гейденштейна³ та М. Стрийковського⁴, наука продовжує звертатися до військової історії Чернігово-Сіверщини, тому дозволимо собі окреслити виключно сучасні тенденції цього процесу. Військову історію регіону не оминають при створенні загальних досліджень, в основі яких політична історія. Серед великого масиву літератури згадаємо праці про добу ВКЛ П. Клепатського⁵ та О. Русіної⁶; Речі Посполитої – В. Бобінського⁷, М. Крома⁸, П. Кулаковського⁹, Н. Яковенко¹⁰. Мілітарна історія Чернігово-Сіверщини відобразилася в роботах Д. Вирського¹¹, С. Леп'явка¹², О. Мальченка¹³, Б. Черкаса¹⁴ та ін. Історію воєн досліджують у контексті вивчення історії Чернігова¹⁵, Любеча¹⁶, Остра¹⁷ та ін. Протягом останніх років активно розробляється політична та військова історія прикордоння¹⁸. З'явилася низка праць з історії окремих військових конфліктів¹⁹ та історії фортифікації²⁰ на теренах Чернігово-Сіверщини. Згадаємо також про довідникові та енциклопедичні видання²¹. Але комплексне дослідження з військової історії регіону за литовсько-польської доби на сьогодні відсутнє, спробуємо цією розвідкою частково заповнити цю лаку.

Початок боротьби за Чернігово-Сіверщину припав на кінець XV ст. У 1498 р. великий князь Олександр скаржився московському князю Івану III на його союзника Менглі Гірея, який того року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села²². У 1500 р. до Московської держави відійшов Любеч. Тоді ж спалахнула війна між Московською та Литов-

сер. XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 204; Його ж. Службена шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації. *Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзейне і ўзаемаўплывы*. Гомель, 2016. Вип. 2. С. 61–68.

² Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584. Kraków, 1858. 6+964+CLXII s.

³ Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582). Санкт-Петербург, 1889. 4+LXXXVI+312 с.

⁴ Стрийковский М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. 1075 с.

⁵ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква, 2007. 480 с.

⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. 244 с.

⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 599 s.

⁸ Кром М. «Вдовствующее царство»: Политический кризис в России 30–40-х гг. XVI в. Москва, 2010. 888 с.

⁹ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ, 2006. 496 с.

¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 472 с.

¹¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). Київ, 2016. 299 с.

¹² Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. 216 с.

¹³ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середини XVII ст. Київ, 2001. 378 с.

¹⁴ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515–1540). Київ, 2006. 244 с.

¹⁵ Леп'яво С. Чернігів. Історія міста. Київ, 2012. 432 с.

¹⁶ Кондратьєв І. Любецьке староство... 384 с.

¹⁷ Александрович М. Остерский уезд. Киев, 1881. Вип. 1. Историческое описание. 110 с.; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). Чернігів, 2010. 112 с.

¹⁸ Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.: 2-е изд. Москва, 2010. 320 с.; Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.). Белгород, 2004. 352 с.; Темушев В. Формирование территории Гомельской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.). *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*. Мінск, 2007. С. 16–73; Його ж. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. Москва, 2009. 192 с.

¹⁹ Бондарь А. Чернигов и Смоленская война 1632–1634 гг. *Studia internationalia. Mat. III междунар. научной конф. «Западный регион России в международных отношениях X–XX вв.»*. Брянск, 2014. С. 49–54; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 17–32; Казаков О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. за українські землі. Київ, 1998. 49 с.; Кондратьєв І. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Mat. Всеукр. наукової військово-істор. конф.* Київ, 2012. С. 95–100; Кром М. Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008. 147 с.; Самкоу І. З падзей Гомельскаго староства ў др. палове XVI ст. Паход Філона Кміты да Стародуба 1562 г. *Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Рэчыцкі край*. Мінск, 2018. С. 203–207.

²⁰ Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. Київ, 2014. 178 с.; Його ж. Укріплення Остра в XVI – першій половині XVII вв. *Gardarika*. 2016. Vol. 9. Is. 4. С. 190–197; Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікації. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 69–84; Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за мат. середньовічних зображень міста). *«Археологія & Фортифікація України»*. Зб. мат. VII Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 175–177.

²¹ Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864. Warszawa, 1965. T. 1. 503 s.; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. Київ, 2015. 178 с.; Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XI–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. Чернігів, 2021. 92 с.

²² Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 117–118.

ською державами²³, у результаті якої ВКЛ втратило майже всю Чернігово-Сіверщину. 28 березня 1503 р. за договором Чернігів, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою²⁴. Фактично Литва втратила третину своїх земель – 70 волостей та 22 городища, а новий московсько-литовський кордон проходив за 45–50 км від Києва²⁵. На певний час було втрачено контроль і над Дніпром. Протягом 1503–1504 рр. до московської Гомельської волості були приєднані Горвольська та Речицька волості, після чого річку перегородили дерев'яним частоколом²⁶.

У 1507 р. спалахнула нова війна, влітку литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська²⁷. Наступного року посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель. Вочевидь Литва тоді ж відвоювала місто, у перемирній грамоті 1508 р. Велике князівство Московське визнало втрату Любеча²⁸, тоді ж Московська держава втратила й контроль над Дніпром²⁹.

Незважаючи на підписання миру, на прикордонні було неспокійно. У січні 1509 р. Сигізмунд I скаржився московському князю, що його служиві люди ледь не по всій лінії кордону роблять «шкоди и грабежи»³⁰. У 1511 р. дипломати звинувачували московських урядників у постійних нападах на землі ВКЛ, зокрема на Любеч. Зазначалося, що московські бояре регулярно грабували прикордоння: «людеи многих побивали, а иных в полон повели, а многим животы и статки розграбили»³¹.

Чергова литовсько-московська війна тривала протягом 1512–1522 рр. У червні 1512 р. на той момент союзні Литві татари напали на сіверські міста – Брянськ, Путивль і Стародуб³². Улітку 1514 р. московська армія захопила Смоленськ та намагалась розвинути успіх подальшим наступом, але експансія вдалося зупинити перемогою в Оршанській битві, де московські війська були розгромлені армією на чолі з Костянтином Острозьким³³.

У березні 1515 р. армія ВКЛ із союзними татарами взяла в облогу Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський. У 1516 р. війська Сигізмунда I ходили на Гомель. Улітку 1518 р. Василь III направив загоны зі Смоленська та Стародуба на Подніпров'я³⁴.

У 1522 р. було укладено перемир'я на п'ять років. За договором Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч залишилися за Литвою³⁵. Того ж року великий литовський князь наказав готуватися до війни проти Московського князівства: «Такежє слухи насє дошли с Украинє нашихє, штожє де неприятель нашє Московски землямє нашихє шкоду чинить»³⁶. 18 лютого 1523 р. «перемирний» лист був підтверджений, Московська держава зобов'язувалася п'ять років не завоювати міста, серед яких були Київ, Любеч, Речиця та Горволь. Водночас Чернігів, Стародуб, Почеп, Гомель (Гомель), Сновськ та ін. міста визнавалися за Московщиною³⁷.

Московське князівство не полишало спроб повернути Любеч. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники намагаються встановити контроль над Любечем: «Любеч к себе привораčajuє и намєстниковє своихє всылають»³⁸.

²³ Казаков О. Московсько-литовська війна 1500–1503 рр. ... С. 12; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 195; Ї ж. До історії Любеча у XIV–XV ст. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 196–197.

²⁴ Литовская метрика (1528–1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Вильнюс, 1995. Т. CXLIX. С. 209–212.

²⁵ Волков В. Войны и войска Московского государства. Москва, 2004. С. 46–47.

²⁶ Темушев В. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. ... С. 106.

²⁷ Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 49.

²⁸ Литовская метрика (1499–1514). Книга записей 8. Вильнюс, 1995. С. 125–128; Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. Užrašymų knyga 7. Vilnius, 2011. P. 137.

²⁹ Темушев В. Формирование территории Гомейской волости... С. 56.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1848. Т. 2 (1506–1544). С. 59.

³¹ Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. ... Р. 205–206.

³² Вялікае княства Літоўскае: У 2(3) т. / Ред. Бялова Т. Мінск, 2007. Т. 1. С. 372; Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 54, 60, 80–81.

³³ Мицик Ю. Оршанська битва 1514. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2010. Т. 7. С. 641.

³⁴ Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 54, 60, 80–81; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 40.

³⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества*: У 35 т. Санкт-Петербург, 1882. Т. 1 (1487–1533). С. 632, 640.

³⁶ Русская историческая библиотека. Т. XX: Литовская метрика. Петербург, 1903. Т. 1. Отд. 1. Ч. 2. Столб. 1047–1048.

³⁷ Lietuvos Metrika (1506–1539). Kn. 7. ... Р. 418–419.

³⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6. С. 223; Милорадович Г. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Москва, 1871. С. 11; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. 1. С. 684, 686.

У 1526 р. Московська держава зобов'язувалася не чіпати («земель не воювати») Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч та ін.³⁹ У реальності Москва продовжувала порушувати угоди. 28 червня 1528 р. був написаний великокнязівський лист до «мест погра-ничних московських», зокрема, до Києва, Любеча, Речиці, Горволя, Чечерська, Кричева та ін., де фіксувалися такі випадки⁴⁰. Цікаво, що в договорі 1529 р. між Сигізмундом I та Саадет I Гераєм, кримські татари зобов'язувалися не нападати на Любеч, Брянськ, «Ос-тур» (Остер): «все тые и з землями и водами»⁴¹. Хоча Брянськ перебував у складі Москов-ської держави, ВКЛ у такий спосіб наголошувало на своїх територіальних претензіях.

На початку 30-х рр. готувалися до нової війни. У 1533 р. в Острі почалося будівництво нової фортеці⁴². У середині XVI ст. замок мав на озброєнні чотири фальконети (три були відлиті на поч. Стародубської війни у 1534 р., один – у 1542 р.), два «серпантина» (колісні гармати), 38 гаківниць (рушниць) та 13 «ручниць ... малыхъ, пищальныхъ», а також один аркебуз⁴³.

Водночас Московська держава посилювала Чернігів, де в 1531 р. звели нову потужну фортецю, яка витримала облогу 1534 р.⁴⁴ На Чернігово-Сіверщину переселяли представ-ників московського боярства, залучалися до служби й місцеві військовики, у тому числі й примусово: «...приведъши къ целованню велели собе служити» (1511 р.)⁴⁵.

Черговий конфлікт 1534–1537 рр. між Литвою та Московською державою увійшов в історію під назвою Стародубської війни. Восени 1534 р. литовське військо на чолі з київ-ським воєводою Андрієм Немировичем рухалося через Любецьку волость до Чернігова, де 11–12 вересня відбулася битва з московською армією⁴⁶. У 1535 р. московське військо спалило Брагін⁴⁷. У липні 1536 р. московський воєвода князь Іван Горенський вирушив із Стародуба походом на Любеч («острог взяли и посад пожгли»), були спалені навколишні села і захоплено чимало полонених. Їхня кількість була такою значною, що це ускладнило подальше просування: «...под иные города не пошли»⁴⁸. Якраз у липні 1536 р. Москов-ська держава відновила Стародубську фортецю, спалену литовсько-польською армією восени 1535 р.⁴⁹ У 1537 р. відбулася чергова спроба нападу татар на Київщину, але орду розгромили⁵⁰. За результатами війни ВКЛ вдалося повернути собі Гомель⁵¹, відтоді між-державні кордони стабілізувалися й залишалися більш-менш незмінними до поч. XVII ст.

У 1538 р. планувалося укріпити всі прикордонні замки ВКЛ та збільшити наймане вій-сько на випадок нової війни⁵². У 1539 р. Сигізмунд I зазначав, що від 1537 р. «иже люди великий поганство татарове идуць уверхъ Днѣпра тымъ шляхомъ ... мимо Черниговъ и на Лоеву гору и оттоль бы они мели просто итти въ ... великое князство Литовское»⁵³. Була оголошена мобілізація земського війська, а попередження розіслані до Мозиря та Речи-ці⁵⁴.

У 1542 р. Московська держава вдалася до низки провокацій на кордоні, реакцією на це стали королівські листи до «украинных городов», де описувалися «обидные де-ла московских людей» – до Гомеля, Горволя, Чечерська, Пропойська, Речиці, а також до Києва та Черкас⁵⁵. У 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Миколи Рад-зивіла наводив останні відомості з кордону: «...што ему дал знати наместник его лю-бецкий (Іван Служка – І.К.), маючы ведомо з стороны Московского [князя] умысле его на панство наше»⁵⁶.

³⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. 1. С. 745–746; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Vilnius, 2002. P. 198–200.

⁴⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Vilnius, 2008. P. 392–393.

⁴¹ Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичных дел. Юрьев, 1914. Т. 1. Столб. 79.

⁴² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 232.

⁴³ Александрович М. Остерский уезд. С. 72–73; Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1. С. 592–594.

⁴⁴ Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 40.

⁴⁵ Lietuvos Metrika (1506–1539) Kn. 7. ... P. 205–206.

⁴⁶ Вялікае княства Літоўскае. Т. 1. С. 368; Кром М. Стародубская война (1534–1537)... С. 45.

⁴⁷ Баженов Ю. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. Минск, 2009. С. 78.

⁴⁸ Кром М. Стародубская война (1534–1537)... С. 76.

⁴⁹ Кром М. «Вдовствующее царство»... С. 557, 559.

⁵⁰ Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. *Сіверянський літо-пис*. 2016. № 5. С. 9.

⁵¹ Кром М. «Вдовствующее царство»... С. 168.

⁵² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией... Т. 2. С. 344–347.

⁵³ АЮЗР. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 17.

⁵⁴ Там само. С. 18.

⁵⁵ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Vilnius, 2007. P. 202–203.

⁵⁶ АЮЗР. Київ, 1907. Ч. VIII. Т. V. С. 79–80.

У середині XVI ст. у ВКЛ на кордонах формують замкові реєстрові загопи. Спочатку вони з'являються в Остерському замку, перша згадка про них датується 16 березня 1557 р., коли був укладений реєстр: «...которые роты зъ замковъ тягнуты мають къ воиску»⁵⁷. Командиром роти був призначений Андреас Тельман. Усіх реєстровців було взято на державне утримання: «...такою жъ заплатою нижли готовыми п(е)н(е)зми, а не сукны, и за одну четверть тое польгода, на которую взяли заплату сукны половину маєт имъ бытии нагорожено подле уваженья слушного»⁵⁸.

Від січня 1559 р. остерським ротмістром був Скопоцький, йому надали гроші з державного скарбу на утримання сотні драбів (піхотинців). У королівському листі згаданий також і Градовський («Кградовський»), який отримував гроші для будівництва остерського замку⁵⁹. Того ж року остерські («остреченские») козаки здійснили вилазку під Чернігів⁶⁰.

15 листопада 1561 р. до «українних» замків був надісланий лист «о козаки». Старостам Любеча, Мозиря, Остра та Овруча наказувалося створити козацькі загопи: «...и што будетъ там людей служебныхъ козаковъ, которые бы ся у войско ку службѣ нашої г(о)с(по)д(а)рьское; згодили, имена их на реєстр списаль и тот реєстр до насъ ничего не мешкаючи послаль»⁶¹.

Лівонська війна 1558–1583 рр. справила значний вплив на розвиток регіону, хоча бойових дій на її початку тут не було. Готуватися до війни в Київському воєводстві розпочали у 1561–1562 рр.⁶² У грудні 1561 р. любецька шляхта зобов'язувалась виїхати на війну, а в разі відмови сплатити гроші⁶³. Тоді ж у Любечі сформували реєстрові козацькі підрозділи: «...будет там людей служебныхъ козаковъ ... имена их на реєстр списаль»⁶⁴. Наступного року їх поставили на довольство: «...наказано послати ... на козаки любечские 50 коп грошей, поставов луньскихъ 2, лямбарскихъ 5, а родлавскихъ 50»⁶⁵. У 1562 р. Любеч посилили вогнепальною зброєю, з Пінська були надіслані фальконети та гаківниці: «...маєт быти послано фальканеты спижаемыхъ 2 (гармати калібром 7–10 см), гаківницъ меньшихъ 25, ручницъ 40, мождчери што порох робять 2»⁶⁶.

У лютому 1562 р. тривали московсько-литовські мирні переговори, тому замкова шляхта тримала оборону в Любечі, Острі, Овручі, Речиці, Гомелі та Києві⁶⁷. Важливу роль у розгромі московської армії на Чернігівщині зіграв остерський староста Філон Семенович Кміта (отримавши 1566 р. у володіння Чорнобиль, став іменуватися Кміта-Чорнобильським⁶⁸), який обіймав цю посаду від 1562⁶⁹ й до 1566 рр.⁷⁰ Коли у квітні 1562 р. московська армія знову розпочала воєнні дії, староста організував оборону замку: «...замок ... добре осмотревши и вбезпечивши через служебники свои и козаки»⁷¹. Дослідник Чернігівщини І. Ігнатенко відносить початок бойових дій у регіоні до 4 квітня 1562 р.⁷²

Напередодні Великодня (у 1562 р. свято припало на 12 квітня, тож це відбувалося 11 числа) Ф. Кміта на чолі загону з 300 чоловік розгромив загін московитів кількістю більше 2 тисяч вояків, які йшли на Київ. Скориставшись перемогою, остерський староста перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова, залишки московської залози сховалися в замку. Отримавши підкріплення від князя Острозького⁷³, Кміта розбив

⁵⁷ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Vilnius, 2011. P. 183.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. Р. 258.

⁶⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Спр. 11891. Арк. 9.

⁶¹ Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел. Вильнюс, 1996. Р. 80–81.

⁶² Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. АЮЗР. Ч. V. Т. I. Київ, 1869. С. 15–19; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864... S. 490.

⁶³ Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел 7. ... С. 81–83.

⁶⁴ Там само. С. 80–81.

⁶⁵ Там само. С. 108–109.

⁶⁶ Там само. С. 117.

⁶⁷ Там само. С. 92–93.

⁶⁸ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря св. Миколи Пустинського (1585). *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 221.

⁶⁹ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли... С. 237; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000. S. 190.

⁷⁰ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. С. 332.

⁷¹ Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичных дел 7. ... С. 93–94.

⁷² Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 29.

⁷³ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря св. Миколи Пустинського... С. 221; Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 45; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С. 29.

ще один загін, очільником якого був князь Мишецький (Мещерський)⁷⁴. Згодом Кміта напав на Стародуб, де у серпні 1562 р. здобув ще одну перемогу⁷⁵ (І. Ігнатенко відносить цей похід на Стародуб до 1563 р.)⁷⁶.

20 вересня 1562 р., у зв'язку з укладенням перемир'я з татарами, «українним» старостам було заборонено чинити шкоди білгородським та перекопським татарам. Отримали такі листи й у Любечі та Острі. Любецькому старості Павлу Сапезі наказувалося не чинити кривди татарам: «...приказуемъ тобе, абы еси сам ку тымъ татаромъ белгородскимъ во всемъ спокоине заховаль»⁷⁷. Тоді ж київський воєвода В.-К. Острозький збирався оглянути Любецький замок: «Любеч осмотревши, за писанием князя воеводы киевского»⁷⁸.

26 липня 1563 р. усім «українним» старостам категорично заборонялося нападати на прикордонні московські території: «...о невступленіи въ границы и нечиненіи никакихъ убытковъ и зачепокъ»⁷⁹. 20 жовтня 1563 р. наказ було підтверджено: «...не ходить за Московскія границы до Николина дня и не причиняйтъ тамъ никакихъ шкодъ и зачепокъ»⁸⁰.

Того ж року литовська армія напала на Чернігово-Сіверщину. Передмістя Чернігова були спалені М. Вишневецьким, але фортеця встояла⁸¹. Відомо, що 14 вересня 1564 р. до Чернігова підійшов Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми, однак московити напад відбили й навіть захопили литовський прапор⁸². У відповідь московські воєводи Стародуба здійснили похід через Любецьке староство на р. Снов, де у 1564 р. під час битви Ф. Кміта був поранений⁸³.

Саме тоді Любеч та Остер готуються до військових дій. Деся між 1563 та 1565 рр. король наказав доставити харчові припаси з Пінська до Києва та Остра: «Съ Пиньска до Кіева казано провадити овса 278 маць, а до Остра велено провадить жита 218 [маць]»⁸⁴. Продовольство до Остра доставлялося також із Мозиря, про що йшлося в листі 1564 р. підскарбія Остафія Воловича «по дворамъ господарскимъ о провіантѣ»⁸⁵. Підтримували місцеві замки і зброєю, надсилаючи її з віленського цейхгаузу⁸⁶.

У 1565 р. київський воєвода Василь-Костянтин Острозький здійснив напад на Чернігів⁸⁷. А протягом 1566–1567 рр. московським військом був розорений Любеч⁸⁸.

За Люблінською унією 1569 р. Київське воєводство відійшло до Корони. За панування Речі Посполитої продовжується посилення обороноздатності краю, одним із поширених способів було залучення до оборони широких верств людності. У 1569 р. створена любецьким старостою П. Сапегою військова рота була взята на утримання державою. Із цієї нагоди Сигізмунд II Август видав лист до земського підскарбія Миколи Нарушевича. Підскарбію наказувалося: «...кашталяну киевскому, державцы любечскому п(а)ну Павлу Сопезе на роту его на замку Любечском на сто драбов наново давал и в старом заслужоном такъ, яко ся вышшей поменило, и водлугъ реистровъ скарбныхъ, яко с язъ обрахованья покажетъ, заховаль. И пушкаркомъ того замку, которые служатъ, запляту делал в заслужономъ и наново отъправовал»⁸⁹.

⁷⁴ Очевидно, мова йде про новгород-сіверського воєводу в 1561–1562 рр. Григорія Мещерського. Див.: Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... С. 27.

⁷⁵ Самкоу І. З падзей Гомельскаго староства ў др. палове XVI ст. ... С. 206–207.

⁷⁶ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 24–26, 29.

⁷⁷ Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичныхъ делъ 7. ... С. 119–120.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичныхъ делъ. Т. 1. ... Столб. 703.

⁸⁰ Там само. Столб. 749.

⁸¹ Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. Чернігів, 2017. С. 7; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 21.

⁸² Там само.

⁸³ Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 р. *Православ'я в Україні: Зб. мат. VI Міжнар. наук. конф. присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви*. Київ, 2016. С. 761–762; Литовская метрика (1553–1567). Кн. 564. Книга публичныхъ делъ 7. ... Р. 141; Милорадович Г. Любеч Черниговской губернии Городнического уезда... С. 12.

⁸⁴ Литовская метрика. Отд. 1–2. Ч. 3: Книги публичныхъ делъ. Т. 1. ... Столб. 771.

⁸⁵ Там само. Столб. 782–785.

⁸⁶ Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII ст. *Днепровский паром. Мат. научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма»*. Минск, 2017. С. 9.

⁸⁷ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. *Хмельницький*, 2009. С. 51.

⁸⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств... С. 193.

⁸⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571). Viesuju reikalų knyga 10. Вильнюс, 2001. С. 91–92.

Водночас відновлюються й замкові укріплення. На кінець королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) в Острі зводиться новий замок, завершення будівництва припало на 1571 р.⁹⁰ У ньому розташували гарнізон. Кожний з остерських бояр та міщан був зобов'язаний мати самопал, 150 куль та 3 фунти пороху, а боярин ще й коня⁹¹. Приблизно тоді ж Любеч був посилений артилерією. В люстрації 1633 р. згадані «бронзові гармати розмальовані квітами дві, з гербами святої пам'яті короля Августа»⁹².

Улітку 1579 р. розпочався черговий етап війни з Московською державою. Вже в серпні київський воєвода Василь-Костянтин Острозький напав на Чернігово-Сіверську землю. Одним із загонів воєводи керував Павло Сапега. Досягти мети – захопити Чернігів, не вдалося: спаливши чернігівські посади, три тисячна армія відступила до Любеча⁹³. Участь у поході брала й остерська шляхта⁹⁴. Козаки Острозького дійшли під стіни Стародуба, Радогоща та Почепу⁹⁵. У подальшому загони під орудою київського воєводи перейшли до оборонної тактики. Це вимагало від старост нових зусиль, спрямованих на посилення оборони краю. Коштом П. Сапегу була створена піша козацька рота та утримувався пушкар⁹⁶.

У 1580 р. В.-К. Острозький розпочав похід на Московщину. Основою його армії була татарська орда, слугаки князя Михайла Вишневецького та запорожці. До князя приєднався й остерський староста Лаврін Ратомський. Дійшовши до Карачева та пограбувавши його, армія пішла на Рильськ і пограбувала околиці Брянська та Орла. У серпні 1581 р. М. Вишневецький разом із речичьким старостою Ярошом Жижемським та овруцьким Аврамом Мишком воював на Сіверщині, маючи на меті захоплення Трубчевська⁹⁷.

Грабувати прикордонні московські землі не цурався любецький староста Михайло Вишневецький (1583–1584 рр.). Навіть після смерті патрона (М. Вишневецький помер 1584 р.⁹⁸) його «служебник» Олеша Несил разом із черкаським отаманом Орлом та остерським боярином Іваном Біликом («Беликовим») у 1585 р. на чолі загону з 400 козаків та бояр вторглися на чернігово-сіверські землі. Були розорені порубіжні «деревни» на Новгород-Сіверщині, пограбовані та перебиті мешканці в селах Оболонь та Риботин (на 70–80 км південніше Новгород-Сіверського) та ін.: «...иные деревни порубежные воевали, хрестиянъ побили и переграбили, и животы их вси поимали»⁹⁹.

10 травня 1585 р. Московська держава звинуватила мешканців Остра, Любеча та Полтави в «задорах, боях и грабежах»¹⁰⁰. Улітку 1590 р. від чернігівського воєводи Андрія Хілкового був надісланий гонець до Києва. У грамоті вимагалось розшукати та покарати винних в Києві, Острі та Любечі¹⁰¹.

Перебіг прикордонних конфліктів кінця XVI ст. добре відображений у дипломатичних документах того часу. У 1585 р. московський цар Федір I Іванович (роки правління – 1584–1598) вказував, що піддані Корони постійно нападають на прикордонні московські замки: «...твои люди многие задоры, бои и грабежи ... и во многих местех наши земли искони вечные осваиваютъ, из Остра, из Любечи и изъ Лоевы Гори»¹⁰².

Грабунок московських земель був поставлений на широку ногу. У звіті московського намісника Чернігова Федора Писемського йшлося про те, що остряни займалися не лише грабунками, але й вбивали «дітей боярських», у разі якщо ті намагалися чинити опір: «...приходили литовские люди из Остра воиньскимъ обычаемъ в Черниговский уездъ, в бортные ужожаи, в Загородно, и убили до смерти нашего сына боярского Орьтема Махалева да дву человекъ, посадскихъ людей борьтниковъ, Федына Жадекова да Якуба Самоилова, а животы их, лошади и платье пограбили»¹⁰³.

У 1586 р. послі короля Стефана Баторія прийняли скаргу московських дипломатів на прикордонні конфлікти: «А в рубежныхъ во многихъ местахъ з стороны брата нашего людй его приходя в наши земли ... В Черниговский, люди нашихъ бьютъ и грабятъ»¹⁰⁴. На

⁹⁰ Александрович М. Остерский уезд. С. 15; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 232.

⁹¹ Александрович М. Остерский уезд. С. 24, 86–87, 90; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). С. 88, 94.

⁹² Мицик Ю. Albaruthenica. Київ, 2018. С. 49.

⁹³ Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 7; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 107; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. С. 29–30.

⁹⁴ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 107.

⁹⁵ Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький... С. 98.

⁹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). КМФ. 36. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 2 зв.

⁹⁷ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 108.

⁹⁸ Czamańska I. Wiśniowiec: Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 58.

⁹⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604). Vilnius, 2009. P. 13.

¹⁰⁰ Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 89–90.

¹⁰¹ Там само. С. 102–103.

¹⁰² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... P. 11–12.

¹⁰³ Там само. Р. 12.

¹⁰⁴ Там само. Р. 30–31.

міждержавних переговорах, що відбувалися в Москві в грудні 1587 р., серед претензій до Речі Посполитої зазначалися грабунки та прикордонні розбої: «И во всихъ сиверскихъ городовъ нашимъ людямъ задоры чинятъ великие и нашихъ людей грабятъ»¹⁰⁵. У грамоті, що була надіслана 1588 р. царем Федором Івановичем до Києва та Остра, знову йшлося про грабунки: «...из летовских городов (Києва та Остра – І.К.) воры ходя воруютъ на твоей государеве украине, в Путимле, и в Рыльску, и во Брянском»¹⁰⁶.

У 1591 р. вже дипломати Речі Посполитої скаржилися московським послам на напади московських людей на остерські «земли и села»¹⁰⁷. Московські дипломати, у свою чергу, згадали, що Олександр Вишневецький «побив» на путивльському рубежі 200 «дітей боярських»¹⁰⁸. У тому ж році був підписаний мирний договір на 12 років (мав діяти до 1602 р. включно). Цар Федір Іванович зобов'язувався не воювати Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомей, Брагін, Речицю та Горволь¹⁰⁹.

У травні 1592 р. московські урядники скаржилися на прикордонні «кривди» з боку Речі Посполитої. Особливі претензії висувалися до князя Олександра Вишневецького¹¹⁰. Грабувати прикордоння приходили й козаки з Лубен. Остерських охочих очолював уже згаданий отаман Іван Білик («Белинь»), який «с товарищи, и многихъ людей побили и поранили, и лошади поотогнали»¹¹¹.

У 1593 р. остерські бояри та козаки знову грабували Чернігово–Сіверщину: «...и Севере в Черниговском уезде многими землями, переходя за рубеж, завладели и многие волости за пустошили»¹¹². Московська влада небезпідставно звинувачувала в організації цього грабунку остерського старосту Лавріна Ратомського. У липні 1593 р. загін із 200 чоловік на чолі з Ярмолою Біликом та Гришком Медведьком налетів на с. Смолин, де напали на місцевих мешканців: «...бортниковъ и севрюковъ и николских Смолинского монастыра крестьянъ многихъ людей побили и животы их и рухляд многу поимали». Жертвами стали п'ятеро чернігівських слугаків («а иныхъ людей поймае повесили, черниговского стрелца Петрушку с товарищи, пяти человекъ»), також постраждали ченці Київського Пустинно-Микільського монастиря (сам монастир хоча й був на території Речі Посполитої, продовжував володіти маєтностями на московській Чернігівщині): «Николского монастыра старцовъ хотели повесити да от виселицы отпустили». Московські послы вимагали від Лавріна Ратомського покарання винних.

На зламі XVI–XVII ст. Московщина та Річ Посполита стали готуватися до нової війни. Наприкінці XVI ст. почалося відновлення укріплень Остра, у 1597 р. було реконструйовано кілька башт¹¹³. Замки оснащувалися артилерією, наприклад, у матеріалах Інвентарю Любецького замку 1606 р. згадані дві «відлитих» гарматки, дві «залізних осадних гарматки з ложами», дві «не осадних без лож», 80 гаківниць малих та великих та двадцять «ручниць»¹¹⁴. Місцеве боярство мало з кожної служби ставити по коню, під проводом старости йти на сторожу, а за потреби – діставати «язиків»¹¹⁵.

У свою чергу, в Московській державі між 1584–1592 рр. були проведені роботи по зміцненню укріплень Чернігова¹¹⁶. Водночас на потужний фортифікаційний комплекс був перетворений Путивль: зведені нові укріплення, до комплексу яких входила фортеця, загальноміські укріплення та оборонні монастирі. Місто стає південно-західними «воротами» Московського царства¹¹⁷. Збудована була нова фортеця й у подеснянському Мороську («город Моромеск»), зводити яку почали в 1594 р. На озброєнні фортеці було 7 великих та 20 малих гармат, а кількість гарнізону становила до 700 стрільців¹¹⁸.

¹⁰⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... Р. 96–98.

¹⁰⁶ Анпилогов Г. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. Москва, 1967. С. 125–126; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 17.

¹⁰⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... Р. 177.

¹⁰⁸ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння... С. 111.

¹⁰⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585–1604)... Р. 135–137.

¹¹⁰ Там само. Р. 188–192, 193–198, 201–202.

¹¹¹ Там само. Р. 187.

¹¹² Там само. Р. 196. Тут і далі в абзаці посилання на це видання й сторінку.

¹¹³ АЮЗР. Киев, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 342; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово–Сіверщини в XV–XVIII ст. С. 48–49, 51–52; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства... С. 225.

¹¹⁴ Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеца 1606 р. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 38; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Diał LIV. Ark. 33.

¹¹⁵ Ibid. Ark. 35 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеца 1606 р. С. 40.

¹¹⁶ Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 8.

¹¹⁷ Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці... С. 175.

¹¹⁸ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово–Сіверщини в XV–XVIII ст. С. 48–49, 51–52; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 158.

Загальна ситуація в Московському царстві на поч. XVI ст. була складною. Правління Бориса Годунова (1598–1605 рр.) характеризувалося спробами централізації та посилення боротьби із знаттю. До того ж у 1601 р. Московську державу охопив голод. Країною поповзли чутки про чудесне спасіння царевича Дмитрія та перебування його в Речі Посполитій¹¹⁹.

Царевич «знайшовся» у брагінському маєтку князів Вишневецьких, звідси й розпочалося сходження до влади майбутнього Лжедмитрія I. Окрім князів Вишневецьких, «популяризатором» претензій Лжедмитрія на московський трон був остерський староста Михайло Ратомський¹²⁰.

Ситуація на кордоні залишалась напруженою, у 1602 р. (під час підписання нового перемир'я на 20 років) на кордон мала виїхати спільна комісія та провести розмежування чернігово-остерської ділянки¹²¹. Але в травні 1602 р. загони чернігівського та путивльського воевод напали на володіння князів Вишневецьких у Прилуках – «збурили и сожгли, людей многих ... смерть побили и помордували»¹²².

Узимку 1603–1604 рр. прикордонні магнати почали збирати охочих взяти участь у московському поході. Військовим діям передувала потужна інформаційно-пропагандистська кампанія, яка тривала паралельно з військовими вилазками. На Чернігівщину були надіслані агітатори, які мали ствердити місцевих мешканців у правдивості претензій Дмитрія на московський трон. У 1603 р. любецький підстароста Томаш Цебровський надіслав до чернігівського воеводи Михайла Кашина листа, де називав царя Дмитрія «государским сыном»¹²³. Московські урядники намагалися припинити цю агітацію. У 1604 р. чернігівський воевода надіслав до остерського старости М. Ратомського два листи, в яких викривалося самозванство Лжедмитрія¹²⁴. У скарзі московських дипломатів на переговорах згадувалося, що Григорій Отреп'єв називав себе царевичем Дмитрієм лише за настановою князя Вишневецького та остерського старости Ратомського: «... тотъ вор розтрыга Грышко Отрепеев называется княземъ Дмитреем Углецкимъ по совету Вишневецких, и Ратомского, и иных панов»¹²⁵.

Восени 1604 р. Лжедмитрій починає свій похід на Москву. 23 жовтня армія самозванця («натовп шляхти, вольниці і запорожців»), почала переправу через Дніпро біля с. Сваром'є¹²⁶. Рухаючись правим берегом Десни, військо пройшло через остерське с. Жукин та «шляхетську» Слободу, де зробило дводенну зупинку¹²⁷. Перебування Лжедмитрія на території Остерського староства відобразилося й на місцевій топоніміці: у 1646 р. під с. Рожни існував якийсь «Царьов ставок»¹²⁸.

Першим самозванцю здався Мороськ. Надісланий до міста загін не зустрів серйозного спротиву, тим більше що мешканці міста вже були заітовані «подметными письмами»¹²⁹. Стрільці та міщани вчинили заколот і поклялися служити новому цареві. Воевод, що чинили супротив, заарештували та відвезли у с. Виповзів. Лжедмитрій наказав зайняти фортецю та привести моровчан до присяги¹³⁰. Після двох днів перебування в Мороську військо рушило до Чернігова, у дорозі Лжедмитрія постійно супроводжував М. Ратомський¹³¹. Чернігів здався Лжедмитрію без бою¹³².

Взяття Чернігово-Сіверщини значно полегшило подальше просування. Вступивши в Москву після смерті Бориса Годунова, у червні 1605 р. Лжедмитрій посів московський

¹¹⁹ Скрынников Р. Борис Годунов. Москва, 1978. С. 7–13, 149.

¹²⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Москва, 1912. Т. 137. С. 433–435.

¹²¹ Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлений Московским Архивом Коллегии Иностранных дел. Ч. II. 1584–1612. Чтения в историческом обществе древностей Российских. 1861. Кн. 1. Ч. 2. С. 41; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 62–63, 67, 70–71.

¹²² Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 621.

¹²³ Там само. С. 260.

¹²⁴ Там само. С. 567.

¹²⁵ Там само. С. 177–178.

¹²⁶ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце. Санкт-Петербург, 1859. Ч. 1. С. 38.

¹²⁷ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце. С. 402.

¹²⁸ ІР НБУВ. Ф. XIV. Спр. 5385. Арк. 3 зв.

¹²⁹ Александрович М. Остерский уезд. С. 28–29; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 47–48; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 235–236.

¹³⁰ Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 48.

¹³¹ Александрович М. Остерский уезд. С. 29; Бузун О. Історія Остерщини (нариси історії). С. 48.

¹³² Бондар О., Жирохов М. 12 битв за Чернігівщину. С. 51.

трон¹³³. Ставши царем, він почав проводити самостійну зовнішню політику, зокрема відмовився йти на поступки Речі Посполитій¹³⁴.

Уже весною 1605 р. загони з остерських бояр та козаків знову шарпали кордони Чернігово-Сіверщини. У вересні загін Янка та Настаска Рогоз, разом із запорожцями, на чолі яких стояв Сахно Голубцов, розбили неподалік Чернігова загін московських «дітей боярських»: «...государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова верстъ с 7 ... люди в розпросе говорили, что послал ихъ Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать»¹³⁵. Тоді ж «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію про стан оборони Чернігово-Сіверщини: «...и тых станичников детей боярских литвинъ Щасный спрашивал про нашы Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жьгли, а иных побили»¹³⁶.

Лжедмитрій був вбитий під час заколоту в травні 1606 р.¹³⁷ Остерський староста М. Ратомський, який надав «самозванцю» чи не найбільшу допомогу, дійшов із ним до Москви, але вчасно зорієнтувався та повернувся додому. Усі, хто брав участь у поході 1611 р., отримали від старости право безоплатно ловити рибу волоком, по першій порожі полювати усілякого звіра, видирати бджіл з усіх намічених дерев і вільно продавати «прісний» мед. 16 серпня 1614 р. це старостинське пожалування було підтверджене привілеєм Сигізмунда III¹³⁸.

За царювання Василя Шуйського (1606–1610 рр.) була зроблена чергова спроба врегулювати міждержавні відносини з Річчю Посполитою. Головним винуватцем подій 1605–1606 р. московські дипломати небезпідставно називали М. Ратомського¹³⁹. Остерському старості згадали допомогу «самозванцю» та прикордонні грабежі й розорення: «...и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учиниться мели»¹⁴⁰. Як і в 1602 р., чи не найпроблемнішою ділянкою міждержавного кордону знову вважалася чернігово-остерська делегація нагадувала московському царю Василю, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель з «волостми»¹⁴².

У 1607 р. в Стародубі з'явився новий самозванець – Лжедмитрій II. Отримавши достатньо широку підтримку як від польської магнатерії (допомагав йому й Михайло Ратомський¹⁴³), так і від частини московських бояр, йому навіть вдалося сформувати уряд та контролювати частину Московського царства¹⁴⁴. Скориставшись слабкістю Московщини, війська Речі Посполитої у 1608 р. захопили Путивль¹⁴⁵.

У 1608 р. на переговорах між Річчю Посполитою та Московським царством було домовлено про перемир'я на три роки та 11 місяців. Московська держава зобов'язувалась «не зачепляти ничым города Киева з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города Гомья з волостьми»¹⁴⁶.

Чергова війна, що розпочалася 1609 р., зруйнувала ці домовленості. На самому її початку – у 1609–1611 рр., на Чернігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Опорною базою коронної армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігівського замку. Місто було підпалене, населення розбіглося. Відомо, що Горностай збирався зняти дзвони з Єлецького монастиря та вивезти їх до Любеча¹⁴⁷.

¹³³ Мордвінцев В. Лжедмитрій І. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2009. Т. 6. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

¹³⁴ Мордвінцев В. Лжедмитрій І. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

¹³⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 260.

¹³⁶ Там само. С. 178.

¹³⁷ Мордвінцев В. Лжедмитрій І. С. 138; Скрынников Р. Борис Годунов. С. 156–157, 179.

¹³⁸ Александрович М. Остерский уезд. С. 29,78; Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). С. 78–79; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 236.

¹³⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 235, 242–243.

¹⁴⁰ Там само. С. 581–582.

¹⁴¹ Там само. С. 621.

¹⁴² Там само. С. 702.

¹⁴³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 236.

¹⁴⁴ Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 243–244; Мордвінцев В. Лжедмитрій II. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. Київ, 2009. Т. 6. С. 139.

¹⁴⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств... С. 238.

¹⁴⁶ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т. IV (1598–1608). С. 702.

¹⁴⁷ Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. С. 8; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 249.

У 1612–1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів московського війська: «...добра наші ... Любеч ... від Москви попалене та спустошене»¹⁴⁸. У 1613 р. коронна армія знову захопила московський Путивль, його повернули після підписання Деулінського перемир'я 1618 р.¹⁴⁹

У 1616 р. Любеч був обнесений новим острогом¹⁵⁰. Збудована фортеця була достатньо могутньою, бо вже в квітні наступного року московсько-татарська армія, яка здійснила вилазку на Чернігівщину, спромоглася випалити лише любецьку округу¹⁵¹. У вересні 1616 р. московське військо на чолі з Іваном Тарбеевим та Богданом Ізносковим напало на Остер¹⁵². Весною 1617 р. (за іншими даними – 1616 р.¹⁵³) московсько-татарська армія здійснила вилазки й на Любецьке та Лоевське староства¹⁵⁴. Очевидно, що замки Остра та Любеча витримали напади, бо від 1616–1617 рр. маємо повідомлення московського воєводи І. Борятинського про полонених чернігівців, яких ув'язнили в замкових Києві, Острі та Любечі¹⁵⁵.

За результатами Деулінського перемир'я 11 грудня 1618 р. Чернігів був закріплений за Річчю Посполитою. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем¹⁵⁶.

На початку королювання Владислава IV (1632–1648 рр.) розпочалася чергова війна з Московською державою, яка тривала до 1634 р. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок війни, хоча Деулінське перемир'я мало тривати до 1 червня 1633 р.¹⁵⁷ Війська боярина М. Шеїна «воювали ... литовские городы» Ромни, Борзну, Мелу, був спалений острог Багурина та розорені околиці Чернігова¹⁵⁸.

У січні 1633 р., взявши Стародуб, московська армія рушила в район Гомеля. У липні 1633 р. біля с. Петрушин («Петрушкино»), за сім верст від Чернігова, відбувся бій між московським та польським військами. Опісля був здійснений похід коронної армії на Новгород-Сіверський¹⁵⁹. У вересні московська армія невдало спробувала захопити Чернігів¹⁶⁰.

Лише підписання Поляновського трактату 1634 р. уможливило утворення Чернігівського воєводства, яке й було проголошено у 1635 р. Попереду був «золотий спокій» та нові політичні реалії середини XVII ст., що постали з утворенням козацької держави.

Висновки. У XVI – першій пол. XVII ст. Чернігово-Сіверщина стала ареною боротьби між литовсько-польською та московською державами. Для Московської держави Чернігово-Сіверщина на поч. XVI ст. стала своєрідним плацдармом для подальшої експансії, але реалізувати цей потенціал їй так і не вдалося. Подальшому просуванню завадили бояри та шляхта Любецької та Остерської волості (від сер. XVI ст. – староств) Київського воєводства Великого князівства Литовського, а від 1569 р. – Речі Посполитої. Ці староства займали вузьку смугу між Дніпром та землями Московської держави, і водночас становили плацдарм на московських землях. Потенціал цього плацдарму був реалізований коронною армією на поч. XVII ст. із приєднанням Чернігово-Сіверщини. Унікальною можна назвати ситуацію, коли з 1508 р. до 1537 р. (року повернення до Литви Гомеля), землі Любецької волості фактично зусібіч були оточені московськими володіннями, за виїмком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром.

Якщо брати умовною нижньою межею 1500 р. – коли Чернігово-Сіверські землі стали здобутком Великого князівства Московського, а верхньою 1635 р. – заснування Чернігівського воєводства Речі Посполитої, то за 135 років війна на теренах Чернігово-Сіверщини тривала майже 54 роки, але й у «мирні» роки рідко обходилося без прикордонних конфліктів. На території Чернігово-Сіверщини військові дії офіційно тривали у 1500–1503,

¹⁴⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. S. 230; Volumina Legum. Prædruk praw staraniem XX. Ryagow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydane. Petersburg, 1859. T. III. S. 92.

¹⁴⁹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств... С. 238.

¹⁵⁰ Там само. С. 194.

¹⁵¹ Кондратьев І. Любецьке староство... С. 146.

¹⁵² Ігнатенко І. Новий Остерський замок... С. 73.

¹⁵³ Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 121.

¹⁵⁴ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва–Варшава, 1995. Т. I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. С. 42–43.

¹⁵⁵ Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... С. 123.

¹⁵⁶ Кулаковский П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Мат. наук.-практ. конф.* Ніжин, 2007. С. 26.

¹⁵⁷ Волков В. Войны и войска Московского государства. С. 297.

¹⁵⁸ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Киев, 1892. Т. 1. С. 105.

¹⁵⁹ Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... С. 112–113, 122, 125, 129.

¹⁶⁰ Ракитин А. Северский поход и осада Чернигова. Боевые действия на юго-западном порубежье Московского государства и Речи Посполитой в период Смоленской войны (1632–34 гг.). Москва, 2021. С. 122–124.

1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 (Стародубська війна), 1558–1583 рр. (Лівонська війна), 1609–1618 та 1632–1634 рр. Із обох сторін практикувався грабунок та розорення прикордонних земель. Для боротьби з ворогом активно використовувалася й практика дестабілізації суспільно-політичної ситуації, яка передбачала проведення інформаційних спецоперацій. Саме з розповсюдження інформації починався похід 1604 р. Лжедмитрія до Москви.

Постійне життя на кордоні породжувало специфіку функціонування соціальних інститутів. На теренах Любецького та Остерського староств основою військової людності були бояри, до оборони замків активно залучалося міщанство, а в 50–60-і рр. XVI ст. в замках стали створювати реєстрові козацькі сотні. Екстраполяція теорії «фронтиру» на вітчизняну історію вже породила тезу про визначальну роль степового кордону (в контексті боротьби європейської та азійської цивілізацій) в історії українського козацтва. Але окрім «козацької», цілком логічно вести мову й про «боярську» ділянку цього фронтиру, адже саме дрібна шляхта винесла на собі основний тягар прикордонної боротьби на Чернігово-Сіверщині. З-поміж іншого бачимо тут і дифузії культур, динамічність соціальних інститутів, подекуди слабку інтегрованість в державні інституції.

References

- Berezenko, B. (2016). Ochilnyky Vilenskoho bratstva v Reiestri pid chas yoho zasnuvannia v 1584 r. [Leaders of the Vilnius brotherhood in the Registry during its founding in 1584]. Kyiv, Ukraine.
- Berezenko, B., Lukin, D. (2017). List-ugoda mizh Filonom Kmitoyu Chornobilskim ta bratiyeyu monastira sv. Mikoli Pustinskogo (1585) [The letter of agreement between Filon Kmita Chernobylsky and brothers of the monastery of St. Nicholas Pustinsky (1585)]. *Ukraina Lithuanica*, 4, P. 220–213.
- Blanutsa, A. (2017). Zemeln polityka Yagelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.) [Land policy of the Jagiellonians in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572)]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2014). Chernigov i Smolenskaya vojna 1632–1634 gg. [Chernihiv and the Smolensk war of 1632–1634]. Bryansk, Russia.
- Bondar, O. (2014). Chernihiv: misto i fortetsia u XIV–XVIII st. [Chernihiv: city and fortress in the 14th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2015). Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershshchyny v XV–XVIII st.: dovidnyk [Locks and castles of Chernigov-Sivershshchyna in the 15th–18th c.: the guide]. Kyiv, Ukraine.
- Bondar, O. (2016). Ukrepleniya Ostra v XVI – pervoj pol. XVII vv. [Fortifications of Oster in the 16th – the first half of the 17th c.]. *Gardarika*, IX, 4, P. 190–197.
- Bondar, O. (2017). Istorychna topohrafiia Chernihova u XIV–XVIII st. [Historical topography of Chernihiv in the 14th–18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Bondar, O., Zhyrokhov, M. (2021). 12 bytv za Chernihivshchynu [12 battles for Chernihivshchyna]. Chernihiv, Ukraine.
- Brekhunenko, V., Kovalchuk, V., Kovalchuk, M., Korniienko, V. (2016). «Bratnia» navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st. [“Brotherly” Invasion. Russia's Wars Against Ukraine in the XIIth – XXIth c.]. Kyiv, Ukraine.
- Buzun, O. (2010). Istoriya Ostershini (narisi istoriyi) [History of the Osterschyna (historical essays)]. Chernihiv, Ukraine.
- Cherkas, B. (2006). Ukraina v politychnykh vidnosynakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho i Krymskoho khanatu (1515–1540) [Ukraine in political relations of the Grand Duchy of Lithuania and the Crimean khanate (1515–1540)]. Kyiv, Ukraine.
- Ignatenko, I. (2019). Chernigivshina v Livonskij vijni [Chernihivshchyna in the Livonian war]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 17–32.
- Ihnatenko, I. (2020). Novyi Osterskyi замок. Narys z istorii oborony ta topohrafiï fortyfikatsii [New Oster castle. Essay on defence history and topography of fortifications]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 69–84.
- Kazakov, O. (1998). Moskovsko-lytovska viina 1500–1503 rr. za ukrainski zemli [Muscovite-Lithuanian war 1500–1503 for Ukrainian lands]. Kyiv, Ukraine.
- Kempa, T. (2009). Kostiantyn Vasyl Ostrozkyi (bl. 1524/1525–1608) voievoda Kyivskyi i marshalok zemli Volynskoi [Kostiantyn Vasyl Ostrozkyi (ar. 1524/1525–1608): voievoda of Kyiv and marshal of Volyn land]. Khmelnytskyi, Ukraine.
- Klepatskij, P. (2007). Ocherki po istorii Kievskoj zemli [Essays on the history of the Kyiv land]. Bila Tserkva, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2012). Liubech u viiskovykh konfliktakh XV – pershoi pol. XVII st. [Liubech in military conflicts from the 15th to the first half of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2014). Liubetske starostvo (XVI – ser. XVII st.) [The Lubech starostvo (16th – the middle of 17th c.)]. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2016). Sluzhebna shliakhta Osterskoho starostva Kyivskoho voievodstva Rechi Pospolytoi: sprobа etnichnoi stratyfikatsii [Service gentry of Oster starostwo of Kyiv voivodeship of the Polish-Lithuanian Commonwealth: an attempt at ethnic stratification]. *Historyčnyja ślachi bielaruskaha naroda i susiedziaŭ: uzajemadziejańnie i ŭzajemaŭplyvy – Historical paths of the Belarusian people and their neighbors: interactions and influences*, 2, P. 61–68. Homel, Belarus.

- Kulakovskij, P. (2006). Chernigovo-Sivershina u skladi Rechi Pospolitoi. 1618–1648 [Chernihiv-Siversk lands as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. 1618–1648]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2007). Chernihivske kniazivstvo (1619–1633 rr.) [Chernihiv principality (1619–1633)]. Nizhyn, Ukraine
- Lepiavko, S. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591) [Ukrainian Cossacks in international relations (1561–1591)]. Chernihiv, Ukraine.
- Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine.
- Malchenko, O. (2001). Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV–XVII st.) [Fortifications of the settlements in Bratslavsky, Kievan and Podilsk voivodeships in the 15th–17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (2010). Orshanska bytva 1514. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Battle of Orsha 1514. Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Osadchyi, Ye. (2017). Ukriplennia Putyvl'skoi fortetsi (za materialamy serednovichnykh zobrazhen mista) [Fortification of Putyvl fortress (based on medieval depictions of the city)]. Kamianets-Podilskiy, Ukraine.
- Pylypenko, V., Bondar, O. (2018). Opys Liubecha 1606 r. [Description of Liubech 1606]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 34–40.
- Rusyna, O. (1998). Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Siversk land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, Ukraine.
- Rusyna, O. (2020). Do istorii Liubecha u XIV–XV st. [To the History of Liubech in the 14th–15th c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, P. 196–197.
- Tymiv, I. (2016). Litopysni dzherela i khroniky pro borotbu z tatarskymy nabihamy u 1526–1530 rr. [Historical sources and chronicles about the struggle against Tatar invasions in 1526–1530]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 35–49.
- Vyrskyi, D. (2016). Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) [Ukrainian wars: chronicles of the Tatar frontier of Ukraine (16th – the middle of the 17th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Yakovenko, N. (2008). Ukrayinska shlyaheta z kincy XIV do ser. XVII st. (Volin i Centralna Ukrayina) [The Ukrainian nobility from the end of the 14th to the middle of the 17th c. (Volyn and Central Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.

Кондратьев Ігор Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, 14013, Чернігів, Україна).

Kondratiev Ihor – doctor of historical sciences, professor of the world history and international relations chair, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kondratt1972@gmail.com

WARS WITH THE MOSCOW STATE ON THE CHERNIHIV-SIVERSHCHYNA LAND IN THE LITHUANIAN-POLISH PERIOD (the 16th – the first half of the 17th c.)

The purpose of the research is to summarize the course of military conflicts on the territory of Chernihiv-Siversk land between the Grand Duchy of Lithuania, and from 1569 – the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Grand Duchy (from 1547 – the tsardom) of Moscow, during the 16th – the first half of the 17th c. **The research methodology** was based on the use of problem-chronological, historical-genetic, historical-comparative and logical-theoretical methods. The problem-chronological method involves the systematization of facts in chronological order, which allows us to reconstruct historical events in the light of causation. The historical-genetic approach allowed us to highlight the development of military conflicts in the process, and the use of the historical-comparative approach made it possible to reconstruct events and search for historical parallels. **Scientific novelty.** The extrapolation of the «frontier» theory to national history gave rise to the thesis about the determining role of the steppe border in the history of the Ukrainian Cossacks. But in addition to the «Cossack», it is quite logical to talk about the «boyar» section of this frontier, which passed through the Chernihiv-Siversk land. For the first time in historical literature, the article highlights the day when Filon Kmita defeated the Moscow detachment near Oster – April 11, 1562. **Conclusions.** In the 16th – the first half of the 17th c. Chernihiv-Siversk land became the arena of struggle between the Lithuanian-Polish and Muscovite states. The region was supposed to become a springboard for further expansion of the Moscow principality, but this potential was not realized. Further progress was prevented by the Podniprovisky Liubetska and Osterska volosts (from the middle of the 16th c. – Starostwa) of the Kyiv voivodeship. Constant life on the border gave rise to the specifics of the functioning of social institutions, large contingents of people were involved in the defense of the Lithuanian-Polish state, the basis of which were small boyars.

Key words: Oster starostwo, Liubech starostwo, Kyiv voivodeship, Chernihiv-Siversk land, Lithuanian-Moscow wars, Polish-Moscow wars, borderlands, frontier.

Дата подання: 14 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кондратьєв, І. Війни з Московською державою на теренах Чернігово-Сіверщини за литовсько-польської доби (XVI – перша половина XVII ст.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 10–23. DOI: 10.58407/litopis.240502.

Цитування за стандартом APA

Kondratiev, I. (2024). Viiny z Moskovskoiu derzhavoiu na terenakh Chernihovo-Sivershchyny za lytovsko-polskoi doby (XVI – persha polovyna XVII st.) [Wars with the Moscow state on the Chernihiv-Sivershchyna land in the Lithuanian-Polish period (the 16th – the first half of the 17th c.)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 10–23. DOI: 10.58407/litopis.240502.



Сергій Павленко



ГАРНІЗОН БАТУРИНА 2 листопада 1708 р.

DOI: 10.58407/litopis.240503

© С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованої студії є поглиблений огляд джерел 1708 р. щодо формування залоги Батуриної фортеці для захисту від військ О. Менишикова під час переходу І. Мазепи та його прибічників на бік Карла XII, визначення реальної кількості оборонців столиці Гетьманщини.

Завдяки проблемно-аналітичному **методу** автор ретельно дослідив-осмислив наявний великий масив матеріалів, документів, в яких йшлося про чотири етапи поповнення гарнізону Батурина.

Новизною матеріалу є те, що вперше подані дані, які підтверджують, що станом на 2 листопада 1708 р. гарнізон Батурина складав до 10000 вояк різних військових формувань. Обрахунок кількості оборонців здійснено на основі врахування мобілізаційних заходів у Гетьманщині в жовтні 1708 р., оцінки складу куренів Батуриної сотні, Засеймських сотень, а також фактів переміщень гетьманських контингентів напередодні штурму фортеці.

Висновки. Стаття спростовує наративи російської історіографії про те, що з перших днів повстання гетьманці не підтримали дії гетьмана І. Мазепи проти царя та розбіглися по домівках. Склад оборонців Батурина засвідчує, що гетьманську столицю захищали до 6000 городових козаків, 2000 сердюків, 500 засеймців, 1000 чоловік Батуриної сотні, близько 500 гармашів, пушкарів, палубників.

Ключові слова: Мазепа, Карл XII, Петро I, полки, сердюки, козаки, пушкарі, артилеристи, свідчення, докази.

Питання, скільки було вояк у козацькому гарнізоні гетьманської столиці кінця жовтня – 2 листопада 1708 р., порушувалося нами, починаючи з 1994 р.¹ Протягом трьох десятиріч після оприлюднення перших результатів дослідження з цього приводу ми час від часу поверталися до цієї теми та вносили певні корективи, пов'язані з появою нових документів, версій². Вважаємо, що й зараз рано ставити крапку щодо цього. Потрібно й далі вивчати різні аспекти цього питання. Адже це наближає нас до реальних цифр козацького гарнізону, а відтак до глибшого розуміння складових подій 1708 р.

Зауважимо, що в публічному просторі України раз по раз з'являються радіопередачі, відеоінтерв'ю «знавців» Батуриної трагедії, що і далі повторюють наративи російської імперської історіографії про невелику кількість мазепинців, що підтримали гетьмана³, зокрема й про слабкість гарнізону гетьманської столиці (в межах 3000–4000 вояк)⁴. При цьому поширювачі згаданої інформації навіть не робили спроби проаналізувати відомі з опублікованих джерел відомості про перебування в ті дні в Батурині городових, сердючких та компанійських полків, інших підрозділів, зокрема пушкарів, гармашів.

Ураховуючи вищезгадане, пропонуємо ознайомитися з нашими міркуваннями-аргументами, що постали в результаті багаторічного осмислення подій 1708 р.

Зазначимо, що сьогодні маємо неспростовану інформацію про перебування 2 листопада 1708 р. у Батурині таких козацьких та охотницьких формувань:

1. Прилуцький полк.
2. Миргородський полк.
3. Лубенський полк.

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Чернівці: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. С. 64.

² Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 145–148; Його ж. Батуриńska фортеця. Київ: Мистецтво, 2019. С. 118–123.

³ «Український народ не розділяв симпатій гетьмана Мазепи, – читаємо в новітньому підручнику. – Із тих 4–5 тисяч чоловік, що були з ним, більшість невдовзі покинула шведський табір»: Милів Л., Цимбаєв Н. История России XVIII–XIX вв. Москва: Эксмо, 2006. С. 41.

⁴ Усе це упаковується в зручну словесну формулу типу «на мою думку». Дискутувати з докторами та кандидатами історичних наук з цього приводу важко, оскільки прослухані передачі радіо, телеінтерв'ю, як правило, нелегко згодом знайти в архівах ЗМІ.

4. Батуринська сотня.
5. Сердюцький полк Чечеля.
6. Сердюцький полк Покотила.
7. Сердюцький полк Денисова.
8. Сердюцький полк Максимова.
9. Генеральна військова артилерія.

Свідчення про них дав на допиті спійманий канцелярист Генеральної військової канцелярії Олександр Дубяга: «А в Батуринском де замке ныне войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов*, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородской, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку человек, о том не знает»⁵.

Важливими для російського командування були показання затриманого сердюка-розвідника Тимофія Семененка, який повідомив, що «в Батурине де н[ы]не войска четыре вышписанные сердюцкие»⁶ да три городовые полка – Прилуцкой, Лубенской и Миргородской, в которых полках людей будет: в сердюцких тысячи две, а в городских с четыре тысячи ч[ел][о][в][е]к, которые все в замку обретаются»⁷.

Останні цифри з допиту полоненого (2000 сердюків + 4000 козаків) стали фігурувати в оцінці росіянами батуринського гарнізону (6000 вояків) в оперативних повідомленнях з їхньої похідної штаб-квартири. Саме з цього московського джерела згадана інформація набула поширення в дипломатичних колах, серед російського командування. Невідомий британський офіцер на російській службі, свідок штурму Батурина, повідомляв пізніше, що «Мазепа ... розмістив там 6 тысяч козаків, сміливих, твердых і рішучих людей»⁸. За австрійськими новинами, у резиденції «перебувало 6000 чоловік Мазепи»⁹. «Лондон Газет» теж обраховує залого в 6000 вояк¹⁰. Таку ж цифру називає й один із перших біографів Карла XII Лімьє¹¹. За даними прусського посла Й. Кайзерлінга, який отримав їх з російської штаб-квартири, гарнізон гетьманської столиці налічував **6000 козаків**¹². За відомостями з російського табору англійський посол у Відні П. Медовс повідомляв уряд, що І. Мазепа «послав шість тисяч своїх людей для забезпечення безпеки свого майна»¹³.

Отже, свідчення сердюка Т. Семененка стало головним під час обрахунків кількості мазепинців, що оборонялися в Батурині. Але чи воно достовірне?

На жаль, треба визнати наш попередній недогляд у сприйнятті цього джерела як найавторитетнішого, неспростовного. Насправді до показань свідка слід підійти критично. Можна погодитися із цифрами полоненого мазепинця про сердюків. Адже він був із цих охотницьких формувань і добре знав, з якої кількості вони складаються. Як правило, вони мали у своєму складі по 500 вояк. Хоча й відомо, що сердюцький полк Гаврила Бурляя на-

* Сердюцький полковник Яків Покотило походив із козаків Гельм'язівської сотні Переяславського полку. Відомо, що він покохав кримчанку – красуню, яку разом з двома дітьми взяли в полон козаки. Після того, як вона охрестилася, він із нею одружився і всиновив її синів Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллю. Усі діти отримали належну освіту. Гетьман попклувався, аби вони почали свою кар'єру в Батурині. Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700–1709 рр. Його сердюцький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично увесь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 р. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, у подальших бойових діях було задіяно «полку его сердюков ... меньше ста человек». Разом з кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і довгий час перебував під арештом. У 1712 р. мазепинця заслали в Архангельськ. Відправили до Сибіру і його дружину.

⁵ Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. Х–ХІ 1708. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1909. Т. 92. С. 41.

⁶ «А полк их (Максимов – С.П.) ныне с прочими тремя сердюцкими ж, Чечелевым, Покотиловым, Денисовым, полками в Батурине»: *Полтавская битва 27 июня 1709 г.: Документы и материалы* / Отв. ред. Е.Е. Рычаловский; сост.: Е.Е. Рычаловский, А.Б. Плотников, Т.А. Лаптева, О.А. Курбатов, П.И. Прудовский. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 184.

⁷ *Расспросные речи сердюка Т. Семенова в Посольской походной канцелярии о гарнизоне Батурина (30 октября 1708 г.)*. *Полтавская битва 27 июня 1709 г. ...* С. 184.

⁸ Defoe D. An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar (далі – Defoe D.). London, 1723. Р. 206; 3 книги Д. Дефо про Петра І, написані з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.): Батурин: сторінки історії / Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. Чернівці: Чернівецькі обереги, 2009. С. 111.

⁹ Віденський щоденник, 26–28 грудня 1708 р. № 564 / Публікація В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 51.

¹⁰ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 120.

¹¹ З праці Анрі-Філіппа де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721); Луняк Є. Козацька Україна ХVІ–ХVІІІ ст. очима французьких сучасників. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 224.

¹² Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. *Записки Українського наукового інституту*. Варшава, 1939. Т. 2. Кн. 6: Мазепа. Т. ХLVIІ. Серія Історична. С. 28.

¹³ Мацьків Т. Звіт англійського посла у Відні П. Медовса (26 грудня 1708 р.). *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. Додаток № 15. С. 247.

лічував 800 чоловік. Отже, наявність у Батуринському гарнізоні 2000 сердюків не викликає сумнівів.

Що ж до визначення арештантом кількості оборонців з Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків, то слід узяти до уваги, що він визначив їх на око – «а в городских с четыре тысячи». Тобто Т. Семененко як рядовий сердюк не міг достеменно знати їх чисельний склад. Він не входив до складу командування, а тому не був на зібраннях-нарадах старшини, у ході яких так чи інакше оголошувалися подібні цифри. Полонений пізніше, після 25 листопада, сердюк Артемій Семененко повідомив на допиті, що «Мазепа, пошел наскоро п[од] Оболонь и перебрався Десну, во весь д[ень] ехали с великим поспешением. А с н[им], Мазепой, в то время были полковники прилуцкой, миргороцкой, лубенской с пол[ками], да три полка компанейских, в том числе ... Покутиленков полк»¹⁴. Він теж ніби сказав правду, хоча, як довідуємося з інших джерел, неповну: насправді трьох городових полків при володарі булави не було. Через Десну переправилися лише в основному їхнє командування (сотники) та значні військові товариші. Та, ясна річ, сердюк не шпигував, не вів спеціально підрахунку гетьманських сил, він просто під час походу так чи інакше перетинався з певними групами цих козацьких формувань. Тому йому думалося, що володаря булави супроводжували три городові полки, які перед цим були з ним у Борзні, Батурині.

Незважаючи на настирливі накази Москви Мазепі йти на з'єднання з російською армією, гетьман намагався втримати в Гетьманщині залишки козацького війська. Для цього за його велінням полковники писали для нього доповідні про загрозово-вибухову ситуацію в полках, мало не початок повстання¹⁵. Посилаючись на ці донесення, володар булави утримував біля себе козацьке угруповання, на яке генеральна старшина розраховувала в разі початку виступу проти Московії. Якщо Мазепа під всілякими приводами старався обмежити похідний склад полків, що висилилися під вимоги царя, до 1000–1500 чоловік (щоправда, це не завжди вдавалося, бо, наприклад, у 1696 р. на Азов був відправлений Лубенський полк у складі 5230 козаків, у 1701 р. в Прибалтику Гадяцький полк – чисельністю 3847 чоловік¹⁶), то в ситуації вересня–жовтня 1708 р. він дбав насамперед про реалізацію давнього задуму порвати з росіянами. Ще у квітні 1708 р. відбулася в Білій Церкві нарада-визначення гетьманської старшини з клятвою на Євангелії боротися за самостійний статус України¹⁷. Лубенський полковник Д. Зеленський у жовтні «взидил ... из под Нѣжин¹⁸ в Лубны, и прельщал полку своего старшину к тому бунту, и с той старшины тому Зеленскому на оное злое дѣло паче других и прежде всѣх к присягѣ пришел и крест цѣловала оный обозный с сыном»¹⁹. Отже, вищезгаданий полковник повертався до Борзни, де старшина остаточно визначалися послати гінця до Карла XII, зі свіжими підрозділами.

Зрозуміло, Лубенський полк міг вийти без особливих проблем до Батурина у складі 5000 козаків (за пізнішими даними 1723 р. у ньому було 3968 кінних козаків, 2687 піших²⁰; за ретельнішою ревізією наступних років, очевидно, в облік зарахували й бідних, убогих, то разом вийшло аж 11612 чоловік²¹). Тим паче, відстань з Лубнів як до Борзни, так і до гетьманської столиці була невеликою – близько 190 км (3–5 днів для кінного переходу). По суті, стільки ж часу для поповнення гетьманських сил потрібно було для Миргородського полку (за компютом 1723 р. у ньому налічувалося 3250 «можних і середніх» й 1527 піших, убогих козаків, 212 померлих на канальних походах²²). А ще удвічі

¹⁴ Кочегаров К. 1709 г., после 25 ноября. Допрос А. Семененко, И. Кутенко и Максима. К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам. *Славянский альманах*. 2024. № 1–2. С. 351.

¹⁵ 1708, після липня 14. Фастів. Лист гетьмана І.С. Мазепи О.Д. Меншикову з аргументацією причин, чому не можна виводити залишок козацького війська з України. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах* (далі – УДІМ) / Упор. Павленко С. Київ: Мистецтво, 2019. № 146; 1708, жовтня 6. Лист гетьмана І.С. Мазепи графу Г.І. Головінкі про неможливість його походу до Стародубу через бунти в Україні. *Там само*. № 147; 1708, не пізніше жовтня 16. Чолобитна козаків лубенського полку гетьману І. Мазепі. *Там само*. № 148; 1708, жовтня 19. Борзна. Лист гетьмана І.С. Мазепи графу Г.І. Головінкі про небажання старшини йти до Новгород-Сіверська та бунтування козаків. *Там само*. № 149; 1709, липня 26. Зі свідчення лубенського полковника Д. Зеленського про те, як він підписував чолобитну до російського командування за наказом гетьмана І.С. Мазепи про «бунтування» війська. *Там само*. № 150.

¹⁶ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. С. 424.

¹⁷ Клятва мазепинців у Білій Церкві. *УДІМ*. № 144. С. 97.

¹⁸ До середини жовтня (4–15) 1708 р. похідна резиденція, обоз І. Мазепи були в Салтиковій Дівиці (за 40 км від Ніжина).

¹⁹ Клятва мазепинців у Білій Церкві. С. 97.

²⁰ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Санкт-Петербург–Київ–Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. С. 589.

²¹ Кирилов И. Цветущее состояние Всероссийского государства. Москва: Наука, 1977. С. 165.

²² Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ, 2004. С. 11.

менше мав би витрати годин для поповнення своїх полчан Прилуцький полк²³ (до похідної штаб-квартири йому необхідно було пройти 100 км). Із допиту краснокіллядинського сотника Корнія Салогуба²⁴ випливало, що він «в то число был же в Барзне»²⁵, тобто він зі своїми козаками прибув сюди не разом з полком, а приєднався до нього саме 18–19 жовтня.

Чи зібрали в Батурин полковники максимальне число своїх полчан? Думаємо, що перед зустріччю з Карлом XII, не знаючи про його плани, гетьманська верхівка все ж не наважувалася оголосити максимальний мобілізаційний план для всіх козаків, а тому й тримала основну масу підлеглого війська в очікуванні оперативних розпоряджень²⁶. На це вказує лист миргородського полковника Д. Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу від 16 листопада 1708 р., з якого дізнаємося, що останній, а також полковий суддя, кілька сотників перебували на Миргородщині та отримали розпорядження прибути в Гадяч²⁷. Десь тоді ж і прилуцький полковник Д. Горленко надіслав наказ своєму полковому судді, щоб той «также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны места»²⁸. Отже, три городові полки, хоч і могли мати у своєму складі до 12000–13000 козаків, усе ж, напевне, у реальності налічували в Батурині мінімально 6000 чоловік.

Хоча не виключаємо, що ця цифра могла бути й більшою. За донесеннями резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи Францишка Грабі, 23 серпня 1708 р. Мазепа мав у своєму таборі 2800 городових козаків²⁹, а 23 вересня «надійшло до Його милості пана гетьмана війська більше трьох тисяч, зібраного за суворими наказами із тих, які залишилися у домах, і очікуємо щораз більше»³⁰ (тобто під кінець місяця у трьох полках уже було разом до 6000 полчан).

На значні сили гетьманців при обороні Батурина вказують й інші факти. Спійманий росіянами у Сорочинцях Д. Апостол³¹, рятуючи від репресій свою родину³², змушений був прийняти умови російського командування та переорієнтувати Миргородський полк на службу царю³³. Однак у розпорядженні полковника було небагато козаків, через це очільнику миргородців надали в підпорядкування підрозділи калмиків, донців³⁴. Це прямо вказує на те, що втрати цього полку в Батурині були досить відчутними. За ревізією 1723 р., у Стародубському (5630 козаків), Київському (2530 козаків) полках, які не брали активної участі у бойових діях 1708–1709 рр., налічувалося відповідно 85, 227 вдів, а ось у Лубенському останніх – 991, Гадяцькому – 929, Ніжинському – 677, Миргородському – 466, Прилуцькому – 415³⁵. Зрозуміло, що гетьманці помирили і своєю смертю, плюс чимало з них загинуло від хвороб, голоду на каналних роботах у післямазепинські часи. Разом із тим слід урахувати й таку деталь: як засвідчив у серпні 1708 р. резидент-представник великого коронного гетьмана Речі Посполитої А. Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи Ф. Грабі, у поході при володарі булави був в основному в серпні «недосвідчений молодняк без коней»³⁶ і зброї³⁷. Тобто це були здебільшого неодружені

²³ Масмо дуже обмежені відомості про кількісний склад полку до 1708 р. Відомо, що в 1723 р. у полку налічувалося 1627 кінних і 1075 піших козаків (Бантыш-Каменский Д. История Малой России. С. 589). Після 1708 р. у полку зменшилась кількість сотень з 9 до 8 (Шкоропад Д. Прилуччина. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Прилуки: Мале підприємство «Краснавець», 1993. С. 36).

²⁴ Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. С. 238.

²⁵ Кочегаров К. 1708 г., ноябрь 19. Допрос К. Савина. К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам. С. 349.

²⁶ Розпорядження стародубському полковнику І. Скоропадському було направлено лише 30 жовтня 1708 р. (Лист І. Мазепи до І. Скоропадського (30 жовтня 1708 р.). Інститут рукопису НБУВ. Ф. VIII. Спр. 1771. Арк. 1–2).

²⁷ 1708, листопада 16. Красноколядин. Лист миргородського полковника Данила Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу, щоб він поспішав у Гадяч до Мазепи. Доба гетьмана І. Мазепи в документах (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. № 377. С. 333.

²⁸ 1708. Лист прилуцького полковника Дмитра Горленка до полкового прилуцького судді. ДГІМД. № 373. С. 330.

²⁹ Донесення Францишка Грабі, резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи, до свого патрона. УДІМ. С. 31.

³⁰ Там само. С. 35.

³¹ Пришляк В. Миргородский полковник Данило Апостол до і після Полтави. Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. С. 304

³² Ярмеченко В. Миргородський полк у Північній війні (осінь 1708–1709 рр.). Полтавська битва 1709 р. ... С. 316.

³³ Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Историко-документальные очерки. Чернигов: Русь, 2009. С. 125–130; Його ж. Чи зраджував І. Мазепа Карла XII? Пам'ять століть. 2005. № 1. С. 90–94.

³⁴ Павленко С. Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. Полтавська битва 1709 р. ... С. 196.

³⁵ Кирилов І. Цветущее состояние Всероссийского государства. С. 164–169.

³⁶ З донесення І. Мазепи царю від 10 серпня 1708 р. дізнаємося, що частина молодиків мала коней.

козаки. І. Мазепа в листі до царя від 10 серпня 1708 р. теж жалівся, що при ньому «з городовых самых недорослей и на худейших лошадах осталось 2800 ... да 2000 сердюков и единая корогов компании»³⁸. Зауважимо, що йдеться про ситуацію станом на серпень, а в жовтні кількість козаків, за повідомленням того ж Ф. Грабі, зросла більше на 3000 чоловік³⁹.

Нові наші студії виявили факт супроводження гетьмана в походах козаками Засеймських сотень, виведених зі складу Ніжинського полку. У цьому гетьманському формуванні загалом налічувалося до 8000 вояк⁴⁰. Вони залишалися ніби не поміченими, перебуваючи при похідній гетьманській резиденції, оскільки не належали до жодного полку. Тим часом згадані вояки виконували охоронну функцію при гетьмані. У похід, як правило, воював булавий мобілізував до 1000–2000 гетьманців із Засеймських сотень. Аналізуючи козацькі реєстри, інші джерела, ми виявили значне зменшення козаків у Новомлинській⁴¹, Конотопській⁴² сотнях після подій 1708 р. Думаємо, що це свідчить про участь значної частини їх в обороні Батурина. Так само до цього бунчукового угруповання при гетьмані належали Борзнянська, Кролевецька, Глухівська, Ямпільська, Коропська сотні. Отже, і їхні курені мали бути в резиденції.

Батуринська сотня, виведена свого часу зі складу Ніжинського полку і яка напругу підкорялася І. Мазепі, вважалася ніби «невидимим» і несуттєвим підрозділом оборони Батурина. Адже рядовий статус козацького формування обмежував його можливості, значимість. Тим часом у його складі налічувалося чимало сільських куренів округи (а це до 1700, або й більше козаків). Фактично це був повноцінний полк, більша половина якого разом з отаманами пішла на захист міста.

Генеральна військова артилерія, за свідченням канцеляриста О. Дубяги, теж перебувала в гетьманській столиці: «Артилерия вся гетманская також в Батуринѣ, а при нем (Мазепі – С.П.) ничего из оной нынѣ нѣтъ»⁴³. Отже, у такому разі в Батуринську фортецю були зібрані пушкарі, гармаші, палубники та інші козаки з найближчих сотень, що спеціалізувалися на обслуговуванні артилерії. А це лише за мінімальними підрахунками становило більше 500 чоловік.

Відомий російський військово-державний діяч та дипломат Борис Куракін, який восени був у Гетьманщині, оцінював гарнізон фортеці в 10000 осіб⁴⁴. Він зустрічався в жовтні з І. Мазепою⁴⁵, а той повідомляв у ті дні (15 жовтня) Г. Головкина про чисельність військ при ньому в 12000 осіб⁴⁶. Отже, якщо відняти від цієї цифри 2000 вояк⁴⁷ бригади стольника Григорія Анненкова, адже їх гетьман відіслав до Сосниць⁴⁸, то справді оцінка князя була наближена до реальності.

Він оперував цифрою, яка фігурувала в царській штаб-квартирі після взяття Батурина. Слід зазначити, що царедворець був присутній 30 жовтня на «воинском совете»⁴⁹ в Погребах під Новгородом-Сіверським разом із О. Меншиковим, Д. Голіциним. На ньому він отримав від царя наказ їхати в Чернігів, Київ для того, щоб привезти у Глухів україн-

³⁷ Донесення Францишка Грабі... УДІМ. С. 31.

³⁸ Донесение И.С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБІПВ). Москва: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 526.

³⁹ Донесення Францишка Грабі... УДІМ. С. 35.

⁴⁰ Студія про це готується до друку.

⁴¹ Згідно з присягою 1654 р., тільки у Нових Млинах присягнуло міських козаків разом зі старшиною 236 чоловік (Присяжні книги 1654 р: Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Мицик Ю., Кравець М. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 242). А в 1741 р. у всій сотні налічувалося всього-на-всього 379 (Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку у др. пол. XVII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Чернігів: Чернігівський нац. пед. ун. ім. Т. Шевченка, 2015. С. 39). Тобто під час другої присяги були враховані й курені сіл. А це означає, що за майже 90 літ не відбулося приросту гетьманців, як це спостерігалося в сотнях, що не потрапляли в екстремальні умови бойових дій з великими втратами.

⁴² Присяжні книги 1654 р. зафіксували в самому Конотопі 314 козаків, у Підлипному – 203, у Вирівці – 162, у Шаповалівці – 97 (Присяжні книги 1654 р: Білоцерківський та Ніжинський полки. С. 181, 205–206, 211, 218). А за реєстром 1717 р. бачимо катастрофічне зменшення козацького населення цих населених пунктів. Зокрема, у Конотопі проживало вже 263 козаки, у Підлипному – 40, у Вирівці – 35, у Шаповалівці – 39! Див.: Мицик Ю., Тарасенко І. Реєстр Конотопської сотні 1717 р. Київ: ПП «ГФ «Фолиант»», 2020. С. 1–40.

⁴³ 1708, жовтня 29. Посольська похідна канцелярія. Свідчення канцеляриста Дубяги на допиті. ДГІМД. № 570.

⁴⁴ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. *Архив князя Ф.А. Куракина*. Санкт-Петербург: Тип-я В.С. Балашева, 1890. Кн. I. С. 315.

⁴⁵ 1708, жовтня 4. Проїжджий лист від гетьмана І. Мазепи князю Б. Куракіну. УДІМ. № 124. С. 87.

⁴⁶ Кочегаров К. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 23.

⁴⁷ Донесение И.С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.). ПБІПВ. Т. 8. Вып. II. С. 526.

⁴⁸ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. С. 314.

⁴⁹ Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т.С. Майкова, под общей ред. А.А. Преображенского: В 2-х выпусках. Москва: Кругъ, 2004. Вып. 1. С. 151, 293.

ських церковних зверхників⁵⁰. Б. Куракін, який, по суті, під конвоем доставив у листопаді 1708 р. до царя митрополита Йоасафа Кроковського, у своїх записках зазначав, що «через доброе старание онного командира (О. Меншикова – С.П.), то место взято, в котором 10000 президию (вояк – С.П.) было, из тех несколько животою спаслись, а другие в штурме пропали»⁵¹.

На перший погляд, автор вищезгаданих спогадів спеціально перебільшив кількість оборонців, аби в такий спосіб показати заслуги росіян. Разом з тим ця оцінка збігається з елементарним аналізом підрозділів, що були при І. Мазепі та в самому Батурині.

У кінці вересня – на початку жовтня гетьман уживав заходів для збільшення кількості гетьманців біля себе. «Просил нас гетман Мазепа о казацких войсках, которые обретаются на Дону, под командою полковника полтавского и другого компанейского, что естли оныя ныне уже не потребны, то б их отпустить к нему, гетману», – писав Петро І В. Долгорукому ще у вересні⁵². Відомий лист наказного переяславського полковника Стефана Томари графу Г. Головіну від 23 вересня 1708 р. про бажане повернення Переяславського полку «в свои городы»⁵³. «А ежели того от вашего сиятельства не получим, то Бог свидетель, что, от тех вестей смущенные, наши казаки все поуходят и никаковым образом их удержат невозможно», – підсумовував старшина⁵⁴. Цей лист був суголосний зі зверненням лубенських, прилуцьких, миргородських полчан до російського командування⁵⁵ з натяками на бунти, якщо їх відправлять за межі Гетьманщини⁵⁶. Їх було підготовлено за наказом гетьмана⁵⁷.

У Борзну в другій декаді жовтня для узгодження дій прибули чернігівський полковник Павло Полуботок⁵⁸, полтавський полковник Іван Левенець⁵⁹ (з Дону), а також Юрій Кожуховський (теж з Дону) зі своїм компанійським полком⁶⁰ (+500 чоловік⁶¹). Отже, під булавою І. Мазепи 18 жовтня нарахувалося до 10500 гетьманців (7000 козаків⁶², 3500 сердюків, компанійців). Гетьман, ясна річ, не планував їх розпускати.

У Борзні відбулася старшинська рада, учасниками якої були полковники П. Полуботок, І. Левенець, Д. Зеленський, Д. Апостол, Д. Горленко, Д. Чечель, Ю. Кожуховський, Я. Покотило [правдоподібно охотницькі Г. Галаган, А. Малама, Денис, Максим (І. Максимович)], а також генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний писар П. Орлик. «И, призвав их к себѣ (гетьман – С.П.) ..., – згадував П. Орлик, – вопрошал их, если посылать до короля. Отвѣщали они: “Як же не посылать, давно тое надлежало учинить и тепер не треба откладывать”»⁶³. Тоді ж до учасників зібрання викликано управителя Шептаківської волості Івана Бистрицького, якого попросили «при всѣх нас присягнуть ему на секрет, а мнѣ (П. Орлику – С.П.) приказал написать ему инструкцію до графа Пипера»⁶⁴.

⁵⁰ Из дневника Б.И. Куракина. ПБПВ. Т. 8. Вып. II. С. 902; Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина, им самим описанная, 1676 – июля 20-го 1709 г. Архив князя Ф.А. Куракина. Кн. I. С. 281.

⁵¹ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. С. 315.

⁵² 1708, вересня 7. Лист Петра І князю В.В. Долгорукову про необхідність повернення українських козаків з Дону. УДІМ. С. 57.

⁵³ 1708, вересня 23. Лист наказного переяславського полковника Стефана Томари графу Г.І. Головіну про необхідність повернення його полку додому для захисту рідного краю. УДІМ. С. 58.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Костомаров Н. Челобитная Прилуцкого полка; Донесение черниговского полковника. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 416; Кочегаров К. 1708, не пізніше жовтня 16. Чолобитна козаків Лубенського полку гетьману І. Мазепі. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 29–30.

⁵⁶ 1708, жовтня 19. Борзна. Лист гетьмана І. Мазепи графу Г.І. Головіну про небажання старшини йти до Новгород-Сіверська та бунтування козаків. УДІМ. С. 101–102.

⁵⁷ 1709, липня 26. Зі свідчення лубенського полковника Дмитра Зеленського про те, як він підписував чолобитну до російського командування за наказом гетьмана І. Мазепи про «бунтування» війська. УДІМ. С. 102.

⁵⁸ Кочегаров К. Русское правительство и Черниговский козацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 г.). Петербургские славянские и балканские исследования. 2015. № 2. С. 190.

⁵⁹ Свідчення на допиті канцеляриста Дубяги (29 жовтня 1708 р.). ДГІМД. С. 717; Допит Григорія Герцика про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.). ДГІМД. № 582.

⁶⁰ Допити старшини, що перейшла від Мазепи на бік росіян (1709, липня 14). ДГІМД. № 578.

⁶¹ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (1708, грудня 8). ДГІМД. № 572; Артамонов В. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. Москва: МППА «БИМПА», 2009. С. 370.

⁶² Ф. Грабі зафіксував під кінець вересня 1708 р. при І. Мазепі 6000 городових козаків. Слід при цьому врахувати й можливу присутність у жовтні того ж року при гетьмані підрозділів мисливців (вовкогонів, стрільців, бобровників), які під час походів мобілізувалися до війська та були при похідній гетьманській резиденції, а також куренів Засеймських сотень, що теж, як правило, забезпечували охорону володаря булави.

⁶³ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2022. С. 38.

⁶⁴ Там само.

Прибувши 23 жовтня в Батури⁶⁵, гетьман мав загалом на той момент із собою 11000 вояк (10500 гетьманців із 7 охотницьких полків, 3 городових, що зібралися напередодні ще в Борзні, та Батуринський курінь Батуринської сотні – до 500 козаків).

Як відбувся розподіл цих сил після спрямування 24 жовтня І. Мазепи з гетьманської столиці на зустріч з Карлом XII протягом наступних днів?

На це дають відповідь кілька джерел. Звернемо спочатку увагу насамперед на ті, які підтверджують формування захисного гарнізону Батуринської фортеці в чотири етапи.

Перший із них умовно можна позначити термінами 23–24 жовтня 1708 р. Так, секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата писав: «Він (Мазепа – С.П.) прибув 29 жовтня до К.В. всього з 4000 людей, яких він в поспіху міг узяти з собою. В Батурині лишив він гарнізон в 3000 або трохи більше під команду полковника Кенігсека, обіцяючи, що до 31-го (till lögerdagen, som var d. 31) приведе з собою шведську допомогу»⁶⁶. Невідомий німецький офіцер у своєму щоденнику, по суті, підтвердив вищезгадану поширену інформацію серед каролінців: «Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4 тисяч кінноти біля себе; певно, решта вояків розташувалася у різних місцевостях, їх він швидко не зміг або не схотів зібрати докупити через наступ московитів»⁶⁷. Ці свідчення збігаються з показаннями канцеляриста Андрія Кандиби, що «в городе оставлено немалое число войска и два надежнейшие пехотные сердючие полка»⁶⁸. У «немалое число» найпевніше потрапили передусім безкінні молоді козаки Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків (про них згадував на допиті⁶⁹ красноколядинський сотник К. Салогуб⁷⁰), а кіннотники цих військових формувань пішли супроводжувати гетьмана. Отже, 24 жовтня кістяк гарнізону складали сердюки чисельністю до 1000 чоловік, до 500 козаків Батуринського куреня. Оскільки в трьох городових полках було багато піших молодих недосвідчених козаків, то, урахувуючи вищезгадані зауваги Ф. Грабі, правдоподібно їх було мінімум 2000 з 2800. Таким чином, усіх оборонців станом на 24 жовтня мало бути до 3500 (як зауважував Й. Цедергельм – «гарнізон в 3000 або трохи більше»).

Другий етап формування оборонного гарнізону Батурина відбувся орієнтовно 24–25 жовтня. Протягом цього часу в гетьманську столицю підтягнулися підрозділи Генеральної військової артилерії з округи (Коропщини, Конотопщини, Батуринщини). Пушкарі, гармаші, палубишки, слюсарі витягли з місць зберігання гармати різних калібрів, виставили їх до бою. «И по тем раскатам поставлены пушки»⁷¹, – свідчив 30 жовтня полонений сердюк Т. Семененко. Загалом ці фахівці-артилеристи додали гарнізону мінімум 500 чоловік. Крім цього поповнення, до Батуринської фортеці зайшли 8 куренів Батуринської сотні з Обмачева, Тростянки, Пальчиків, Митченків, Красного, Мельні, Ксьонзівки (нині Поліське – С.П.) та Атюші. За спогадами свідка, 2 листопада «атаман[ы] батуринские» були взяті «живьем»⁷². Тобто останнє джерело підтверджує наявність козаків зазначених вище куренів в обороні Батурина. А це щонайменше 500 гетьманців. Отже, 24–25 жовтня залога збільшилася навіть за мінімальними підрахунками на 1000 чоловік.

Третій етап (26–27 жовтня) мав важливі складові збільшення кількості оборонців міста. Якщо врахувати, що І. Мазепа з 11000 гетьманців, які були з ним у гетьманській столиці 23 жовтня, до 3500 чоловік залишив у складі її залоги, то з ним 24 жовтня до Коропа мало прийти 7500 вояк (із них 2500 сердюків та компанійців).

У Коропській сотні вночі з 24 на 25 жовтня І. Мазепа отримав від О. Меншикова повідомлення про його прибуття в Макошине (це містечко розташоване за 50 км від місця похідної резиденції гетьмана) та його плани одразу їхати у гетьманську столицю на зустріч з

⁶⁵ Донесение А. Меншикова Петру I (1708 г., 26 октября, Макошино). *ПБІПВ*, Т. 8. Вып. II. С. 864.

⁶⁶ 1708, листопада 10. Атюша. Лист секретаря похідної канцелярії Карла XII Йозефа Цедергельма до свого брата Гермунда про перехід гетьмана І. Мазепи з частиною війська на бік Карла XII. *УДІМ*. С. 179.

⁶⁷ Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 р. / Публ. та ком. О. Дубини, пер. з німецької В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 163.

⁶⁸ Рігельман О. Ночное подтверждение об измене Мазепиной. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ: Либідь, 1994. С. 530.

⁶⁹ Мазепа, за його словами, «оставя в Батурине сердюков полк да Лубенского, Миргородского, Прилуцкого полков несколько человек» (тут слідчий або не зрозумів, або зробив пропуск «тисяч» чи «сотен» «человек»). Бо «несколько человек» навряд чи б представляли великі козацькі формування, яким Мазепа «сказал ..., ежели придут государевы люди, и им чтоб не здаватца» (Посилання нижче. С. 349).

⁷⁰ Кочегаров К. 1708 г., ноября 19. Допрос К. Савина. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 349.

⁷¹ 1708, жовтня 30. Свідчення сердюка Тимофія Семенова на допиті у Посольській похідній канцелярії про гарнізон Батуринської фортеці. *УДІМ*. С. 186.

⁷² 1708, листопад–грудень. Перехоплений шведами лист російського свідка облоги та штурму Батурина. *УДІМ*. С. 188.

володарем булави⁷³. Неочікуване швидке прибуття російських полків до Десни змінювало стратегічну ситуацію не на користь мазепинців та їхніх майбутніх союзників-шведів. Не відмінюючи попереднє рішення порвати з Москвою, гетьманською верхівкою було вирішено вжити негайних додаткових заходів для безпеки гетьманської столиці. До неї були направлені кінні підрозділи Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків, два сердюцькі полки. Саме про цих гетьманців писав Петро І О. Меншикову, дізнавшись про вибір І. Мазепи: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустить войску казацкому, при Десне бывшему, переправливаться за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которое бы то им помешали»⁷⁴. Виконати цей наказ росіяни запізналися. Шведський полковник граф Н. Ілленштіерна, на розташування полку якого вийшов І. Мазепа «яко приятель ... з найвизначнішими старшинами»⁷⁵, дізнався від гетьмана, що «його люди, яких було понад 5000, мають залишатися на полі»⁷⁶ (на той момент гетьман ще не знав, чи городові полки та два сердюцькі підрозділи встигли повернутися в Батурин). Важливо зазначити, що цю цифру називає й один з іноземних представників при російській штаб-квартирі у Глухові: «Після того, як козацьким гетьманом Мазепою було відправлено одного зі своїх фаворитів до короля шведів, стали достатньо очевидними підозри у його зраді, наслідком такого зловмисного вчинку стали наступні дії: він дав наказ декільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх у бойову готовність, для того, щоб діяти проти ворога»⁷⁷. Щоправда, далі автор цього повідомлення оцінив залогу резиденції Батурина применшено в 1000 чоловік⁷⁸.

Аналізуючи події 25–26 жовтня, можна дійти висновку, що корпус в 7500 мазепинців був розподілений на дві частини. Згідно з джерелами, І. Мазепа пішов на зустріч з Карлом XII, переправившись через Десну «на судах ... под Оболенею»⁷⁹, орієнтовно з 2400 (Петро І за своїми даними оцінював «которых толко з две тысячи»⁸⁰) козаками, компанійцями, старшинами, канцеляристами⁸¹ (+ до них пізніше долучилися близько 400 гетьман-

⁷³ Донесение А. Меншикова Петру І (1708 г., 26 октября, Макошино). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 864; 1716, листопада 25. Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепи, та інші до цього належні справи. *ДГІМД*. № 581.

⁷⁴ Письмо Петра І к князю А.Д. Меншикову (1708 г., октября 27). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. I. С. 237.

⁷⁵ Зі спогадів шведського полковника, графа Н. Ілленштіерна про першу зустріч каролінців з гетьманом І. Мазепою. *УДІМ*. С. 177.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Копія листа із головної штаб-квартири. Глухів, 12 листопада [1708 р.]. *Гетьман Мазепа у німецькомовних джерелах* / Пер. з німецької, передмова В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 51–52.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Кочегаров К. 1708 г., ноября 19. Допрос К. Савина. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 349.

⁸⁰ Письмо Петра І к Ф.М. Апраксину (1708 г., 30 октября). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. I. С. 253.

⁸¹ Раніше ми оцінювали ці сили в 1500 вояк на основі свідчення запорозького отамана Тимофія Полугера, що лягли в основу російських донесень (Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 101–104). Проте з інших джерел можна дізнатися про детальніші цифри посольства до Карла XII. Так, Гнат Галаган «возвратился с пятьюстами конницами, служившей охранной гвардией гетмана» (Письмо Ч. Витворта от 22 декабря 1708 г. *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 1041). «А при Мазепе кампанейцов, – свідчив на допиті сердюк Корній Семененко, – полк Андрееван да Кожуховского, в них кампанейцов с пятьсот человек, да с триста человек волохов, что Мазепа затянул от Огинского, да калмыков с сорок человек» (*ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 1050).

«А вчерашняго дня наша партия на Зинков была, – писал 8 березня 1709 р. О. Меншиков І. Скоропадському, – гдѣ полковник Кожуховскій в 500 человекѣх обрѣтался кампаніи» (*ДГІМД*. № 738). Из цих повідомлень можна зробити висновок, що при Мазепі було близько 1500 найманців-компанійців. Крім того, при гетьмані їхала запорозька «одна хорунгва, в которой человек со сто» (*ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 894). Сердюцький полковник Яків Покотило, залишивши основний склад полку в Батурині, супроводжував гетьмана: «при нем был же да с ним же полку ево сердюков было менши сто человек» (*ДГІМД*. № 578). За свідченням на допиті сотника Прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпаншики, и их Прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек не ведает» (Цит. за: Шутой В. Измена Мазепы. *Исторические записки*. 1950. Т. 31. С. 175). Отже, їхали також, окрім старшини, козаків Прилуцького полку, і зверхники Лубенського, Миргородського полків з почтом. А це разом близько 300 чоловік. До речі, австрійський посол Отто Плеер у своєму звіті від 16 листопада 1708 р. називає саме цю цифру – «козацький вождь Мазепа перейшов до ворога з триста старшинами» (Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 89). До цієї кількості слід додати ще до 20 мазепинських канцеляристів (за свідченням С. Тарновського, у дні повстання «Мазепа в изменничую с собою всю канцелярию увел сторону» (цит. за: Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1998. Ч. I. С. 198). Володаря булави, як правило, супроводжували дворяни, покоеві, конюхи, циліорик, слуги (разом із канцеляристами це могло бути до 100 осіб).

У похід, як зазначала старшина на Бендерській комісії, «на приказ Мазепи вложив генеральний обозний безпосередньо перед революцією на вози десять булав і інші гетьманські клейноди та прикраси з привілеями й рештою військового скарбу» (Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Праці Українського наукового інституту*. 1938. Т. 46. С. 120). Володар булави 23 жовтня 1708 р. дав вказівку спорядити у дорогу військовому скарбниці, найнеобхідніші для походу. Усе це розмістилося на близько 80 возах – «скарбу восьмьдесят возов, в которых сорок возов были с ефимками и с чехами, а достальные с питьем и с ыными пожитки» (Допросные речи А.Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.). *Полтавская битва 27 июня 1709 г. ...* С. 329). За іншими даними, гетьманці прибули у розташування

ців Шептаківської сотні). Інша частина (до 5000 чоловік, із них 4000 городових козаків⁸², 1000 сердюків) повернулася в гетьманську резиденцію. Козак Сміленської сотні Лубенського полку пізніше на допиті свідчив, що він, «не ходя за Десну»⁸³, завернув у Бату-рин⁸⁴.

Свідками присутності трьох городових і чотирьох сердюцьких полків у Батуринській фортеці були сердюк Т. Семененко (27 жовтня⁸⁵), канцелярист О. Дубяга (27–28 жовтня). Першого арештували у Воронежі, а інший спійманий росіянами на переправі в Оболонні 28 жовтня⁸⁶.

Разом ці сили залоги складали, згідно з вищезгаданими показаннями, джерелами близько 9500 чоловік (3500 24 жовтня, +1000 25 жовтня, +5000⁸⁷ до 27 жовтня).

Четвертий етап формування залоги був завершальним (27–28 жовтня). Наступний важливий мобілізаційний ресурс, який залучався при обороні українських фортець, – козаки сотень, які мали захищати свої полкові центри. Так, І. Мазепа 15 листопада 1708 р. звертався до вертіївського сотника та козаків ігнорувати наказ Москви⁸⁸ йти «до фортеці Нїжинской в осаду ... жебысте в оной з головами и худобами не пропали»⁸⁹.

Не маємо сумніву, що 25 жовтня, покидаючи Короп, І. Мазепа доручив командуванню залоги залучити до оборони як курені Батуринської сотні, так і Засейменської сотні, приписані до гетьманської столиці. Не бачимо ніякої логіки в тому, щоб цю гетьманську гвардію залишили в стані очікування, якщо відкликали полки на терени Гетьманщини звідусіль. Не могли про них і забути. Думаємо, що протягом 25–26–27 жовтня вони отримали відповідні накази⁹⁰, а вже 27–28 жовтня почали підтягуватися для захисту Батуринської фортеці.

Прибувши в табір Карла XII, І. Мазепа, за деякими шведськими джерелами, повідомив про рух на зближення з каролінцями 16000 козацьких військ поблизу Десни⁹¹. Якщо врахувати, що в Батурині та під Коропом у нього було 9500 вояк, а ще він дав наказ збиратися Засеймським сотням (до 8000 чоловік), то це загалом відповідало тим кількісним показникам, на які розраховували на початковому етапі повстання мазепинці.

Насамперед ідеться про курені Батуринської, Новомлинської⁹², Борзнянської, Конопської, Крелевецької⁹³, Коропської⁹⁴, Воронежської⁹⁵ та ймовірно інших найближчих со-

каролінців, привізши «к швецкому каралоу пятсот воезов» з продовольством та грошима (УДІМ. № 228. С. 176). Рух цього великого обозу мав забезпечити передусім підрозділ палубничих, конохівців кількістю до 100–120 козаків (супровід Генеральної скарбниці), а також 300–400 візників (харчі). Останні, думаємо, оперативно були зібрані в Шептаківській волості.

Вищезгадані коштовності, клейноди, гроші потрібно було охороняти від розкрадання. Тож І. Мазепа, виходячи з Батурина, цю функцію доручив своїм жолдакам, яких у нього було 80 (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Нежинский полк. Киев: Тип-я К. Милевского, 1893. Т. 2. С. 221).

Отже, у поході назустріч шведському війську володаря булави супроводжували канцеляристи, дворяни, покосві, слуги (разом до 100), палубничі, коноховці (до 120), візники продовольства (до 400 козаків, посполитих Шептаківської сотні), жолдаки (80), козаки, старшини трьох городових полків (300), запорожці (до 100), компаніїці (до 1500), сердюки (до 100), значні військові старшини, генеральні старшини зі своїм почтом (до 100), що разом складало близько 2800 осіб (із них 150–200 допоміжного персоналу). За оцінками львівського купця при шведському війську Яна Францишека, усього при І. Мазепі було 3000 чоловік (Шутой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700–1709. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. С. 287).

⁸² Очевидно, свідок Т. Семененко, який свідчив, що «а в городовых с четьре тысячи ч[ел]о[в]е[к]» (Полтавская битва 27 июня 1709 г. ... С. 184), мав на увазі передусім тих козаків, із якими він повертався з-під Коропа до Батурина. Тобто він так оцінив кінні підрозділи гетьманців.

⁸³ Кочегаров К. 1708 г., ноября 19. Допрос С.И. Романчука. К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам. С. 350.

⁸⁴ Допитуваний далі зазначив, що «из Батурина ушел до дому своего» (С. 350). Тобто найпевніше він не афішував, що брав участь в обороні гетьманської столиці та врятувався після погрому.

⁸⁵ 1708, жовтня 30. Свідчення сердюка Тимофія Семенова... С. 186.

⁸⁶ 1708, жовтня 29. Посольська похідна канцелярія. Свідчення канцеляриста Дубяги на допиті. ДГІМД. № 570.

⁸⁷ Два сердюцькі полки мали у своєму складі 1000 чоловік. 4000 городових козаків були на конях. У захопленій фортеці переможці взяли 2000 коней (Артамонов В. Полтавское сражение. С. 389). Більше 1000 козакам вдалося прорватися через щільне кільце облоги (Там само). Найпевніше, це були ті, хто мав коней.

⁸⁸ У Ніжині перебував російський гарнізон, який скликав для захисту міста-фортеці сотні Ніжинського полку.

⁸⁹ 1708, листопада 15. Універсал гетьмана І.С. Мазепи Веркіївській сотні Ніжинського полку про заборону виконувати накази Москви і не йти на підмогу гарнізону Ніжинської фортеці. УДІМ. С. 180.

⁹⁰ Спійманий сердюк Тимофій Семененко, що був посланий з Батурина у Воронеж, у Посольській похідній канцелярії давав досить непереконливі показання щодо мети свого приїзду в напружені дні: «И в прошлую среду отприсился он у полковника своего наказного съездить в местечко Воронеж для взятя долгу своего на тамошних жителях» (УДІМ. С. 186). А це свідчить про те, що насправді він привіз із Батурина наказ очільнику Воронежської сотні.

⁹¹ Тарле Е. Северная война: Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I. Москва: Астрель, 2011. С. 271.

⁹² Новомлинський сотник Григорій Самойлович, що «явился причинен к измѣнѣ Мазепиною», росіянами був замінений 12 грудня 1708 р. на Григорія Шишкевича, що супроводжував наприкінці жовтня того ж року О. Меншикова з Нових Млинів у Погребки в царську штаб-квартиру (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 163). Г. Шишкевич до 25 жовтня 1708 р. був цілорічником Андрія Войнаровського (Там само. С. 286).

тень, зокрема Бахмацької⁹⁶. Лизогубівський літопис не випадково зазначив присутність у Батурина великої кількості захисників – «Много там людей пропало от меча, понеже збѣг был от всѣх сел⁹⁷».

Водночас не всі курені засеймських сотень прибули вчасно, деякі з них припізналися, підійшли до Батурина, коли він вже був оточений російськими полками. Налякані їх силою, засеймці здебільшого повернулися додому. Не думаємо, що вони цим висловили негативне ставлення до задуму І. Мазепи та його прибічників. Хоча й він, очевидно, багатом козацьким очільникам був малозрозумілим, оскільки гетьман та його наближені старалися обмежити коло посвячених у таємні плани.

І. Мазепа направив його та канцеляриста С. Боровського з повідомленням у Батурин. Обидва посланці були перехоплені та стали важливими свідками для російського командування про залогу Батуринської фортеці. Везені ними листи дали підставу російському командуванню трактувати перехід гетьмана через Десну як зраду.

⁹³ 2 листопада 1708 р. О. Меншиков у Батурина дав письмове підтвердження, «чѣму объявить сего, королевский житель Федор Данилович Стожок, самовидец, ибо при том времени в оной крепости был и оных воров от напрасна о христианского кровопролития унимал, за что принужден был от них, воров, не малой терпѣти страх и был прикован к пушке, и за то его царское величество милостиво пожаловать указали его, отпустить в дом свой, которой отпуск прямым дѣлом исполнил и чтоб каждой ему в том верил, того ради сей лист рукою и печатью нашою утвердили» (Грамота А. Меншикова / Подготовил к печати Любарский М. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1850. № 51. С. 468–469). У цьому документі королевчанин згадується як простий мешканець. Тим часом Ф. Стожок насправді був королевецьким отаманом. Отже, підтримавши І. Носа, він зазнав репресій від командування гарнізону. Коли ж фортецю взяли, він, міркуємо, не афішував своє отаманство, побоюючись, що це йому нашкодить. Адже він привів королевецьких козаків до фортеці. У пізнішій «сказці» майбутній королевецький та батуринський сотник явно домалював свої заслуги у взятті Батурина, мовляв, «от светл. князя Меншикова и князя Дм. М. Голицына послан дважды в Батурин, дыбы сдались» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 246).

⁹⁴ У 1708 р. коропський сотником був Кіндрат Безносий (Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку... С. 344). Йосип Заїка доніс на нього, бо він «был при Мазепе», а тому «просил он, Иосиф, чтоб ему за верную его службу быть коробским сотником» (Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (24 января 1709 г.). *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба*. Санкт-Петербург: Печатня В.И. Головина, 1871. Т. I. С. 567).

⁹⁵ 27 жовтня 1708 р. Петро І, дізнавшись про вибір І. Мазепи та його однодумців, підписав указ-звернення до Війська Запорозького з наказом для старшин «и протчим, дабы немедленно к нам в обоз к Десне для советов ... и для обрания нового гетмана приезжали» (ПБПВ. Т. 8. Вып. I. С. 238). У Воронізькій сотні, на території якої почали розташовуватися російські полки, царські виконавці не знайшли сотника Романа Лазаренка. Правдоподібно він із козаками-палубниками був мобілізований для забезпечення приведення гармат Батурина у бойовий стан. Тим паче, 27 жовтня у Воронеж із Батурина до нього прибув сердюк Т. Семененко, схоже, з відповідним наказом. Красномовний у цьому плані документ, що з'явився в ті дні: «По указу премилостивѣйшаго моего царя и государя, самодержца всероссийскаго и протчая протчая и протчая, аз, генерал фельдмаршал, учрежденный над войска его величества, военный, малтыйский и славнаго чина святого апостола Андрея кавалер Борис Шереметев, объявляю малороссийскаго города Воронѣжа жителям, духовным и мирским: вѣдомо нам учинилось, что воронѣжский сотник Лазоренко из города Воронѣжа ушел безвѣстно. Того ради мы, вышешанованный генерал фельдмаршал, указом премилостивѣйшаго моего царя и государя, повѣлѣваем быти в том городѣ Воронѣжи сотнику из хоронжих Потапу Назарову, а на его мѣсто в хоронжих Константану Степанову, и приѣхав оному на Воронѣжи, всѣх тамошних жителей привести к вѣрѣ, дабы премилостивѣйшему царю и государю нашему были во всякой вѣрности, а от неприятельскаго наступления были безопасны и жили в волности против прежняго обыкновения. На подлинном подпис: Фельдмаршал и кавалер Борис Шереметев (М.П.). Дан в Погребах октября 29 дня 1708 года» (Лист фельдмаршала Б. Шереметева про призначення сотенної старшини у м. Воронежі (29 жовтня 1709 р.) / Публ. М. Василенка. *Український археографічний збірник*. 1926. Т. I. С. 101–102).

Призначений царським рішенням сотником Потап Назарович Пискуненко арештував підозрілого Т. Семененка, який, мабуть, збирав розвіддані про прибуття в район Десни дивізій Московії. У Посольській канцелярії останній розповідав легенду про своє кількадечне перебування далеко від гетьманської резиденції особистими фінансовими справами, мовляв, Р. Лазаренко «того же дня (27 жовтня – С.П.) ... поехал из Воронежа к фельдмаршалу и кавалеру Борису Петровичу Шереметеву, а ему, сердюку, велел ждаты возвращения своего паки в Воронеж» (УДМ. № 243. С. 186). Насправді старшина поїхав в інший бік. Напевно, попри участь воронізького сотника у повстанні в активній або пасивній формі, йому все ж вдалося вижити, вціліти та пізніше вигадати зрозуміле пояснення своєї відсутності у Воронежі, коли тут 2–4 листопада була штаб-квартира Петра І. І. Скоропадський стався підтримувати мазепинців, а тому й підіграв йому, як це видно з рядків універсалу, – «поневаж п. Роман Лазаренко, бувший воронѣжский сотник, под час теперешнего наступления неприятельского, город оставивши, на сторону з женою своею удался и на мѣстѣ его, Лазаренковым, по указу вел. государя, учинен совершенным сотником воронѣжским п. Потап Назарович Пискуненко» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 328). Тобто вийшло, що старшина ніби в листопаді 1708 р. у першу чергу подбав про безпеку свою та родини.

⁹⁶ На це, зокрема, указує зміщення російською владою попереднього сотника та призначення на його місце Семена Боровського (Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилюс, 2010. С. 55). З його листа, датованого безрезем 1720 р., дізнаємося, що він, будучи канцеляристом, першим повідомив О. Меншикова про перехід І. Мазепи через Десну (Лазаревский А. Письмо Боровского из Нежина. *Описание Старой Малороссии*... Т. 2. С. 163). Напевне, гетьман після переправи направив Боровського з якимось розпорядженням у Батурин, а в Нових Млинах 26 жовтня його перестріли-перехопили О. Меншиков та Д. Голицин, яким він і повідомив про маршрут володаря булави. Вони «монаршею милостию обнадеживши, неотступно тогда при боку своем во всю битность повелели zostавати», – зазначав автор супліки. Канцеляриста як важливого свідка О. Меншиков привів у царську штаб-квартиру в Погребики (30 жовтня), згодом він «самим скуднѣйшим бахмацьким сельским я пожалован сотництвом» (Там само. С. 164).

⁹⁷ [Лизогубовская летопись.] Лѣтописец или описаніе краткое знатнѣйших дѣйств и случаев, что в котором году дѣлалось в Украини малороссийской обихх сторон Днѣпра и кто именно когда гетманом был козацким. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*. Киев: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 47.

Думаємо, що конотопський сотник Григорій Костенецький не проігнорував наказ із Батурина, а до останнього вирішував якісь організаційні питання із забезпеченням козаків, що відправлялися у фортецю, або відлучився з неї на короткий час у нагальних справах мобілізації тих куренів, які мали якісь проблеми із зібранням⁹⁸. Саме тому, наприклад, і кролевецький сотник Іван Дяківський опинився поза межами фортеці, був біля неї 1–2 листопада 1708 р. та після взяття укріплень одразу був посланий О. Меншиковим зі звісткою про це у Чернігів⁹⁹. У такий же спосіб разом зі зверхником Кролевецької сотні потрапив у поле зору росіян і значний військовий товариш Андрій Маркович, володар Добротового (15 км до Кролевця та 30 км до Батурина). Ясна річ, він опинився під Батурином не за власним бажанням виступити за царю, а тому що був оголошений відповідний збір гетьманською владою. Тим паче він розділяв погляди гетьмана (про це засвідчив один із доносів¹⁰⁰). Прибувши із запізненням, старшина показав вірну службу¹⁰¹ «во время измѣны измѣнника Мазепы прошлаго 1708 года при взятии от наших войск Батурина, в котором в осаждѣ были измѣнники козаки, единомысленники Мазепины»¹⁰².

Найбільш чисельна Глухівська сотня могла виставити на підтримку мазепинців 4000–5000 козаків. Правдоподібно глухівський сотник О. Туранський уже 27 жовтня отримав наказ від царя прибути до нього в ставку. Як повідомляв Я. Брюс, коли 28–29 жовтня Глухів зайняли російські полки, то «только не гораздо приятен их приход был старшине здешней, а наипаче всех здешнему сотнику, которой поехал к господину фельтмаршалу Шереметеву купно с Четвертинским князем»¹⁰³. Старшина навряд чи й зміг отримати якийсь наказ із Батурина, від Мазепи, оскільки Глухівська сотня дуже швидко була відрізана від шляхів сполучення з гетьманською столицею¹⁰⁴. Тож глухівські козаки з досить поважних причин не змогли долучитися до повстанців.

Отже, завершальний етап додав до складу залоги невелику кількість захисників, яку ми умовно визначимо в 500 засеймців, а також борзнянців, бахмачан¹⁰⁵.

Незважаючи на несприятливі обставини, що склалися, оперативне блокування російським командуванням зібрання гетьманців під прапори визволення від Московії на всіх напрямках, у Батурині сподівалися на перемогу – «сердюки все, также и прочие тутошние

⁹⁸ Г. Костенецький став конотопським сотником у січні 1707 р. Відомо, що О. Меншиков був у Конотопі 3 листопада 1708 р. (Донесение А. Меншикова царю. *ПБІПВ*, Т. 8. Вып. II. С. 919). У цьому місті тоді ж stratили-колесували генеральною осавулу артилерії Ф. Кенігсека. Схоже, Г. Костенецький вже не мав можливості потрапити в Батуринську фортецю та, дізнавшись про велику кількість російських полків, що зайняли округу, не проявляв ніякої ініціативи, спостерігаючи пасивно за розвитком подій. Позиція «моя хата скраю» виявилася для нього рятівною. Уже 11 грудня 1708 р. він випросив для себе в Лебедині універсал на володіння селом Дептовкою (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 199).

⁹⁹ «Сим объявляем ... всему малороссийскому народу, понеже объявитель сего сотник кролевецкий Иван Дяковский послан от нас до Чернигова с тою ведомостью, что чрез помощь Божю и счастьем его царск. Величества прославил оружие: Батуринская фортеция, в которой сидѣли сообщники бывш. гетмана, вора, измѣнника и крестопреступника Мазепы, сего числа чрез штурм взята, и ему в том сотнику всѣ ... а по заставам нашим, куда он ни поѣдет, пропущали его без всякого задержания ... И для вящей силы сей лист рукою и печатью нашею утвердили. Дан ноября 2 дня, 1708. Александр Меншиков» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 373).

¹⁰⁰ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 73.

¹⁰¹ О. Меншиков направив його 31 жовтня 1708 р. «дѣлам посолским способом» на переговори з командуванням батуринської залоги (дет. про це див.: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 156).

¹⁰² Модзалевский В. Малороссийский Родословник. Киев: Типо-Литография С.В. Кулженко, 1912. Т. 3. С. 388.

¹⁰³ Письмо Я. Брюса Петру I (Глухов, 31 октября 1708 г.). *ПБІПВ*, Т. 8. Вып. II. С. 905.

¹⁰⁴ Красномовний лист російського командира Семена Неплюєва до О. Меншикова: «Октября в 28-м числе в первом часу ночи получил я в Тернах ближнего стольника киевского воеводы князя Дмитрия Михайловича Голицына письмо, в котором ко мне написано, что гетман отложился и, переправясь Десну за Коропом, в случение пошел к шведскому королю ... И октября ж в 29 числе ис Тернов с полками своими, которые ныне при мне есть, я пошел и переправился реку Сем октябрь в 30-м числе, и октября в 31-м числе прошел Путивль в 31-м числе. А в тех полках солдат: полковника во Афанасевом полку Рагозина 670 человек; подполковников, которые вместо полковников: в Ивановом полку Хотунского 500 человек, в Гавриловом полку Репьева 460 человек» (*Исторический журнал*. 1940. № 12. С. 82). Тобто три російські полки, які стояли в Тернах, одразу мобілізувалися й висунулися за три дні (подолали до 70–80 км. – С.П.) для виконання бойових завдань у район можливого просування шведів та опинилися у просторі між Батурином і Глуховом.

¹⁰⁵ Цифра умовна, мінімальна. Попри розгортання корпусу О. Меншикова в Батуринській окрузі 29–30–31 жовтня 1708 р., деякі засеймські курені перед цим усе ж мали можливість вільно, без перешкод увійти до гетьманської столиці. Велика Борзнянська сотня, яка перед 1708 р. напяму стала підкорятися Батурину, а також Новомилинська, Коропська, Конотопська сотні розміщені в кільці 22–35 км від резиденції. Трохи віддалік, за 45 км, розташований центр Кролевецької сотні. Думаємо, що вони були так чи інакше залучені до оборонних заходів, оскільки безпосередньо підпорядковувалися гетьману та його уповноваженим. Дещо далі були центри Воронізької (72 км), Глухівської (85 км), Ямпільської сотень (104 км).

Оскільки Петро I з військом несподівано з'явився в розташуванні Новгород-Сіверської сотні у Погребках 26 жовтня (ще 24 жовтня він був у Брянську), то це, по суті, ускладнило комунікацію з цими віддаленими підрозділами Засеймських сотень. Воронізька сотня, можливо, і прибула під Батурин (на це вказує відсутність сотника, городского отамана, осавулу у Вороніжі). Але навряд чи вона встигла це зробити 28 жовтня, за один день. Тобто воронізькі козаки запізнилися потрапити в Батуринську фортецю.

жителі, убравшись, в замок засели и, разметав мост, стояли по городу в строю з знаменами с ружьем и с пушками»¹⁰⁶.

Схоже, свідчення Б. Куракіна найповніше відображало розклад сил гетьманців у Батурині (10000 оборонців: 6000 городових козаків + 2000 сердюків + 500 засеймців + 1000 чоловік Батуринської сотні + до 500 гармашів, пушкарів, палубників).

Загалом у Батуринську фортецю для її захисту могло потенційно зайти до 13000 козаків городових полків, близько 8000 гетьманців Засеймських сотень, 2000 сердюків, 1700 чоловік Батуринської сотні, 500 пушкарів із обслуговчим персоналом. Тобто більше 25000 вояк.

Чому цього не сталося?

Головною причиною було те, що територія мобілізації гетьманців опинилася в багатьох місцях у руках російських військ. Перехоплення канцеляриста О. Дубяги, інших гінців до Мазепи від командування батуринської залоги корпусом О. Меншикова (Менщина), бригадою Г. Анненкова (Сосниччина), полками генерала Г. Пфлуга (Оболоння, Корощина)¹⁰⁷ – «здесь моей команды на кораулах, которые стоят на реке Десне»¹⁰⁸) перекрили шляхи сполучення з гетьманською столицею, позбавило володаря булави достеменною інформації.

Важливо зазначити, що після спалення гетьманської столиці, знищення гарнізону І. Мазепа та шведська штаб-квартира у своїх зверненнях, кореспонденціях не акцентували увагу на разючих цифрах втрат захисників резиденції¹⁰⁹, щоб не деморалізувати підлеглих такою моторошною поразкою. У свою чергу й російській стороні, яка шукала прихильності серед козацтва, не вигідно було називати реальні цифри вбитих, закатованих захисників Батурина. Адже збільшення кількості захисників до 10000 осіб¹¹⁰ руйнувало б поширювану пропагандистську тезу, що І. Мазепу ніхто не підтримав і з перших годин його «зради» від нього відійшли майже всі¹¹¹ («Пан Шафіров запевняє, – повідомляв свій уряд англійський надзвичайний посол Чарльз Вітворт, – що решта козаків продовжує залишатися вірними цареві та служить йому з більшою відданістю, як того можна було очікувати»¹¹²). У царській пропаганді листопада–грудня навіть шлося про поблажливе, милосердне ставлення військ О. Меншикова до батуринських панянок, дітей¹¹³.

Тим часом названа Б. Куракіним цифра найправдоподібніше «вирахувана» ним у Глухові після зустрічі з командуванням, яке добре знало реальний стан справ після допитів Д. Чечеля, Ф. Кенігсека, сотників, курінних отаманів.

References

Diatlov, V. (Ed.). (2015). Hetman Mazepa u nimetskomovnykh dzhherelakh [Hetman Mazepa in German-language sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 50–53.

Dubyna, O., Diatlov, V. (2010). Shchodennyy boiovykh dii shvedskoi korolivskoi armii na Sivershchyni 1708 r. [Diary of the Swedish royal army's military actions in the Sivershchyna in 1708]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 160–171.

Kocheharov, K. (2010). Uchast kozakiv Lubenskoho polku v prydushenni Bashkyrskoho povstannia 1704–1711 rr. [Participation of Cossacks of the Lubny regiment in the suppression of the Bashkir uprising of 1704–1711]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 18–33.

¹⁰⁶ 1708 р., жовтня 26. З донесення князя О. Меншикова царю Петру I про підготовку Батуринської фортеці до оборони. *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби* / Редкол.: Коваленко О.Б. та ін. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2020. С. 77.

¹⁰⁷ Короп, 1 ноября 1708 г. Донесение Пфлуга Г. Петру I. *ПБНПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 872–873.

¹⁰⁸ Там само. С. 872.

¹⁰⁹ 10/20 листопада. Королівська шведська головна штаб-квартира Огесцін (?) біля Батурина. *УДІМ*. С. 193.

¹¹⁰ Оскільки в попередніх студіях ми в обрахунках гарнізону не піддали сумніву показання сердюка Т. Семененка (про кістяк гарнізону в 6000 чоловік), то важливе свідчення Б. Куракіна про 10000 оборонців залоги витлумачили як перебільшення. Мовляв, він у цю цифру вояк при гетьмані, почуту ним 4 жовтня 1708 р. у Салтиковій Дівиці, «зарахував близько 1500 козаків Чернігівського полку (були поблизу в Чернігові, вдома), 800 сердюків Бурляя (стояли у Білій Церкві)» (Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 148). Глибший аналіз джерел, зокрема повідомлень польського резидента при гетьмані (див.: Донесення Францишка Грабі, резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи, до свого патрона / Пер. та вступний коментар Циганок О. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 94–106), переконав нас у помилковості попередньої версії. Чернігівські козаки, сердюки Бурляя в Салтиковій Дівиці не були при польовій резиденції, а тому й не входили до звіту володаря булави про наявність при ньому тоді 12000 вояк, у тому числі полків Г. Анненкова (2000 чоловік). Новітні наші дослідження історії Засеймських сотень, Батуринської сотні показують, що їхній військовий потенціал теж нами був недооцінений під час обрахування залоги гетьманської столиці.

¹¹¹ «Європеїше Фам» повторювала московські тези, що «багато козаків повернулось назад до царя» (Цит. за: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 58). «Віннерішес Діярюм» зауважувала, що з гетьманом «перейшло тільки близько тисячі козаків» (Там само. С. 86).

¹¹² Цит. за: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 131.

¹¹³ Маркевич Н. Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (1708 г., 8 декабря). *История Малороссии*. Москва: Тип-я Симена А. при Медико-хирургической академии, 1842. Т. IV. С. 260.

Kocheharov, K. (2015). Russkoe pravyltelstvo y Chernyhovskiy kozachyi polk v kanun nashestvyia shvedov na Ukrainu (1708 h.) [The Russian government and the Chernihiv Cossack regiment on the eve of the Swedish invasion of Ukraine (1708)]. *Peterburhskye slavianskye y balkanskyye yssledovaniya – Petersburg Slavonic and Balkan studies*, 2, P. 190–207.

Kocheharov, K. (2024). K ystoryi pobeha hetmana Y.S. Mazepy k shvedam [To the history of the escape of Hetman I.S. Mazepa to Swedes]. *Slavianskyi almanakh – Slavic almanac*, 1–2, P. 345–356.

Kovalenko, O. (Ed.). (2020). Baturyn: hetmanska stolytsia rannomodernoi doby [Baturyn: the hetman's capital of the Early Modern era]. Chernihiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (1998). Natsionalna elita Hetmanshchyny (personalnyi sklad i henealohiia kozatskoi starshyny. 1648–1782 rr.) [National elite of the Hetmanate (personal composition and genealogy of the Cossack elders. 1648–1782)]. Kyiv, Ukraine.

Luniak, Ye. (2013). Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv [Cossack Ukraine of the 16th–18th c. in the eyes of French contemporaries]. Nizhyn, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Kravets, M. (Ed.). (2003). Prysiazhni knyhy 1654 r: Bilotserkivskiy ta Nizhynskiy polky [Oath books of 1654: Bila Tserkva and Nizhyn regiments]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2020). Reiestr Konotopskoi sotni 1717 r. [Register of the Konotop hundred of 1717]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (1994). Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Loss of Baturyn on 2 November 1708]. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2005). Chy zradzhuvav I. Mazepa Karla XII? [Did I. Mazepa betray Charles XII?]. *Pami-at stolit – The memory of centuries*, 1, P. 90–94.

Pavlenko, S. (2009). Vosstanye mazepyntsev: myfy y realyy. Ystoryko-dokumentalnye ocherky [The Mazepin uprising: myths and realities. Historical and documentary essays]. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [The army of Charles XII in the north of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2019). Baturynska fortetsia [Baturyn fortress]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (Ed.). (2007). Doba hetmana I. Mazepy v dokumentakh [The era of Hetman I. Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.

Pryshliak, V. (2009). Myrhorodskiy polkovnyk Danylo Apostol do i pislia Poltavu [Colonel Danylo Apostol of Myrhorod before and after Poltava]. Kharkiv, Ukraine.

Rihelman, O. (1994). Litopysna opovid pro Malu Rosiiu ta yii narod i kozakiv uzahali [Chronicle of Little Russia and its people and the Cossacks in general]. Kyiv, Ukraine.

Shvydko, H. (2004). Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r. [Komput and the audit of the Myrhorod regiment in 1723]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Tairova-Yakovlieva, T. (Ed.). (2022). Pylyp Orlyk i mazepyntsi. Dzherela [Pylyp Orlyk and Mazepa people. Sources]. Kyiv, Ukraine.

Tokarev, S. (2015). Kozatska starshyna Nizhynskoho polku u dr. pol. XVII – XVIII st. [Cossack elders of the Nizhyn regiment in the second half of the 17th – 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Tsyhanok, O. (Ed.). (2018). Donesennia Frantsyshka Hrabi, rezidenta-predstavnyka velykoho koron-noho hetmana Rechi Pospolytoi Adama Seniavskoho pry dvori hetmana Ivana Mazepy, do svoho patrona [Report by Franciszek Hrabi, the resident representative of the Grand Crown Hetman of the Commonwealth Adam Seniavski at the court of Hetman Ivan Mazepa, to his patron]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 94–106.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

THE GARRISON OF BATURYN on 2 November, 1708

The aim of the proposed study is an in-depth review of sources from 1708 regarding the formation of the Baturyn fortress garrison to defend against the troops of A. Menshikov during the transition of I. Mazepa and his supporters to the side of Charles XII, to determine the actual number of defenders of the Hetmanate's capital.

Using a problem-analytical **method**, the author carefully examined and analyzed a large array of materials and documents that discussed the four stages of replenishing the Baturyn garrison.

The novelty of the material lies in the fact that it presents data for the first time confirming that as of 2 November 1708, the Baturyn garrison consisted of up to 10000 soldiers from various military formations. The calculation of the number of defenders was based on the mobilization measures in the Hetmanate in October 1708, the assessment of the composition of the Baturyn hundred, the Zaseim hundreds, as well as the movements of Cossack contingents on the eve of the fortress assault.

Conclusions. The article refutes the narratives of Russian historiography that from the first days of the uprising, the Hetmanate's people did not support the actions of Hetman I. Mazepa against the tsar and dispersed to their homes. The composition of the Baturyn defenders indicates that up to 6000 city Cossacks, 2000 Serdyuks, 500 Zaseim residents, 1000 men of the Baturyn hundred, and about 500 cannoneers, gunners, and deckhands defended the Hetmanate's capital.

Key words: Mazepa, Charles XII, Peter I, regiments, Serdyuks, Cossacks, cannoneers, testimonies, evidence.

Дата подання: 30 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 24–37. DOI: 10.58407/litopis.240503.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2024). Harnizon Baturyna 2 lystopada 1708 r. [The Garrison of Baturyn on 2 November, 1708]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 24–37. DOI: 10.58407/litopis.240503.



Ірина Петренко, Олександр Сірий, Владислав Боєчко



«ЗБИРАННЯ» ГЕТЬМАНОМ КИРИЛОМ РОЗУМОВСЬКИМ РАНГОВИХ МАЄТНОСТЕЙ ГАДЯЦЬКОГО ЗАМКУ В ГРУНСЬКІЙ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ

DOI: 10.58407/litopis.240504

© І. Петренко, О. Сірий, В. Боєчко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>,
<https://orcid.org/0000-0002-2359-1558>

Метою студії є дослідження господарської діяльності гетьмана Кирила Розумовського, зокрема повернення до своїх рангових володінь маєтностей, що були незаконно роздані «антецесорами» та захоплені різного чина та звання людьми на прикладі: «привертання ґрунтів» до Гадяцьких володінь гетьмана, якими незаконно користувалися «духовні та мирські люди різного звання» Грунської сотні, та секуляризація майна Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря у вигляді повернення до володінь Гадяцького замку посполитих села Павловочки Грунської сотні.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Робота підготовлена на основі антропологічного підходу. Під час написання застосовані проблемно-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний методи.

Новизна дослідження: у результаті пошуку з'ясувалася господарсько-економічна діяльність гетьмана Кирила Розумовського в одному зі своїх рангових володінь – Гадяцькому замку – та роль при цьому гетьманської домової Економічної канцелярії. На прикладі виселення жителів Грунської сотні Гадяцького полку з їхніх осель, зведених на землях, що були власністю Гадяцького замку, та відбирання з-під володіння Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря посполитих с. Павловочки Грунської сотні показано прагнення гетьмана Кирила Розумовського до особистого збагачення як царського вельможі й магната. Дослідження виявило незвичайне, як для українського гетьмана, відношення Розумовського до «чорного» духовенства, що, на відміну від «антецесорів», не затвердив право Скельського монастиря на посполитих села Павловочки, а навпаки відібрав їх з-під володіння монастирського до рангової своєї маєтності – Гадяцького замку. Це все допомагає скласти ще більшу уяву про життя та економічно-господарську діяльність різних верств населення краю в середині XVIII ст.

Висновок: поряд із тим позитивним, що було під час гетьманування Кирила Розумовського для розвитку України, проявлялися й негативні його риси – прагнення до збагачення, безпринципність, незнання глибинного життя народу та його прагнень, що диктувалося тодішньою імперською політикою Росії. У дослідженні показано соціальне розшарування в суспільстві, яке з часом тільки збільшувалося. Підтекстом проходить тема про захист простого козацтва з боку козацької старшини від свавілля імперських чиновників – на прикладі дій Грунської сотенної канцелярії та Генеральної військової канцелярії – на противагу домовій гетьманській Економічній канцелярії на чолі зі статс-міністром Григорієм Тепловим – сірим кардиналом гетьманства Розумовського.

Ключові слова: Гадяцький замок, Гадяцький полк, Грунська сотня, Генеральна військова канцелярія, Пустинно-Скельський монастир, домово гетьманська Економічна канцелярія, гетьман Кирило Розумовський, село Павловочка.

Протягом XVIII ст. Гетьманщина переживала різні часи: трагічні на початку, потім періоди правління Малоросійських колегій та призначених російськими самодержцями гетьманів, і врешті-решт ліквідація полково-сотенного устрою й автономії з інкорпорацією українських земель у російську імперію наприкінці сторіччя. Якраз середина століття в Україні пов'язана з правлінням гетьмана Кирила Григоровича Розумовського (1750–1764), графа, генерал-фельдмаршала, президента Петербурзької академії наук (1746–1767 рр.). Його, вихідця з бідної козацької сім'ї на Чернігівщині, доля разом з братом Олексієм Григоровичем піднесла до найвищих щаблів влади в Російській імперії й наділила величезними багатствами. Людина, котра з юності отримала світську європейську освіту, змолоду посіла найвищі державні пости в імперії, стала досить суперечливою. З одного боку, Кирило Розумовський – уроджений козак-українець, людина низького походження, з іншого – царський сановник, який більшу частину свого гетьманування про-

вів у Петербурзі; вельможа, котрий жив у розкошах, мало знав і цікавився прагненнями простого народу ввіреного йому краю, дбаючи передусім про статки свої та своєї родини.

Кирило Розумовський – Президент Академії наук, людина, яка розвивала науку в імперії, однак не відкрив освітніх закладів на батьківщині, а те поодинокі, що було, не підтримував; однією рукою будував храми на Чернігівщині, а іншою – забирав майно у монастирів, започаткувавши їх секуляризацію. Та все ж, за гетьмана Кирила Розумовського Україна переживала своє піднесення, і це була остання спроба козацької еліти зберегти та зміцнити статус української державності.

Аналіз цієї теми був започаткований низкою дослідників, зокрема істориками XIX–XXI ст.: А. Васильчиковим¹, М. Грушевським², Л. Падалкою³, М. Бужинським⁴, В. Мякотиним⁵, Н. Полонською-Василенко⁶, О. Путром⁷, Т. Чухлібом та О. Гуржієм⁸, В. Кривошеєю⁹. У статті І. Петренко, О. Сірого та Ю. Михайлюка розглянуто побутові взаємовідносини сотенної козацької старшини Гетьманщини в першій пол. XVIII ст. на прикладі Грунської сотні Гадяцького полку¹⁰.

Науковці порушили питання соціальної історії України, земельних відносин різних верств населення, зокрема й стосовно рангових гетьманських володінь. Однак недослідженою залишилася тема про власність гетьмана Кирила Розумовського на Полтавщині, зокрема в Гадяцькому полку.

Мета цієї розвідки – дослідити адміністративно-господарську діяльність в одному з рангових володінь гетьмана Кирила Розумовського – Гадяцькому Замку, зокрема повернення до своїх рангових володінь маєтностей, що були незаконно роздані «антецессорами» і захоплені різного чина та звання людьми на прикладі: «привертання ґрунтів» до Гадяцьких володінь гетьмана, якими незаконно користувалися «духовні та мирські люди різного звання» Грунської сотні та секуляризація майна Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря у вигляді повернення до володінь Гадяцького замку посполитих с. Павловочки Грунської сотні.

Джерелом дослідження стали архівні документи фонду 269 «Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського» – «Справа про відібрання у жителів м. Грунь земель, які належали до замку Гадяцького 1753 р.» та фонду 127 «Київська духовна консисторія» – «Донесення Ігумена Скельського монастиря Порфирія про відібрання графом Розумовським с. Малої Павловочки, яке належало монастирю 1762 р.», що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

«Справа про відібрання у жителів м. Грунь земель, які належали до замку Гадяцького 1753 р.» добре збереглася, написана чітким розбірливим каліграфічним почерком, тодішніми малоросійським письмом і канцелярською мовою, легко читається, на 5 аркушах білого кольору з обох сторін. Лист гетьмана Розумовського, що на аркушах 4 і 4 зворотній, написаний на гербовому папері з вензелями герба Розумовських.

Справа «Донесення Ігумена Скельського монастиря Порфирія про відібрання графом Розумовським с. Малої Павловочки, яке належало монастирю 1762 р.», теж добре збереглася, написана каліграфічним чітким почерком, що характерно для монастирських писців, малоросійським письмом, тодішньою канцелярською мовою, на одному білому аркуші з обох сторін з розграфленими полями.

22 лютого 1750 р. в Глухові на раді за вказівкою імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом України був вибраний граф, Президент Імператорської Академії наук, Кирило Григорович Розумовський, 22-річний брат фаворита цариці Олексія Розумовського. 5 червня 1750 р. вибори були затверджені імператрицею, і слідом було видано ряд указів стосовно статусу гетьмана: окрім графського титула та посади Президента Академії наук, йому був присвоєний найвищий військовий чин у Російській імперії – генерал-фельдмаршала – і надані величезні рангові володіння: «5-го Іюня 1750 г. подписанъ былъ Императрицею

¹ Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5-ти т. Санкт-Петербург, 1880. Т. 1. 486 с.

² Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 9. Кн. 2. 766 с.

³ Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследования и материалы с картами. Харків: САГА, 2009. 330 с.

⁴ Бужинський М. Гадяцький ключ. *Записки Полтавського наукового при всеукраїнській Академії наук товариства*. Полтава, 1928. Вип. 2. С. 41–59.

⁵ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Ватага и пламя, 1926. Т. 1. Вип. 2. 263 с.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Український Вільний Університет, 1995. Т. 1. 588 с.; Т. 2. 599 с.

⁷ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія: В 2 ч. Київ: ДАКККіМ, 2008. Ч. 1. 239 с.

⁸ Україна кризь віки: В 15 т. / Ред. Смолий В. Київ: Альтернативи, 1998; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна: В 15-ти т. Київ: [б.в.], 1999. Т. 8. 303 с.

⁹ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. 452 с.

¹⁰ Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 47–53.

указъ въ коллегію иностранныхъ дель, состоящій изъ пяти пунктовъ. Въ 1-омъ утверждалось избраніе графа Кирилы Григорьевича, во 2-мъ жаловались ему на урядъ прежніе гетманскіе маентности ... Маентности эти составляли города Ямполь и Батуринъ съ уездами, Гадячскій замокъ съ Чеховскою и Быковскою волостями и др.»¹¹.

Отже, як і раніше, Гадяцький Замок надавався черговому правителю України на «булаву». «Гадяцька волость складалася із земель, що входили до Гадяцького полку. Аби чіткіше уявити її територію, зазначимо, що при пізнішому розподілі Лівобережжя на губернії з неї було утворено майже увесь Гадяцький, Зіньківський та частину Миргородського повіту»¹².

Історія цієї території, котра в різні часи йменувалася як «Гадяцький повет», «Гадяцький ключ», «Гадяцький замокъ» та «Гадяцька волость» сягає поч. XVII ст. «У др. чверті XVII ст. на території Гадяцького Ключа було всього 31-не поселення: ..., а на час організації Гадяцького полку ..., ще маютья поселення: Куземине, Грунь з присілком Шенгаріївка, Ковалівка, Комиші, Лучка та Котельва, а всього 37»¹³. На момент відділення України від Польщі ця територія була ще малозаселеною й продовжувала активно заселятися переселенцями з Правобережжя. При гетьманстві Богдана Хмельницького ці маєтності «булавинські», тобто надані за службу, до речі, за його ж проханням: «Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і дітям його віддано на власність (у вотчину) город Гадяч, що раніше був за Конєцпольских»¹⁴, які йому й затверджені Березневими статтями 1654 р.: «...его Богдана Хмельницкаго Гетмана Войска Запорожскаго за его къ Намъ Великому Государю и ко всему нашему Россійскому государству многие и верные службы пожаловать велели и потомкамъ ево темъ городомъ Гадичемъ владеть такъ какъ и прежде того городъ Гадичъ былъ за прежними вотчинники со всеми къ нему принадлежностями»¹⁵.

Частина жителів цієї території організувалася в козаці сотні Полтавського (1649–1660 рр.), Зіньківського (1662–1672 рр.), Гадяцького полків (1660–1662 рр., 1672–1782 рр.) і відійшла до управління козацької старшини: полковника та сотників, посполитою ж частиною населення володів Гадяцький замокъ – тепер і в наступному рангова маєтність гетьманів: «...в статтях (1663 р.), що їх складено при обранні на гетьманство Брюховецького, зазначено, “чтобъ вся волость Гадяцкая при булаве была такъ, какъ за покойнаго Богдана Хмельницкаго, гетмана Запорожскаго было. А волости Гадяцкой Зеньковскаго полку те города ..., чтобы пригядна и те все городки помянутые съ мельницами и селами, съ полями и сенокосами угодій къ темъ городамълежащими на булаву гетманскую шлы ... Царь Олексій Михайловичъ 1666 року по ... пожаловавъ гетмана велель ему на булаву Гадячъ съ теми городами дать”»¹⁶.

З часом гетьмани роздавали свої «булавинські» володіння «до ласки войсковой»: козацькій старшині, особливо з Гадяцького полку, монастирям, духовенству, зменшуючи цим кількість своїх рангових маєтностей. «Полку гадяцкаго все посполитіє, въ городахъ, селахъ и деревняхъ обретаючієся, здавна, отъ начала определения на булаву гетманскую, до замку гадяцкаго належали и всякіє повинности до замку отдавали; когда же учреждено въ томъ полку гадяцкомъ полковника старшину полковую и сотниковъ, въ ту пору и маєтности на чинъ полковничій и старшинськіє и протчіимъ заслужонимъ въ награжденіє службъ ихъ, по разсмотренію зъ респекту гетмановъ и изъ ласки и до ласки войсковой, стали быть определяемыми»¹⁷.

Як приклад – надання маєтностей Гадяцькому Красногорівському Миколаївському монастирю: «Деревня Будица Малыя, 44 двory, ... близъ монастыра Красногоровскаго Николскаго гадяцкаго, надана на той же монастырь отъ гетмана Мазепи року 1687 ... Другое село Книшовка и деревня Дудчинце, 74 двора, до замку гадяцкаго належали, а в року 1693 уневерсаломъ отъ гетмана Мазепи на той же гадяцкий монастырь наданы и покойнаго гетмана Скоропадскаго подтвърдительнымъ уневерсаломъ сконфермованы»¹⁸, ще раніше при Самойловичу надано Скельському Свято-Преображенському монастиреві село Груньської сотні Павловочка: «...село Павловочка ... надано за жизни Гетмана Самойловича»¹⁹.

¹¹ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 131.

¹² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 41.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Кн. 2. С. 821.

¹⁵ Сірий О. Груньська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи 1734–1794 рр. Полтава: Дивосвіт, 2020. С. 70.

¹⁶ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 42.

¹⁷ Генеральное следствіє о маєтностяхъ Гадяцкаго полка 1729–1730 гг. Полтава: Изд-е Полтавскаго губернскаго статистическаго комитета, 1893. С. 11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Сірий О. Груньська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 76.

Наступні гетьмани, у більшості, підтверджували право на володіння цими маєтностями. За «даними ревізії 1723 року, ... із тих 36 поселень ..., що вони існували на території Гадяцького полку 1649 р., значаться 1723–1725 рр. за державцями 21: ... Крім того з поселень, що вони виникли за час 1649–1723 рр., за державцями значаться 23 поселення ... У безпосередньому віданні булави значаться 15 поселень, що вони існували на території Гадяцького полку до 1649 р.: ... та 14 поселень, що виникли після 1649 р. ... Отже, на території Гадяцького Замку в 1723–1725 рр. поселень було 73, з яких – 29 в безпосередньому віданні “булави”, а 44 – у приватному володінні, під державцями ... в тих же 73 маєтностях значиться “посполитих дворов” – 6.457, з яких у 29 маєтностях, що знаходяться в безпосередньому віданні “булави” – 2.705 (41,9%) і в 44 маєтностях державців – 3,752 (58,1%)»²⁰.

Чергова детальна ревізія гадяцьких земель була проведена 22 серпня 1728 р. за наказом імператриці Анни при наданні Гадяцького ключа на «ранг» гетьману Данилу Апостолу, що відображено в «Решительных пунктах Верховнаго Тайнаго Совета», де зобов’язувалося зокрема і «привернуть» незаконно привласнені маєтності до володінь замку: «Ключ Гадяцкий съ протчими местечками и со всеми доходы отдать ему гетману на булаву какъ и прежний гетманы онымъ владели, а о маєтностяхъ ежели какіе еще на булаву належали и гетманъ Скоропадский взялъ себе и утвердиль жалованными грамотами жене своей и детямъ въ собственное владение ихъ, монастырямъ раздать – освидетельствовать и ежели которые подленно належали на “булаву” и те возвратить»²¹. Уже Апостол в 1729–1730 рр. проводить «Генеральное следствие Гадяцкого полку», згідно з яким: «...всього маєтностей на території Гадяцького Замку – 73, в них посполитих дворів – 5718; з цієї кількості 34 маєтності з 2899 дворами (50,7%) знаходяться у безпосередньому віданні “булави”, а 39 з 2819 дворами (49,3%) – у різних державців»²².

Отже, відповідно до проведених ревізій, більшість маєтностей Гадяцького ключа протягом 1654–1730 рр. перейшли різними шляхами в приватне володіння: «...все ж таки майже 57% маєтностей “на булаву” на території Гадяцького Замку залишається у приватному володінні, й Гетьман Апостол, а потім і “правитель Малоросіи” Шаховський, однією рукою відбираючи в де кого з державців маєтності, другою – знов їм же віддавали їх»²³.

Після елекції Кирила Розумовського царським міністром, графом Гендріковим була проведена ревізія Гадяцького замку: «По відомостях, що їх 11 березня 1750 р. надіслав до “коллегии иностранныхъ дель” міністр граф Гендріков, значиться “Гадяцкий Замокъ съ принадлежащими къ нему местечками, села и деревне, въ нихъ 2444 двора, въ томъ числе городовъ – 7, сель 28, собственныхъ дворцовыхъ фutorовъ – 4 и мельницъ 2”»²⁴. Дещо пізніше, указом від 5 липня 1750 р., імператриця Єлизавета на ім’я «коллегии иностранныхъ дель» про «конфірмації гетьманом Розумовським» віднині заборонила роздачу маєтностей Гадяцького замку й зазначила: «Замокъ Гадяцкий и протчие на урядъ гетманский надлежащия (маєтности), которые и поныне именуются не в роздаче и со всеми къ нимъ принадлежащими и доходы отдать оному графу Разумовскому»²⁵. А щодо підданих у ньому, вказувалося: «А маєтностями на булаву определенными противъ иныхъ подданныхъ нашихъ гетмановъ владеть со всякою пристойною повинностію»²⁶.

Прибувши влітку 1751 р. в Україну, Кирило Розумовський одразу ж узявся за свої рангові володіння, які були піддані структурній реорганізації. Замість «староств» утворені волості: Почепська, Бакланська, Шептаківська, Ропська, Карлівська, Батуринська, Биківська, Яготинська і Гадяцька. На чолі кожної волості призначено управляючого, або господаря під загальним керівництвом створеної ще в 1750 р. «Домовой Економічної канцелярії»²⁷ на чолі з Григорієм Тепловим у Глухові. «Домовая Экономическая канцелярія» зобов’язана була надсилати на ім’я гетьмана звіти про економічний стан володінь, які водночас, будучи звільненими від державних податків, виходили з-під контролю адміністрації тих полків, на території яких вони знаходилися. Це проявляється в листі Г. Теплова до переяславського полковника Семена Сулими в листопаді 1751 р.: «...маєтности его ясно велможности изъемлемы должны быть от веденія всехъ судебныхъ мействъ прежде веденія канцелярії экономической, и все, что в нихъ производится или от нихъ, требовано быть

²⁰ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 45–46.

²¹ Там само. С. 47.

²² Там само.

²³ Там само. С. 48.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 147.

²⁷ Домова Економічна канцелярія гетьмана Розумовського заснована в 1750–1751 рр. для управління гетьманськими ранговими маєтностями в Україні. Відала адміністративно-господарською діяльністю в маєтностях. Скасована в 1764 р. у зв’язку з ліквідацією гетьманства в Україні.

имеет, должна наперед ведать канцелярія экономическая, яко командующее оными местами»²⁸.

Діяльність гетьманської канцелярії почалася з переписів майна з використанням наявних тоді переписів та ревізій населення: «По доношению Суда Генерального о взятии с оного суда генерального в экономическую канцелярию компутов и старинных ревизий о козаках и посполитых малороссийских»²⁹. Щодо Гадяцької волості, то було встановлено, що, незважаючи на зростання з 1730 р. кількості населення та поселень на території Гадяцького ключа, замкових підданих не стало більше, а навіть менше, про що 12 жовтня 1751 р. доповідав Розумовський у столицю: «По высочайшему В.И.В. именному всемилостивейшему указу отданные мне на урядь гетманские маестности явились весьма опустошены, и подданныхъ въ техъ маестностяхъ, противъ прежнихъ временъ, многимъ числомъ умножилось ...; къ тому же изъ маестностей, и за прежними гетманами бывшими, многие отошли къ другимъ владельцамъ и ныне состоятъ»³⁰. А причина в тому, що в 30–40-х рр. XVIII ст. в Україні «многим числомъ деревни и угодія были разкрадены грабителями мужиками, которые себе чины за деньги достали ... Сіе деревни бывшие долговременно между гетманствомъ въ крайнемъ несмотреніи разными чинами ... и во всей Малой Росіи таковымъ же образомъ и многимъ числомъ земле государевы, деревни и угодія раскрадены всеми грабителями мужиками, примернымъ образомъ надобно будетъ утвердить, те которые по самой справедливости и по всемъ законамъ отобрать у нихъ должно»³¹. Можливо, цей доповідний лист-звіт писався імператриці, щоб та дала добро на примусове повернення колишніх володінь, адже вони надавалися козацькій старшині не тільки гетьманами, а й царями. Мабуть, усе-таки була дана санкція імператриці на це, а можливо навіть, що Кирилу Розумовському було поставлене таке завдання зі столиці з великодержавницьких міркувань. Зрозуміло, що все це стосувалося й Гадяцьких земель гетьмана.

У 1752 р. проведена повторна ревізія маєстностей Гадяцької волості, і 30 жовтня цього року гетьманська домова Економічна канцелярія довела до відома Розумовського про її результати. У віданні замку виявилось «подданическихъ дворовъ – 1779, бездворныхъ хатъ – 1044 да великое число пустыхъ дворищъ», а також факти того, що багатьма «подданическими дворами, ихъ грунтами и угодіями», які належали «до булави», самовільно заволоділи «козаки і разные чины». Особливо багато незаконно володіли маєстностями ті, кому надав їх гетьман Іван Скоропадський: «...дехто з останніх володіє маєстностями незаконно, а саме всі ті, хто одержав маєстності від Скоропадського до “ласки войсковой”, а такі маєстності ще на підставі п. 9 “решительныхъ пунктовъ” 1728 р. належали відібранню ... а всього 9 маєстностей, в них 446 дворів (Кількість дворів зазначено за «Генеральнымъ следствиемъ» 1729–1730 рр.)»³². На це Розумовський наказав: «...те дворы съ грунтами и угодіями отыскать проти ревізії 1723 р. и привернуть подъ Замокъ Гадяцкій», доручивши виконання цього наказу господареві Гадяцького замку Богдановичу, а Генеральній Військовій та Полковій Гадяцькій канцеляріям, сотенним правлінням наказано було «чинить вспомошествование» Господарю та дозорцям під час виконання покладених на них завдань. Через деякий час були подані відомості до канцелярії, що «все такие дворы и угодія отобраны подъ замокъ», але виявилось, що «те его Богдановича репорты явились фальшивые, якожь изъ показанныхъ отъ него въ отборе такихъ угодій и третьей въ действительномъ Замка Гадяцкого ведомстве не нашлось, а остаются по прежнему за теми жъ владельцами, у кого они найдены»³³.

На цьому тлі й розвивається події в Грунській сотні Гадяцького полку, що описані в цій розвідці. Суть справи полягає в тому, що з Економічної графської канцелярії за підписом К. Розумовського до Генеральної Військової канцелярії 12 листопада 1752 р. надійшов ордер, в якому вказувалося, що в результаті проведеної в жовтні цього ж року ревізії маєстностей Гадяцького замку було виявлено менше підданих дворів посполитих, ніж повинно бути порівняно з переписом 1723 р.: «По справке де з Ревизією 1723 году в маєстностяхъ Замку Гадяцкого во владеніи прежде состояло 3034 двора подданныхъ, нине де того числа недостаєтъ, 2883 дворовъ»³⁴. Зокрема, у Грунській сотні Гадяцького полку «грунтами» посполитих, підданих Гадяцького замку, заволоділи й користуються «духовного и мирского разного звания люди». В ордері вимагалось, щоб у Грунській сотні «...оніе до вишеписанного прежнего числа, подданические двори чрезъ следствие с именъ

²⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 1. С. 52.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 1633. Оп. 1. Арк. 84.

³⁰ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 153–154.

³¹ Документ, известія и факты. Къ истории земле владенія в Малороссіи. Свидетельство гетмана Разумовского. *Кіевская Старина*. 1889. № 4. С. 201–203.

³² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 49.

³³ Там само.

³⁴ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

и прозваній в той 1723 года ревизіи показанихъ, проискавъ под Замокъ Гадіацкій, по прежньому привернуть»³⁵. Генеральній канцелярії наказувалося надавати допомогу замковим управляючим: «И по требованію оной же Экономической Канцелярії для такового под Замокъ Гадіацкій отшедших подданическихъ дворовъ взисканія»³⁶. Для чого в Гадяч був направлений: «...ко вспомошествованію Господару Замку Гадіацкого от Генеральной войсковой Канцелярії определенъ Войсковой товаришъ Григорій Корсун, к которому в надлежащей силе и ордер от Вашей Ясневелможности посланъ», про що одразу ж проінформовано гетьмана: «А в Экономическую канцелярію для ведома с Генеральной Канцелярії сообщено»³⁷.

У листопаді 1752 р. за наказом господаря Гадяцького замку, бунчукового товариша Григорія Богдановича і за участю військового товариша Григорія Корсуна, місцевий дозорця Кирило Ілленко прийнявся описувати замкові землі в містечку Груні та селі Комишах, для їх реквізиції на користь Гадяцького замку, плануючи виселити людей з осель, а ті, хто не захотів би покидати свою домівку та віддавати угіддя, повинні були б повернутися до підданства замкового.

Однак це не вдалося одразу зробити, бо викликало неабиякий резонанс і образу серед різних «духовних и мирских чинов» Грунської сотні: «...таковому нечаянному грунтовым отбору ми нижайшие можем узнать себе немалую обиду»³⁸, бо ж володарі цих «плещов та грунтов» були люди дійсно різних чинів: від бідної удови та «крайненищетного подпомощника козака» до намісника Грунського церковного благочинія, Бунчукового товариша та городового Грунського отамана.

4 грудня 1752 р. потерпілі пишуть «Всенижайшее доношение» до гетьмана Розумовського через Генеральну Військову канцелярію. У листі вказувалося, що замковий дозорець Кирило Ілленко забирає наділи землі у жителів Груні та Комишів під володіння замку. До того ж, він виселяє цих людей із домівок, що побудовані на цих «грунтах», з худобою просто на вулицю, та ще й у зимовий холодний час. При цьому скаржники стверджують, що: «...имеючиеся в духовного и мирскаго разного звания людей в насъ нижайшихъ во владении грунта от посполитихъ подданихъ ... по купле, наследію и другими зделками, издавна безспорно»³⁹, спираючись на свої козацькі вольності «по волности Малороссійской во владение доставшіеся»⁴⁰. А хто, за словами того ж Кирила Ілленка, не хотів віддавати свої наділи та покидати господарство, повинен був вийти з козацького стану й перейти в підданство Гадяцького замку, сплачуючи податки, як і всі посполиті: «...или без перехода на тех поселенияхъ будучи равно как иподданіе Вашей Ясневелможности подати и другие повинности отправлялись, для чего и на состоящие в сотне Грунской зимтерквартиров консистенти приказивается правиянт и фуражъ заготовлять и купно с посполитими отдачу чинить и во всемъ слушаться Грунского дозорцы и войта, а не той команды где ми нижайшие по козачеству нине состоимъ»⁴¹, що їм було аж ніяк неприйнятно: «...так что и в козачей должности нине и впредь бить крайне несостоятели»⁴². Позивачі аргументували законність своїх прав на набуті від посполитих у них земельні володіння ще й тим, що в замкових посполитих також є в користуванні козацькі землі: «...получение всякихъ грунтов равно и взаимственно от козаковъ посполитимъ а от посполитихъ козакамъ происходила безспорно и свободно по Вольности Малороссійской без всякаго под нея запрещения, почему равно и во владении подданныхъ замковыхъ немалое число в проданныхъ, по наследію и другими разными образи козачихъ грунтов и угодий находится»⁴³.

А в кінці «доношенія» люди благають гетьмана проявити милість, не допустивши відбору їх земель та переводу їх до посполитого стану, давши можливість відбувати козачу службу.

Підписи поставили 49 мешканців Груні та 7 жителів с. Комиші Грунської сотні. Із сотенної старшини підписалися бунчуковий товариш Ілля Милорадович, значкові товариші Сила Лисенко, Андрій Євтушенко, Кузьма Нестеренко, Городовий Грунський Отаман Федор Лавриненко, настоятелі всіх п'яти грунських храмів на чолі з намісником Іваном Шимоновським (він же й «іерей Трьохсвятський»): Воскресенської – Григорій Яновський, Миколаївської – Яків Григорієвич, Успенської – Василь Яновський, Покровської – Йосип Федорович. Усі підписалися власноруч, окрім неписьменного значкового товариша, ко-

³⁵ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Арк. 3 зв.

³⁹ Там само. Арк. 2.

⁴⁰ Там само. Арк. 3.

⁴¹ Там само. Арк. 3, 3 зв.

⁴² Там само. Арк. 3.

⁴³ Там само. Арк. 3 зв.

лишнього городового отамана (1714–1718 рр.)⁴⁴ Кузьми Нестеренка: «Козма Нестеренко а вместо его с его ж ведома внук Григорий Нестеренко руку приложил»⁴⁵. Хоча в документі й не вказано точно, але вірогідно вищепідписані тут виступали як потерпілі, маючи у власності ті «злочасні» замкові ґрунти. Бо, зазвичай, якби це був лист від сотенного правління, то він повинен бути завізований усією сотенною старшиною, сільськими отаманами та найбільш значними виборними козаками Грунської сотні. Ними були в ті роки: «Местечка Груни Двори отдаць волние ... Сотника Грунского Семена Милорадовича, Писаря Сотенного Прокопа Донціа, Хоружого сотенного Прокопа Рубана ... Села Комишов ... атамана Григорій Гаковка ... Села Шингиреевки ... Атамана селского Василя Лобаса ... Села Павловочки Атамана Селского Петра Нечая»⁴⁶ – і аж ніяк не вдовами.

За 45 «виборние подпомощики козаки и удови», тобто рядових козаків різного достатку, поставив підписи козак Грунський Степан Євтушенко: «А воместо их неграмотних по их прошению і за себе Сотне Грунской козак Стефанъ Евтушенко руку приложил»⁴⁷. Серед них: вдови – Гапка Вакулиха, Уляна Богданка, Анна Ярошенчиха; «виборние козаки среднегрунтовиые» Леско Калац; «виборние козаки малогрунтовиые» – Клим Часник і Дмитро Клунний; «виборние козаки нищетние» – Феско Євтушенко, Трохим Гришко, Петро Томурка, Матвей Щома, Савка Поривай, Павло Косенко, Іван Ярошенко, Федор Лук'яненко, Василь Федоренко, Дем'ян Лаврененко, Іван Годун, Іван Москаленко, Федор Дорогий, Улас Галич; козаки підпомічники: «козаки подпомощники малогрунтовиые» – Роман Лаврененко, «нищетние и весма убогіе козаки подпомощники і удови коней воли усебе имеющие» – Іван Бойко, Ігнат Раченко, Гаврило Беленко, Логвин Тищенко, Василь Чиженко, Василь Остапенко, Іван Москаленко; «Подпомощники козаки нищетние бездворные водних токмо хатах при огородах и без огородов живущіе зза жону и другой работизной питающие» – Леско Тищенко, Іван Чорниш, Федор Косенко, Андрій Масловець, Василь Шамраєнко; козаці підсуїдкі – Улас Губич, Яків Скориненко, Данило Кустенко; а також сотенні служителі-ацаульці Михайло Подопрігора, Прокоп Огаренко, стельмах Леско Бережецький та комісар Іван Бандур⁴⁸.

Серед 45 підписів знаходимо 7 козаків жителів села Комиші: «Села Комишовъ ... Виборние козаки среднегрунтовиые Пилигъ Проскурня, Прокопъ Никоненко, Іванъ Ярошенко ... удова Гапка Вакулиха. Виборние нищетние Іванъ Грибенко ... Того ж села Комишовъ нищетние и весма убогіе козаки-под помощники коне и воли усебе имеющие Іванъ Заичка ... Подпомощники козаки нищетние бездворные в едних хатах при огородах и безогородовъ живущіе зза жону и другой работизной питающие ... Василь Говейна»⁴⁹.

«Доношеніє» було доставлено: «...вибранных с насъ нижайшихъ товарищей Трохима Гришка да Романа и Грицка Лаврененков – козаковъ»⁵⁰ в Генеральну Військову канцелярію 8 січня 1753 р., де в той же день його зареєстрували за № 14.

Після Різдва свят 1753 р. звернення жителів Грунської сотні Гадяцького полку було розглянуто в Генеральній Військовій канцелярії, яка остаточного рішення прийняти не наважилася, незважаючи на присутність у Гадячі та Груні їх представника Григорія Корсуна. Можливо, через те, що послання було адресоване гетьману Розумовському або що серед скаргників стояли підписи вельми поважних осіб у полку: сотенного духовенства й навіть бунчукового товариша Іллі Милорадовича – колишнього Грунського сотника, городового отамана. Тому, одразу ж 12 січня 1753 р. направлено в гетьманську домову Економічну канцелярію «Всепокорнейшее Доношеніє» за № 150 за підписами членів Генеральної канцелярії: Генерального підскарбія Михайла Скоропадського, Генерального бунчужного Миколи Ханенка, Полковника Петра Апостола, в якому викладено суть справи, виходячи зі звернення ґрун'ян, що: «...под Іменемъ вашей Іасневелможности в Генеральную Войсковую Канцелярію подали Доношеніє»⁵¹, і доповівши про свої дії по цій справі: «Ко вспомошествованію Господару Замку Гадіацького от Генеральной войсковой Канцелярії определенъ Войсковой товарищъ Григорій Корсун»⁵². Але у зв'язку з невдоволеннями в Грунській сотні, навіть незважаючи на присутність там їх представника, виконати розпорядження гетьманської канцелярії щодо повернення маєностей в Грунській сотні до володінь замкових не вдалося. І, не беручись за самостійне вирішення цього питання, Генеральна канцелярія в особі її управителів Михайла Скоропадського, Миколи Ханенка та

⁴⁴ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 12.

⁴⁵ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 5.

⁴⁶ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 58, 62, 64.

⁴⁷ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 5.

⁴⁸ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 50–59, 76.

⁴⁹ Там само. С. 59–62.

⁵⁰ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 3 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 3.

⁵² Там само. Арк. 2 зв.

Петра Апостола звертається 12 січня 1753 р. з «Всепокорнейшим доношением до графа Кирила Розумовського через його домову Економічну канцелярію: Того ради Генеральная войсковая Канцелярія, над оное высокое Іасневелможности Ваше повеленіе, которое выражено в сообщении Экономической Канцелярії, по оному доношенію немощи каково либо определения учинить, вишеписанное ихъ просителей доношеніе при семъ, вашей Іасневелможности коелого Усмотренія, в оригинале поднося повелнительной на сіе просить Іасневелможности вашей резолюції»⁵³.

Оскільки Кирило Розумовський у цей час перебував у Москві, донесення було переслане йому туди. Ознайомившись із донесенням жителів Грунської сотні та Генеральної канцелярії, К. Розумовський висловив у листі невдоволенням тим, що Генеральна канцелярія самостійно не вирішила це питання, нагадуючи їм, що: «А понеже и самой Генеральной Канцелярії известно: яко по правамъ малороссійскимъ владельческихъ Грунтов никто никакимъ образомъ без дозволенія владельческаго за собою укреплять не смеют»,⁵⁴ указуючи, що питання відбору цих земель домовою гетьманською Економічною канцелярією вже остаточно вирішено: «На основаніи чего об отборе таковыхъ, не правильно завладенныхъ посполитскихъ грунтовъ и определение наше состоялось, какъ изъ домовой нашей Экономической канцелярії в Генеральную Войсковую канцелярію»⁵⁵. Далі гетьман наказав Економічній та Генеральній Військовій канцеляріям довести процес привернення маєтностей у Грунській сотні Гадяцького полку до своїх гадяцьких володінь до кінця: «...какъ изъ домовой нашей Экономической канцелярії в Генеральную Войсковую канцелярію По прежнему Къ Замку гадяцкому поступать по силе оного прежде состоявшаго нашего определения»⁵⁶, а з приводу купівлі земель його підданими посполитими у грунських козаків, наказав розібратися на місці й доповісти в Економічну гетьманську канцелярію: «...что же в ономъ доношеніи представляется яко де под владеніемъ посполитыхъ Замку Гадяцкого, суть во владеніи козаціе грунта: то о техъ козацкихъ грунтахъ У кого оніе от посполитыхъ людей есть во владеніи и какъ давно, и почему достались ... Велеть учиня ведомости верніе, сообщитъ в нашу Домовую Экономическую Канцелярію по определению»⁵⁷.

Отже, слізні прохання «духовного и мирскаго разного звания людей» Грунської сотні так і zostалися без уваги Розумовського. Формально гетьман був правий, бо, дійсно, згідно з чинними законами відчуження володарських маєтностей без згоди володаря не дозволялося. Та все ж треба віддати належне сотенній та генеральній старшині, які, хоч і не відкрито, та таки підтримали жителів Грунської сотні. Знаючи, що накликають на себе гнів гетьмана, не захотіли йти на конфлікт із жителями Груні та Комишів, що свідчить про єдність козацького духу та спільноти в Україні, яка проявлялася в співчутті до ближнього та підтримці їх перед царськими урядовцями, ким значною мірою і був гетьман Кирило Розумовський.

У цій історії в Кирила Розумовського, як ні в якого гетьмана до цього, перемогли риси царського вельможі: авторитарність і стремління до збагачення над «високомиловитим милосердіем» до своїх підданих. Хоча гетьман був чи не найбагатшою людиною не тільки в Україні, а і в усій Російській імперії, а його прибутки з рангових володінь, зокрема і з Гадяцького замку, увесь час зростали: «За довідкою, складеною Економічною канцелярією у лютому 1756 р., прибутки з гетьманських маєтків з України становили 17983 рублі 30 коп. за 1753–1754 рр.»⁵⁸.

Усе ж «грунти» були віддані замку і сім'ї виселені зі своїх осель, а з козаки вимушені були перейти в посполиті. Так, у сповідних розписах церков Груні 1778 р. зустрічаємо: «Прокопъ Андреевъ Огаренко, 52 л.»⁵⁹ із сім'єю серед дворових служників у Полковника Гадяцького Семена Милорадовича, «Яковъ Уласовичъ Губичъ 63 летъ»⁶⁰, син Уласа Губича, – серед посполитих м. Груні, Данило Кустенко⁶¹ – серед посполитих Груні.

Правда, ця історія на цьому не закінчилася, адже після відібрання маєтностей у власників усі ці державці, мабуть, зокрема й жителі Грунської сотні, вдаються зі скаргами до «нижнього земського суду» про незаконність цих дій. Ці скарги були потім направлені до «Правительственного Сената»: «...подаются скарги цілими группами на ім'я Катерини ІІ, в Сенат, до Гадяцького повітового суду, але справам ходу не давали»⁶².

⁵³ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 4.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 1. С. 49.

⁵⁹ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 305.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 51–52.

Іншою справою про «привертання» маєностей до Гадяцького замку на території Грунської сотні Гадяцького полку була секуляризація майна Пустинно-Скельського Свято-Преображенського чоловічого монастиря, що знаходився неподалік сотенних містечок Куземин та Грунь на порослих густим непрохідним лісом Скельських горах на правому березі Ворскли.

Обитель була заснована 1653 р. ченцями правобережного Зеславського Свято-Михайлівського чоловічого монастиря, які оселилися «на месте бывших пасекъ зеньковскаго полковника Шимана»⁶³ на Скельській горі, утікаючи від католицького засилля. Полковник Зінківський, житель Груні Василь Шимон (Шимоновський), був його першим фундатором. У сер. XVIII ст. монастир став найбільшим землевласником у краї: понад 10 тис. десятин землі та лісу, сади, пасіки, винокурні, пивоварні, шинки, двори посполитих практично в усіх селах і містечках Грунської та сусідніх Куземинської й Котелевської сотень, млини на річках Ворскла та Грунь Черкаська, перевіз через Ворсклу побіля Куземина, навіть своя ярмарка, яка відбувалася 8 серпня. Маєності святої обителі – пожертви простих козаків та посполитих, козацької старшини як Гадяцького, так і інших полків, гетьманів. Але найбільшою цінністю Скельського монастиря були посполиті невеликого «селца Павловочка», що знаходилося в Грунській сотні Гадяцького полку за 5 верст від сотенного містечка Груні й налічувало, згідно з переписом 1748 р., «...села Павловочки. Посполитіє владения Мнстира Преображенского Склского ... дворовъ 21 ... хат 69 ... семей 65»⁶⁴, на 1760 р. – 77 дворів посполитих. Село Павловочка засновано в «1650–51 рр. козаками-переселенцями з правобережного містечка Паволоч Білоцерківського полку»⁶⁵, і з тих часів знаходилося у власності Гадяцького замку, а з березня 1654 р. разом з іншими населеними пунктами Грунської сотні перейшло до рангових гетьманських володінь. За гетьманства Самойловича в 1681 р. надано у володіння «до ласки войсковой» Скельському монастирю: «а понеже оноє село Павловочка в спокойное Пустинноскелскому монастирю владение надано зажизни Гетмана Самойловича чему будетъ близъ осми десяти летъ»⁶⁶.

Пізніше це «пожалування» підтверджували знов прийдешні гетьмани: Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол. У періоди ж, коли Гадяцький замок працював на казну, також ніхто не посмів забирати цю маєність з-під володіння ігумена Скельського монастиря.

По-іншому поступив з монастирським майном новий гетьман України Кирило Розумовський. Він не підтвердив володінь монастирів, що надали їм його «антецессори», хоча повинен був опікуватися й мирською, і духовною владою в краї. І, переглядаючи документацію його канцелярії, натрапляємо лише на одне підтвердження ним монастирських володінь, а саме – Гадяцькому Красногорівському в 1756 р. Що ж привело до таких дій гетьмана і графа Кирила Розумовського? Для цього треба уяснити, що, незважаючи на те, що 40-ві рр. XVIII ст. були позначені істотними змінами в становищі Церкви на підлеглий території України: відновлено посаду митрополита, низка офір занепали монастирям – постанови нової європейської світської освіти в сер. XVIII ст., відкриття Академії наук у Петербурзі, а також отримання сучасної освіти Кирилом Розумовським та переймання ним столичних віянь, віддалило його від церковних і освітніх практик, привівши до трансформації схоластичних поглядів. Тому новий гетьман і не виявляв належної поваги до українського духовенства. До того ж почав проводити секуляризацію майна монастирів, що й видно на прикладі Скельського монастиря в Гадяцькому полку.

Як указувалося в справі про відібрання ґрунтів у Комишах та Груні, ще 30 жовтня 1752 р. Економічна гетьманська канцелярія довела до відома Розумовського, що його підданськими дворами заволоділи самовільно різного чину люди; Розумовський наказав «те двори съ ґрунтами и угодіями отыскать и привернуть подъ Замокъ Гадяцкій». Господар замку Богданович виконує цей наказ, що видно зі справи, але виясняється, що замку повернуті були не всі володіння. Тому з інспекцією 26 квітня 1757 р. в Гадяч посилається представник гетьманської Економічної канцелярії бунчуковий товариш Дяковський, який доповідав Кирилу Розумовському таке: «...дехто з останніх володіє маєностями незаконно, а саме всі ті, хто одержав маєності від Скоропадського до “ласки войсковой”, а такі маєності ще на підставі п. 9 “решительныхъ пунктовъ” 1728 р. належали відібранню. Маєності ці такі: Русанівка – 63 двори, с. Подставки – 44 двори, с. Подолки – 150 дворів, с. Бобрик – 18 дворів, с. Будища Лютенські – 56 дворів, с. Троянівка – 6 дворів, с. Хлопчовка – 7 дворів, с. Лісовка – 25 дворів, с. Мала Павлівка – 77 дворів, а всього 9 маєнос-

⁶³ Къ исторіи Скельскаго монастыря. *Кіевская старина*. 1886. № 10. С. 392.

⁶⁴ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 49–50.

⁶⁵ Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава: Дивосвіт, 2019. С. 93.

⁶⁶ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 102. Спр. 33397. Арк. 1.

тей, в них 446 дворів»⁶⁷. На це гетьман наказує: «...находящієся въ стороннемъ владеніи подданическіе дворы и угодія въ присутствіи оного господаря или отъ его поверенныхъ, отъ всехъ владельцовъ, ктобъ какова чина не былъ, отобрать все безъ упущенія и привернуть подъ Замокъ Гадяцькій»⁶⁸.

Якраз тут ми й зустрічаємо маєтність Скельського монастиря с. Павловочка (Мала Павлівка). Але все ж із 1757 р. і до 1761 р. монастир ще боровся за свої володіння, і ні гетьманська, ні Генеральна військова канцелярія не наслідувалися виконати рішення Розумовського щодо «привернення» с. Павловочки під володіння Гадяцького замку. І тільки 24 вересня 1761 р. за черговою вказівкою гетьманської «Домовой Экономической канцелярії» Генеральна Військова канцелярія наказала полковій Гадяцькій канцелярії с. Павловочку Грунської сотні все-таки «отобрать и причислить къ владенію Замка Гадяцкого» від монастиря Скельського.

Отже, гетьман замахнувся на те, чого ніхто з його «антецессорів» собі не дозволяв, хоча ігумен та ченці денно й нічно молилися за гетьманів та український народ і проводили велику просвітницьку діяльність у краї. Це якраз і започаткувало секуляризацію монастирів в українських землях – складний, суперечливий і досить тривалий процес.

Історіографія проблем секуляризації доволі велика, має концептуальні підходи щодо характеристики та значення цього процесу. Нерідко вивільнення суспільства від Церкви та релігійних практик вважають основним процесом раннього Нового часу. Питання переходу від релігійного і церковного до світського й державного пов'язується не лише з відчуженням церковного майна, але і з глибинними психологічними зсувами та утвердженням раціональних умов співіснування. Однак після духовного регламенту та заборони монастирям щодо придбання нерухомого майна 1728 р. кроки Розумовського цілком виглядають у русі імперських практик.

Отже, гетьманська адміністрація здійснила кілька дрібних кроків з обмеження духовенства. Можливо, певною мірою відвідувач столичних салонів та президент Академії потрапив під вплив антиєзуїтських настроїв і неприязні до Церкви, однак переконливішим відчутно вплив на Розумовського його вчителя й помічника Григорія Теплова.

31 грудня 1761 р. ігумен Пустинно-Скельського Свято-Преображенського чоловічого монастиря Порфирій Туманський звернувся до Київського митрополита Арсенія Могиланського. У донесенні ігумен доводить до відомого митрополита, що 26 листопада 1761 р. за рішенням Економічної канцелярії та вказівкою гетьмана графа Розумовського за ордером було забрано з-під ігуменського володіння: «по ордеру ... Разумовского з подвладенія Святопреображенского Пустиноскедского Монастиря село Малую Павловочку к Економіи Его Сіятелства под замокъ Гадяцькій, со всіми угодія отобрано»⁶⁹. Пояснює, що це село – основна монастирська маєтність і було надано їм ще за правління гетьмана Самойловича 80 років тому: «...а понеже оное село Павловочка в спокойное Пустиноскедскому монастиру владеніе надано зажити Гетмана Самойловича чему будетъ близь осми десяти летъ». А нині більше в монастиря підданих посполитих немає: «...іакож уже более при убогой Пустиноскедской обители никакихъ подданныхъ вовладеніи нетъ»⁷⁰. З-за цього, зі слів ігумена, «Монастирь Святопреображенский Пустиноскедский в самую крайнюю скудость и в бижденіе приведено»⁷¹.

Судячи з листа, ігумен уже зовсім не сподівається на повернення цього володіння, і звернення побудовано більше як доповідь ігумена митрополиту про факт безповоротної втрати своєї маєтності й навіть не прохає повернути її скельським ченцям. Мабуть, перед цим ішла довга й виснажлива їх боротьба сумісно з митрополитом з домовою гетьманською Економічною канцелярією за ці володіння. Із цього донесення також видно, що інших посполитих містечка Грунь, Куземена раніше вже було забрано до замкових володінь.

Село ж Павловочка після 1761 р. вже значилося у володіннях Гадяцького замку, і згідно із ревізією 1782 р. в ньому проживало 281 «душа» замкових підданих, які належали графу Кирилу Розумовському⁷².

18 липня 1785 р. Розумовський продав «въ ведомство казенное» більшу частину своїх Гадяцьких замкових маєтностей. Але вісім населених пунктів: х. Жидово-Долинський, с. Хитці, с. Сватки, м. Веприк, с. Комиші, с. Павлівка, сл. Борова і вищевказане с. Павло-

⁶⁷ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 49.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 33397. Арк. 1.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Арк. 1 зв.

⁷² Ведомость о волости Гадяцкой ... по последней ревизии 1782 г. Труды Полтавской ученой архивной комиссии, изданные под редакцией действительных членовъ Комиссии И.Ф. Павловскаго, А.Ф. Мальцева и Л.В. Падальки. Полтава, 1914. Вип. 11. С. 116.

вочка – були залишені графом у своєму володінні. Мала Павловочка (Павловочка, Мала Павлівка) у 1800 р. за заповітом відійшло до Лева Кириловича Розумовського, сина колишнього гетьмана. Потім с. Мала Павловочка в 1803 р. продано таємному раднику, Катеринославському губернатору Михайлу Павловичу Миклашевському, а від нього Павловочка досталася Євгену Григоровичу Бразолу – онуку Грунського сотника Василя Бразоля, у володінні якого й була до реформи 1861 р.

Яка ж доля Гадяцького ключа – гетьманського володіння після відставки Кирила Розумовського? Звільняючи з гетьманства Розумовського 10 листопада 1764 р., цариця Катерина «пожаловала» останньому «въ вечное и потомственное ему и детямъ его наследное владение ... Замокъ Гадяцкій»⁷³, перед цим провівши ревізію цих маєтностей. Тоді до замку Гадяцького належало «44 маєтності, в них посполитих дворів 1456; бездвірних хат – 500. За державцями значилося 35 маєтностей, в них дворів 1109 та бездвірних хат 1162; різних власників у 7 маєтностях, де посполитих дворів – 60 і бездвірних хат – 136»⁷⁴.

У 1782 р. граф Кирило Розумовський отримав «жалувану» грамоту на ці маєтності, тобто зміг їх заповідати й продавати, і в 1785 р. продав практично всі ці маєтності в казну.

Відтак, Гадяцький ключ, або Гадяцький замок, перестав існувати як господарська одиниця в 1785 р., коли його майно було розпродано. У довідковій літературі вказується, що рангове володіння та Гадяцький замок були ліквідовані в 1764 р., після відставки Розумовського від гетьманства, але це передчасне твердження, адже ще в 1778 р. Гадяцький замок функціонував як єдина господарська одиниця. Свідченням цього є дані зі сповідних розписів Петропавлівської церкви с. Павловочки 1778 р., де згадується сім'я дозорця замкового Микити Мулея⁷⁵.

Отже, на прикладі цих двох архівних справ відстежуються окремі аспекти життя Гетьманщини сер. XVIII ст.: адміністративно-господарська діяльність та складні соціально-майнові відносини різних верств населення України, на прикладі одної з гетьманських рангових маєтностей – Гадяцького замку. Це дає змогу більше уявити ці процеси на всій території України. Цінність цієї розвідки полягає в дослідженні діяльності гетьмана України Кирила Розумовського вже як не гетьмана-козака, а гетьмана-графа, ставленика імперського уряду. Допомогає охопити його адміністративно-господарську діяльність, зокрема у своїх рангових володіннях. Тут ми чітко зустрічаємо суперечності тогочасного буття: з одного боку, граф Кирило Розумовський, який, користуючись гетьманською владою та імперським заступництвом, намагається якнайбільше розбагатіти, потуривши навіть деякі традиції свого народу, не виявляючи тим самим належної поваги до своїх «антецесорів» та Церкви, а з іншого – йому протистоїть, хоча й негласно, козацька старшина: генеральна, полкова та сотенна, разом із рядовим козацтвом. Бо, незважаючи на вказівки гетьмана про реквізицію маєтностей, ніхто на місцях не поспішав їх виконувати, подаючи неправильні звіти в гетьманську канцелярію, що й викликає невдоволення Розумовського.

Секуляризуючи володіння Скельського монастиря, місцева влада протягом 10 років уже відкрито ігнорувала прямі вказівки Економічної канцелярії гетьмана К. Розумовського щодо відбирання майна в Скельських ченців: на всіх рівнях – від управляючого гадяцькими маєтностями – господаря Замку Богдановича, замкових дозорців, генеральної старшини. Робилося все, щоб посполитих с. Малої Павловочки Грунської сотні Гадяцького полку залишити в підданстві Скельського монастиря. Справа явно затягувалася в надії, що зміниться політика гетьмана по відношенню до Церкви. Мабуть, вирішувалася ця справа і на рівні Митрополита Київського.

Ця розвідка ще раз довела тезу про єдність українського народу та різних верств населення, незалежно від достатку та стану в боротьбі за відстоювання своїх традицій і «вольностей». Це дослідження дещо перекреслює усталену думку про те, що в часи Гетьманщини населення проживало окремими громадами: козачими та посполитими. Виявилось, що між козацтвом і посполитим населенням особливої різниці в побуті не було: вони одне в одного купляли маєтності, від одних до інших успадковували майно, що означало наявність близьких родичів серед козаків і посполитих, а також шлюбів між ними.

Перспективою подальших розвідок із цієї теми може бути залучення нових джерел і розширення територіальних меж дослідження. Особливе значення тут також має з'ясування ролі секуляризаційних процесів та змін сприйняття церковних інституцій, починаючи із середини XVIII ст.

⁷³ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 50.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 442.

References

- Hurzhii, O., Chukhlib, T. (1999). *Hetmanska Ukraina [Hetman's Ukraine]*. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]*. Kyiv, Ukraine.
- Padalka, L. (2009). *Proshloe Poltavskoi terrytoryy y ee zaselenye: yssledovanyia y materyaly s kartamy [The Past of Poltava territory and its settlement: studies and materials with maps]*. Kharkiv, Ukraine.
- Petrenko, I., Siryi, O., Mykhailiuk, Yu. (2024). *Sudova sprava pysaria Hrunskoi sotni Hadiatskoho polku Yakova Chemkalskoho [The court case of Yakiv Chemkalskyi, scribe of the Hrun hundred of the Hadiach regiment]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 47–53.
- Polonska-Vasilenko, N. (1995). *Istoriia Ukrainy [The history of Ukraine]*. Kyiv, Ukraine.
- Putro, O. (2008). *Hetman Kyrylo Rozumovskyi ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennya XVIII st.) [Hetman Kyrylo Rozumovsky and his era (from the history of Ukrainian state-building in the 18th c.)]*. Kyiv, Ukraine.
- Siryi, O. (2019). *Perehortaiuchy storinky mynulykh lit [Turning the pages of the past years]*. Poltava, Ukraine.
- Siryi, O. (2020). *Hrunska sotnia: Reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy 1734–1794 rr. [Hrun hundred: Registers, audits, confessionals, metric records of 1734–1794]*. Poltava, Ukraine.
- Smolii, V. (1998). *Ukraina kriz viky [Ukraine through the ages]*. Kyiv, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всевітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of World History, Religious Studies and Teaching Methods of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (2 Ostrohradskyi street, Poltava, 36000, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siryi Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikotyrnivska St., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Боєчко Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії (вул. Хрещатик, 215, Черкаси, 18000, Україна).

Boiechko Vladyslav – doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy (215 Kreshchatic St., Cherkasy, 18000, Ukraine).

E-mail: osbb53@ukr.net

«COLLECTING» BY HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKY OF THE RANKING PROPERTIES OF THE GADYACH CASTLE IN THE HRUN HUNDRED OF THE GADYACH REGIMENT

The purpose of the study is to research the economic activities of hetman Kyrylo Rozumovsky, in particular, the return to their rank possessions of estates that were illegally distributed by «anteccessors» and seized by people of various ranks and titles, for example: «attracting soil» to the hetman's Gadyach possessions, which were illegally used by «clergy and secular people of various ranks» of the Hrun hundred, and the secularization of the property of the Pustyno-Skelsky Spaso-Preobrazhensky cathedral in the form of a return to the possessions of Gadyach castle of commoners of the village of Pavlovchka of the Hrun hundred.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The work was prepared on the basis of an anthropological approach. When writing, problem-chronological, historical-genetic, analytical methods were used.

The novelty of the research: as a result of the search, business-economic activities of hetman Kyryl Razumovsky in one of his high-ranking possessions – Gadyach castle and the role of the hetman's household Economic chancellery were clarified. On the example of eviction of residents of the Hrun hundred of the Gadyach regiment from their homes built on the lands that were the property of the Gadyach castle and the taking away from the possession of the Pustyno-Skelsky Spaso-Preobrazhensky men's cathedral of the Commonwealth citizens of Pavlovchka village of the Hrun hundred shows the desire of hetman Kyrylo Rozumovsky for personal enrichment as a royal nobleman and tycoon. The research revealed an unusual, as for a Ukrainian hetman, Rozumovsky's attitude towards the «black» clergy, who, unlike his «ancestors», did not approve the right of the Skelsk monastery to the commoners of Pavlovchka village, but instead took them from the monastery's possession to his own estate – the Gadyach castle. All of this helps to create an even greater idea of the life and economic activity of different strata of the region's population in the middle of the 18th c.

Conclusion: along with the positive things that happened during the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky for the development of Ukraine, his negative features were also manifested – the desire for enrichment, unprincipledness, ignorance of the deep life of the people and their aspirations, which was dictated by the imperial policy of Russia at the time. The study shows social stratification in society, which only increased over time. The subtext is about the protection of the common Cossacks from the side of the Cossack elders against the arbitrariness of the imperial officials – on the example of actions of Hrun hundred Chancellery and the General military chancellery – in opposition to the house hetman's Economic chancellery headed by minister of state Hryhoriy Teplov – the gray cardinal of the Rozumovsky hetmanship.

Key words: Gadyach castle, Gadyach regiment, Hrun hundred, General military office, Pustyno-Skelsky monastery, hetman's economic office, hetman Kyrylo Rozumovsky, Pavlovchka village.

Дата подання: 25 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 26 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Боечко, В. «Збирання» гетьманом Кирилом Розумовським рангових маєтностей Гадяцького замку в Грунській сотні Гадяцького полку. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 38–50. DOI: 10.58407/litopis.240504.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Boiechko, V. (2024). «Zbyrannia» hetmanom Kyrylom Rozumovskym ranhovyykh maietnostei Hadiatskoho zamku v Hrunskii sotni Hadiatskoho polku [«Collecting» by hetman Kyrylo Rozumovsky of the ranking properties of the Gadyach castle in the Hrun hundred of the Gadyach regiment]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 38–50. DOI: 10.58407/litopis.240504.



УДК 94 (477) «1648/179»

Юлія Фурсова



ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКСПЕДИЦІЇ БАТУРИНСЬКОГО ТА ГЛУХІВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА (розкриття питання виробництва й постачання кахлів до міст Батурина та Глухова на основі аналізу архівних документів ЦДІАК)

DOI: 10.58407/litopis.240505

© Ю. Фурсова, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-4342>

Мета дослідження полягає в систематизації інформації, яка стосується діяльності Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва на прикладі виробництва, купівлі та, відповідно, постачання кахлів і різноманітних матеріалів, необхідних для будівництва та облицювання печей у гетьманських та інших адміністративних будинках у м. Батурині та Глухові, станом на середину XVIII ст. Порушена в статті тема є актуальною в контексті дослідження гетьманської столиці Батурина та загалом історії Чернігово-Сіверщини. **Наукова новизна** порушеної теми полягає у здійсненому комплексному аналізі та систематизації джерел із Центрального державного історичного архіву України (м. Київ, зокрема фонд 269 «Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського», справа № 1481). Під час підготування публікації використано **принципи**: історизму, конкретності та об'єктивності, системності, опори на історичні джерела, порівняльно-історичні **методи** дослідження.

Висновки. Попри наявні наукові розвідки, на сьогодні залишається чимало нез'ясованих питань, які стосуються розбудови міст Глухова та Батурина за часів гетьманування Кирила Розумовського. Важлива роль у розбудові цих міст належить Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва. У цій публікації на основі документів із Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) розглянуто питання, що стосується виробництва, купівлі та, відповідно, постачання кахлів і різноманітних матеріалів, необхідних для будівництва та облицювання печей у гетьманських будинках та інших адміністративних спорудах у Батурині та Глухові, станом на середину XVIII ст. Ця інформація є важливою в контексті загального дослідження внеску гетьмана Кирила Розумовського в розбудову головних міст Гетьманщини, відтак окреслена тема потребує подальших наукових досліджень.

Ключові слова: кахлі, печі, майстри, гетьманське будівництво, гетьман Кирило Розумовський, Глухів, Батурин.



Фрагменти поясних кахлів із зображенням зелених квітів. XVIII–XIX ст.
Фондова колекція Національного заповідника «Гетьманська столиця».

Опрацювання та систематизація інформації щодо діяльності Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва є актуальною в контексті дослідження гетьманської столиці Батурина та загалом історії Чернігово-Сіверщини. Документи, зокрема ордери, доручення, договори на виконання різноманітних видів робіт, виділення коштів та, відповідно, наймання робітників, що розкривають діяльність Експедиції Батуринського й Глухівського будівництва, зберігаються у фонді 51 «Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів» та фонді 269 «Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського» Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Зазначеній темі повністю або ж частково приділяли увагу дослідники, історики, краєзнавці: у XIX ст. – О. Лазаревський, М. Ісаєнко, О. Васильчиков, Є. Спаська, П. Нечипоренко; у XX–XXI ст. – О. Коваленко, І. Слюнькова, С. Дегтярев, М. Терех, Н. Саєнко, С. Токарев, Л. Мироненко.

У контексті дослідження діяльності Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва авторка на основі архівних джерел писала про батуринський цегельний комплекс, гетьманську садибу Кирила Розумовського, залучення коштів на «національні строєння» Експедицією Батуринського та Глухівського будівництва. Проте окреслена тема є доволі широкою, відтак потребує подальших ґрунтовних і всебічних досліджень.

У цій публікації на основі нововиявлених документів із Центрального державного історичного архіву України м. Київ, зокрема фонд 269 «Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського», справа № 1481, розглянемо діяльність експедиції Батуринського та Глухівського будівництва. У зазначеній справі подано відомість до Генеральної Військової канцелярії з переліком різного роду як будівельних, так і допоміжних матеріалів для міст Батурина та Глухова: дощок, фарби, цегли, полотна, скла, паперу, золота, баясин, капітелей, кахлів тощо.

У статті ми виокремимо інформацію, яка розкриє відомості, що стосуються виробництва, купівлі та, відповідно, постачання кахлів і різноманітних матеріалів, необхідних для будівництва та облицювання печей у гетьманських та інших адміністративних будинках у м. Батурині та Глухові станом на сер. XVIII ст.

Отже, передусім звернемо увагу на матеріали, з яких безпосередньо виготовлялися печі. Очевидно, що цегла була місцевого виробництва, тобто з батуринських цегелень. Звісно, для будівництва та повноцінного функціонування печей потрібні були й інші матеріали, про що є інформація в документі. Відтак наведемо перелік цих матеріалів і коштів, які були за них заплачені: «2 голландських затворів за 1 крб., 60 коп., 1 голландська заслінка за 1 крб., 50 коп., 1 мала голландська заслінка за 60 коп., 3 заслінки для груб за 2 крб., 40 коп., 2 заслінки для груб за 1 крб., 50 коп., 2 пічних дверей за 2 крб., 60 коп., 4 дверей пічних менших за 2 крб., 80 коп., 11 дверей середніх за 8 крб., 50 коп., 17 дверей пічних малих за 8 крб., 50 коп., 6 дверей залізних до печей за 3 крб., 90 коп., 5 залізних голландських затворів за 3 крб., 25 коп., 6 залізних дверей за 4 крб., 20 коп., 1 залізна заслінка за 1 крб., 8 залізних дверей до печей за 4 крб., 80 коп., 2 замків за 20 коп.»¹.

Важливим був і зовнішній вигляд печей, саме кахлі відігравали головну роль у цьому. Зауважимо, що гетьмани та представники гетьманського уряду у своїх будинках облицьовували печі вартісними кахлями, що передусім було ознакою заможності та демонструвало статусність.

У документі, який ми розглядаємо, важко виокремити точну кількість кахлів, яка йшла на облицювання печей саме до гетьманської садиби Кирила Розумовського в Батурині. Однак ця інформація є важливою для загального розуміння таких питань: де кахлі купували, як їх доставляли, колірна гама, вартість.

Насамперед варто зауважити, що, проаналізувавши документ, можна зрозуміти, що кахлі були як місцевого виготовлення, так і завезені: «придбано печей калузьких – 12, до цих печей кахлів – 21432 штук, печей мальовничих з папугами – 2, білих печей – з 800 кахлів, кавового кольору піч – 1, мальовнича піч – 1, разом за ці кахлі було заплачено – 729 крб., 87 коп.»². Далі наведемо інформацію, хто та звідки доставляв кахлі, у якій кількості та скільки коштів на це витрачалось: «купець Петро Медведєв доставив згідно з угодою для 3 печей 7500 штук кахлів калузьких та мальовничих з папугами, відповідно за кахлі та їх доставку отримав 393 крб., 15 коп., глухівський крамар Єлисей Мельник доставив згідно з угодою для 8 печей пугивльських кахлів – 8679 штук, за що отримав коштів – 390 крб., 55 коп., «калузькими пічниками Алеусом та Володимиром Рижевими з товаришами, було доставлено білих кахлів – 8956 штук, для 8 печей, на загальну суму 377 крб., 84 коп., у глухівських гончарів придбано було 7717 штук кахлів зеленого кольору по

¹ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 269. Спр. 1418. Арк. 82–83.

² Там само. Арк. 75.

2,5 коп. кожна, білого кольору 2920 штук по 1 коп. кожна³», «калузьких кахлів, різних кольорів – 43888 штук, путивльських кахлів – 8679 штук, глухівської роботи зеленого та білого кольору кахлів – 10637 штук»⁴. Отже, бачимо, що в значній кількості кахлі були місцевого виготовлення, що власне є свідченням розвитку промисловості на теренах Чернігово-Сіверщини.

Наступним важливим висновком є вартість кахлів: як ми можемо зрозуміти, ціни як на завезені, так і місцевого виготовлення були доволі високими. Для прикладу наведемо відомості на ціни інших матеріалів, які також доставляла Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва, що дозволить ширше зрозуміти цінову політику в цих роках. Отже, у 1752 р. для будівельних потреб у м. Батурині було придбано дубового лісу 1412 штук за 353 крб., придбано паперу та сургучу для писання за 1 крб. 50 коп. За придбання та доставку 379 кіп соломи для покрівлі споруд при цегельнях було витрачено 22 крб. 77 коп.⁵

Наведемо інформацію також щодо оплати праці, наприклад, майстер Карло Пеллі, який працював на батуринській цегельні, згідно з угодою у рік мав отримувати 250 крб.⁶ Звернувшись до документа за 1774 р., в якому йдеться про оплату праці людей, що працювали в гетьмана Розумовського, можемо отримати таку інформацію: дворецький у рік отримував 150 крб., бухгалтер – 84 крб., сторож – 36 крб.⁷ Отже, ми розуміємо, що порівняно із заробітними платами та іншими матеріалами кахлі були вартісними.

Очевидно, що найдорожчими були кахлі кольорові, тому саме їх застосовували для оздоблення печей у гетьманському будинку. Наведемо цьому підтвердження: «...у кімнаті одна мальовнича та одна білого кольору печі, разом на печах 16200 штук кахлів. У придворній церкві на печі 7500 кахлів мальовничих з папугами»⁸.

Якщо ми звернемося до справи «Про адміністративне керівництво діяльністю батуринського будівельного комплексу» за 1765 р., то, окрім загальної інформації щодо гетьманської садиби Кирила Розумовського, яка розташовувалася по вул. Київській у м. Батурині, можна знайти інформацію й щодо кількості печей та їх облицювання, наприклад: «...у правому флігелі печей мальовничих з мідними затворами – 11, у лівому флігелі печей мальовничих калузьких з мідними затворами – 11, у службовому флігелі, печі в чотирьох кімнатах з путивльських кахлів, а інші 8 печей цегляні»⁹. Узагалі, якщо проаналізувати цей документ, можна зрозуміти, що в гетьманській садибі навіть у службових спорудах та кімнатах були печі, облицьовані кахлями калузького, путивльського або глухівського виробництва.

Також у Батурині був ще один будинок, так званий «самбірський». Де він розміщувався і для яких потреб слугував – питання відкрите. Маємо відомості щодо кількості печей у цьому будинку та, відповідно, їх облицювання: «...до Батурина в новозбудований самбірський будинок відправлено 8679 штук калузьких кахлів для 8 печей, білого кольору»¹⁰. До речі, підтвердженням того, що в самбірському будинку було саме 8 печей, знаходимо і в іншому документі¹¹.

Отже, з наведеної у статті інформації ми можемо зрозуміти, що печі в гетьманській садибі Кирила Розумовського в Батурині та в інших державних будівлях, що зводилися за безпосереднього керівництва Експедицією Батуринського та Глухівського будівництва, оздоблювалися кахлями білого та зеленого кольорів і живописними кахлями з папугами. Власне підтвердженням наведеної у статті інформації є й археологічні та поодинокі знахідки кахлів сер. XVIII ст. у межах м. Батурина.

Важливо, що наведена інформація доповнює відомості про діяльність Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва та активну розбудову гетьманської столиці Батурина.

References

Fursova, J. (2021). Do pytannia pro oblashtuvannia tsehelnoho vyrobnychoho kompleksu Baturyna dr. pol. XVIII st. (na materialakh fondu № 51 Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy, m. Kyiv) [On the question of the arrangement of the Baturyn Brick Production Complex of the second half

³ ЦДІАК. Ф. 269. Спр. 1418. Арк. 75 зв.–76.

⁴ Там само. Арк. 91 зв.

⁵ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19972. Арк. 3–4.

⁶ Фурсова Ю. До питання про облаштування цегельного виробничого комплексу Батурина др. пол. XVIII ст. (на матеріалах фонду № 51 ЦДІАК України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 12–17.

⁷ Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5-ти т. Санкт-Петербург, 1880. Т. I. С. LXXV.

⁸ ЦДІАК. Ф. 269. Спр. 1418. Арк. 100 зв.

⁹ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 22–23 зв.

¹⁰ ЦДІАК. Ф. 269. Спр. 1418. Арк. 100 зв.

¹¹ ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11316. Арк. 2–2 зв.

of the eighteenth century (based on materials of fund № 51 of the Central state historical archive of Ukraine, Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 12–17.

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувачка відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (вул. Набережна 1, м. Батурин, Україна, 16512).

Fursova Julia – the head of department «Palace of the hetman Kyrylo Rozumovsky» National historical and cultural reserve «Hetman's capital» (1 Naberezhna Str., Baturyn, Ukraine, 16512).

E-mail: b.palaz@ukr.net

THE ACTIVITIES OF BATURYN AND HLUKHIV CONSTRUCTION EXPEDITION (disclosure of the production and supply of tiles to cities of Baturyn and Hlukhiv based on the analysis of archival documents of Central state archive of Ukraine)

The purpose of the study is to systematize information related to the activities of the Baturyn and Glukhiv construction expedition, using the example of the production, purchase and accordingly, supply of tiles and various materials necessary for the construction and lining of furnaces in the hetman's and other administrative buildings in cities of Baturyn and Hlukhiv, in the middle of the 18th c. The topic raised in the article is relevant in the context of the study of the Hetman's capital Baturyn and the history of Chernihiv-Siverschyna in general. The scientific novelty of the discussed topic lies in the comprehensive analysis and systematization of sources from the Central state historical archive of Ukraine, Kyiv, in particular, fund 269 «Decedent chancellery of hetman Kyrylo Rozumovsky», file № 1481. During the preparation of the publication, the principles of historicism, specificity and objectivity, systematicity, reliance on historical sources, and comparative-historical research methods were used.

Conclusions. Despite the available scientific information, there are still many unanswered questions related to the development of the cities of Hlukhiv and Baturyn during the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky. The Baturyn and Hlukhiv construction expedition played an important role in the development of these cities. This publication, based on documents from the Central state historical archive of Ukraine, Kyiv, deals with the production, purchase and, accordingly, supply of tiles and various materials necessary for the construction and lining of stoves in hetman's houses and other administrative buildings in Baturyn and Hlukhiv as of the middle of the 18th c. This information is important in the context of the general study of the contribution of hetman Kyrylo Rozumovsky to the development of the main cities of the Hetmanship, so the outlined topic requires further scientific research.

Key words: tiles, stoves, craftsmen, hetman construction, hetman Kyrylo Rozumovsky, Hlukhiv, Baturyn.

Дата подання: 7 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 15 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Фурсова, Ю. Діяльність Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва (розкриття питання виробництва й постачання кахлів до міст Батурина та Глухова на основі аналізу архівних документів ЦДІАК). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 51–54. DOI: 10.58407/litopis.240505.

Цитування за стандартом APA

Fursova, J. (2024). Diialnist Ekspedytsii Baturynskoho i Hlukhivskoho budivnytstva (rozkryttia pytan-
nia vyrobnytstva ta postachannia kakhliv do mist Baturyna ta Hlukhova na osnovi analizu arkhivnykh do-
kumentiv TsDIAK) [The activities of Baturyn and Hlukhiv construction expedition (disclosure of the pro-
duction and supply of tiles to cities of Baturyn and Hlukhiv based on the analysis of archival documents of
Central state archive of Ukraine)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 51–54. DOI:
10.58407/litopis.240505.



Олександр Пилипенко

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПРОМИСЛОВОЮ ПРОДУКЦІЄЮ ТА СВІТОВИЙ РИНОК наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: 10.58407/litopis.240506

© О. Пилипенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Метою розвідки є висвітлення зовнішньої торгівлі Наддніпрянської України промисловою продукцією наприкінці XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження добиралися відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних і друкованих джерел. **Наукова новизна** роботи тісно пов'язана з метою, оскільки аналізуються друковані й архівні документи та джерела, які дозволяють установити важливі історичні факти історії України XIX–XX ст. **Висновки.** Експортно-імпортна політика промислового капіталу підпорядковувалася потребам економічного розвитку країни, її продуктивних сил. Проте результати відповідної діяльності виявилися незначними. Власники вугільних копалин не змогли остаточно витиснути англійських конкурентів навіть із країн, розташованих у басейні Чорного моря. Продукція інших промислових галузей була неконкурентною на європейських ринках і вивозилася в дуже обмежених обсягах. Комерсанти й експортери Російської імперії змогли досягти певних успіхів тільки на іранському напрямку. Складною та суперечливою була імпортна політика промислового капіталу, що мав наміри зменшити обсяги ввезення промислових товарів з інших країн. Але це виявилось непосильним завданням для слабкої імперської промисловості. Імпорт промислових товарів щороку збільшувався, а конкурувати з ним було дуже важко.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, підприємці, торгівля, капітал, світовий ринок, соціально-економічний розвиток, асигнації, рублі, торгові інтереси.

Зовнішньоторгові інтереси промислового капіталу України, як і всієї Російської імперії, визначалися потребами інтенсифікації виробництва та загального розвитку продуктивних сил. Протягом усього пореформеного періоду населення держави прискорено зросло, досягши на поч. 1905 р. майже 144 млн, а в 1913 р. – 166 163 тис. осіб (без урахування Фінляндії), що становило 10,2% усіх жителів земної кулі. За ці роки міське населення Росії збільшилося з 18 366,8 до 27 404,6 тис. осіб чоловічої й жіночої статі, або на 49,2%¹. Проте частка найважливішої продукції промисловості, що припадала на Російську імперію, була значно меншою. Питома вага видобутого кам'яного вугілля в 1913 р. становила 2,74% світового виробництва, виплавка чавуну – 6,19%, міді – 4,4%, кількість бавовнопрядильних веретен – 6,2%. За іншими даними, питома вага Російської імперії (без Царства Польського) у світовому виробництві чавуну становила тільки 3,65%. На душу населення припадало 1,6 пуда, або в 10,5 раза менше, ніж у Німеччині. Прискореними темпами в Україні протягом пореформеного періоду нарощувалися видобуток мінерального палива та виробництво чавуну. За нашими підрахунками, металургійні заводи Донбасу та Придніпров'я виплавляли напередодні Першої світової війни близько 2,45% світового виробництва чавуну, або майже три чверті всієї виплавки Російської імперії – 73,71%².

Окрім важкої індустрії, в Україні набуло розвитку транспортне й сільськогосподарське машинобудування, легка та харчова промисловість тощо. Незважаючи на ці й деякі інші досягнення, Російська імперія навіть наприкінці пореформеного періоду залишалася країною зі слабкою фабрично-заводською промисловістю. Недостатньо розвинені машинобудування та транспортно-промислова інфраструктура у вигляді торгового флоту, річкових і морських портів, шосейних шляхів, систем охолодження стримували розвиток зовнішньої торгівлі й продуктивних сил країни.

¹ Ден В. Положение России в мировом хозяйстве: Анализ русского экспорта до войны: Статистический очерк. Петроград: 25-я гос. тип-я, 1922. С. 5, 7. [1] с.: табл.

² Известия Киевского областного военно-промышленного комитета. Киев, 1916. № 1/2. С. 23–24.

Значно масштабнішими були обсяги продовольчих ресурсів країни, особливо українських губерній. Середній світовий збір найбільш цінної експортної зернової культури – пшениці – становив у 1907–1910 рр. 5 849 961 тис. пудів, а в Російській імперії – 1 147 485 тис. пудів, або 19,61%. Певний експортний інтерес представляли й інші зернові. Маючи близько 2% населення земної кулі, частка України у світовому виробництві пшениці, жита, ячменю та вівса становила в середньому в 1909–1913 рр. 7,16%, зокрема пшениці – 6,68%³. Доволі потужними були цукрові ресурси Російської імперії, доля яких напередодні Першої світової війни становила до 10% світового виробництва. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. країна ввійшла в четвірку провідних світових виробників бурякового цукру, а в сезон цукроваріння 1911–1912 рр. посіла перше місце, обійшовши Німеччину, Австро-Угорщину та Францію. Того року було вироблено 112,4 млн пудів бурякового цукру, тоді як у Німеччині – 82,6, Франції – 27,8, Австро-Угорщині – 62,9 млн пудів⁴. Частка України в загальноімперському виробництві цукру перевищувала 80%. Ураховуючи низьку купівельну спроможність населення, власники цукрових заводів були зацікавлені у збуті своєї продукції на світовому ринку. Отже, виробники промислової та сільськогосподарської продукції мали потребу в розширенні зв'язків зі світовими ринками.

З огляду на вищевказане, пріоритети експортно-імпортної політики представників промислового капіталу Російської імперії (а відповідно, й України) наприкінці XIX – на поч. XX ст. визначалися низкою важливих чинників. Головну роль серед них відігравали, як і в інших країнах світу, потреби розвитку продуктивних сил, наповнення фінансовими засобами державної скарбниці та зростання добробуту населення. Проте їх вирішення виявилось складним завданням для промисловості. Про це в 1911 р. відверто висловився часопис Російської експортної палати, зазначаючи, що імперська промисловість не мала економічної віддушини у вигляді експорту й залежала від хиткого внутрішнього ринку, винятково на якому вона базувалася. До цього додавалася й залежність від урожайності сільськогосподарських культур. Дійсно, питома вага промислового експорту Російської імперії на поч. XX ст. була незначною і не перевищувала 15% від загального вивозу всіх товарів.

Протягом усього пореформеного періоду експортно-імпортна діяльність промислового капіталу базувалася на системі митного захисту виробництва від іноземної конкуренції. Високими митними тарифами було захищено всі промислові галузі, зокрема й металургію, тож ввезення чавуну, заліза і сталі було незначним. І лише в роки промислового піднесення напередодні Першої світової війни, коли внутрішнє виробництво цієї продукції не задовольняло цілком потреби ринку, уряд дав дозвіл на безмитне ввезення металу та кам'яного вугілля. Та все ж близько 90% внутрішнього попиту на металургію покривало вітчизняне виробництво⁵.

Незважаючи на вищевказане, імперська промисловість не могла цілковито обслуговувати внутрішній ринок готовою продукцією власного виробництва, особливо верстатами, машинами, різноманітною апаратурою. Електротехнічна промисловість та розвинене машинобудування потребували великих обсягів міді, нікелю, хрому, ванадію, вольфраму, молибдену тощо. Згодом через їхню нестачу ці товари експортували з інших країн. Недостатньо інтенсивний технічний прогрес, брак фінансових засобів та слабка ділова ініціатива гальмували розвиток хімічної промисловості. Відсутність виробництва анілінових і алізаринових фарб також визначала залежність текстильної галузі від зарубіжного постачання. Залежність від іноземного, особливо німецького, експорту, незважаючи на «високу митну стіну», із роками тільки посилювалася. За свідченням державного контролера П. Харитонова, у 1908 р. ввезення із Німеччини становило 370 млн руб., у 1912 р. воно досягло 543 млн руб., а в 1913 р. – 643 млн руб.⁶ У промові на засіданні Державної ради 9 червня 1914 р. відомий підприємець М. Авдаков для забезпечення внутрішнього попиту продукцією промисловості запропонував старий, випробуваний часом механізм, що практикувався наприкінці XIX ст. Ішлося про активну протекціоністську підтримку державою розвитку важкої промисловості за рахунок доходів Міністерства фінансів часів керівництва М. Бунге, І. Вишнеградського та С. Вітте. Проте перебільшені сподівання останнього на прискорену індустріалізацію країни саме цим методом поставила під сумнів економічна криза 1900–1903 рр. та наступна затяжна депресія⁷. І лише щедрі врожаї 1909–1910 рр.

³ Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. Москва: РОССПЭН, 2003. С. 47.

⁴ *Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности*. Киев, 1922. Вып. 1. С. 15. 192 с. 5 л. ил.

⁵ Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати. Петроград: Тип-я В.Ф. Киршбаума, 1916. С. 26.

⁶ *Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи*. 1914. № 18. С. 296.

⁷ *Промышленность и торговля*. 1914. № 6. С. 303–334; № 10. С. 514–517.

дали поштовх для поживавлення й подальшого прискореного розвитку, що визнавали вищі урядовці та керівники підприємницьких організацій. Попри слабкий експортний потенціал, ряд промислових галузей Російської імперії все-таки об'єктивно потребували закордонного збуту своєї продукції. Через вузькість внутрішнього ринку й обмеженість купівельної спроможності населення ця необхідність гостро відчували підприємці Донбасу та Придніпров'я наприкінці 1880-х рр. Згодом, на XV з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1890 р., було розглянуто питання про експорт продукції гірничої та металургійної промисловості «в Італію та країни Близького Сходу»⁸.

Проте на ринках цього величезного регіону, що охоплював низку країн Середземномор'я, домінувало англійське мінеральне паливо. Комерсанти й експортери Великобританії успішно забезпечували ним промисловість і торговий флот своєї країни, а також Греції, Туреччини, Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії та багатьох інших держав. Зокрема, за 1900–1901 рр. через Босфор і Дарданелли пройшло 40 870 пароплавів. Протягом 1889 р. у Стамбул було ввезено понад 30 100 тис. пудів, у порти Чорного моря – 25 732, у тому числі близько 15 млн пудів у порти Російської імперії. У значно більших обсягах мінеральне паливо з Великобританії надходило до країн Середземномор'я й частково Нижнього Подунав'я, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1

Експорт Великобританією мінерального палива
у країни Середземномор'я та дунайські порти у 1900 р.⁹

Країна	Мінеральне паливо (в пуд.)
Румунія (дунайські порти)	4340 тис.
Туреччина	24428 тис.
Греція	19344 тис.
Єгипет	122209,5 тис.
Італія	330841,7 тис.
Загалом	501173,2 тис.

Як бачимо, ввезення мінерального палива з Великобританії тільки в чотири країни Середземномор'я та дунайські порти Румунії становило понад 0,5 млн пудів. Найбільшим ринком споживання імпортованого кам'яного вугілля стала Італія – 330841 тис. пудів. Варто констатувати, що успіх англійського мінерального палива в Середземномор'ї та портах Чорного моря забезпечувався не лише відсутністю гострої конкуренції, а й високою якістю продукції. Паливний ринок близькосхідних країн вивчали фахівці Ради з'їзду донецьких гірничопромисловців. У цьому контексті цінним матеріалом стала доповідь М. Авдакова на засіданні Ради з'їзду про результати візиту ним до Стамбулу в 1902 р. Крім того, гірничого інженера П. Пальчинського відрядили для вивчення досвіду облаштування найбільших портів Західної Європи та можливостей експорту до Італії¹⁰. Вартість різних сортів англійського мінерального палива з урахуванням накладних витрат у портах була меншою від донецького.

До того ж Великобританія мала власний потужний вуглевозний флот, що давало їй великі переваги в торгівлі мінеральним паливом. Проте спочатку йшлося про витіснення конкурента з вітчизняних азово-чорноморських портів, і гірничопромисловці розраховували, як завжди, на допомогу уряду. У зв'язку з цим, на XV гірничопромисловому з'їзді розглянули питання про зниження тарифних ставок на перевезення донецького мінерального палива до чорноморських портів і в губернії Правобережної України. Як наслідок, 16 листопада 1891 р. було запроваджено нові тарифи, згідно з якими знижувалася вартість перевезення вугілля з Донецького басейну в зазначені регіони¹¹. Через три роки, у серпні 1894 р., ввели ощадливий тариф на вугільний транзит через Маріуполь у порти Азовського та Чорного морів і на вивезення донецького палива за кордон. А 9 вересня 1895 р. залізничний тариф було знижено на перевезення мінерального палива в Маріупольський порт з усіх станцій для відправлення його за кордон. Ці та деякі інші заходи російського уряду дали змогу гірничопромисловцям вивозити кам'яне вугілля й антрацит на зовнішні

⁸ Експорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России / Под ред. Н.Ф. Дитмара. Харьков: Тип-я Б. Бенгиса, 1911. Вып. 1: Работы Съездов горнопромышленников Юга России по вопросу об экспорте. С. 1.

⁹ Там само. С. 10–11.

¹⁰ Там само. С. 3, 120.

¹¹ Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 27-го октября по 12 ноября 1895 г. Харьков: Тип-я Зильберберга, 1896. Ч. 1. С. 28–281.

ринки, хоча конкурувати з англійським і сілезьким мінеральним паливом було нелегко¹². За наявними даними, вивезення донецького мінерального палива за кордон протягом морської навігації 1903 р. становило близько 1 млн пудів, із них 400 тис. пудів було відправлено у Грецію, де Єкатерининське гірничопромислове товариство мало свій вугільний склад. Ще 400 тис. пудів було вивезено на Дунай, у Румунію, для Чорноморсько-Дунайського пароплавства. Решту антрациту відправлено у французький порт Марсель¹³.

Експорт залізної руди розпочався у 1901 р. через західний сухопутний кордон. Для металургійних заводів Сілезії було вивезено 211902 пуди криворізької руди. Протягом наступного року до Сілезії відправили понад 1189 тис. пудів. Усього в 1902 р. вивезено за кордон з урахуванням експорту через Миколаївський порт понад 3 млн пудів залізної руди. А з 1 січня до 1 листопада 1903 р. на зовнішні ринки відправлено 15120 тис. пудів руди.

Через гостру економічну кризу й подальші застійні явища в імперській економіці, гірничопромисловці Донбасу та Придніпров'я поклали велику надію саме на збут продукції своїх підприємств на зовнішніх ринках. На обговорення XXVII з'їзду гірничопромисловців підготували доповідь комісії під головуванням М. Авдакова «Про заходи до усунення ускладнень, що їх переживає донецька кам'яновугільна промисловість, про ринки збуту та вивезення донецького кам'яного вугілля за кордон». У ній зазначалося, що комісія, виходячи з відсутності умов для розширення внутрішніх ринків збуту, звертає увагу на необхідність вивезення мінерального палива за кордон. «Кам'яновугільні копальні, – констатувалося в матеріалах з'їзду, – за своєю величезною продуктивністю на 37% перевищують внутрішнє споживання мінерального палива. Перспективи для розширення його збуту на внутрішньому ринку несприятливі. Якщо навіть і збільшиться збут на внутрішньому ринку, то не настільки, щоб поліпшити становище кам'яновугільної промисловості. Тому немає підстав сподіватися на зростання такого внутрішнього споживання у великих розмірах, що відповідало б підготовленості копалень. Тим часом за існуючим поєднанням географічних і економічних умов Донецького басейну, що тяжіє до південних портів Чорного й Азовського морів, Південь Росії зв'язується з обширними закордонними ринками споживання мінерального палива»¹⁴.

Заслужують на певну увагу й інші висновки Ради з'їзду гірничопромисловців щодо перспектив закордонних ринків споживання для донецького мінерального палива. По-перше, серед них були Румунія, Туреччина, Греція, Італія і район Суецького каналу до Порт-Саїду. По-друге, щорічне споживання мінерального палива на цьому ринку становило 600 млн пудів. По-третє, продажні ціни на кам'яне вугілля тут свідчили про можливість реалізації донецького мінерального палива за умов урядової підтримки. По-четверте, вивезення за кордон вугілля Донбасу безпосередньо стосувалося інтересів розвитку російського торгового флоту. Зрештою, експорт донецького палива заслужував на увагу уряду і з огляду на нові можливості для посилення російського впливу в регіоні.

Подальший економічний розвиток країни, на наш погляд, засвідчив, що робота комісії, її оцінки та висновки були позбавлені серйозного аналізу. Так, для опанування та суттєвого посилення позицій на ринках збуту для гірничої і металургійної промисловості на Близькому Сході та в ряді країн Південної Європи державна скарбниця не мала належного фінансового ресурсу. Дефіцит стосувався як облаштування морських портів, так і створення власного вуглевозного флоту. До того ж самі гірничопромисловці не підготували для цього необхідної торгової інфраструктури у країнах Середземномор'я, а без неї неможливо було розраховувати на серйозні успіхи в торгівлі продукцією гірничої та металургійної галузей, собівартість яких була більшою, ніж у конкурентів.

У матеріалах XXXIV з'їзду гірничопромисловців зазначалося, що кам'яне вугілля й антрацит вивозили в Туреччину, Грецію та Румунію через Маріупольський порт в обсязі 0,5 млн пудів на рік. Окрім того, у 1907 р. близько 2 млн пудів було відправлено для австрійських залізниць. У 1909 р. через прикордонні сухопутні застави за кордон вивезено тільки 40 тис. пудів¹⁵. У 1912 р. з Донецького басейну експортовано 12 727 674 пуди кам'яного вугілля та коксу на суму 1 781 170 руб., у тому числі 5 114 807 пудів в Австрію, 2 516 945 пудів – у Туреччину, 289 470 пудів – у Францію¹⁶. Проте всебічне дослідження цього аспекту проблеми засвідчує, що головними постачальниками мінерального палива в

¹² Фомин П. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников юга России / Под ред. Н.Ф. фон Дитмара. Харьков. Тип-я и Лит-фия М. Зильберберг и сыновья, 1908. С. 107.

¹³ Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России... С. 74.

¹⁴ Там само. С. 72–73.

¹⁵ Там само. С. 101.

¹⁶ Рафалович А. Русский вывоз во Францию: Справочная книга для русских экспортёров. Париж: Издание русской торговой палаты, 1916. С. 24.

країни басейну Середземного та Чорного морів аж до Першої світової війни залишилися Великобританія і частково Німеччина.

Затяжна економічна депресія поч. XX ст. спонукала гірничопромисловців Донбасу та Придніпров'я до подальшого нарощування експорту залізної і марганцевої руди та частково виробів із чавуну і сталі. Проте їхні зусилля не дали істотних результатів, про що свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2

Вивезення на зовнішні ринки залізної руди
у 1903–1906 рр. (тис. пудів)¹⁷

Експортний маршрут	1903 р.	1904 р.	1905 р.	1906 р.
Західний кордон	8852,6	10 454,2	5761,8	13 815
Миколаївський порт	9000,2	4975,4	7435,3	14 200
Загалом	17 852,9	15 429,6	13 197,0	28 015

Наведені статистичні дані показують, що криворізька залізна руда експортувалася через російсько-австрійський кордон і морським шляхом – через Миколаївський порт. Щорічне вивезення колиалося між 13 197 і 28 015 тис. пудів.

Максимального рівня експорт криворізької руди досяг у 1907 р. – 55 млн пудів. Утім, уже наступного року вивезення зменшилося до 33 млн пудів. Характерно, що в цей час чиновники Міністерства торгівлі та промисловості почали висловлювати побоювання, що кращі сорти залізної руди дістануться закордонним заводам, а російські підприємства залишаться без цієї важливої для металургії сировини. За свідченням начальника Миколаївського торгового порту, залізну руду вивозили переважно в Німеччину, Голландію та Великобританію, а марганцеву – у Бельгію.

Таблиця 3

Експорт залізної і марганцевої руди
через Миколаївський порт у 1902–1912 рр. (пудів)¹⁸

Рік	Залізна руда	Марганцева руда
1902	–	1 079 175
1903	8 183 370	791 000
1904	4 738 040	1 130 330
1905	6 808 416	1 903 649
1906	16 595 130	4 746 315
1907	31 710 705	3 691 184
1908	13 353 560	2 374 054
1909	15 678 064	2 332 650
1910	32 048 510	1 386 800
1911	39 223 950	1 165 659
1912	21 534 460	1 092 860

Як бачимо, вивезення залізної руди через Миколаївський порт досягло найвищого рівня в 1911 р. – 39 223 950 пудів, а марганцевої – у 1906 р. (4 746 315 пудів). За іншими даними, у 1912 р. максимально вивезли марганцевої руди на зовнішні ринки – 61 527 235 пудів. Зокрема, у Францію відправлено 2 409 686 пудів на 465 934 руб., у Бельгію – 11 404 202, у Німеччину – 6 811 294 пуди¹⁹. У незначних обсягах марганцеву руду вивозили і в інші країни. Зокрема, у Великобританію в 1913 р. експортовано 463 тис. фунтів руди марганцю. У малих обсягах експортували і продукцію металургійного виробництва. У 1906 р. в Туреччину було продано «одним із південних заводів» 0,5 млн залізничних рейок²⁰. Вивезення різних виробів з чорного металу, за даними Департаменту митних зборів, у 1911 р. становило 4050 тис. руб., у 1912 р. – 6390, у 1913 р. – 4730 тис. руб. За оцінкою часопису гірничопромисловців, «нікчемними» були й зовнішньоторгові результати всієї імперської промисловості. Для підтвердження цієї тези видання навело такі статистичні дані (див. таблицю 4).

¹⁷ Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России... С. 91.

¹⁸ Степаненко В. Північне Прорномор'я у системі зовнішньоторгівельних зв'язків Російської імперії (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): дис. канд. іст. наук 07.00.01. Миколаїв, 2006. 261 с.

¹⁹ Там само.

²⁰ Труды XX Съезда горнопромышленников Юга России... С. 90.

**Експорт продукції промисловості Російської імперії
у 1908–1909 рр. (млн руб.)²¹**

Вивезення сировинної продукції	1909 р.	1908 р.	Вивезення фабричнозаводських і ремісничих виробів	1908 р.	1909 р.
Нафта і нафтопродукти	32,6	29,8	Гумове й інше взуття	4,8	4,0
Платина	12,2	9,7	Шерстяні та бавовняні речі	6,6	22,3
Чавун, залізо і сталь	9,2	6,8	Вироби з чавуну, заліза, сталі	2,2	1,9
Марганцева руда	7,5	7,1	Вироби з деревини	2,2	2,2
Залізна руда	3,2	3,8	Керамічні вироби	1,4	1,2
Азбест	1,2	1,1	Вагони	1,1	3,7
Кам'яне вугілля	0,6	0,6			
Загалом	66,5	58,9		18,3	35,3

Статистичні дані, що наведені в таблиці 4, наочно демонструють справедливість тези про відсутність реальних можливостей для промисловості Російської імперії на зовнішніх ринках. З іншого боку, вони засвідчують низький рівень конкурентоздатності промислових виробів, виготовлених на російських підприємствах. За винятком нафти, нафтопродуктів і платини, вивезення промислової сировини було незначне. Зовсім невеликими були й обсяги фабричнозаводських і ремісничих виробів – на 35,3 млн руб. у 1908 р. і на 18,3 млн руб. – у 1909 р.

За цих обставин клопотання підприємців про обмеження імпорту іноземних товарів найчастіше доповнювалися вимогами урядового сприяння вивезення на зовнішні ринки тієї промислової продукції, яка не мала повного збуту на внутрішньому ринку. Це стосувалося текстильної і цукрової промисловості, виробництва сірників, нафтопродуктів, фарфору тощо. Своєю чергою, часописи підприємницьких організацій наголошували на необхідності активізації промислового експорту та пошуку нових ринків збуту промислових товарів. За посилення експорту виробів російської промислової галузі висловилися у 1908 р. на III з'їзді представники промисловості й торгівлі. А ректор Київського комерційного інституту професор М. Довнар-Запольський наполегливо радив російським комерсантам і експортерам орієнтуватися на азійські ринки²². За його підрахунками, вивезення фабрично-заводських і ремісничих товарів із Російської імперії протягом 1901–1911 рр. по азійському кордону збільшилося з 18,5 до 41,5 млн руб., або на 124%. Найбільшу цінність для промислових товарів мав Іран. «Перський ринок, – писав секретар Південно-Західного відділення Російської експертної палати С. Остапенко, – може бути ідеальним зразком для перспектив російської промисловості та майбутньої політики держави. Тільки на ґрунті торгових співвідношень, які окреслилися в російсько-перському товарообміні, народне господарство спроможне вийти з обмежених економічних умов внутрішнього ринку, розширюючи та прискорюючи розвиток останнього за рахунок з'єднання його із зовнішнім»²³.

Справа в тому, що тогочасний Іран був країною з нерозвиненою промисловістю й обмеженою купівельною спроможністю населення. Він потребував продукції фабрично-заводської промисловості, натомість мав ряд таких важливих для споживачів інших країн товарів, як килими, бавовна, рис, фрукти, риба, вовна тощо. У бавовні, зокрема, відчувала гостру потребу текстильна галузь Російської імперії. Усе це створювало перспективи для взаємного товарообміну. До того ж варто говорити про залежність вивезення бавовняних тканин і завезення бавовни та певні переваги промислового виробництва над імпортною сировиною.

Загалом, промисловість Російської імперії споживала 96% іранської бавовни, а Іран – близько половини вивозу з Росії тканин²⁴. Виробники та експортери України й частково власне Росії покривали на 81% потреби Ірану в цукрі, отримуючи в обмін майже весь необхідний рис і 85% імпортованих фруктів. Крім того, продукція розташованих в Україні

²¹ Пилипенко О. Зовнішня торгівля українських земель Російської імперії у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Київ: ВЦ АМУ, 2008. 115 с.

²² Довнар-Запольский М. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах. Киев: Тип-я И. Чоколова, 1914. С. 6–8, [1] с., 7 л. диагр.: табл.

²³ Остапенко С. Внешние рынки России. Киев: Тип-я И. Чоколова, 1913. Ч. 1: Персидский рынок и его значение для России. С. 78.

²⁴ Там само.

ткацьких, сірникових, фаянсових, фарфорових, кришталево-скляних, паперових фабрик і виробництв успішно збувалася на іранському ринку²⁵.

Дані про вивезення на іранський ринок продукції ряду промислових галузей засвідчують, що вивезення бавовняних тканин із Російської імперії коливалося протягом 1901/1902–1910/1911 рр. (іранський рік починався 21 березня і закінчувався 20 березня) від 31% до 44,8% усього імпорту Ірану, металевих виробів – від 31 до 79,7%, а сірників – від 29,5% до 69,5%. В абсолютних цифрах вивезено бавовняних тканин і виробів з металу найбільше у 1903/1904 рр., під час економічної кризи (59 491 172 і 2 100 611 кранів). Вивезення сірників на іранський ринок мало тенденцію до безперервного зростання – з 473 814 до 2 201 580 кранів (364,65%). У 1910/1911 рр. це перевищувало вартість ввезення металевих виробів на 506 050 кранів²⁶.

Узагальнюючи цей аспект проблеми, відзначаємо, що іранський ринок був єдиним для Російської імперії, де майже вся вартість експорту становила товари обробної промисловості. Він був своєрідним індикатором, що вказував на необхідність пошуку для цієї галузі ринків і в азійських країнах. Проте з кожним роком на іранському ринку загострювалася конкуренція. Англійський банк «Imperial Bank of Persia» покрити мережею своїх відділень майже всю країну. Британські товари завозили в Північний Іран через Бендер-Бушир, а місто Узд стало центром англійського підприємництва. Британські комерсанти наполегливо витісняли своїх конкурентів з Ірану. Водночас посилювалася французька, австрійська й особливо німецька присутність. Після завершення будівництва Багдадської залізниці Північний Іран міг цілком опинитися у сфері німецького впливу, відтак зручність географічного становища Російської імперії втрачала всякі переваги в комерційній діяльності²⁷. Спроби російських комерсантів проникнути в Південний Іран не мали жодного успіху. Надіслані в той регіон невеликі партії бавовняних тканин, рису, сірників та ін. не вдалося збути через протидію англійського підприємництва. «Товариство нафтового виробництва братів Нобель» також не реалізувало свій намір проникнути на південь Ірану зі своєю продукцією. Невеликі партії його товару, відправлені у 1910 р., не були продані. «Необхідна енергія і підприємливість для того, щоб утримати перський ринок; ці риси потрібні як представникам торгівлі й промисловості, так і російської політичної влади в Персії», – констатував ректор Київського комерційного інституту М. Довнар-Запольський²⁸.

Отже, із розглянутого матеріалу випливає незаперечний висновок. Вивезено на зовнішні ринки продукції обробної промисловості Російської імперії було занадто мало через її неконкурентність. Щоправда, наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися оптимістичніші перспективи стосовно її експорту в азійські країни.

Значно масштабніше промислово кон'юнктуру в ці роки відображає імпорт продукції індустрії. У вирішенні цього питання важливу роль відігравали, хоча й різною мірою, промислово розвинені країни. Пожвавлений товарообмін Російської імперії зі США був ускладнений віддаленістю цієї країни, а ще більше тим, що остання не потребувала російської сільськогосподарської продукції. Експорт товарів на американський ринок, за офіційними даними статистики США, становив у 1912 р. всього 18 млн руб., а в 1913 р. – 14,2 млн руб. Американський експорт у Російську імперію був більшим – відповідно 85,7 і 74,2 млн руб.²⁹ Певні ускладнення були і в торгівлі з Великобританією. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця країна експортувала більше капіталів, ніж товарів. Треба було враховувати й ту обставину, що попит Британії на сільськогосподарську сировину покривався переважно заокеанськими країнами. До того ж у цій державі панував принцип вільної торгівлі, тому питання щодо взаємних поступок, яке вирішували під час укладання торгових угод, тут не мало належного ґрунту. Великобританія не могла надати російській сировині ніяких особливих пільг чи переваг порівняно з відповідними товарами, що завозилися з інших країн – США, Канади, Аргентини, Австралії, Румунії та ін. Зі свого боку, Російська імперія також не могла відмовитися від політики митного захисту. Інші умови в торгових взаємовідносинах склалися між Російською й Німецькою імперіями. Вони ставали з кожним десятиліттям усе ширшими, базуючись на товарообміні аграрної країни з промисловою.

²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Київ. Ф. 575. Окружний фабричний інспектор Киевского округа. Оп. 1. Спр. 73. Списки промышленных предприятий с указанием числа на них рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899, 1914–1916 гг., 1899–1916 рр. Арк. 5–6, 14 (423 арк.).

²⁶ Остапенко С. Внешние рынки России... С. 128–129, 132–135.

²⁷ Довнар-Запольский М. Очередные задачи русского экспорта. Киев: Тип-я И. Чоколова, 1912. С. 21–22, 4 л. диагр.: табл.

²⁸ Там само. С. 22–23.

²⁹ Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати. Петроград: Тип-я В.Ф. Киршбаума, 1916. С. 107.

З одного боку, перехідний етап від епохи традиційного економічного устрою до індустріального ставив російське промислове зростання у залежність від іноземної промислової продукції у величезних розмірах. Крім цього, завдяки технічним удосконаленням, масовому виробництву і прекрасній торговій організації ця продукція надходила переважно під німецькою маркою. Згодом залежність від закордонного ввезення посилювалася й досягла небезпечних розмірів, особливо від Німеччини. Прагнення промислового капіталу Російської імперії послабити свою залежність від експорту цієї країни, яка поступово набувала рис економічної експансії, шляхом переорієнтації на інші розвинуті тогочасні країни, виявилися безуспішними. Спроба підвищення мита на товари німецької промисловості спричинила такі самі кроки щодо російської сільськогосподарської продукції у Німеччині. Ця інформація важлива тим, що свідчить про велику залежність промисловості Російської імперії від іноземного ввезення. По-перше, у країні не вистачало мінерального палива, без якого важко було розраховувати на прискорений розвиток продуктивних сил. Імпорт кам'яного вугілля в 1911 р. був оплачений значною грошовою сумою – 33 798 тис. руб., і в наступні роки продовжував зростати.

По-друге, промисловість Російської імперії потребувала у значних обсягах закордонний метал (чавун, залізо, сталь, цинк, свинець, мідь, нікель тощо), украй необхідний для розвитку машинобудівної галузі. Витрати на нього перевищили в 1911 р. 37 млн руб. По-третє, цифрові обчислення віддзеркалюють найвразливішу сторону імперської економіки – нестачу машин як у промисловості, так і в сільському господарстві. Витрати на них досягли величезної для того часу суми – 147 247 тис. руб. По-четверте, варто говорити і про недостатню розвиненість у Російській імперії хімічної та фармацевтичної промисловості. Зрештою, наведені цифри проливають світло на небезпечну залежність економіки від експорту німецької промислової продукції, вартість якого в 1911 р. становила 124 675 тис. руб., або 51,62% від усього завезення (241 503 тис. руб.). Слідом за Німеччиною найбільшими імпортерами машин і різного устаткування на ринок Російської імперії були Великобританія – 58 060 тис. руб., США – 29 367 тис. руб., Швеція – 9127 тис. руб.³⁰ Ввезення промислової продукції з Голландії, Франції та Японії було незначним.

Варто зазначити, що аналізовані статистичні дані не відображають цілком усього ввезення промислової продукції та його динаміки. За нашими підрахунками, імпорт машин і апаратів, без урахування сільськогосподарської техніки, протягом 1900–1912 рр. збільшився на 36,68%. Якщо в 1891–1895 рр. готові вироби становили 22,6% загального ввезення в Російську імперію, то у 1906–1910 рр. їх частка зросла до 29,3%, а в 1913 р. – до 37,2%. І це за умов надзвичайно високого рівня митних тарифів у Російській імперії. Зросло привезення й іншої продукції, необхідної для подальшого промислового розвитку країни. У 1911 р. на імперський ринок було ввезено волокнистих матеріалів загальною вартістю 203 200 тис. руб. Серед них переважали вироби зі джуту та сирцю, шовку, шерсті, вовни тощо. Імпорт лляної, конопляної, джутової, шовкової та шерстяної пряжі становила 40 660 тис. руб., а бавовняних тканин – 17 770 тис. руб. Частка німецьких комерсантів складала 76 724 тис. руб., або 29,32% усього ввезення. А привезення всіх товарів у грошовому вимірі становило в 1911 р. 1 162 млн руб. при загальному обороті зовнішньої торгівлі в 2 753 млн руб.³¹

Непомірне зростання імпорту іноземних виробів викликало незадоволення як промислового капіталу, так і широкої громадськості. Професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський на Київському експортному з'їзді в лютому 1914 р. зосередив увагу присутніх на тому, що завдяки колосальному ввезенню промислових виробів Росія стала ринком збуту для німецької промисловості³². Зростання промислового імпорту стало ще більш помітним і загрозливим явищем у роки, що передували Першій світовій війні. 2 квітня 1912 р. голова російського уряду В. Коковцов прибув на зібрання Московського біржового комітету. Вітаючи його, лідер московського купецтва Г. Крестовніков звернув увагу на перші ознаки нестачі низки промислових товарів унаслідок зростання попиту. Проте економічне піднесення призвело до зростаючого імпорту з інших держав, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд руб., що загрожувало перетворенню зовнішньоторгового балансу в пасивний і неминуче вело до краху фінансової системи³³.

Нестача енергоресурсів, металу та іншої промислової продукції гостро відчувалася в українських губерніях. 2 листопада 1912 р. в Одесі відбулася промислова нарада за участю члена ради Міністерства торгівлі й промисловості Р. Аматуні, на якій розглядалося й питання безпеки паливної кризи. Представники великих фабрично-заводських підпри-

³⁰ Довнар-Запольский М. Русский вывоз и мировой рынок... С. 31, 46, 7 л. диагр.: табл.

³¹ *Промышленность и торговля*. 1914. № 6. С. 303–334.

³² *Торгово-промышленная газета*. 1914. 12 ноября.

³³ Пилипенко О. Зовнішня торгівля українських земель... С. 141.

емств, пароплавних товариств, біржового капіталу одностайно заявили, що попит на мінеральне паливо зростає. Потребу в ньому відчували всі торгові та промислові підприємства. Придбати кам'яне вугілля було важко навіть за підвищеними цінами, а залізниця на той час уже його секвеструвала, що дезорганізувало роботу промисловості. Ряд учасників наради запропонували через відсутність запасів палива клопотатися, щоб уряд заборонив експорт кам'яного вугілля.

Загрозлива тенденція набирала обертів. Зростало закордонне ввезення, послаблюючи позитивне сальдо торгового балансу. Головна причина цього явища була в тому, що попит на ринку перевищував пропозицію, а фабрики й заводи виготовляли недостатньо продукції.

Різні аспекти економічного розвитку країни, експортно-імпортної політики стали предметом аналізу VIII Всеросійського з'їзду торгівлі й промисловості. У промові С. Тімашев визнав факт «порушення рівноваги між попитом і пропозицією товарів». «Ми знаємо, – заявив він, – що нині деякі продукти першої необхідності ми не можемо отримати за жодними цінами; ми знаємо, що споживач змушений посилено звертатися до іноземного імпорту і що розрахунковий баланс країни щороку різко погіршується»³⁴. Міністр торгівлі й промисловості пояснював нестачу палива, металу та інших товарів різким зростанням попиту на них із боку держави та приватних замовників.

За таких обставин уряд змушений був звертатися навіть до безмитного ввезення мінерального палива та металу. Якщо раніше кам'яне вугілля з Великобританії і німецької Сілезії надходило у великих обсягах переважно в губернії Прибалтійського регіону Російської імперії, то тепер воно знову з'явилося навіть в азово-чорноморських портах. 1913 р. був рекордним щодо завезення іноземного палива. Тільки для казенних залізниць держава закупила й завезла близько 100 млн пудів англійського кам'яного вугілля, зокрема 25 млн пудів – через порти Чорного й Азовського морів (Маріуполь, Одеса, Миколаїв); 42 млн пудів було завезено безмитно. Зважаючи на нищівну критику паливної політики синдикатів «Продамет» і «Продвугілля» з боку громадськості, гірничопромисловці пояснювали гостру нестачу металу та мінерального палива «несподіваним переходом економіки від фази депресії та застою до крутого економічного піднесення»³⁵. Принаймні так подавав ситуацію на паливному й металевому ринку М. Авдаков у доповіді в Державній раді.

«За останні три роки, – говорив він, – попит на кам'яне вугілля та метал зріс неймовірно. Після того вугільна й металургійна промисловість не змогли задовольнити потреби споживачів. Сталося це внаслідок того, що перехід від майже 10-літнього економічного застою до посиленого економічного піднесення важко було передбачити»³⁶. Через нестачу певної продукції промисловці змушені були «звертатися до іноземного ввезення, особливо з Німеччини. Ринок металів був у пригніченому становищі, що сприяло ввезенню в Японію та Ост-Індію залізничних рейок, яких нам тепер так не вистачає». У «пригніченому стані» перебувала й вугільна промисловість.

Така аргументація М. Авдакова була логічною, до того ж вона перегукувалася з поданими оцінками урядовців. Але в ній були деякі неточності. Про це свідчить, зокрема, визнання секретаря Ради з'їздів промисловості й торгівлі барона Г. Майделя, який у спеціальній розвідці назвав низку чинників, що могли пом'якшити економічну кризу та перехід від депресії до господарського піднесення. Серед них він найперше визначив необхідність розумного планування з боку держави, зокрема й казенних замовлень на цій основі для великого підприємництва, регулювання ціни та організацію капіталу у вигляді синдикатів, картелів, трестів тощо. Отже, у нестачі металу, енергоресурсів та іншої промислової продукції були частково винні як урядові структури, так і підприємницькі організації.

Отже, експортно-імпортна політика промислового капіталу підпорядковувалася потребам економічного розвитку країни, її продуктивних сил. Проте результати відповідної діяльності виявилися незначними. Власники вугільних копалень не змогли остаточно витиснути англійських конкурентів навіть із країн, розташованих у басейні Чорного моря. Продукція інших промислових галузей була неконкурентною на європейських ринках і вивозилася в дуже обмежених обсягах. Комерсанти й експортери Російської імперії змогли досягти певних успіхів тільки на іранському напрямку. Складною та суперечливою була імпортна політика промислового капіталу, що мав наміри зменшити обсяги ввезення промислових товарів з інших країн. Але це виявилось непосильним завданням для слабкої

³⁴ Промышленность и торговля. 1914. № 10. С. 514–517.

³⁵ Горно-заводское дело. 1914. № 11. С. 8712.

³⁶ Речь М.С. Авдакова в Государственном совете в заседании 9 июня. Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. 1914. № 18. С. 206.

імперської промисловості. Імпорт промислових товарів щороку збільшувався, а конкурувати з ним було дуже важко.

References

Hrehory, P. (2003). *Ekonomycheskyi rost Rossyiskoi ympery (konets XIX – nach. XX v.)*. Novye podschety y otsenky [Economic growth of the Russian empire (the late 19th – the early 20th c.). New calculations and estimates]. Moscow, Russia.

Pylypenko, O. (2008). *Zovnishnia torhivlia ukrainskykh zemel Rosiiskoi imperii u dr. pol. XIX – na poch. XX st.* [Foreign trade of the Ukrainian lands of the Russian empire in the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Stepanenko, V. (2006). *Pivnichne Prychornomoria u systemi zovnishnotorhovelnykh zviazkiv Rosiiskoi imperii (90-I rr. XIX st. – 1914 r.)* [The Northern Black Sea region in the system of foreign trade relations of the Russian empire (90s of the 19th c. – 1914)]. Mykolaiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

FOREIGN TRADE OF NADNIPRIANSKA UKRAINE IN INDUSTRIAL PRODUCTS AND THE WORLD MARKET at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.

The purpose of the investigation is to highlight the foreign trade of Naddniprianska Ukraine in industrial products at the end of the 19th – the beginning of the 20th c. Research methods were selected in accordance with the set goal based on the principles of objectivism and scientific research. The method of analysis and deduction was mainly used for the interpretation of archival and printed sources. The scientific novelty of the work is closely related to the goal, as printed and archival documents and sources are analyzed, which allow establishing important historical facts of the history of Ukraine in the 19th–20th c. Conclusions. The export-import policy of industrial capital was subordinated to the needs of the country's economic development and its productive forces. However, the results of the relevant activities turned out to be insignificant. The owners of coal mines were not able to finally squeeze out English competitors even from countries located in the Black Sea basin. Products of other industrial branches were not competitive on the European markets and were exported in very limited quantities. Merchants and exporters of the Russian empire were able to achieve certain successes only in the Iranian direction. The import policy of industrial capital, which was intended to reduce the volume of imports of industrial goods from other countries, was complex and controversial. But this turned out to be an overwhelming task for the weak imperial industry. The import of manufactured goods increased every year, and it was very difficult to compete with it.

Key words: Naddniprianska Ukraine, entrepreneurs, trade, capital, world market, socio-economic development, allocations, rubles, trade interests.

Дата подання: 17 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 13 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Зовнішня торгівля Надніпрянської України промисловою продукцією та світовий ринок наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 55–64. DOI: 10.58407/litopis.240506.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2024). *Zovnishnia torhivlia Naddniprianskoi Ukrainy promyslovoiu produktsiieiu ta svitovyi rynek naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Foreign trade of Naddniprianska Ukraine in industrial products and the world market at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 55–64. DOI: 10.58407/litopis.240506.



Валентина Шакула



ВНЕСОК СЕРГІЯ БОЯРЕНКА В РОЗВИТОК ХЛІБОПЕКАРСТВА Переяславщини в другій половині ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.240507

© В. Шакула, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-555X>

У статті проаналізовано особливості діяльності Сергія Олександровича Бояренка на посаді директора Переяславського хлібозаводу – одного з флагманів промисловості регіону в другій половині ХХ ст. – та його вплив на розвиток економіки Переяславщини. Указаний період був дуже складним, оскільки підприємство тільки-но почало функціонувати. Глибока загальна криза 1990-х рр. не давала можливості працювати на повну потужність. На прикладі одного заводу досліджуються особливості діяльності підприємств хлібопекарської галузі в умовах нестабільної державної політики. Звертається також увага на стиль та методи роботи С.О. Бояренка, який пройшов шлях від слюсаря до керівника хлібозаводу.

Мета статті – дослідити внесок С.О. Бояренка як директора Переяславського хлібозаводу в становлення та функціонування новозбудованого підприємства, розширення асортименту та шляхів реалізації його продукції, а також значення заводу для розвитку промисловості Переяславщини в другій половині ХХ ст.

У ході роботи використовувалися **методи** аналізу та систематизації попередніх публікацій і польових досліджень автора, даних архівних джерел і матеріалів місцевих ЗМІ, які висвітлюють діяльність С.О. Бояренка як керівника одного з найбільших промислових підприємств Переяслава, зроблено узагальнення досвіду його управлінської діяльності.

Новизна статті полягає у висвітленні впливу діяльності керівника на особливості функціонування всього підприємства в складних економічних умовах в Україні наприкінці ХХ ст. на прикладі Переяславського хлібозаводу.

Висновки. Саме завдяки конструктивним своєчасним рішенням, які прийняв С.О. Бояренко в умовах глибокої всеукраїнської економічної кризи, Переяславський хлібозавод продовжував функціонувати наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – у той час, коли більшість підприємств припинила своє існування, ставши банкрутами. Одночасно проаналізовано роль заводу в економіці Переяславщини у вказаний період.

Ключові слова: директор підприємства, Переяславський хлібозавод, асортимент хлібобулочних виробів, промислове обладнання.

Нині історичне краєзнавство потребує більш ґрунтовного дослідження впливу окремих людей на формування політико-економічних відносин певного регіону, а в подальшому – і всієї України.

Наприкінці ХХ ст. нестабільна ситуація в економіці України негативно вплинула на діяльність усіх промислових об'єктів країни. Потрібно було виживати в кризових умовах і разом з тим швидко освоювати правила нового ринку збуту. Не секрет, що в цей період особливо зросла роль керівників підприємств, оскільки їхнє майбутнє в більшості випадків залежало тільки від уміння очільника бачити перспективу, пророкувати всі можливості розвитку подій та навиків блискавичного реагування на зміни у сфері реалізації продукції. Їх управлінський талант був однією з вагомих складових безперервного функціонування підприємства в складних економічних умовах.

Саме у світлі цієї проблеми постає малодосліджене питання діяльності керівників провідних підприємств Переяславщини, які зіграли важливу роль в історії міста, району, області, Лівобережної України.

Діяльність Переяславського хлібозаводу нерозривно пов'язана з усіма подіями історії України. На сьогодні вона є недостатньо дослідженою і потребує більш детального вивчення, що вплине на розуміння процесу розвитку регіонального хлібопечення України. Хліб завжди був і є священним для українського народу. Він у більшості родин є головним продуктом харчування і складає основу їх щоденного раціону. Українці завжди з особливою повагою ставилися до людей, які виробляли хліб. Для тих, хто пережив кілька голодоморів тільки в ХХ ст., наявність у продажу хлібобулочних виробів є психологічним стержнем, який допомагає долати економічні та політичні кризи.

Вивчення діяльності Переяславського хлібозаводу базується на матеріалах архівних відділів Переяславської міської ради та Переяславської райдержадміністрації, місцевої газети «Зоря комунізму» (пізніше – «Комуністична праця», «Вісник Переяславщини») 1954–2021 рр., довідниковій літературі, спогадах респондентів. Зокрема, для дослідження історії створення та діяльності хлібозаводу використані публікації І. Чередніченка, В. Ніцкевич, С. Бояренка, М. Куделі, В. Свища, О. Розовик, Г. Карпенко, Л. Мілютіна та ін.

Під час попереднього ознайомлення з теоретичними та бібліографічними матеріалами було встановлено, що в історії хлібопекарства Переяславщини відсутнє систематизоване, різнобічне й водночас структурно скомпоноване повне дослідження діяльності всіх керівників Переяславського хлібозаводу, який до сьогодні є провідним підприємством з виготовлення хлібобулочних виробів у вказаному регіоні.

Саме тому метою цієї статті є дослідження діяльності Сергія Олександровича Бояренка на посаді директора Переяславського хлібозаводу у 80–90 рр. ХХ ст.

У 1977 р. хлібобулочний цех Переяслав-Хмельницького заводу продтоварів був реорганізований у самостійне підприємство – Переяслав-Хмельницький хлібозавод. Старе промислове обладнання не могло впоратися зі значними обсягами випуску хлібобулочних виробів, тому вже 28 червня 1978 р. на засіданні VIII чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської ради народних депутатів було прийнято рішення про початок будівництва в м. Переяслав-Хмельницькому нового хлібозаводу потужністю 65 т/добу по вул. Червоноармійській (нині – М. Грушевського)¹.

Сергій Олександрович Бояренко почав свою трудову діяльність на старому хлібозаводі 18 серпня 1979 р. Спочатку слюсарем, а потім перейшов на керівні посади².

Шлях С. Бояренка до м. Переяслава та його хлібозаводу був довгим. Він народився 16 лютого 1957 р. в м. Красноярьск (Росія), але навчався в Київському технологічному інституті харчової промисловості, який закінчив 1979 р., отримавши кваліфікацію інженера-електротехніка. Пізніше навчався ще й у Переяслав-Хмельницькому університеті ім. Г. Сковороди. Здобув другу спеціальність – економіст³.

Будівництво нового хлібозаводу, безпосереднім активним учасником якого був С. Бояренко, розпочалося шаленими темпами в 1981 р. Палі були забиті в 1982 р. Зважаючи на професійні якості та рівень освіти, уже цього ж року Сергія Олександровича призначають головним механіком будівництва, а потім – заступником директора з будівництва, головним інженером підприємства⁴. По суті, новий хлібозавод виростав саме під його керівництвом. Він згадує, що «на рік будівництво припинилося, але пізніше роботи велися шаленими темпами, так як надходила чергова п'ятирічка – відповідно з'їзд партії»⁵.

Будівництво тривало з 1982 по 1985 рр. План капітальних вкладів за перше півріччя 1982 р. виконаний був лише на 45%, а за друге – на 39%. Недовиконання обсягів будівельно-монтажних робіт сягнуло 193 тис. крб. Основна причина такого стану – незабезпечення роботи підрядчиками, низький рівень організації робіт на будівельному майданчику⁶.

Улітку 1983 р. виконком Переяслав-Хмельницької міської ради народних депутатів бере на особливий контроль будівництво нового хлібозаводу і ставить нове завдання – наприкінці 1984 р. підготувати об'єкт будівництва до введення в експлуатацію.

Улітку 1985 р. на новому хлібозаводі почали монтаж обладнання, тому спеціалісти працювали не тільки над випуском продукції, але й займалися налагодженням виробництва на нових лініях та випуском пробних партій хліба⁷.

Нове підприємство було введено в дію в жовтні 1985 р., а старий завод, доки на новому налагодиться процес виробництва, ще до 1 січня 1986 р. випускав хлібобулочну продукцію. Керівником його на цей час призначено С. Бояренка, оскільки В. Ніцкевич, директор старого заводу, була переведена на новий⁸.

¹ Протокол засідання восьмої чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих шістнадцятого скликання від 28 червня 1978 р. Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради (далі – АВ П-ХМР). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 497. Арк. 146.

² Польові матеріали автора. Записано 04.10.2023 р. від Бояренка Сергія Олександровича, 1957 р. н., мешканця м. Переяслава.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Протокол засідання 1 сесії Переяслав-Хмельницької міської ради народних депутатів від 02.07.1982 р. АВ П-ХМР. Ф.1. Оп. 1. Спр. 657. Арк. 11.

⁷ Протокол засідання третьої чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих дев'ятого скликання від 17 вересня 1985 р. АВ П-ХМР. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 14–15.

⁸ Там само. Арк. 15.

3 липня 1986 р. Сергій Олександрович був переведений на новий Переяславський хлібозавод на посаду головного інженера і в цьому ж році призначений його директором⁹. Він одразу запроваджує політику перепідготовки власних кадрів, для чого робітників заводу отримують направлення на курси перенавчання та підвищення кваліфікації. З метою утримання досвідчених фахівців на підприємстві він приділяє велику увагу розвитку спортивно-оздоровчої роботи: працівники заводу власними силами устаткували спортивний майданчик, профком виділяє кращим робітникам путівки для відпочинку в санаторіях та профілакторіях¹⁰. Але через нестачу сировини, незважаючи на всі зусилля керівного складу, усе ж не вдалося уникнути періодичного відключення третьої та четвертої ліній хлібобулочного цеху¹¹.

Слід зазначити, що навіть в умовах «перебудови» С. Бояренко як керівник підприємства дбав про розширення асортименту продукції хлібозаводу. Так, уже 29 квітня 1986 р. в магазини м. Переяслава та району поступили перші торти кондитерського цеху – «Бісквіт-но-кремові» в розфасовці по 0,5 кг. Над їх виготовленням працювали начальник цеху Л. Ткач, майстри М. Лукач та С. Козоріз, технолог В. Томащук¹². Тоді ж було введено в дію картонажний цех – працівники виготовляли упаковки для продукції, але, на жаль, праця там була виключно ручна¹³.

Незважаючи на ці недоліки, колектив під керівництвом С. Бояренка освоїв п'яту лінію обладнання й розпочав випуск хліба «Український новий»¹⁴. За старанну працю робітникам з ініціативи директора почали присвоювати звання «Кращий за професією». Так, у грудні 1986 р. його удостоїлася пекар О. Павленко¹⁵.

Нові ринкові відносини та криза 90-х рр. ХХ ст. істотно вплинули на роботу Переяславського хлібозаводу. У 1993 р., коли інфляція сягнула найвищого показника, середньодобове виробництво хліба знизилось до 21 т/добу, а на поч. 1994 р. – 15 т/добу¹⁶. Основними причинами такого різкого спаду, на думку керівництва підприємства, були:

- приведення ціни на хліб до реальної його вартості, у результаті чого хлібозавод почав забезпечувати потреби населення тільки для власного споживання, а не для відгодівлі худоби та птиці;

- процес введення в дію поодиноких мініпекарень у місті та районі призвів до зменшення обсягів реалізації продукції підприємства;

- освоєння підприємством ринку торгівлі хлібом, завезеним з київських заводів;

- неспроможність адміністрації хлібозаводу своєчасно спрогнозувати ситуацію та вжити заходів щодо розширення ринку торгівлі хлібом і збереження наявних точок.

В умовах економічної кризи Переяславський хлібозавод змушений був відпускати продукцію під реалізацію. Основним партнером підприємства в цей період була місцева райспоживспілка. Вона не змогла своєчасно розрахуватися за прийняті хлібобулочні вироби. Великі борги за відпущену продукцію призвели до того, що Переяславський хлібозавод почав відчувати нестачу коштів.

На нараді при представнику Президента України П. Качкалді 21. 03. 1994 р. було вирішено поліпшити роботу, спрямовану на повернення коштів хлібозаводу. Райспоживспілка зобов'язувалася розрахуватися за продукцію одразу після її реалізації¹⁷. Але й через пів року ситуація не покращилася: торгівля заборгувала вже 768 млн. крб. Це призвело до того, що хлібозавод не зміг вчасно закупити борошно в столичних борошномельних комбінатах – нависла реальна загроза першої серйозної зупинки підприємства через фінансові труднощі¹⁸.

У 1996 р. посилилася конкуренція на ринку хліба в місті та районі, оскільки міська рада дозволила торгівлю тим підприємцям, які пройшли реєстрацію в міськвиконкомі й мали власне виробництво хліба та хлібобулочних виробів або ж займалися реалізацією продукції, виготовленої на місцевих підприємствах через стаціонарну мережу закладів торгівлі та громадського харчування, які відповідають санітарно-гігієнічним вимогам для

⁹ Польові матеріали автора. Записано 04. 10. 2023 р. від Бояренка Сергія Олександровича, 1957 р. н., мешканця м. Переяслава.

¹⁰ Протокол засідання п'ятої чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих дев'ятого скликання від 10 квітня 1986 р. *АВ П-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 807. Арк. 25–26.

¹¹ Протокол засідання шостої чергової сесії Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих дев'ятого скликання від 23 грудня 1986 р. *АВ П-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 808. Арк. 62.

¹² Бояренко С. Нова продукція хлібозаводу. *Комуністична праця*. 1986. № 86 (8688). С. 1.

¹³ Там само. С. 2.

¹⁴ Козаченко М. На проектну потужність. *Комуністична праця*. 1986. № 193 (8786). С. 1.

¹⁵ Фандеев О. Краща за професією. *Комуністична праця*. 1996. № 203 (8806). С. 1.

¹⁶ Пасенюк М. Хліб знову з'явиться у магазинах. Але чи надовго? *Вісник Переяславщини*. 1994. № 32 (8961). С. 1.

¹⁷ Там само. С. 2.

¹⁸ Помойницький О. Райспоживспілка заборгувала хлібозаводу 768 мільйонів карбованців. З цієї причини місто може залишитися без хліба. *Вісник Переяславщини*. 1994. № 44 (8981). С. 1.

торгівлі хлібом¹⁹. Вихід із такої ситуації, на думку С. Бояренка, був тільки в покращенні якості продукції та розширенні її асортименту. Здавалося, хлібозавод знову на межі краху, але на той час ситуація була врятована санепідемстанцією, яка вже в жовтні цього ж року видала Постанову № 51 «Про заборону вуличної торгівлі хлібобулочними виробами суб'єктами торгівлі різних форм власності», що дозволяла перевезення продукції тільки в спеціалізованому транспорті й реалізацію лише із закритих торговельних точок²⁰.

Тим часом борг перед хлібозаводом райспоживспілки досяг 104008 грн.²¹ А на поч. 1997 р. все одно було дозволено торгівлю хлібом підприємцям, але брати під реалізацію продукцію вони повинні були на хлібозаводі²². Таким чином міська рада на незначний термін підтримала підприємство. Керівництво заводу максимально ефективно використало таку допомогу, розширивши роздрібну торгівлю хлібобулочними виробами в межах міста та району.

На прохання директора Переяславського хлібозаводу О. Бояренка 1998 р. міська рада надала дозвіл підприємству на встановлення нових профільних торгових кіосків на розі вулиць Шкільної та Набережної, вулиць Дзержинського та Новокиївське шосе, 2-х по вул. Б. Хмельницького, на розі вулиць Артема та Паризької Комуни й 2-х магазинів-павільйонів на території міського ринку.

Сергій Олександрович також переймався питанням власництва на землю, на якій був розташований хлібозавод. За його клопотанням на поч. січня 1999 р. міськвиконком затвердив документацію щодо передачі земельної ділянки загальною площею 2,5 га указаному підприємству в постійне користування. У лютому 1999 р. С. Бояренко був звільнений з посади директора Переяславського хлібозаводу у зв'язку з переходом на іншу посаду²³.

Отже, за час перебування на посаді директора Переяславського хлібозаводу С. Бояренко проявив себе вдумливим та далекоглядним керівником, який зміг не тільки зберегти підприємство в складний період загальноукраїнської економічної кризи, але й максимально розширити асортимент продукції та мережу її реалізації через раціональне використання внутрішніх ресурсів на тісний зв'язок з адміністраціями м. Переяслава, колишнього Переяслав-Хмельницького району та керівниками інших місцевих промислових об'єктів. С. Бояренко користувався великою повагою та незаперечним авторитетом серед працівників Переяславського хлібозаводу.

У 90-х рр. XX ст. підприємство переживало найважчі часи, які, перш за все, характеризувалися фінансовою нестабільністю. Але завод під керівництвом С. Бояренка вдало перейшов на нові форми господарювання, що допомогло втриматися на ринку хліба, незважаючи на періодичні труднощі в діяльності підприємства. Йому вдалося, будучи очільником хлібозаводу, уберегти підприємство від банкрутства.

У подальшому передбачено дослідження діяльності Переяславського хлібозаводу після зміни форми власності, адже на поч. XXI ст. власником підприємства стало ТОВ «Міза».

References

- Fandiev, O. (1996). Krashcha za profesiieiu [Best by profession]. *Komunistychna pratsia – Communist labour*, 203 (8806), P. 1.
- Paseniuk, M. (1994). Khlіb znovu zıavytsia u mahazynakh. Ale chy nadovho? [Bread will be back in the shops. But for how long?]. *Visnyk Pereiaslavshchyny – Bulletin of Pereiaslavshchyna*, 32 (8961), P. 1.
- Paseniuk, M. (1996). V selakh raionu khlіbom torhuvatymut tilky v mahazynakh [In the villages of the region, bread will be sold only in shops]. *Visnyk Pereiaslavshchyny – Bulletin of Pereiaslavshchyna*, 130 (9362), P. 1.
- Pomoinytskyi, O. (1994). Raispozhyvspilka zaborhuvala khlіbozavodu 768 milioniv karbovantsiv. Z tsiei prychny misto mozhe zalyshytysia bez khlіba [The regional consumer union owes the bakery 768 million karbovanets. For this reason, the city may be left without bread]. *Visnyk Pereiaslavshchyny – Bulletin of Pereiaslavshchyna*, 44 (8981), P. 1.

¹⁹ Пасенюк М. В селах району хлібом торгуватимуть тільки в магазинах. *Вісник Переяславщини*. 1996. № 130 (9362). С. 1.

²⁰ Протокол № 12 засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих від 15 жовтня 1996 р. *АВ П-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 1421. Арк. 289–290.

²¹ Там само. Арк. 291.

²² Протокол № 1 засідання виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих від 21 січня 1997 р. *АВ П-ХМР*. Ф. 1. Оп. 1. Т. 3. Спр. 1444. Арк. 33.

²³ Польові матеріали автора. Записано 19. 01. 2024 р. від Бояренка Сергія Олександровича, 1957 р. н., мешканця м. Переяслава.

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (вул. Шевченка, 8, м. Переяслав, Київська обл., 08400, Україна).

Shakula Valenyna – is a young researcher at the Bread museum of National historical and ethnographic reserve «Pereyaslav» (8 Shevchenka Str., Pereyaslav, Kyiv region, 08400, Ukraine).

E-mail: valentinashakula1@gmail.com

CONTRIBUTION OF SERHII BOYARENKO TO THE DEVELOPMENT OF PEREYASLAV REGION BAKERY in the second half of the 20th c.

The article analyzes specifics of Serhiy Oleksandrovich Boyarenko's activities as the director of the Pereyaslav bakery – one of the flagships of the region's industry in the second half of the 20th c., and his influence on the development of economy of the Pereyaslav region. This period was very difficult, as the company had just started functioning. The deep general crisis of the 1990s made it impossible to work at full capacity. On the example of one plant, peculiarities of the activity of enterprises in the bakery industry in the conditions of unstable state policy are investigated. Attention is also drawn to the style and methods of work of S.O. Boyarenko, who made his way from a locksmith to the head of a bread factory.

The purpose of the article is to investigate the contribution of S.O. Boyarenko as the director of the Pereyaslav bakery in the formation and functioning of the newly built enterprise, the expansion of the assortment and ways of selling its products, as well as the importance of the plant for the development of the industry of Pereyaslav region in the second half of the 20th c.

In the course of the study, the author used methods of analysis and systematisation of previous publications and field research, data from archival sources and local media materials covering the activities of S.O. Boyarenko as the head of one of the largest industrial enterprises of Pereyaslav, and summarised the experience of his managerial activities.

The novelty of the article lies in highlighting the impact of the manager's activities on the functioning of the entire enterprise in difficult economic conditions in Ukraine at the end of the 20th c. on the example of the Pereyaslav bakery.

Conclusions. Due to the constructive and timely decisions made by S.O. Boyarenko in the context of a deep all-Ukrainian economic crisis, the Pereyaslav bakery continued to operate in the late 90s of the 20th c., at a time when most enterprises ceased to exist and became bankrupt. At the same time, the role of the factory in the economy of Pereyaslavshchyna in the specified period was analyzed.

Key words: enterprise director, Pereyaslav bakery, range of bakery products, industrial equipment.

Дата подання: 3 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 23 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шакула, В. Внесок Сергія Бояренка в розвиток хлібопекарства Переяславщини в другій половині XX ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 65–69. DOI: 10.58407/litopis.240507.

Цитування за стандартом APA

Shakula, V. (2024). Vnesok Sergiia Boyarenka v rozvytok khlibopekarsstva Pereyaslavshch v drugij polovyni XX st. [Contribution of Serhii Boyarenko to the development of Pereyaslav region bakery in the second half of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 65–69. DOI: 10.58407/litopis.240507.



Владислав Косаченко



ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ МОЛОДІЖНИЙ ТЕАТР

DOI: 10.58407/litopis.240508

© В. Косаченко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7982-4410>

Мета статті: представити історію Чернігівського обласного молодіжного театру: відкриття та діяльність установи, колектив і репертуар театру; значення функціонування театру в різні історичні періоди; сучасне приміщення театру – пам'ятка архітектури місцевого значення. **Наукова новизна.** У статті представлено матеріали історії Чернігівського молодіжного театру, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО), у музеї театру «Музей історії та розвитку Молодіжного театру» та завдяки свідченням (спогадам) працівників театру. **Методологічну основу** роботи становлять принципи цілісності, систематичності, історизму та об'єктивності, завдяки чому вдалося досягти неупередженості та забезпечити комплексність дослідження. Під час написання статті було використано всі загальні **методи** дослідження: емпіричні, теоретичні, комплексні, а також спеціальні методи наукового дослідження: компонентний аналіз та групування. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження: було прослідковано історію Чернігівського обласного молодіжного театру, його функціонування в різні періоди, під різними назвами (до 1996), у різних приміщеннях міста (до 1988), зміни колективу та репертуару. Важливо зазначити, що театр зберіг свою основну функцію і залишається важливою складовою культурно-просвітницького життя міста.

Ключові слова: Молодіжний театр, культурно-просвітницький центр, пам'ятка архітектури місцевого значення, репертуар, вистава.

«Ми всі тут рідна кров.
А наш Молодіжний театр – дійсно,
монастир для своїх. Чужі тут не ходять»
Алла Пушкіна¹

Дослідниця, енциклопедистка-краєзнавиця Людмила Валентинівна Студьонова зазначила: «Чернігівці завжди були прихильниками театрального мистецтва ... Леонід Глібов називав Чернігів найкращим містом серед інших для театральної справи»². Отже, у місті давно сформувалися театральні осередки, які представляють культурно-просвітницькі установи різного напрямку діяльності. Серед них особливе місце посідає Чернігівський обласний молодіжний театр, відомий далеко за межами України.

До історії Молодіжного театру безпосереднє відношення має ляльковий театр, який відчинив свої двері для глядачів Чернігова у 1976 р. Головним режисером лялькового театру став Василь Іванович Ващаєв.

Під керівництвом В. Ващаєва було сформовано труп театру, учасники якої докладають у майбутньому чимало зусиль для розвитку Молодіжного театру. Першою виставою театру стала казка П. Бажова «Срібне Копитце». До складу акторської трупи тоді входили Тетяна Гордіна, Олена Ващаєва, Ніна Засько, Олена Марченко, Ольга Рудько, Ганна Якушева, Віталій Гольцов³.

Тривалий час театр ляльок працював, не маючи власного приміщення. Для утримання (зберігання) театрального майна була надана «захудалая, продуваемая и протекающая со всех сторон контора по улице Комсомольской, прямо напротив тюрьмы. Славное место для детского театра! ... Актеры вели кочевую жизнь. Выступали в школах, детских садах, клубах, да и, чего там греха таить, просто на грузовиках среди поля. Объездили не только райцентры и более мелкие населенные пункты Черниговской области, но и такие же райцентры и населенные пункты практически всего Советского Союза»⁴.

¹ Пушкіна А. Монастырь для Своих. Страницы истории театра с пометками Геннадия Касьянова. Чернигов, 2014. С. 33.

² Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 93.

³ Чернігівський театр ляльок. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / Ред. Кудрицький А. Київ: УРЕ, 1990. С. 919–920.

⁴ Пушкіна А. Монастырь для Своих. С. 7.



Фото 1. Василь Іванович Вацаєв четвертий ліворуч у другому складі акторської групи⁵.

Зміни в театральному колективі розпочалися з приходом молодого режисера, випускника режисерського відділення Харківського інституту мистецтв Геннадія Сергійовича Касьянова, «його сміло можна назвати реформатором», який виховав плеяду блискучих акторів, «з якими зробив те, чого ніхто не робив у лялькових театрах – Молодіжну сцену. Живі актори, а не ляльки, грали живих персонажів»⁶.

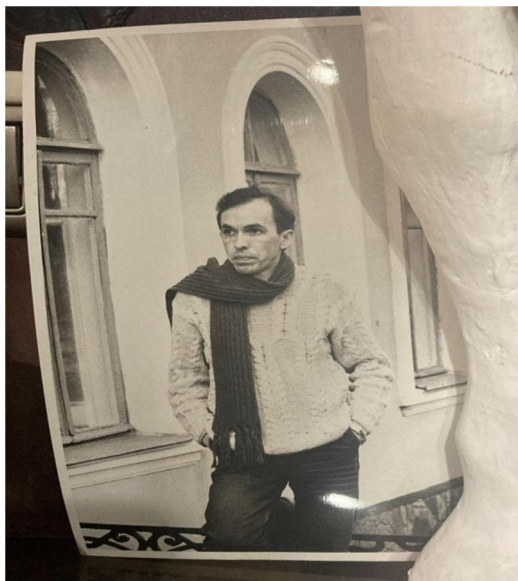


Фото 2. Геннадій Сергійович Касьянов.

Навколо Г. Касьянова протягом 1982–1984 рр. згуртувалася група молодих акторів, які склали основу театру в майбутньому. Більшість акторів навчалися в Дніпропетровському театральному училищі. «Іменно там он “завербовав” актеров-кукольников Владимира Банюка, Татьяну Тушич, Олега Шпака и Мирославу Вытриховскую, за которой впоследствии, плюнув на учебу, так и не закончив в свое время театральное училище, приехал Валентин Макар»⁷.

У театрі ляльок Г. Касьянов познайомився з Юлею Матросовою, Любов'ю Веселовою, Тетяною Салдецькою, Олександром Максяковим, які на той час уже були членами цього колективу. Режисер з акторами починають створювати перші драматичні постановки.

Наближалася важлива дата для радянської держави – 40-річчя перемоги в німецько-радянській війні. Під час весняних канікул до свята в театрі проходив Тиждень героїко-патріотичних вистав. Для

участі в ньому до Чернігова приїхали колективи обласних театрів і театрів ляльок із Брянська та Гомеля. Емблемою свята стало зображення «Хлопчиша-Кибальчиша», героя громадянської війни з твору Аркадія Гайдара «Сказка о Военной тайне, о Мальчише-Кибальчише и его твердом слове». «Мужні образи героїв і борців постали перед юними глядачами з героїчної казки “Військова таємниця” (Чернігів), “Хлопчиш-Кибальчиш” (Брянськ),

⁵ 39 років тому у Чернігові відкрився Обласний театр ляльок. SVOBODA.FM. 2015. 1 вересня. URL: <http://svoboda.fm/culture/Culture/240647.html>.

⁶ Студьонова Л. Чернігівський beau monde... С. 95.

⁷ Пушкіна А. Монастирь для Своих. С. 7–8.

“Салют, Кибальчиш” (Гомель)»⁸. Розпочалися заходи тижня зі святкування Всесвітнього дня театру (27 березня), кульмінацією тижня став монтаж, до якого увійшли уривки з вистав театрів, «емоційно вражаючим став фінал: на екрані з’являються портрети юних героїв Великої Вітчизняної війни»⁹.

Підготовка до 40-річчя перемоги в театрі продовжувалася. Г. Касьянов, як режисер-постановник, працював над інсценівкою «11 страниц военной прозы» за творами Б. Васильєва «А зори здесь тихие» та «В списках не значился», яка була виконана в новаторському та експериментальному на той час жанрі – «досвід прочитання прози на сцені»¹⁰. Репетиції проходили у вільний від основної роботи час – між ляльковими виставами. У музеї театру зберігається «подлинник протокола художественного совета, в котором спектакль в целом одобряется ... Показ спектакля проходил в ремонтируемом здании художественного музея, и тогдашний его директор Светлана Ключник умоляла нас со слезами на глазах: “Мальчики, не несите в помещение патронные ящики, я вас прошу!” Вот таким было наше “рождение”»¹¹.

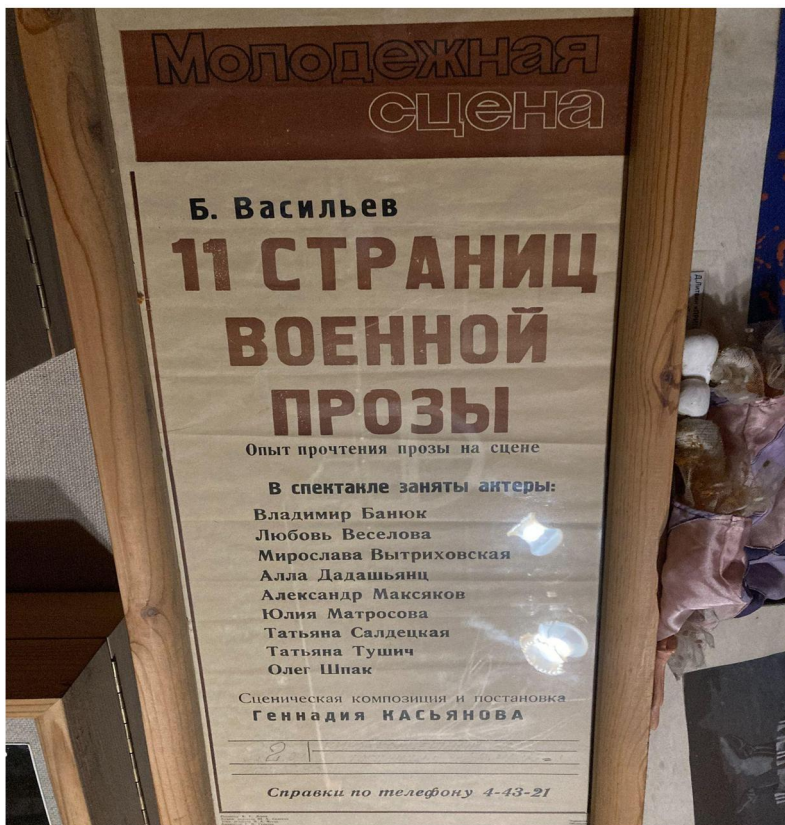


Фото 3. Афіша інсценівки «11 страниц военной прозы»¹².

Саме цю виставу доцільно вважати дебютом Молодіжної сцени, яка згодом під керівництвом Г. Касьянова трансформується в Молодіжний театр. Прем'єра вистави відбулася 1 травня 1985 р. Глядачами були курсанти Чернігівського вищого воєнного авіаційного училища льотчиків. Після цього виставу неодноразово демонстрували в різних закладах та установах: у бібліотеці ім. В. Короленка, шпиталі та ПТУ. Дату першої вистави було вирішено вважати днем народження Чернігівського молодіжного театру¹³.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Квітневий В. Дух героїки. *Комсомольський гарт*. 1985. № 40 (4883). Арк. 38.

⁹ ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Чеповецький Ю. Мовою героїки. *Культура і життя*. 1985. № 14 (2770). Арк. 39.

¹⁰ Альманах «Шедевра». С. 4.

¹¹ Пушкина А. Монастырь для Своих. С. 9.

¹² Фото 3 – з музею театру «Музей історії та розвитку Молодіжного театру».

¹³ Чернігівський театр для дітей та молоді. *Чернігівщина: Енциклопедичний довідник*. Київ: УРЕ, 1990. С. 919.



Фото 5. Паспорт «Молодіжного театру»¹⁴.

Отже, «1 травня 1985 року – створення студії “Молодіжна сцена” при Чернігівському обласному театрі ляльок. Актори-засновники студії: Володимир Банюк, Любов Веселова, Мирослава Витриховська, Алла Дадашьянц, Олександр Максьяков, Юлія Матросова, Тетяна Салдецька, Тетяна Тушич, Олег Шпак; режисер Геннадій Касьянов»¹⁵ – зазначив в есе «Антологія. Собрание цветов» Г. Касьянов.

Відгуки про виставу були розміщені на шпальтах багатьох газет. До прикладу, «Комсомольський гарт» представив відгук бібліографіні Обласної бібліотеки ім. В. Короленка Л. Студьонової, куди колектив театру завітав 1 червня 1985 р. «Актори своєю грою повернули присутніх не в казковий світ дитинства, а розгорнули перед ними сторінки суворого часу Великої Вітчизняної війни ... не можна не визнати, що театр став ініціатором цікавого починання. Ми стали свідками народження нового молодіжного театру, який, можливо, буде театром літературного твору»¹⁶. «Советская культура» у грудні 1985 р. надрукувала враження від вистави театрального критика Б. Поюровського: «Казалось бы, кукольный театр, отважившийся сыграть “чужой” материал, да еще в “живом” плане, на что он мог рассчитывать?! Да в том-то и дело, что режиссер Г. Касьянов и его товарищи – молодые актеры – никаких расчетов не делали. Просто им захотелось попробовать свои силы на “чужой территории” без помощи кукол и ширмы ... Просто они самоотверженно сыграли спектакль, будто сами были тогда там, в лесу, вместе со старшиной Васковым и пятью девушками-зенитчицами. И у стен Брестской крепости, где храбро сражался с фашистами в списках не значившийся лейтенант Плужников, тоже были они. И теперь молодые актеры рассказали нам о них, преподав урок гражданственности не только зрителям, но и себе самим, что и пленило всех»¹⁷.

Активність Молодіжної сцени почала привертати увагу в місті та набувати розголосу. «Но разве кто-нибудь мог предположить, что совсем скоро эти молодые девушки и юноши вместе с Г. Касьяновым станут известными своим спектаклем почти на всей огромной территории Советского Союза?»¹⁸. У тому ж 1985 р. проходив 2-й республіканський конкурс самостійних робіт молодих акторів, режисерів і сценографів. До Чернігова з Києва

¹⁴ Фото 5 з музею театру «Музей історії та розвитку Молодіжного театру».

¹⁵ Антологія. Собрание цветов / Сост. и ред. Касьянов Г. Чернигов: Молодой театр, 2004. С. 147.

¹⁶ ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Студьонова Л. У нових ролях. Комсомольський гарт. 1985. № 68 (4911). Арк. 4.

¹⁷ ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Поюровский Б. Испытание на зрелость. Советская культура. 1985. Арк. 76.

¹⁸ Черниговский молодежный театр, ул. Родимцева, 4. Brillion Club. 2014. 6 травня. URL: <https://brillion-club.com/partner/7724>.

приїхали відомі критики В. Фіалко та С. Васильєв, які займалися відбором учасників для участі в конкурсі. Вони переглянули виставу «11 сторінок воєнної прози» у репетиційному приміщенні Драматичного театру ім. Т. Шевченка, після чого вирішили запросити молодшу трупу взяти участь у конкурсі¹⁹.

24 жовтня 1985 р. в Одесі Чернігівський театральний колектив «Молодіжна сцена» посів перше місце і став лауреатом другого республіканського конкурсу самостійних робіт молодих акторів, режисерів і сценографів, організованого Міністерством культури УРСР, Центральним Комітетом ЛКСМ України та Українським театральним товариством. До уваги журі та глядачів актори запропонували драматичний спектакль «Одинадцять сторінок воєнної прози», поставлений головним режисером Г. Касьяновим²⁰.

Г. Касьянов прокоментував успіх театру так: «Пристаючи до роботи, ми, власне кажучи, майже не думали про огляд. Просто ми не могли інакше. Ми відчували, що нам під силу прочитати прозу Васильєва зі сцени. Ми зробили це в пам'ять тих, хто, загинувши, залишився вічно живим». На питання кореспондентки: «Що ж допомогло вам перемогти?» – він відповів: «Мабуть, те, що наші артисти не грали, а жили життям своїх героїв. Велику роль відіграла щирість виконання ... Щирість акторів передавалась глядачеві, який вірив нам, нашим героям»²¹.

1985 р. бюро обкому ЛКСМ України постановило: «Присудити Обласну комсомольську премію імені О. Десняка 1985 р. з врученням Диплома й Медалі лауреата Обласному театру ляльок. За роботу по естетичному і військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління»²².

Колектив та його режисер здобули важливу перемогу, яка допомогла майбутньому становленню та розвитку Молодіжного театру в Чернігові. Після конкурсу колектив був на гастролях у Києві та Москві (3 квітня 1987 р.)²³. Успіх першої вистави Молодіжної сцени надихнув колектив на створення наступної постановки, якою стала вистава «Завтра була війна» за повістю того ж Б. Васильєва.



Фото 6. Сцена з вистави «Завтра була війна»²⁴.

¹⁹ Черниговский молодежный театр, ул. Родимцева, 4.

²⁰ ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Хмара В. В огляді – перші. *Комсомольський гарт*. 1985. Арк. 47.

²¹ ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Бажанова Н. Тим, хто вступає в життя. *Деснянська правда*. 1985. Арк. 46.

²² ДАЧО. Ф. 9018. Оп. 1. Спр. 80: Про присудження Обласної комсомольської премії ім. О. Десняка. *Комсомольський гарт*. 1985. Арк. 43.

²³ Биш О. Діяльність Чернігівського обласного молодіжного театру в соціокультурному просторі ХХІ ст. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр». Київ, 2022. С. 51–52.

²⁴ Фото 6 з музею театру «Музей історії та розвитку Молодіжного театру».

«Молодежной сцене повезло в том смысле, что у них сразу появились свои почитатели. Они не только сами ходили на каждый спектакль, но и пропагандировали новое явление города, привлекая тем самым все больше и больше зрителей»²⁵. Крім місцевих прихильників, увагу молодим акторам приділяли столичні фахівці – актор Миколай Миколайович Рушковський (голова журі 2-го республіканського конкурсу самостійних робіт молодих акторів, режисерів і сценографів в Одесі), Майя Іллівна Сосновська, син якої художник Сергій Сосновський зробив сценографію вистави «Завтра була війна».

Життя С. Сосновського було наповнене творчими здобутками, але коротке – він загинув, проте його картини й сьогодні прикрашають гримерки театру та квартири деяких його акторів.

У перші роки свого існування Молодіжна сцена була більше літературним театром: «Геннадий Касьянов делал мастерские инсценировки; Юрий Кравчук сочинял или подбирал музыку; актеры, подогреваемые мыслью о том, что в силах создать новый театр, работали без устали. Буквально один за другим выходили спектакли “Авдий” (по Ч. Айтматову), “Ювенильное море” (по А. Платонову), “Неопалимая купина” (по Б. Васильеву). Сами шили костюмы, продавали и прорывали билеты, арендовали различные помещения, расставляли стулья, монтировали сцену или ее подобие, мыли полы»²⁶. Отже, Молодіжна сцена поступово вийшла «із підпілля», почала працювати на «приличних сценічних площадках, например в Клубе строителей, в филармонии»²⁷.

Із 1987 р. розпочалося вирішення проблеми з приміщенням для молодого театру. За сприяння Є. Федоренка (1-й секретар Чернігівського міського комітету КПУ Чернігівської обл.), В. Половця (секретар обкому партії з питань ідеології, супроводжував групу акторів до Москви у квітні 1987 р.), М. Вереса (інструктор відділу пропаганди та агітації міськкому) 28 квітня 1988 р. облвиконком прийняв рішення про реорганізацію Обласного театру ляльок у Театр для дітей та молоді й передачу йому приміщення по вул. Родимцева, 4²⁸. У різні періоди в будівлі розміщувалися Будинок піонерів, курси цивільної оборони, ДТСААФ, обласний кінотехпром. Будівля була зведена у 1876 р.: «За різною інформацією, у цій будівлі знаходилась або ж єврейська гімназія при синагозі, або сама хоральна синагога. Діяла вона до 30-х рр. XX століття і була закрита радянською владою. 1938 р. споруду передали під Будинок піонерів, із розташуванням у ній різних гуртків»²⁹.



Фото 7. Будівля, де розміщується Чернігівський молодіжний театр.
Фото 40-х рр. XX ст.³⁰

Пізніше Г. Касьянов прокоментував цю подію так: «Відверто кажучи, в управлінні культури цього не хотіли робити, адже в залі всього 100 місць. Як же театру гроші зароб-

²⁵ Пушкина А. Монастырь для Своих. С. 10.

²⁶ Там само. С. 10–11.

²⁷ Там само. С. 12.

²⁸ Антология. Собрание цветов. С. 147–148.

²⁹ Кириченко С. Молодіжний театр чи синагога в Чернігові. 0462: Сайт міста Чернігова. 2018. 19 серпня. URL: <https://www.0462.ua/news/2130957/molodiznij-teatr-ci-sinagoga-v-chernigovi>.

³⁰ Потапенко Л. Чернігівські євреї: слід в історії давнього міста. РІСУ. 2023. 14 грудня. URL: https://risu.ua/chernigivski-yevreyi-slid-v-istoriyi-davnogo-mista_n144715.

ляти? Але партія сказала: “Треба! Це буде наша маленька *Таганка*”. Так наш театр і був створений»³¹.

У той час будівля перебувала в занедбаному стані, велику допомогу будівельникам надавали працівники театру: носили цеглу, вигрібали сміття, мили підлогу³². «1 жовтня відкрив свій перший сезон Чернігівський обласний театр для дітей та молоді, об'єднавши під одним дахом лялькову і драматичну трупи ... А ввечері відбулася ще одна радісна подія: “Молодіжна сцена” показала прем'єру “Кар'єр” за повістю В. Бикова»³³.

1 жовтня 1988 р. вважають офіційною датою відкриття Театру для дітей та молоді³⁴. До репертуару жовтня увійшли вистави «Авдій» за романом Ч. Айтматова «Плаха», п'єса Л. Розумовської «Дорога Олена Сергіївна», вистава сезону – «Про Федота-стрільця, завзятого молодця» Л. Філатова, у листопаді – «Старший син» О. Вампілова. Також у 1988 р. театром було започатковано фестиваль під назвою «Грудневі театральні вечори». Г. Касьянов назвав цей фестиваль одним із найстаріших в Україні, розповів, що «сюди запрошували відомих виконавців з Києва, Москви, Петербурга, Львова, Таллінна. На нашій сцені працювали Ада Роговцева та Микола Рушковский, Сергій Дрейден та Марина Поліцеймако, франківці, заньківчани, актори московської Таганки та МХАТУ ім. Чехова, київської творчої майстерні “Сузір'я”, солісти Львівського театру опери і балету»³⁵.

У 1989 р. до театру влаштувався Андрій Рінатович Бакіров, у подальшому – художній керівник Чернігівського українського академічного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка. «Андрей жил долгие годы по соседству с Геннадием Сергеевичем, и они вечерами частенько беседовали на балконе. Андрей Ринатович, а тогда просто Бак, впрочем, как и сейчас для близких друзей, взял и попросился из театра Шевченка, где он тогда работал, актером в Молодежку»³⁶.

Репертуар 1989 р. поповнився новими різножанровими виставами: «Казка про Моніку», «1 мертвим, і живим...», «Дай мені притулок», «Дві Баби-Яги», «Біла лілея», постановником яких був Г. Касьянов. «Сенсацией второй половины 1989 года стала Елена Негреску, режиссер из Киева, которая сделала спектакль “для тех, у кого не остыло сердце”. “Реггеди Энн” – постановка знаковая ... Музыка, песни, танцы, трогательная история. Словом, не спектакль, а фейерверк “для тех, у кого не остыло сердце”»³⁷. Вистави користувалися великим попитом. Щоб придбати квиток, треба було займати чергу із самого ранку. Проте квитків на всіх охочих не вистачало...

У 1990-ті рр. популярність театру продовжувала зростати. «Была в истории театра такая веха, когда брали литературный материал украинских писателей (не пьесы) и создавали спектакли. Обычно в них участвовало небольшое количество актеров, и подобные постановки отличались мобильностью»³⁸. У межах «Українського камерного театру» було створено вистави «Біла лілія» (1989), «Душа моя болить» (1990) М. Коцюбинського. Вистава «Душа моя болить» стала лауреатом Обласної премії ім. М. Коцюбинського (1990). Крім цього, 1990 р. подарував глядачам «Оглянься в гніві» Дж. Осборна, «Цинкові хлопчики» С. Алексєвич, постановником яких був Г. Касьянов. А. Бакіров представив виставу «Паперовий патефон» О. Червинського.

Після вдалого експерименту із запрошенням режисерки Київського театру оперети О. Негреску, яка після успіху музичної казки для дітей та дорослих «Реггеді Енн» знову приїжджала до театру й підготувала музичну виставу «Зачароване коло» М. Гоголя (1991), Г. Касьянов прийняв рішення запрошувати режисерів інших театрів для постановки вистав. Наступним був режисер-кримчанин Борис Леонідович Мартинов, першою його виставою став «Скляний звірінець» Т. Вільямса (1991). У 1996 р. режисер представив виставу «Одруження» М. Гоголя, у 1997 р. – «Трамвай “Бажання”» Т. Вільямса. У 1993 р. актор та режисер Запорізького ТЮГ Юрій Геннадійович Третяк виступив постановником і стенографістом вистави «Трагічна історія Тараса Бульби та двох його синів» М. Гоголя, через рік (1994) до уваги глядачів він представив виставу «Сцени з італійського життя» Альдо-Джузеппе Ніколаї, у 2001 р. – моновистава «Фініта» А. Дяченка. Київський режисер Олександр Самсонович Заболотний у 1995 р. поставив виставу «Камінний господар» Лесі України. Київська театральна критикиня Ганна Іллівна Липківська у 1995 р. до ува-

³¹ Сидорова В. Чернігівська «Таганка» святкує 25-річчя. *Голос України: газета Верховної Ради України*. 2010. 14 травня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/139345>.

³² Свідчення респондента Биша Олексія, актора театру.

³³ Бутева М. Завісу піднято. *Альманах «Шедевра»* / Ред. кол. Касьянов Г., Шпак О., Гаркуша В. Чернігів: Изд-во «Десна», 1993. С. 51.

³⁴ Чернігівський театр для дітей та молоді... С. 919.

³⁵ Сидорова В. Чернігівська «Таганка» святкує 25-річчя...

³⁶ Пушкіна А. *Монастырь для Своих*. С. 15.

³⁷ Там само. С. 17.

³⁸ Там само. С. 18.

ги глядачів запропонувала виставу «Музика друга» М. Дюрас, у 1999 р. – «Дуенья» Р.-Б. Шеридана. Варто зазначити, що в 1992 р. в газеті «Вісті з України», на той час театральний оглядач видання Г. Липківська опублікувала статтю «Монастир для своїх», в якій схарактеризувала життя і творчість театру «зсередини»: «Тут у всьому – у ввічливих по-смішках, оформленні рекламних стендів, бланків запрошень та буфетних карток – відчувається, як-то кажуть, “марка фірми” ... Тут усе виглядає домашнім, і всі – нібито свої»³⁹. Пізніше, А. Пушкіна зазначить, що: «...название для нашей книги мы заимствовали у Анны Липковской»⁴⁰. Київський режисер Ігор Анатолійович Тихомиров у 1996 р. був постановником вистави «Неймовірний ілюзіон Ерні» А. Ейкборна, пізніше – «Механічний апельсин» Е. Берджесса (2007) та «Фіеста» Е. Хемінгуей (2010). У 2002 р. до театру завітав режисер із Санкт-Петербурга Олексій Віталійович Янковський, який завоював прихильність не тільки глядачів, а й акторів театру: «Он ходил босиком, устраивал по какой-то особой методике почти шаманские тренинги с нашими актерами», працював «быстро и шумно», фактично за місяць поставив тригодинний спектакль «Ромео та Джульєтта», про який «до сих пор спрашивают»⁴¹. Пізніше до уваги глядачів режисер представив вистави «Анна Кареніна» (2003), «Отелло» (2006), «Поминальна молитва» (2009).

Заслужений артист України (2012) А. Бакіров за 6 років роботи у Молодіжному театрі (1989–1996) зіграв немало ролей у виставах театру, переважно – головні, був постановником вистав «Паперовий патефон» О. Червинського (1990), «Наш Декамерон» Е. Радзинського (1992), «Служанки» Ж. Жене (1993), «Дванадцять ніч» В. Шекспіра (1994), театр-кафе «Шедевра з кавою» (1995). 1996 р. отримав посаду режисера-постановника Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка.

У 1992–1993 рр. театр подарував глядачам вистави-довгожителі: «Господиня готелю», «Лоліта», «За двома зайцями» та ін. «Український камерний театр» підготував дві роботи: «Маю честь доповісти... (Шевченко, хто він?)» В. Банюка, «Трагічна історія Тараса Бульби та двох його синів» М. Гоголя.

Надзвичайною новинкою театру стало започаткування у 1994 р. нестандартної форми підходу до глядача – «Театр-вдома». «Это своеобразная форма принесения культуры не в массы, а лично в каждый дом»⁴². Ініціатором, організатором, генератором ідей виступили Г. Касьянов та актор Євген Миколайович Лебедев. «Театр-вдома» функціонував 6 років. За цей час театр встиг побувати не лише в домівках чернігівців, а й у киян, москвичів, тольятинців. Варто зазначити, що після того, як «Театр-вдома» припинив свою діяльність (2000), Є. Лебедев самостійно створив ряд вистав, які з успіхом демонструвалися в навчальних закладах міста. «Продовженням проекту “Театр вдома” можна назвати моно-виставу “Українське альфреско” за поезією Ліни Костенко, яку нещодавно створили наш завіт Алла Пушкіна та актриса Юлія Матросова. Це дивовижна вистава! Вона йде у нашій вітальні-бібліотеці, їздивмо по сільських школах, де граємо для 25–30 душ. У виставі лунає чудова музика, Юлія співає, музикант Андрій Галамага грає на гітарі. Бачили б ви, як цю виставу сприймають діти!», – розповідав в інтерв’ю 14 травня 2010 р. Геннадій Касьянов⁴³.

У 1994 р. народжується перша театральна вистава в «Театрі-Кафе», який здобув неабияку багаторічну популярність у глядачів. Ініціатором та автором цієї ідеї виступив запрошений режисер Ю. Третяк. Він створив салонну комедію «Сцени з італійського життя» за п’єсою А.-Д. Ніколаї. Театр-кафе став популярною формою вистави серед глядачів, передбачав переважно розважальні програми, присвячені певним привідам.

Із 1994 р. розпочинається визнання діяльності акторів театру на державному рівні. Першим відзнаку отримав Володимир Євгенійович Банюк, який став Заслуженим артистом України. У цьому ж році, після закінчення Дніпропетровського державного театрального училища (1993), на роботу в театр влаштувався Олексій Володимирович Биш, який отримав звання Заслуженого артиста України у 2009 р., а у 2012 р. став Лауреатом Міжнародної літературної премії ім. Г. Сковороди «Сад Божественних пісень». Г. Касьянов у 2002 р. отримав звання Заслуженого діяча мистецтв України, а Любов Михайлівна Веселова – Заслуженої артистки України.

7 червня 1996 р. відбулася реорганізація Театру для дітей та молоді, а саме – лялькова трупа виокремилася від драматичної, отримала власне приміщення на П’яти кутах, у якому раніше розміщався кінотеатр ім. О. Довженка (на сьогодні – Чернігівський обласний театр ляльок ім. О. Довженка). Із цього часу театр по вул. Родимцева, 4 офіційно називається Чернігівським обласним молодіжним театром. Багато зусиль з питань реорганізації

³⁹ Альманах «Шедевра. С. 63.

⁴⁰ Пушкіна А. Монастырь для Своих. С. 23.

⁴¹ Там само. С. 28.

⁴² Там само. С. 24.

⁴³ Сидорова В. Чернігівська «Таганка» святкує 25-річчя...

доклав директор театру 1989–2001 рр. Юрій Федорович Кравчук, який до директорської посади був завідувачем музичної частини театру.

Після розділення творчих колективів Молодіжний театр залишили 6 ведучих акторів, у тому числі й А. Бакіров та Олег Миколайович Шпак, завідувач літературною частиною театру (1992–1996). Це призвело до втрати звичного репертуару, як наслідок – глядачів. 26 серпня 1996 р. на посаду завідувачки літературною частиною призначили Аллу Олександрівну Пушкіну, яка обіймала її до 2002 р. Колектив театру активно займався підготовкою нових вистав: «Марна обережність, або Севільський цирюльник» П. Бомарше, вистава режисера з Києва І. Тихомирова «Неймовірний ілюзіон Ерні» А. Ейкборна, «Ім'я йому – Потоп зміїн» Г. Сковороди (Театр-вдома), «Оркестр» Ж. Ануя, який грали в Театрі-кафе. Усе літо 1997 р. було присвячено підготовці «Вишневого саду» А. Чехова, яким відкрили сезон класики. Прем'єри пропонувалися глядачеві щомісячно. У 1998 р. Г. Касьянов «привез из Запорожья Романа Худяшова (впоследствии Покровского) и поставил на него "Гамлет"». Нехило начал молодой актер»⁴⁴.



Фото 8. Приміщення Чернігівського молодіжного театру⁴⁵.

Молодіжний театр неодноразово співпрацював із різного напрямку діяльності організаціями та установами. 27 березня 1994 р. театр разом з Київським театром пластичної драми представив спільний проєкт до Міжнародного дня театру «Життя Паніковського», автором проєкту виступив головний режисер театру Г. Касьянов. До уваги глядачів неодноразово пропонувалися проєкти з колективами філармонійного центру. Так, спільно з ансамблем пісні і танцю «Сверські клейноди» (художній керівник і головний диригент С. Вовк) було поставлено різдвяний проєкт «Вертеп» (2002); із симфонічним оркестром «Філармонія» (художній керівник і головний диригент заслужений діяч мистецтв України М. Сукач) – «Пер Гюнт» Г. Ібсена (2001) та ін. У межах співпраці театру з Чернігівським історичним музеєм ім. В. Тарновського відбулася драматична мінівистава «Мазепа», яка в постановці режисера Олексія Биша стала складовою проєкту «Мода Гетьманщини. Від бароко до рококо» (2024).

У 2001 р. Г. Касьянов став директором та художнім керівником театру. До знакових вистав, які неодноразово збирали повну залу глядачів у 2000-х рр., можна віднести «Декамерон 1/20» Дж. Бокачо, «Дон Кіхот» М. Булгакова, «Метро» – «молодежное шоу, аналог которому в городе уж точно не было»⁴⁶, за композицією та постановкою Г. Касьянова, «Тартюф» Ж-Б. Мольєра, «Вертеп» Сокиринський (Галаганівський), «Овід (Прощай, Арлекіне...)» Є. Войнич, «Мій бідний Марате» О. Арбузова, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Полліанна» Е. Портер, «ART» Я. Реза, «Чайка» А. Чехова, «Три товариша» Е. Ремарка, «Бравий вояка Швейк» Я. Гашека, «Танго» С. Мрожека й багато інших. Режисерами, постановниками вистав виступали як працівники Молодіжного театру Г. Касьянов, А. Бакіров, О. Биш, В. Банюк, Р. Покровський, А. Пушкіна, так і запрошені майстри з інших установ.

2003 р. ознаменувався створенням студії «МайАрт» (Майстерня актора). Перша вистава – «Черевики на товстій підшві» П. Гладиліна, ініціаторами підготовки та виконавцями були О. Биш і Л. Веселова. Продовженням роботи студії «МайАрт» стала вистава 2006 р.

⁴⁴ Пушкіна А. Монастырь для Своих. С. 26.

⁴⁵ Черниговский молодежный театр, ул. Родимцева, 4.

⁴⁶ Пушкіна А. Монастырь для Своих. С. 27.

«Танго» С. Моржека за постановкою О. Биша. Актори підхопили ідею і «стали творити»⁴⁷. Поступово демонстрація їхніх вистав відбувалася на «малій сцені», яка розташувалася в бібліотеці театру – невеличкій кімнаті з піаніно, книжками та розкішним гарнітуром. Як зазначила А. Пушкіна в книзі «Монастир для Своїх», процес продовжується, і це чудово!

У 2004 р. до 20-річчя театру було урочисто відкрито театральний музей, а також видано працю під назвою «Антологія. Собрание цветов» – есе про театр, підготовлене Г. Касьяновим. Ілюстрацію, дизайн та верстку здійснив Андрій Чумаченко. Історія театру представлена в книзі «Альманах «ШЕДЕВРА»» за редакційною колегією С. Касьянова, О. Шпака, В. Гаркуші, виданій у 1993 р. У 2014 р. А. Пушкіна подарувала прихильникам театру книжку «Монастир для Своїх» – «Сторінки історії театру з помітками Генадія Касьянова».

Слід зазначити, що Г. Касьянов захоплювався творчістю А. Чехова. Із цієї причини в театрі поставили чотири вистави за творами коасика. У 2011 р. режисер-постановник організував проведення чергового фестивалю – «Чехівська весна». Щорічно навесні демонструвалися вистави «Вишневий сад», «Іванов», «Дядя Ваня», «Чайка», відбувалося обговорення в бібліотеці театру.

Із 2015 р. репертуар театру зазнав суттєвих змін та оновлення. Було оголошено «Театральний маніфест», де зазначено: «Визнаючи потреби молодого покоління українців у нагальному осяганні й осмисленні сучасної української літератури, підтверджуючи відданість і прихильність найкращим традиціям українського театру, враховуючи необхідність та прагнення до відповідності сучасним реаліям життя, використовуючи досвід, накопичений театром протягом 30 років, беручи до уваги перспективу творчого зростання складу театру, Чернігівський молодіжний театр оголошує XXXI театральний сезон (2015–2016 рр.) сезоном української сучасної прози на сцені»⁴⁸.

2017–2018 рр. за ініціатииви журналіста, драматурга, літератора Дмитра Мамчура Г. Касьянов створив «Театр Літ» – демонстрація поезії в межах об'єднання театру та літератури. Д. Мамчур створював постановки, режисером яких виступав О. Биш. У ході цієї співпраці було створено такі вистави: «Пан перевертас» за поезією С. Пантюка та «Поетична вистава» Олега Караташа⁴⁹.

Дмитро Мамчур – лауреат Міжнародної літературної премії імені Григорія Сковороди «Сад божественних пісень» (2023), на сьогодні – капітан 21 окремого стрілецького батальйону ЗСУ.

Останньою постановою Г. Касьянова стала вистава «Бравий вояка Швейк» Ярослава Гашека, прем'єра якої відбувалася 14 вересня 2018 р. Надалі цей напрям у роботі театру продовжили розвивати О. Биш і Д. Мамчур.

12 серпня 2018 р. на 65-му році життя засновник Молодіжного театру Геннадій Касьянов помер.

Від 2019 р. директором, художнім керівником Молодіжного театру Чернігівська обласна призначила Заслуженого діяча мистецтв України Ю. Кравчука.

Чернігівський молодіжний театр продовжує роботу над репертуаром, їздить на гастролі до інших міст України, постійно бере участь у європейських театральних фестивалях.

35-й сезон Молодіжного театру розпочався 13 вересня виставою «Геннадій Касьянов. Лінія життя». Актори читали нотатки з його щоденника, вірші, які написав майстер. Модератором проекту став Роман Покровський⁵⁰.

Від 2021 р. директор та художній керівник театру – Ігор Анатолійович Тихомиров, режисер-постановник театру з 2019 р. – Євгеній Костянтинів Сидоренко.

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України у 2022 р. приміщення Молодіжного театру використовувалося військовими медиками. Одразу після деокупації області трупа театру почала відновлювати свою роботу: було представлено нові вистави «Тиловий Що?Денник» (творче дійство створили на основі текстів, які збирали волонтери і творча молодь блокадного Чернігова) та «Рубікон» за твором Ю. Соколова⁵¹.

На сьогодні актори театру працюють над постановками нових вистав, частина акторів боронить Україну в лавах ЗСУ.

Це лише сторінки з історії Чернігівського обласного молодіжного театру – тернистий шлях від групи театральних ентузіастів до знаного культурно-просвітницького осередку Чернігова. На увагу заслуговує історія театального колективу – акторів, режисерів, завітів, стенографістів і костюмерів, художників та ін., більш ретельний перегляд репертуару,

⁴⁷ Пушкіна А. Монастир для Своїх. С. 29.

⁴⁸ Биш О. Діяльність Чернігівського обласного молодіжного театру... С. 83.

⁴⁹ Свідчення респондента Биша О., актора театру.

⁵⁰ Молодіжний театр. Лінія майбутнього життя. Деснянська правда. 2019. № 36 (28702). С. 2.

⁵¹ Прем'єра в молодіжному театрі. *Svit – інфо*. 2022. 14 липня. (№ 222). С. 15.

внесок окремих представників «монастиря для своїх» у розвиток театрального мистецтва міста, України.

References

- Bysh, O. (2022). Diyalnist Chernigivskoho oblasnoho molodizhnogo teatru v sotsiokulturnomu prostori XXI st. [Activities of the Chernihiv regional Youth theater in the socio-cultural space of the 21st c.]. Kyiv, Ukraine.
- Pushkina, A. (2000). Istoriya Molodizhnogo teatru: Zahalnyy kurs [History of the Youth theater: General course]. Chernihiv, Ukraine.
- Studonova, L. (2016). Chernigivskyy beau monde, abo Zapiski bibliohrafa [Chernihiv beau monde, or Notes of a bibliographer]. Chernihiv, Ukraine.
- Polovets, V. (2021). Spohady [Memories]. Chernihiv, Ukraine.
- Pushkina, A. (2014). Monastyr dlya Svoikh. Stranitsy istorii teatru s pometkami Gennadiya Kasyanova [A monastery for our own. Pages of theater history with notes by Gennady Kasianov]. Chernihiv, Ukraine.

Косаченко Владислав Сергійович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського НУЧК ім. Т. Шевченка.

Kosachenko Vlasyslav – graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local history of the O. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium».

E-mail: swimminn@gmail.com

CHERNIHIV REGIONAL YOUTH THEATER

*The purpose of the article is to present the history of the Chernihiv regional Youth theater: the establishment and activities of the institution, the team, and the repertoire of the theater; the significance of the functioning of theater in different historical periods; the modern building of theater – is an architectural monument of local importance. **Scientific novelty.** The article presents materials of the history of the Chernihiv Youth theater, which are stored in the State archive of the Chernihiv region (DACHO), in the museum of the theater «Museum of history and development of the Youth theater» and thanks to the testimonies (memories) of theater workers. **The methodological basis** of the work is principles of integrity, systematicity, historicism, and objectivity, thanks to which it was possible to achieve impartiality and ensure the comprehensiveness of the research. The article was written using all general **research methods**: empirical, theoretical, complex, as well as special methods of scientific research: component analysis and grouping. **The conclusions** correspond to the set goal of the research: the history of the Chernihiv Youth theater, its functioning in different periods, under different names (until 1996), in different premises of the city (until 1988), changes in the team and repertoire were traced. It is important to note that the theater has retained its main function and remains an important component of the cultural and educational life of the city.*

Key words: Youth theater, cultural and educational center, an architectural monument of local significance, repertoire, performance.

Дата подання: 4 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Косаченко, В. Чернігівський обласний молодіжний театр. Сіверянський літопис. 2024. № 5. С. 70–80. DOI: 10.58407/litopis.240508.

Цитування за стандартом APA

Kosachenko, V. (2024). Chernihivskiyi oblasnyi molodizhnyi teatr [Chernihiv regional Youth theater]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 5. P. 70–80. DOI: 10.58407/litopis.240508.



УДК 272:94(477.82)«190/193»

протоієрей Олександр Федчук



НЕОУНІЯ НА ВОЛИНІ: НА ПРИКЛАДІ СЕЛА ЦЕГІВ ГОРОХІВСЬКОГО ПОВІТУ

DOI: 10.58407/litopis.240509

© О. Федчук, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Мета роботи полягає у висвітленні розвитку неоунійної парафії в с. Цегів Горохівського повіту, що виникла однією з перших у Волинському воєводстві. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерельного матеріалу. Індукція та дедукція, як **методи** наукового пізнання, дали змогу зробити загальні висновки про стан уніатського руху на основі сукупності окремих фактів про Цегівську парафію чи ж пояснити ці факти з огляду на загальні закономірності. **Наукова новизна**. Вперше простежено функціонування неоунійної парафії в Цегові від часу її виникнення до зникнення, що доповнило відомості про причини виникнення та подальшого занепаду неоунійного руху на Волині. Це стало можливим завдяки залученню джерел, які раніше залишалися поза увагою науковців. Проведене дослідження дало змогу зробити **висновки** про те, що причиною появи в Цегові неоунійного осередку стало конвертитство місцевого священника Олексія Пелипенка, який спирався на підтримку осіб, котрі орендували в нього церковну землю. Помітних успіхів серед місцевого населення він не мав, але за підтримки цивільної влади зумів отримати у своє розпорядження старий сільський храм, що зробило можливим подальше існування неоунійної парафії в Цегові. Після виїзду цього священника з Волині вона продовжила функціонувати, але була маломічною. Кількість членів цегівської неоунійної парафії невпинно скорочувалася й була однією з найменших серед усіх уніатських осередків Волині. Не маючи надійної матеріальної бази для розвитку своєї парафії, прихильники неоунії прагнули присвоїти майно православної парафії, що провокувало судову тяганину, яка не припинялася. У неопопулярності неоунії серед місцевого населення переконує швидке й безболісне зникнення цієї парафії одразу після встановлення радянської влади.

Ключові слова: неоунія, Цегів, священник Олексій Пелипенко, церква.

Постановка проблеми. Неоунійний рух виник у Польщі в 1924 р. і був покликаний долучити до Католицької Церкви православних українців та білорусів, яким залишено східний богослужбовий обряд за умови визнання зверхності Римського папи. До поширення неоунії не допускалося греко-католицьке духовенство з Галичини, а всі парафії східного обряду мали підпорядковуватися дієцезальним біскупам. Спершу папа Пій XI дав дозвіл на неоунійний експеримент тільки в Підляській дієцезії, але з 1925 р. це було поширено й на всі інші дієцезії в межах Польщі, де мешкало православне населення. Навесні того ж року перша неоунійна парафія з'явилася на Волині – у с. Озеро Луцького повіту, де Луцькому біскупові підпорядкувався місцевий настоятель священник Євсей Сльозко. Другим осередком неоунії на Волині стало с. Цегів Горохівського повіту.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми розвитку неоунії на Волині загалом зацікавлювали невелику кількість вітчизняних дослідників. Відзначимо тут статті В.-Й. Коваліва¹, Ю. Крамара², М. Кучерепа³, Р. Лагіша⁴, О. Лупій⁵, Р. Скакуна⁶ та Н. Стоколос⁷. Проте

¹ Ковалів В.-Й. Ліквідація неоунії в Луцькій дієцезії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2007. Вип. 8. С. 271–288.

² Крамар Ю. Проблема неоунії на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 1998. Вип. 1. С. 68–73; Його ж. Неоунійний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939). *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2015. С. 206–215.

³ Кучерепа М. Неоунія на Волині. «Да всі єдино будуть». Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині (6–9 травня 2010 року). Луцьк–Володимир-Волинський, 2010. С. 134–141.

⁴ Лагіш Р. Місійна діяльність Миколая Чарнецького та отців Редemptристів на Волині (1926–1938 рр.). *Гілея*. 2014. Вип. 80. С. 81–86.

жоден із цих авторів не зосереджував увагу на якихось локальних осередках неоунії. Єдиним, хто має у своєму доробку такі праці, допоки є О. Федчук⁸.

Метою статті є аналіз функціонування неоунійної парафії у с. Цегів Горохівського повіту Волинського воєводства.

Виклад основного матеріалу. На початку 1924 р. настоятелем церкви с. Цегів став священник Олексій Пелипенко, якого було переведено сюди в адміністративному порядку – через аморальну поведінку, нетверезість та махінації з церковною землею на попередній парафії в с. Кутрів⁹. Однак на новому місці служіння він також доволі швидко знеславив себе некоректністю до селян, зловживанням спиртним, нехтуванням приписними селами тощо. Парафіяни скаржилися на о. Олексія в консисторію, тож складалося так, що він міг втратити місце й опинитися під заборону. За таких обставин священник не знайшов нічого кращого, як послідувати прикладу Є. Сльозка, перейшовши в неоунію, що сталося наприкінці грудня 1925 р. Дізнавшись про це, православне духовенство на чолі з місцевим духовенством негайно провело серед місцевих парафіян необхідну роботу, пояснивши, що віднині О. Пелипенко, відлучений священноначаллям, безблагодатний і молитовного спілкування з ним не може бути¹⁰.

Однак втрачати вплив на парафіян конвертит не бажав. Зокрема, він намагався збільшити увагу приписним селам, де також було дві церкви (у Довгові та Борисковичах). Так, на Богоявлення о. Олексій спозаранку разом зі своїм псаломщиком Петром Єженицьким виїхав у приписні Борисковичі, щоб встигнути відслужити раніше православного священника Михайла Процюка. Сюди ж було викликано й поліцейську охорону з Дружкопільського постерунку поліції. На проповіді О. Пелипенко заявив присутнім селянам, що віднині всі треби буде звершувати безкоштовно, оскільки отримує хороше жалування від курії¹¹.

Добре розуміючи селянську психологію, тепер уже уніатський священник сподівався, що «зdeşевлення» церкви для бідних парафіян стане важливим аргументом на користь переходу в неоунію. Іншим аргументом мала стати доступність вінчань для тих, хто у Православній Церкві не міг отримати благословення шлюбу: не розведеним у консисторії, малолітнім чи тим чоловікам, які не мали необхідної від військкоматів посвідки. Православне духовенство не наважувалося вінчати такі категорії людей, оскільки боялося канонічного та адміністративного покарання, відтак за декілька років назбиралося чимало тих, хто хотів повінчатися, але не міг зробити це у своїй парафіяльній церкві. Натомість, о. Олексій оголосив, що вінчатиме всіх охочих без жодних довідок. На таку послугу, слід визнати, був попит на Волині, однак дуже швидко з'ясувалося, що повінчані у відступника, здебільшого, не мають жодних намірів переходити з православ'я в унію.

Однак найнадійнішими своїми послідовниками О. Пелипенко мав підстави вважати тих мешканців Цегова, Довгова та Борисковичів, котрі орендували в нього церковну землю. Більшість таких договорів, що містили цілий ряд порушень, у тому числі й відносно термінів дії, були укладені ще влітку 1925 р. Вірогідно, уже тоді о. Олексій задумувався про відхід із Православної Церкви. У цьому випадку його розрахунки справдилися: мало-земельні селяни дійсно не хотіли втрачати отриману землю, а конвертит пояснював їм, що втримати її ці люди зможуть тільки за умови залишення його тут у Цегові священником і їхньої належності до неоунійної парафії. За словами о. М. Процюка, загалом землю в О. Пелипенка орендували 46 осіб (19 – у Борисковичах, 21 – у Довгові та 6 – у Цегові). «Разом ці 46 фамілій є великими прихильниками, за матеріальними мотивами, віровідступника Пелипенка. Крім цих 46 фамілій, ще стільки знайдеться їх братів, сватів і кумів, співчуваючих їм. Після цього можна уявити, в якому моральному та матеріальному становищі знаходиться тепер Цегівська парафія», – писав о. Михайло в консисторію¹². Варто зауважити, що серед «обдарованих» землею були дяк П. Єженицький, цегівський церковний староста та клочники.

⁵ Лупій О. Місії греко-католицьких священників на Волині в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 6. С. 214–223.

⁶ Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег*. Львів, 2007. Чис. 5. С. 204–247; Його ж. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки РСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 рр. *Ковчег*. Львів, 2018. Чис. 8. С. 72–189.

⁷ Стоколос Н. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89.

⁸ Федчук О. Жабченська трагедія (з історії неоунії на Волині). Луцьк, 2015. 80 с.; Його ж. Неоунія на Волині: на прикладі села Дубечне Ковельського повіту. *Краєзнавство*. 2023. № 3–4. С. 68–76.

⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 148. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 117.

¹⁰ ДАТО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 1–3.

¹¹ Там само. Оп. 2. Спр. 585. Арк. 13–14.

¹² Там само. Спр. 120. Арк. 11.

Для того, щоб позбавити відступника важливого аргументу впливу на парафіян, благочинний вважав за необхідне негайно забрати в нього довіреність на право звершення земельних операцій, вилучити план церковної землі й печать. Віддавати право володіння церковною землею православному священнику добровільно О. Пелипенко не збирався. Підтримку псаломщика він виторгував, крім землі, обіцянкою відпускати по 100 злотих на місяць для утримання хору. Важливим моментом закріплення о. Олексія на парафії мало стати призначення його керівником Цегівської народної школи, що готувалася до відкриття в 1926 р. Поки вона ще не почала працювати, шкільний інспектор, який сповідував католицтво, клопотався про призначення його на таку ж посаду в сусіднє с. Борочиче¹³.

Було відомо, що О. Пелипенко планував захопити в Цегові стару Свято-Введенську церкву й щоденно служити в ній та нічого не брати за треби (ця церква не використовувалася за призначенням із часу побудови в селі нового храму). Агітуючи селян, о. Олексій переконував їх у тому, що їм не доведеться змінювати віру, а йдеться тільки про заміну поминання митрополита на папу. В одному з рапортів настоятель православної Цегівської парафії, доповідаючи про проповідь О. Пелипенка, писав: «Коротку видержку з його проповіді мені хочеться навести як невідому до цього світу новинку: Папа, той непогрішимий намісник Бога на землі, раптом возвіщати став через Пелипенка, що він до цих пір погрішав, коли стверджував, що православне віровчення не істинне. Виявляється, тепер Папа дозволяє вірувати по-православному і, мало того, сам він тепер православним став. Так, помітив Пелипенко, що наш православний люд, хоч і в більшості своїй неосвічений, грубий, але міцно зв'язаний із рідним Православ'ям, і, щоб відвести його від нього, потрібно йти на підлості та сатанинські хитрощі, на які тільки й здатний Рим»¹⁴.

Якийсь час «перельоту», як у народі називали кліриків, котрі змінювали віру, вдавалося вводити селян в оману. Спархіяльний місіонер священник Олександр Калинович, відвідавши Цегів на початку 1926 р., прийшов до висновку, що парафіяни не зрозуміли відступництва їх настоятеля О. Пелипенка¹⁵.

Повернувшись із Цегова, о. Олександр підготував для консисторії рапорт, у якому виклав небезпеку неоунії для Церкви: «Нова унія вкрай небезпечна і шкідлива своїми наслідками не тільки в с. Цегові, де Пелипенко безсумнівно постарається використати всі засоби для створення собі парафії, але й для всього району Луцько-Горохівського за своїми наслідками: вже зараз посіяно взаємну недовіру й підозрілість в середовищі самого духовенства один до одного, а нові унії сіють підозру і недовіру й до нашого Православного єпископату»¹⁶. Одночасно він запропонував консисторії заходи, які б нейтралізували вплив відступника: «Щоб паралізувати діяльність Пелипенка на майбутнє, необхідно: 1) призначення й спішний приїзд у Цегів такого настоятеля, який би тактом, витриманістю й самозреченою діяльністю міг би об'єднати парафію, що розкололася через особисті симпатії; 2) поки новий настоятель оволодіє становищем і зможе об'єднати парафію, необхідно тимчасово залишити в Цегові о. Процюка, і, затим, для умиротворення парафії перевести його на інше місце; 3) з тією ж ціллю псаломщика Єженицького поки необхідно залишити в Цегові: хоча Єженицький – людина спаленої совісті і недостойний свого звання, але позбавленням його місця у нинішній момент можна спонукати його стати рішуче на бік Пелипенка (Єженицький – місцевий уродженець, користується значним впливом у селі, до того ж і не поганий хорист)»¹⁷; 4) необхідно спішно знести стару церкву в с. Цегів, якою Пелипенко, безсумнівно, постарається заволодіти; 5) поставити під особливий нагляд Цегівську парафію місцевого о. Благочинного і протоієрея Г. Юркевича (с. Брани), особливо останнього, оскільки о. Юркевич користується величезним впливом та повагою у Цегівській парафії, як колишній її настоятель»¹⁸.

Спархіяльне начальство посилало в Цегів не лише благочинного та місіонера, але навіть і Люблінського вікарного єпископа Антонія (Марценка), який 21 лютого 1926 р. звершив тут Літургію у співслужінні чотирнадцятих священників. Архієрей виголосив перед присутніми полум'яну проповідь, викриваючи колишнього священника в тому, що він зрікся Бога й шукає собі інших богів¹⁹. Усі ці заходи укріпили у вірі тих, хто не переходив в унію чи раніше не розумів її суті. Утім, невелике ядро прихильників в О. Пелипенка все ж залишалося.

¹³ ДАТО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 16.

¹⁴ Там само. Оп. 3. Спр. 52. Арк. 84.

¹⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 22.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Натомість, у консисторії вважали неможливим залишення Єженицького в Цегові, але допускали надання йому іншого місця за умови покаяння. Зрештою, той став на шлях відкритої підтримки неоунії.

¹⁸ ДАТО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 22–23.

¹⁹ Посещение Преосвященным Антонием, Епископом Люблинским Гороховского уезда на Волыни. *Воскресное чтение*. 1926. № 22. С. 346.

Існування в селі неоунійної парафії потребувало відповідної матеріальної бази, а зокрема – наявності церковної землі та причтового житла. Зрозуміло, що після відступництва священника та призначення в Цегів іншого настоятеля все це мало перейти у його користування, позаяк ішлося про майно православної парафії. Однак колишній настоятель не збирався виселятися чи відмовлятися від користування землею. Коли стали відкрито говорити про незаконність оборудок із землею, «перельот» почав втрачати підтримку. Після того, як православному священнику вдалося забрати церковну землю в Цегові, за яку о. Олексію в 1925 р. було заплачено 220 доларів, його становище в цьому селі погіршало й він намагався вже проводити тут якомога менше часу, адже обмануті орендарі вимагали повернути гроші. Подібне сталося й у Довгові, куди разом із благочинним прибув земельний комісар та оголосив людям, що всі дванадцять десятин землі, незаконно здані в оренду О. Пелипенком, переходять у власність держави й згодом будуть роздані безземельним і малоземельним людям, які не мають можливості її придбати. Матеріальні претензії тим, хто орендував землю в священника, пропонувалося пред'являти йому особисто²⁰.

Розгорявся також конфлікт за причтове житло. «Перельот» не бажав виселятися з церковного дому, мотивуючи це перетворенням його на уніатську каплицю. Мировий суд, куди подав позов православний священник, прийняв рішення на його користь. Отець Олексій подав апеляцію в Луцький повітовий суд, де від нього зажадали надання документів про дозвіл існування такої каплиці²¹. Оскільки нічого подібного в нього не було, окружний суд підтвердив рішення мирового про виселення з незаконно зайнятого приміщення.

Водночас, О. Пелипенко мобілізував на звернення до суду незаконних орендарів церковної землі, яким було наказано припинити нею користуватися. Несподівано для православних, Горохівський мировий суд прийняв доволі дивне рішення про поновлення орендарям права на землю²². Консistorська апеляція в Луцький окружний суд була успішною, але через технічний брак при її складанні судитися довелося далі, бо суд, відмінивши рішення попередньої інстанції, введення у володіння землею орендарів не анулював, оскільки в апеляційній скарзі про це не йшлося²³. Було складено новий позов, і тільки влітку 1927 р. Луцьким окружним судом прийняте остаточне рішення про повернення церкви незаконно відданої в оренду землі²⁴.

Можна не сумніватися, що уніатський рух в Цегові не пізніше 1927 р. остаточно згорнувся б, якби О. Пелипенку не вдалося добитися передачі йому старої Введенської церкви. Перше звернення з Луцької капітули про це надійшло Волинському воєводі ще 3 лютого 1926 р.²⁵ У квітні воєвода, узявши до уваги неодноразові звернення курії та отримане від Горохівського старости свідчення «постійних мешканців Цегова», офіційно запропонував міністру сповідань передати старий храм у Цегові місцевій уніатській громаді. Одночасно він клопотався про передачу тамтешнім уніатам до 30 гектарів землі із державних земельних запасів Горохівського повіту. При тому воєвода визнавав, що при іншій церкві в Цегові, яка лишалася православною, було тільки 23 десятини землі²⁶.

Побоюючись, що навколо старого храму будуть гуртуватися уніати, у консисторії вирішили послухати пораду єпархіального місіонера й розібрати його чи перенести в інше місце. Існували варіанти перебудувати церковну будівлю під школу або ж перенести її в Олізари чи Пустомити, мешканці яких погоджувалися придбати її для себе. Урешті, було домовлено з пустомитівськими селянами про продаж Введенської церкви їм за 2500 злотих. Однак О. Пелипенко, дізнавшись про це, добився від повітової влади заборони на перенесення чи розбір цього храму.

На якийсь час питання передачі уніатам Введенської церкви затихло. Імовірно, це було пов'язано з активною місіонерською діяльністю в різних куточках Волині О. Пелипенка, котрий, розчарувавшись рівнем підтримки в Цегові, шукав собі кращого місця. Однак після ряду місіонерських невдач він знову активізувався в Цегові. На початку лютого 1927 р. від Луцького єпископа Адольфа Шельонжека у воєводство надійшла чергова петиція про передачу цегівським уніатам Введенського храму²⁷. У середині того ж місяця єпископ запитував у воєводи: чи влада має якісь перешкоди для відправлення в цьому храмі богослужінь? Адольф Шельонжек наполягав на тому, що храм ніколи не був православним (це не

²⁰ ДАТО. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 15.

²¹ Там само. Спр. 585. Арк. 23.

²² Там само. Спр. 120. Арк. 26.

²³ Там само. Арк. 36.

²⁴ Там само. Арк. 40.

²⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (MWR i OP). 2/14/0/5/392. K. 65.

²⁶ Ibid. K. 62.

²⁷ Ibid. K. 79.

відповідало дійсності), тоді як уніати змушені звершувати богослужіння в парафіяльному будинку²⁸.

Урешті, 8 червня 1927 р. міністру релігійних сповідань було послано воєводою листа з пропозицією передати старий храм у Цегові уніатам. При цьому наводилося свідчення Горохівського повітового старости про те, що «уніатський рух у селі Цегові значно ослабнув, а людність, через відсутність церкви, повертається до православ'я»²⁹. У воєводському уряді погоджувалися з тим, що передача храму може зустріти опір православного духовенства і громади, але все ж вважали такий крок доцільним.

Поки тривало це листування, О. Пелипенку стало відомо про те, що в уряді прийняли принципове рішення про долю Введенської церкви, тож іще до отримання офіційного дозволу «перельот» намагався увійти в неї, але православне населення цього не допустило. Уже 9 червня в Горохівське староство надійшла телефонограма від воєводи, в якій вимагалось, щоб до часу остаточного вирішення питання про колишню уніатську Цегівську стару церкву вона була б негайно закрита. Тоді ж у конвертита було взято розписку про те, що до того часу він не вправі розпоряджатися цим храмом. Однак уранці 16 серпня О. Пелипенко увірвався у храм, що спровокувало заворушення в селі.

Православне населення на чолі зі священником намагалось оскаржити дії уніатів, але на цей момент місцева влада вже отримала розпорядження воєводи про передання Введенського храму уніатам східного обряду³⁰. Через два дні, за присутності заступника повітового коменданта поліції, відбулася офіційна передача його уніатам. При цьому напередодні повітовий староста застеріг православного священника від будь-якого перешкоджання уніатам прийняти церкву, бо інакше він буде усунутий із парафії. Не маючи ніякої вказівки від духовної влади, Г. Юркевич відмовився знімати свого замка, через що згодом мав проблеми з поліцією. «Я ж, не дивлячись на погрози й залякування, був твердий та непохитний у виконанні своїх службових обов'язків і терпеливо ніс важкий хрест випробовувань, що випав на мою долю», – рапортував у консисторію священник, пояснюючи, що не мав жодних підстав віддавати ключі через відсутність якихось вказівок про це від свого духовного начальства³¹.

Тільки після передачі уніатам Введенської церкви Луцька курія зареєструвала у Цегові парафію східного обряду³². За свідченнями очевидців, місцеве населення її майже не відвідувало. Безуспішним залишився приїзд у Цегів монахів-місіонерів, сповідатися у яких майже ніхто не захотів. Натомість, сюди приїздили з різних куточків Волині охочі повінчатися, які розплачувалися з О. Пелипенком і більше сюди не поверталися³³.

Кожна зі сторін у своєму храмі намагалась проводити заходи, покликані обмежити вплив опонентів на вірян. Наприклад, прагнучи зірвати православне торжество у день престольного свята нової Різдва-Богородичної церкви, «перельот» організував уніатське свято у Введенській церкві, обіцяючи, що сюди прийдуть уніатські хресні ходи з Радехова, Стоянова та інших місць. Щоб нівелювати ці зусилля уніатів, православний настоятель зумів організувати величне свято, на яке було запрошено повітового місіонера. З інших сіл у Цегів прибули православні хресні ходи, а обіцяних О. Пелипенком так і не дочекалися.

Спроби Варшавської митрополії оскаржити дії уряду та воєводства щодо передачі уніатам Введенського храму ігнорувалися владою³⁴. А в 1929 р., коли розпочалася ревіндикаційна акція, Луцька курія знову спробувала відібрати у православних землю та священницьке житло. Це мотивувалося тим, що закон передбачає передачу разом із храмом й іншого церковного майна. При цьому до уваги не бралася ні наявність тут православної парафії з новим храмом, ні реальна кількість уніатського та православного населення. Як й інші претензії католицької ієрархії, це не знайшло підтримки в суді, однак спровокувало чергове загострення в Цегові міжконфесійного конфлікту. Єдине, що вдалося добитися прихильникам О. Пелипенка, – це засудження до тримісячного ув'язнення православного священника Г. Юркевича, який чинив спротив входженню уніатів у Введенський храм, хоча він уникнув відбукання покарання через амністію³⁵. У вересні 1930 р. новим настоятелем Цегівської парафії став священник Омелян Денисюк, котрий прослужив багато років.

²⁸ AAN, MWR i OP. 2/14/0/5/392. K. 78.

²⁹ Ibid. K. 84.

³⁰ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP). Розпорядження Волинського воєводського уряду Горохівському старості від 13 серпня 1927 р.

³¹ ДАТО. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 585. Арк. 36.

³² Z ruchu Unij w Diecezji Łuckiej. *Miesięcznik Diecezjalny Łucki*. 1927. № 8. S. 616.

³³ ДАТО. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 585. Арк. 37.

³⁴ AWMP. Лист міністра релігійних визнань до митрополита Діонісія від 31 серпня 1927 р.

³⁵ ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 1472. Арк. 70.

Зміни відбувалися і в уніатській парафії, оскільки на початку 1930-х рр. О. Пелипенко покинув Волинь. Через брак кліру, Луцька курія не могла забезпечити настоятелями всі уніатські парафії Волині, хоча їх і було не більше п'ятнадцяти, тому Цегівська Введенська церква здебільшого залишалася без настоятеля. Згідно з поданими уряду в 1932 р. статистичними даними, на той час у Цегові було 570 уніатів³⁶, хоча ці цифри слід піддати сумніву. У вересні 1934 р. було опубліковано чергові статистичні дані уніатського руху на Волині, але на відміну від усіх інших уніатських парафій, кількості adeptів у Цегові тут не названо, а лише зазначено, що уніатська парафія перебуває тут «в організаційній стадії»³⁷, що, звісно, не відповідало дійсності, якщо не припустити, що неоунійний рух у Цегові на той час узагалі завмер і проводилися спроби його реанімації. Принаймні, на 1 січня 1935 р. унію в Цегові вважали ліквідованою³⁸. Якесь кількість вірян тут усе ж була, однак, вірогідно, менше за 135 осіб, як зазначалося в урядових даних за червень 1937 р.³⁹ Однак і ця кількість – найменша з-посеред усіх тогочасних неоунійних парафій на Волині.

Саме через відсутність можливості матеріально забезпечити клір, цегівські уніати часто залишалися без священника. У 1933 р. згорів церковний будинок, половину якого займав православний настоятель, а половину – уніатський священник. Суперечки за право його розбирання та відбудови, а також отримання страхових виплат спровокували чергову судову тяганину. Тільки у травні 1937 р. остаточну перемогу в судах отримала православна сторона⁴⁰, що стало черговим ударом для уніатів.

Восени 1939 р. Волинь зайняли більшовицькі війська, і невдовзі тут встановилася радянська влада. В умовах втрати католиками домінантного становища в державі неоунійний рух на Волині одразу почав занепадати. Якщо деякі парафії східного обряду хоча й ослаблися, але продовжили своє існування, то Цегів одним із перших зник із карти розповсюдження неоунії на Волині й останні її місцеві adeptи повернулися до Православної Церкви.

Висновки. Поява в Цегові неоунії стала наслідком акту відступлення місцевого священника Олексія Пелипенка, котрий підпорядкувався Луцькому католицькому єпископу наприкінці 1925 р. Конвертит намагався зберегти за собою храм, клірове житло та церковну землю, розраховуючи на підтримку місцевого населення, яке зваблював безкоштовним виконанням треб та вигідними умовами оренди церковної землі. Рядом контрзаходів із боку православного духовенства більшість цегівських парафій вдалося переконати в тому, що колишній настоятель пропонує їм відступити від православної віри, що на початках люди не розуміли. У підсумку серед прихильників О. Пелипенка залишилися лише ті, хто орендував у нього церковну землю. Не користуючись популярністю в Цегові та приписних селах, «перельот» не зміг втримати контроль за церквою і програв суди за клірове житло та церковну землю. За таких обставин неоунійний рух у Цегові почав затухати. Зберегти тут осередок неоунії вдалося тільки завдяки підтримки цивільної влади, яка задовольнила претензії о. Олексія на старий недіючий храм, який було віддано уніатам. Однак місцева населення й надалі цей храм майже не відвідувало, а місіонерські заходи уніатського духовенства зазнавали невдач. На початку 1930-х рр. О. Пелипенко залишив Волинь, що негативно позначилося на перспективах парафії східного обряду в Цегові. Протягом 1930-х рр. вона, здебільшого, залишалася без окремого настоятеля, а кількість її формальних членів була найнижчою з-посеред усіх неоунійних парафій Волині. Те, що одразу після встановлення радянської влади в 1939 р. парафія східного обряду в Цегові однією з найперших припинила існування, переконує в тому, що неоунія тут не мала міцної ідейної основи, залишившись нетривалим та випадковим явищем для цього села.

References

- Fedchuk, O. (2015). Zhabchenska trahediia (z istorii neounii na Volyni) [Zhabchenska tragedy (from the history of neo-Union in Volyn)]. Lutsk, Ukraine.
- Fedchuk, O. (2023). Neouniia na Volyni: na pryklady sela Dubechne Kovelskoho povitu [Neo-Union in Volyn: the example of the village of Dubechne, Kovel powiat]. *Kraieznavstvo – Local lore studies*, 3–4, P. 68–76.
- Kovaliv, V.-Y. (2007). Likvidatsiia neounii v Lutskii diietsezii [Liquidation of the Neo-Union in the diocese of Lutsk]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 8, P. 271–288.
- Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of Neo-Union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk VDU – Scientific bulletin of the VSU*, 1, P. 68–73.

³⁶ ААН, МВР і ОП. 2/14/0/5/472. К. 24–25.

³⁷ Скільки визнаців має унія на північно-західних землях? *Діло*. 1935. № 211. С. 5.

³⁸ Уніати й сектанти на Волині в цифрах. *Церква і нарід*. 1935. № 13. С. 406.

³⁹ Державний архів Волинської області. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1853. Арк. 97–100.

⁴⁰ ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 1489. Арк. 1–42.

Kramar, Yu. (2015). Neouniinyi rukh na Zakhidnii Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939) [The Neo-Union movement in Western Volyn in the interwar period (1921–1939)]. Kremenets, Ukraine.

Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni [Neo-Union in Volyn]. Lutsk–Volodymyr–Volynskiy, Ukraine.

Lahish, R. (2014). Misiina diialnist Mykolaia Charnetskoho ta ottshiv Redemptorystiv na Volyni (1926–1938 rr.) [Missionary activity of Mykola Charnetskyi and the Redemptorist fathers in Volyn (1926–1938)]. *Hileia* – Gilea, 80, P. 81–86.

Lupii, O. (2012). Misii hreko-katolytskykh sviashchenyiv na Volyni v mizhvoiennyi period [Missions of Greek Catholic priests in Volyn in the interwar period]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy»*, 6, P. 214–223.

Skakun, R. (2007). «Nova uniia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«New Union» in the Second Polish Republic]. *Kovchek – Ark*, 5, P. 204–247. Lviv, Ukraine.

Skakun, R. (2018). «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyschi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rr. [«A watchman for his brother»: the agents of the USSR security services among the Greek Catholic clergy in 1939–1941]. *Kovchek – Ark*, 8, P. 72–189. Lviv, Ukraine.

Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neo-union as an experiment of the Vatican's Eastern policy in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 74–89.

Федчук Олександр Миколайович, протоієрей – кандидат історичних наук, кандидат богослов'я, проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії УПЦ (вул. Драгоманова, 26, Луцьк, 43000, Україна).

Fedchuk Olexander, archpriest – candidate of historical science, Volyn orthodox theological seminary UOC, scientific division vice-rector (St. Drahomanova, 26, Lutsk, 43000, Ukraine). E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

NEO-UNION IN VOLYN: THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF TSEHIV, HOROKHIV POWIAT

The purpose of the study is to highlight the development of the Neo-Union parish in the village of Tsehiv, Horokhiv district, which was one of the first in the Volyn voivodeship. The research methodology is based on principles of historicism, objectivity, and critical analysis of source material. Induction and deduction, as methods of scientific knowledge, made it possible to draw general conclusions about the state of the Union movement based on a set of individual facts about the Tsehiv parish, or to explain these facts in terms of general patterns. The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time the functioning of the neo-Union parish in Tsehiv was traced from the time of its emergence to its disappearance. This complemented the information about the causes of the emergence and subsequent decline of the neo-Union movement in Volyn. This was made possible by the involvement of sources that had previously been ignored by researchers. The study made it possible to conclude that the reason for the emergence of a neo-Union centre in Tsehiv was the conversion of the local priest Oleksii Pelypenko, who had the support of people who rented church land from him. He did not have any noticeable success among the local population, but with the support of the civil authorities he managed to get an old village church at his disposal, which made it possible for the neo-Union parish in Tsehiv to continue to exist. After this priest left Volyn, it continued to function, but it was not very strong. The number of members of the neo-Union parish in Tsehiv was steadily decreasing and was one of the smallest among all the Uniate centres in Volyn. Lacking a reliable material base for the development of their parish, neo-Union supporters sought to appropriate the property of the Orthodox parish, which provoked ongoing litigation. The unpopularity of the neo-Union among the local population is evidenced by the rapid and painless disappearance of this parish immediately after the establishment of Soviet rule.

Key words: neo-Union, Tsehiv, priest Oleksii Pelipenko, church.

Дата подання: 11 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федчук, О. Неоунія на Волині: на прикладі села Цегів Горохівського повіту. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 81–87. DOI: .

Цитування за стандартом APA

Fedchuk, O. (2024). Neouniia na Volyni: na prykladi sela Tsehiv Horokhivskoho povitu [Neo-Union in Volyn: the example of the village of Tsehiv, Horokhiv powiat]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 81–87. DOI: 10.58407/litopis.240509.



УДК 811.161.2'271(477.51)

ЛИСТИ ІВАНА МАЗЕПИ ДО ПЕТРА І ТА ФЕДОРА ГОЛОВІНА (1701 р.)



Підготували до друку та прокоментували **о. Юрій Мицик, Сергій Павленко**

DOI: 10.58407/litopis.240510

© Ю. Мицик, С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

У публікації двох листів Івана Мазепи до Петра І та Федора Головіна йдеться про направлення до Москви шести професорів Києво-Могилянської академії. Вони були відряджені до російської столиці за наказом царя. Гетьман особисто контролював виконання відповідального завдання. Така увага московської влади до авторів риторик, поетик, філософських курсів була пов'язана у першу чергу з необхідністю мати в Москві фахівців для забезпечення тріумфальних церемоній.

Опубліковані джерела додають чимало нових деталей, які доповнюють контекст доби початку 1700-х рр.

Ключові слова: Мазепа, Петро І, Головін, професори, тріумфальні церемонії.

Два листи І. Мазепи, що публікуються нижче, виявлені у невеликому рукописі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Ф. II, № 3470), який має назву «К истории киевской Академии». Він містить декілька копій документів, дотичних до важливої сторінки культурного впливу України на Московію. Збірник написаний почерком др. пол. XVIII ст. і копіює явно русифікував українські тексти оригіналів. Через це ми передаємо їх у такому вигляді, як зафіксовано в копіях. Зауважимо при цьому, що перша копія листа відома з опису відповідного фонду¹, а друга – опублікована у скороченому варіанті в 1901 р. істориком С. Голубевим² (тому подаємо текст повністю).

Який контекст появи цих послань володаря булави?

Ігумен Микільського монастиря, автор панегіриків про гетьмана, Стефан Яворський був разом із І. Мазепою в лютому 1700 р. в Москві як кандидат в єпископи на щойно відкрити Переяславську єпархію. Проте Петру І так сподобалася промова Яворського на похороні генералісімуса Олексія Шеїна, що він «повелел поставити [Яворського] в єпископы»³, щоправда, не для Київської митрополії, а «в Великороссийской стране, где прилично, не в дальнем разстоянии от Москвы»⁴. Оскільки ігумен не погодився на це, його посадили під арешт⁵. С. Яворський письмово звертався до головного урядовця Московії Федора Головіна, щоб той «свободи мя от того пленения, в котором донныне обретаюся в Донской обители неисходно»⁶. Усупереч волі церковного діяча, його за суворим царським наказом 7 квітня 1700 р. «в Рязанскую митрополию в митрополиты посвятихом»⁷. Після

¹ 1701 р., травня 5. Донесення гетьмана І. Мазепи царю Петру Олексійовичу про від'їзд до Москви професорів Київської академії. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського* (далі – ІР НБУВ). Ф. II. Спр. № 3470. Арк. 1–1 зв.; Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського: Каталог. Київ: НБУВ, 2003. Вип. 2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів інституту рукопису (1615–1817). С. 47.

² Голубев С. *Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий*. Киев: Тип-я И. Горбунова, 1901. С. 96.

³ Резолюции на докладные статьи Федора Алексеевича Головина. *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1887. Т. I. С. 337.

⁴ Устрялов Н. Письмо Патриарха Адриана царю 17 марта 1700 г. из Москвы. Приложения. *История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург: Тип-я II-го отд. собств. его имп. вел. канцелярии, 1858. Т. 3. С. 535.

⁵ Рункевич С. Письмо Стефана Яворского боярину и адмиралу Федору Головину (1 апреля 1700 г.). *Архивереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим*. Санкт-Петербург: Тип-я Монтвида, 1906. Вых. I. С. 140.

⁶ Там само. С. 141.

⁷ Устрялов Н. Письмо патриарха Адриана Т. Стрешневу Н. 7 апреля 1700 г. из Москвы. *История царствования Петра Великого*. Т. 3. С. 539.

смерті 15 жовтня 1700 р. патріарха Адріана Петро I зобов'язав нововисвяченого митрополита «ведать» частково патріаршими справами⁸ (провідною ж церковною установою натовість став Монастирський приказ). Оскільки головним заняттям митрополита у Москві було складання урочистих проповідей, панегіриків на честь царя та його сестер, забезпечення постановок пафосно-героїчних п'єс, виготовлення тріумфальних воріт, прикрашених емблемами та сентенціями, то йому підпорядкували в 1701 р. у формі протекторства Московську слов'яно-греко-латинську академію⁹. Зрозуміло, це було саме тією улюбленою справою, якою жив духовний діяч у попередні десятиліття в Києві. Однак у Москві бракувало як знавців латини, так і спудеїв, які б могли брати участь у театральній панегіричній виставі. Рязанський митрополит гостро потребував помічників для реалізації поставлених перед ним завдань. Саме тому, згідно з царським указом поч. 1701 р., за поданням Яворського затребувано з Києва професорів «завесь в том же монастыре и Академии латинские учения»¹⁰.

Із листів І. Мазепи, оприлюднених нижче, можна помилково висувати, що Петро I вирішив підсилити київськими вченими освітній потенціал Москви. Насправді головних урядовців царя у першу чергу хвилювало питання організації тріумфальних церемоній. Через те володар булав навіть надав військовий супровід для затребуваних фахівців поетики, філософії, риторичного мистецтва з метою їх швидкого доправлення до російської столиці. Киянини-професори стали авторами креслень, сюжетів тріумфальних воріт, вітальних орацій, п'єс на честь Петра I, а зведені спудеї – виконавцями театральних, видовищних постановок¹¹ («Ужасная измена сластолюбивого жития»¹² (13 листопада 1701 р.)¹³; «Страшное изображение второго пришествия Господня на землю при державе благочестивейшаго, самодержавнейшаго государя нашего, царя и великаго князя Петра Алексеевича» (4 лютого 1702 р.)¹⁴; «Царство мира, идолослужением прежде разоренное...» (29 червня¹⁵ 1702)¹⁶; «Действо о семи свободных науках» (орієнтовно 1702–1703 рр.)¹⁷; «Торжество мира православного верховнейшим благочестия поборником...» (16 січня¹⁸ 1703 р.) та ін.).

Зазначимо, подекуди на початку 1700-х рр. для урочистого проходження-повернення Петра I та його війська в Москві зводили 3–7 тріумфальних врат¹⁹.

Місія з київськими професорами прибула до Москви 7 червня 1701 р.

Маємо чимало інформації про її учасників.

Рафаїл Краснопольський – добре znana постать²⁰. Його рік народження невідомий, помер 3 листопада 1711 р. Випускник Києво-Могилянської колегії, яку закінчив у 1693 р. Залишився у ній як викладач. У 1703 р. став першим ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії і першим настоятелем Заїконоспаського монастиря у Москві. Його вважали найкращим після Яворського знавцем латини, богослов'я та «свободных учений». У 1704 р. киянина призначено архімандритом Симонового монастиря в Москві. У 1708 р. висвячено на архієпископа Холмогорського і Важського. Поховано Рафаїла Краснопольського у Холмогорах.

Є дані і про Йосипа Туробойського, який був викладачем і першим префектом Московської слов'яно-греко-латинської академії (1703 р.), викладав риторику та філософію. У

⁸ В історичній літературі митрополит отримав статус місцезблудителя патріаршого престолу. Та в офіційних документах тієї доби він ніде так не називався.

⁹ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. Москва: Тип-я В. Готье, 1855. С. 80.

¹⁰ Историческое известие о Московской Академии, сочиненное в 1726 г. от справщика Федора Поликарпова, и дополненное преосвященным епископом Смоленским Гедеоном Вишневым. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских до истории, географии и генеалогии российских касающихся, изданная Николаем Новиковым. Изд. 2-е. Москва: Тип-я компании типографической, 1791. С. 302.

¹¹ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. С. 81.

¹² Демина А. Эволюция московской школьной драматургии. Ранняя русская драматургия (XVII – первая половина XVIII в.). Москва: Наука, 1974. Т. 3: Пьесы школьных театров Москвы. С. 22.

¹³ Ефремова Н. Первый спектакль «школьного» театра Славяно-греко-латинской академии 1701 г. Вопросы театра. 2015. № 1–2. С. 191; Пьеса / Подг. текста В. Кузьмина. Ранняя русская драматургия (XVII – первая половина XVIII в.). Москва: Наука, 1974. Т. 3: Пьесы школьных театров Москвы. С. 51–53.

¹⁴ Там само. С. 84–128.

¹⁵ Морозов П. Очерки из истории русской драмы XVII–XVIII ст. Санкт-Петербург: Тип-я В. Балашева, 1888. С. 322.

¹⁶ Программа / Подг. текста В. Кукова. Ранняя русская драматургия (XVII – первая половина XVIII в.). Москва: Наука, 1974. Т. 3: Пьесы школьных театров Москвы. С. 193–199.

¹⁷ Пьеса / Подг. текста А. Демина. Ранняя русская драматургия (XVII – первая половина XVIII в.). Москва: Наука, 1974. Т. 3: Пьесы школьных театров Москвы. С. 127–192.

¹⁸ Морозов П. Очерки из истории русской драмы XVII–XVIII ст. С. 325.

¹⁹ Ерофеев А. Триумфальные арки. Увлекательная экскурсия по Северной столице. Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2013. С. 6.

²⁰ Києво-Могилянська академія в іменах / Відп. ред. Брюховецький В. Київ: Вид-чий дім «КМ Академія», 2001. С. 292–293.

1704 р. автор друкованих праць із філософії²¹ разом з іншими викладачами написав книгу-пояснення символів тріумфальних воріт «Преславное торжество свободителя Ливонии, отмстителя неправедному хищнику, пленителя и покорителя прегордого льва свейскаго ... победителя и триумфатора, великого града царя и велик. князя Петра Алексиевича»²².

Мелетій Канський викладав у цьому навчальному закладі граматику й риторику²³.

Про вищезгадану місію також писав і митрополит Варлаам Ясинський в листі до сина царя Олексія від 7 травня (27 квітня) 1701 р. і перераховував її учасників²⁴.

Прибулі кияни не лише задовольнили у Москві попит на творення високого рівня тріумфальних дійств²⁵, а й попутно кардинально вплинули на ритм освітнього процесу в тамтешній академії, піднявши його на порядок вище.

* * *

№ 1

1701, травня 15 (4). – Батурин. –

Лист гетьмана Івана Мазепи до боярина Ф.О. Головіна.

«Как скоро, по именному монаршему в[еликого] г[осударя] указу, в. г., его ц[арского] пр[есветлого] в[еличества] богомолец, преосвященный Варлаам Ясинский, митрополит киевский и галицкий и Малая Росии, выслал в царствующий великий град Москву честных и ученых иноков для учения детей, то я, нимало их в Батурине не задержав, с подорожным моим листом отпустил в надлежащую дорогу. И что они в тех краях не бывали и пути не знают, послал для провожания Григорева полку Анненкова капитана для лучшего и скорейшего тем законникам на назначенное место проезда и велел им по приезду к Москве с сим моим листом, чрез который посылаю вашей вельможности мой достождный поклон, явиться скоро пред вашу вельможность. О чем вашей вельможности донесши, отдаюся всегда благодательной милости и любви.

Из Батурина мая 4 дня.

В цыдулке, в том же листу положенной, написано:

Прошу вашей вельможности, чтоб сего капитана много на Москве не держат, отпустить оного до полку».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 3470. Арк. 1 зв.–2. Копія др. пол. ХІХ ст.).

№ 2

1701, травня 16 (5). – Батурин. –

Лист гетьмана Івана Мазепи до царя Петра І.

«В нынешнем 1701 году мая в 31 день к великому государю ... Петру Алексеевичу ... писал Войска Запорожскаго обоим сторон Днепра гетман и славного чина св. апостола Андрея кавалер Иван Степановича Мазепа киевских школ с учителем с Рафаилом Краснополским с товарищи, с 6 человеки.

Божию милостию пресветлейшему и державнейшему в. г. ц[арю] и в[еликому] кн[язю] Петру Алексеевичу (далі йде царський титул – Ю.М., С.П.) Иван Мазепа, гетман с Войском в. ц. величества Запорожскаго, падши до лица земли пред пресветлым в. ц. в. престолом, у стопы ног монаршеских, смиренно челом бью. По милостивому повелительному именному в. г., в. ц. в., указу в. ц. в. богомолец, преосвященный Варлаам Ясинский, митрополит киевский и галицкий и Малая Росии, из под своей митрополитанской власти послал в царствующий великий град Москву для учения детей честных и ученых иноков Рафаила Краснопольскаго, Иосифа Туробойскаго, Григория Гошкевича, Афанасия Строщовскаго, Мелетия Канскаго, которым я, чиня вспомогательство в поспешении в надлежащее мест, дал подорожный лист и подводы. О сем покорне Вам, великому государю, донести отдаюся, яко наскорей, вашей царскаго пресветлаго величества премилосердно благостыть.

Писан в Батурине лета от Рожд[ества] Христова 1701 месяца мая 5 дня.

Вашего ц. прсв. в. верный подданный и найнижайший слуга Иван Мазеп, гетман и кавалер в. ц. в. Войска Запорожскаго».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 3470. Арк. 1–1 зв. Копія др. пол. ХІХ ст.).

²¹ Києво-Могилянська академія в іменах. С. 548–549.

²² Вертоградский Н. Нарвский триумфальный щит (Из нарвской художественной старины). Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг. 1908. С. 24–28.

²³ Києво-Могилянська академія в іменах. С. 251.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 3470. Арк. 2 зв.–4 зв.

²⁵ Одесский М. Военные и театральные триумфы в российской пропаганде нач. XVIII в. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. 2020. № 6. С. 100; Черная Л. Девизы в городской жизни петровского времени. *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*. Москва: Изд-во Московского университета, 2019. Вып. 6. С. 525; Никулушкин К. Семиотика античного сюжета в национальном эстетическом сознании петровского времени (на примере описания торжественных врат 1703 и 1704 гг.). *Праксема*. 2016. № 4 (10). С. 84; Васильев В. Старинные фейерверки в России: XVII – первая четверть XVIII века. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. С. 28–34; Зелов Д. Роль и участие А.Д. Меншикова в создании триумфальных арок первой четверти XVIII в. *Петровское время в лицах*. Санкт-Петербург: Эрмитаж, 2000. С. 19–24; Тюхменева Е. Искусство триумфальных врат в России первой половины XVIII века. Проблемы панегирического направления. Москва: Прогресс-Традиция, 2005.

References

- Briukhovetskyi, V. (Ed.). (2001). Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh [Kyiv-Mohyla academy in names]. Kyiv, Ukraine.
- Chernaia, L. (2019). Devyzy v horodskoi zhizny petrovskoho vremeni [Slogans in the city life of Petrine times]. *Rus, Rossiya: Srednevekove y Novoe vremia – Rus, Russia: Medieval and New Times*, 6, P. 523–527. Moscow, Russia.
- Efremova, N. (2015). Pervyi spektakl «shkolnoho» teatra Slaviano-hreko-latynskoi akademii 1701 h. [The first performance of the «school» theatre of the Slavic-Greco-Latin academy in 1701]. *Voprosy teatра – Questions of theatre*, 1–2, P. 189–211.
- Erofeev, A. (2013). Tryumfalnye arky. Uvlekatelnaia ekskursiia po Severnoi stolytse [Triumphal arches. A fascinating tour of the Northern capital]. Sankt-Peterburh, Russia.
- Nykulushkyn, N. (2016). Semyotyka antychnoho shuzheta v natsionalnom estetycheskom soznany petrovskoho vremeni (na primere opysaniia torzhestvennykh vrat 1703 y 1704 hh.) [Semiotics of the anti-que plot in the national aesthetic consciousness of the Petrine time (on the example of the description of the solemn gates of 1703 and 1704)]. *Praksema – Praxema*, 4 (10), P. 82–92.
- Odesskyi, M. (2020). Voennye y teatralnye tryumfy v rossiyskoi propahande nach. XVIII v. [Military and theatrical triumphs in Russian propaganda of the early 18th c.]. *Vestnyk RHHU. Seriya «Lyteraturovedenye. Yazykoznaneye. Kulturolohiya» – Bulletin of RNHU. Series «Literary studies. Linguistics. Cultural studies»*, 6, P. 97–104.
- Tiukhmeneva, E. (2005). Yskusstvo tryumfalnykh vrat v Rossii per. pol. XVIII v. [The art of triumphal gates in Russia in the first half of the 18th c.]. Moscow, Russia.
- Zelov, D. (2000). Rol y uchastye A.D. Menshykova v sozdany tryumfalnykh arok pervoi chetverty XVIII v. [The role and participation of A.D. Menshikov in the creation of triumphal arches of the first quarter of the 18th c.]. Sankt-Peterburh, Russia.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

LETTERS OF IVAN MAZEPA TO PETER I AND FYODOR GOLOVIN (1701)

The publication of two letters from Ivan Mazepa to Peter I and Fyodor Golovin discusses the dispatch of six professors from the Kyiv-Mohyla academy to Moscow. They were sent to the Russian capital by order of the tsar. The hetman personally oversaw the execution of this important task. Such attention from the Moscow authorities to authors of rhetoric, poetics, and philosophical courses was primarily due to the need to have specialists in Moscow to ensure triumphant ceremonies.

The published sources add many new details that complement the context of the early 1700s.

Key words: Mazepa, Peter I, Golovin, professors, triumphant ceremonies

Дата подання: 17 вересня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Павленко, С. Листи Івана Мазепи до Петра I та Федора Головіна (1701 р.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 88–91. DOI: 10.58407/litopis.240510.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Pavlenko, S. (2024). Lysty Ivana Mazepy do Petra I ta Fedora Holovina (1701 r.) [Letters of Ivan Mazepa to Peter I and Fyodor Golovin (1701)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 88–91. DOI: 10.58407/litopis.240510.



**УСТАНОВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
ЗА ПЕРЕБУДОВУ
9 липня 1989 р. (конспект)**



Конспект-стенографування заходу – **Владислав Савенок**,
передмова та інформаційні довідки-коментарі по виступаючих – **Сергій Соломаха**

DOI: 10.58407/litopis.240511

© В. Савенок, С. Соломаха, 2024. CC BY 4.0

Вперше опубліковано й уведено в науковий обіг стенограму Установчої конференції Чернігівської крайової організації «Народний Рух України за перебудову», яка відбулась 9 липня 1989 р. і до сьогодні зберігається в приватному архіві.

Опубліковане джерело дозволяє краще зрозуміти епоху пізнього СРСР та зародження демократичних рухів в Україні, зокрема Чернігівської філії НРУ за перебудову.

Ключові слова: Народний Рух України, Чернігів, Чернігівська крайова організація НРУ.

Наприкінці травня 1989 р. в Будинку культури будівельників (зараз вул. Князя Чорного, 4) відбулася зустріч представників «неформальних» організацій Чернігова на запрошення Товариства української мови ім. Т. Шевченка.

Обговорювались питання відносин із владою, ставлення до комуністичної влади, можливість співпраці між «неформальними» організаціями. На пропозицію С. Соломахи було утворено оргкомітет по заснуванню об'єднання «неформальних» організацій на зразок прибалтійських фронтів. Для підготовки установчих зборів нової організації делеговано по три представники від кожної з присутніх на зустрічі організацій: Товариства української мови ім. Т. Шевченка, «Демократического движения содействия перестройке» (ДДСП), товариства «Меморіал», а також С. Жигінаса (запропонований Л. Костюченко як представник кооператорів міста).

Підготовка зборів, які відбулись 9 липня 1989 р., здійснювалась ДДСП (приміщення, запрошення учасників тощо) у співпраці з компартійними органами влади без узгодження з іншими членами «неформальних» організацій із розрахунком прийняти учасників зборів в ДДСП, щоб потім цю організацію оголосити Рухом.

Із цим не погодились В. Сарана, О. Котенко, С. Жигінас, В. Розстальний та інші учасники зборів, які запропонували не вважати зібрання зборами ДДСП, а безпосередньо оголосити їх установчими зборами Чернігівського відділення Народного Руху України за перебудову. У гарячих суперечках, в яких узяв участь В. Тканко – секретар міськкому Компартії з ідеології, перемогли прихильники проведення установчих зборів НРУ за перебудову.

У відповідь на це прихильники ДДСП залишили президію (мабуть, розраховуючи на зрив зборів). У президії залишились Л. Костюченко та А. Майба, які продовжили вести зібрання, що прийняло рішення про утворення Чернігівського відділення НРУ за перебудову.

Про цю історичну подію повідомили багатотиражна газета ВО «ЧРПЗ» «Приборостроитель», «Деснянська правда», радіо «Свобода», а рухівська газета «Громада» в № 1 надрукувала розлогу інформацію про неї.

Під час проведення установчих зборів журналіст обласної газети «Комсомольський гарт», секретар Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка В. Савенок вів конспектування-стенографування майже всіх основних думок промовців. Нижче оприлюднюємо розшифровані ним нотатки із заходу. Оригінал рукопису зберігається в особистому архіві В. Савенка.

**Установча конференція
Чернігівської крайової організації
Народного Руху України за перебудову**

9 липня 1989 р.

м. Чернігів

Установчі збори обласної (крайової) організації Народного руху України за перебудову у Чернігові в актовій залі Кооперативного училища по проспекту Жовтневої революції (нині – Перемоги), 95 тривали довго і в дискусіях – навколо якої громадської організації його створювати. Ведучою установчих зборів була доцент Чернігівського філіалу Київського політехнічного інституту Любов Іванівна Костюченко, вона проводила збори російською мовою. До порядку денного включили майже десяток питань: регламент, інформація про створення, про завдання, прийняття резолюції, вибори редакційного складу, створення Народного руху України тощо.

У президії – четверо: Любов Костюченко, Микола Лук'яненко, В. Сердюк та Василь Литвин.

Майже одразу виникла дискусія: НРУ (Народний рух України) чи ДДСП? Її започаткував Микола Миколайович Лук'яненко, подавши інформацію про створення ДДСП.

І. Лук'яненко М.М. (російською):

Йшли до зборів дуже довго. Ще у 1987 р. виник клуб «За перебудову» при Клубі глухонімих. Припинили там засідання – надали на директора зверху по партійній лінії. Обговорювали статтю в «Советской России» Ніни Андрєєвої – це була провокація проти ідеології перебудови. Відбувалася дискусія...

У нашій групі було 5 чоловік: Литвин, Лук'яненко... Група почала рости, провели ряд заходів. 29 жовтня ми ухвалили заяву і програму для створення ініціативної групи. Намагалися брати участь у виборчій кампанії. Успіхів не досягли. Хотіли свого кандидата висунути на «Хімволокні», але нас обманули.

13 квітня група оголосила протест проти статті 11 прим. Указу. Труднощі зростання з тиском на нас з боку Воєнно-історичного товариства – доволі некультурно, також від Ради ветеранів. Особливо відзначилася «Деснянська правда», надрукувала листи цих безграмотних, серед яких Шевченко (Володимир Ісакович). 12 раз загадали моє прізвище. Ми змогли провести економічні збори в педінституті та Палаці хіміків.

Мова заходить про можливість участі в організації членів партії. Їм нагадувалося про несумісність такого. Така позиція неправомірна. Участь комуністів – це необхідність. Документи партії не виконуються в райкомах, обкомах, міськкомах, резолюції не виконуються. Виникають стихійні документи, які не готувалися. Ми їх не готували.

Щодо створення НРУ – ми в резолюції висловились: ми «за». Ми на демократичних позиціях. Але ДДСП в Україні немає. Ми висловлюємо своє позитивне ставлення. Після ми будемо висловлюватися, не заважаючи наперед. Чи підтримувати резолюцію? Ініціативний комітет збирав членів ініціативної групи.

Вирішили – хто подасть заяву до НРУ, той і голосує.

II. Про завдання Руху.

1. Костюченко Л.І. (російською):

Головна мета – пробудження ініціативи народу, але процеси ідуть по-різному. Результат є, і він у тому, що ми тут зібралися. Ми неформали по суті, але революціонери за справами. Кілька слів про неформалів.

Пригадуєте: «Всё во имя человека, всё во благо человека»? Кожен одержить, коли одержить країна. А зараз навпаки: від особистого щастя до щасливого суспільства. Це й привело нас до об'єднання. Ми йдемо до свободи, позбавившись інструкцій. Країна задихається в старих структурах. Йдемо до неформалів – до свободи.

У політиці – перебудова, це подолання мафіозного адміністративного радянського та партійного апарату. Вони бояться можливості втратити свої привілеї. Ми і є неформальна громадсько-політична організація, яка захищає інтереси народу. Ми захищаємо перебудову та її ініціаторів. Ми за перебудову.

1. Ленінський соціалізм – то буржуазний соціалізм з «телефонним правом» та удільними князьками. Народу нема від нього радості.

2. Вся влада радам. Але тільки де депутати розумні й чесні, яким можна передати право розпоряджатися? А партійні організації роблять усе, щоб депутатами були «послушники».

3. Ми хочемо жити там, де буде демонтована командно-адміністративна система, яка захопила національне багатство. Ми за таку систему, яку конкретно робимо, щоб дати змогу жити народу за законами совісті.

4. Нам потрібні свобода, гласність, де всім буде можливість реалізовувати національні переконання.

5. Соціальні права, ні – бідності. Привілеї дітям.

6. Ми за ринкову економіку, усі види власності, розвиток науки, справедливе ціноутворення.

7. За системний підхід до національного питання – за справедливу національну політику.

8. За цивілізоване суспільство, перш за все цінуються розум, інтелект, компетентність на виборчій основі. Особистість повинна мати право. Конкуренція у думках, вчинках і справах.

Проблеми регіону.

1. В Україні правлять сили застою. Вони чинять опір перебудові. Травневий пленум ЦК партії та виступ Щербицького тому підтвердження.

2. Жахлива поведінка на з'їзді депутатів СРСР. Я була там у відрядженні. «Українська делегація там була, як кам'яна стіна».

Чернігівщина.

Відсутність пролетарського гарту. Освіченість кадрів знижується. Видно незмінність кадрів. Призначають кума, свата, брата – так жирує номенклатура. Це не сприяє оновленню.

Кадри.

Нема активності з боку інтелігенції. Ми малочисельні, серед нас нема молоді. Ми вели боротьбу за виживання. Ми пропонуємо такі форми роботи:

Мета.

Об'єднати зусилля, щоб спільно вирішувати питання оновлення країни, є загроза розпилення зусиль. Є багато інших організацій, і ми б не хотіли дублювати комсомол чи КПРС. Профспілки вже оголошують себе гарантами стабільності. А ми повинні повірити в народ.

Перше. Можна усувати наслідки, а можна – причини. Спрямувати зусилля на створення правових гарантій, щоб народ мав інституційні права. А права людини щоб стояли над державою.

Друге. Повинні продовжити боротьбу за демократизацію системи. За домінування рад на територіях, а трудових колективів – на підприємствах. При будь-якому керівнику зміщення з посад, аж до прямих виборів. За гласність усіх виборів і зборів.

Третє. За демонтаж комуністичної системи. Номенклатурних керівників – змістити. Встановити підзвітність, розмежувати функції.

Четверте. Гуманізація суспільства: «Всё во имя человека, всё во благо человека». Треба говорити про ціни, їх рівні, про екологічне середовище, якість продуктів харчування, медицини. Опитувати громадську думку, проводити референдуми, шукати джерела фінансування, залучати екологічних експертів і захисників прав людини.

П'яте. Сприяти реалізації принципів соціальної справедливості. Щоб були відсутні будь-які привілеї. Соціальні заклади знаходяться в жахливому стані. Гласність у питаннях розподілу житла, відкриті розподілу товарів підвищеного попиту. Організовувати нові структури як товариство захисту прав споживачів. Пенсіонери живуть нижче рівня бідності, треба структури, щоб про них теж піклувалися.

Шосте. Культура і моральність. Повинні дати можливість розвиватися національним культурам і мовам. Треба створити структури по вивченню громадської думки, клуби по інтересах. Ми маємо допомагати створенню окружних виборчих зборів.

Питання із залу: Може, будемо створювати Рух Народів України?

Сьомін Є.М., секретар міськкому КПРС (російською): Так Рух конфронтації чи Рух сприяння перебудові?

Мостепан Я.І. (російською): А де Леонід Палажченко? Він на тому рівні вже не може нікого влаштовувати!

РЕПЛІКИ (російською):

– Рух за боротьбу? Наборолися уже!

– Можливо, і несанкціоновані акції будуть! Але спротив зменшиться. (українською)

– Так будемо створювати координаційну раду?

– Давайте обласну, що таке регіональна? Незрозуміло!

– Давайте спочатку дамо оголошення через газету.

2. Коношевич Едуард Георгійович, член парткому локомотивного депо (російською):

Збиралися в Києві 1 липня в Будинку кіно. Було 482 делегати з областей України і 188 запрошених. До шляхетності нас закликав космонавт Попович. Виступали й проти відзначення свята Полтавської битви. Пропонували, щоб Народний рух України допомагав партії очищатися «знизу». Мовляв, «в партии достаточно умных и порядочных людей». Говорили, що на носі вибори. У Києві думають обирати Салія. Наше завдання, щоб у ради пройшли нормальні люди. Треба в Халявині встановувати жертв терору сталінізму. Я вступав не в партію Сталіна.

3. Котенко Олександр, викладач медучилища (українською):

(Розповідає про Чорновола)

Рух є. (показує газету)

Володимир Яворівський призначений координатором ради по скликанню з'їзду Народного руху України. (Розповідає про Гориня). З'їзд запланований на середину вересня.

(Називає рахунок переказу коштів на організацію з'їзду: Київ 164001 Печерський житлосоцбанк м. Києва, МФО 322 099, Антонюк Галина Петрівна т. 216 61 36).

4. Литвин Василь Панасович (російською):

Я юрист, демократ, кілька разів намагалися виключити з партії. Мої земляки тягнуть жалюгідне існування.

(Довго розповідає про свої демократичні заслуги і презентує декларацію ДДСП – «Демократическое движение содействия перестройке», пропонує називати не Народний рух України, а Чернігівська обласна регіональна організація ДДСП).

5. Пандюк Анна Іванівна (російською):

Мені 45 років, мати двох дітей. Працюю в будівельно-монтажному управлінні – 430, яким керує Новиков В.М. Закінчила технікум, три роки працювала. Дисциплінарних стягнень не мала. Скороче-

на. Я – зайва. У мене немає засобів для існування. Просила керівника, щоб мене лишив на посаді начальника відділу кадрів. Відповів, що по віку не підхожу. Скаргу писала, а Каргогод В.З. відповів: «Ми не будемо писати, бо Новіков 30 років при владі». Місяць розбирали скаргу. «Якщо ви її не звільните, то я звільню вас», – ляжав.

У них суди свої і прокурори. Кругова порука. Вся місцева влада по телефону вирішує. У бюро немає роботи – ідуть скорочення півтора роки.

Допоможіть, обмовили, потоптали по мені комуністи.

Сьомін Є.М. (російською): Зайдіть у 32 кабінет міськкому партії. Президія візьме на контроль.

6. Ситин Сергій Васильович (російською):

Треба розставити крапки над «і» по відношенню до Народного руху України.

7. Москаленко Віталій Панасович (українською):

Я – співголова організаційного комітету. ДДПС – це був політклуб, а не організація. Треба, щоб обласна організація мала одні погляди, назву, програму, однакову треба – Народний рух України. (Показує видання НРУ). Ось у Львові видається. Комуś важко розлучитися зі своїм дітищем (має на увазі Миколу Лук'яненка, Василя Литвина та ДДСП). Щодо назви – то виступаю за Народний рух України. Котенко, Сарана і я їздили на збори у Київ.

8. Сарана В.Ю. (українською):

Поет Дмитро Павличко в Києві сказав: «Ми підтримуємо Народний рух України, і письменницька організація увійде колективним членом. Ми робимо спільну справу».

Народний рух України відомий всім. А «Движение содействия перестройке» в Україні невідоме. Пропоную започаткувати регіональну організацію Народного руху України.

9. Ситин Сергій Васильович (російською):

Народний рух України – широка організація. Представники різних організацій збиралися на Валу й обговорювали моделі членства. Перша – індивідуальне. Друга – конференція. Третя – змішана форма. Найдемократичніша – індивідуальне членство. Ми розглядали. Не будемо повторювати ганьбу на з'їзді, який був.

Пропоную:

1. Поставити питання на голосування.

2. Виробити заяву по організаційному, індивідуальному членству, визначити спільну позицію та раду на з'їзд НРУ.

10. Логін В'ячеслав В'ячеславович, із чернігівської Спілки української молоді (українською):

На українській культурі виховується свідомість людини. Нам треба Народний рух України. Нам не треба ДДСП, особливо молоді. Хіба людину можна вважати інтелігентом, яка живе в Україні і не знає української мови?!

Єврейське товариство є в Києві, вірмени, ассірійці – вони підтримують свої мови. Всі республіки підтримують державність своєї мови, а ми і Білорусія, ні? Керівники не розуміють української. Якщо ДДСП ставить російську мову на перше місце, то нам з ними не по дорозі.

11. Адаменко Микола Петрович, Сосниця (українською):

Я думаю, ініціативній групі треба подякувати, що скликали нас. Але все скомпрометувала президія. Справа у нас серйозна. Зберуться неформали, і Народний рух буде створено. Ми не політики. НРУ підтримував і Кравчук.

Перше, про ставлення до Товариства української мови – не почув. Президія дещо не зробила. А скоро – вибори, треба визначатися. Окремі апаратники хочуть порушити демократичний виборчий процес. А ми партії допоможемо... проконтролювати хід виборів.

Чотири демократичні громадські організації повинні забути, хто є хто. Життя штовхає до об'єднання. Необхідна єдність неформалів, визначити, хто що повинен робити.

Друге, гласність. Організуємо друкований орган. Хай допоможуть партійці, щоб газети давали друкувати НРУ у межах Конституції.

Третє, реєстрація Народного руху України.

12. Коваленко Михайло (українською):

Я – член Української Гельсінської спілки. Програма повинна бути. Треба піти в область до людей.

Сорочка для нашої справи – це Народний рух України. А ДДСП – це тільки на сезон, як теніска з короткими рукавами. Треба влаштувати пікети напроти привілейованої ЦЛК (центральна лікувальна клініка, в якій лікувалася партійна номенклатура міста) і готелю «Гомельський». Є закони, що заборонено говорити. КГБ у нас украла фотографії. УГС хоче іти в інститути до молоді. Але поки що у нас партія головна. Вона вирішує. Був у Половця, питаю, як розуміти політику гласності і перебудову? У нас за 20 км від Чернігова завод по радіоперешкодах.

Що я хочу сказати? Треба, щоб закони у нас були правомочні і для людини.

13. Литвин В.П. (українською):

Реалізм – це найголовніше в політиці. Заливають ветерана. Виселить того, хто заливає. «Меморіал» відштовхнув від себе «стариків». Я – за Народний рух України.

14. Шуст Микола Наумович, Ніжин (українською):

Перебудови на місцях нема, хоча революційні гасла висунули 4 роки тому. Бо сидять бюрократи і нічого не хочуть робити. Що тільки не робили Кравчук і Шевченко. А на ділі – ні! Наче бюрократи

у нас не визнають і ненавидять перебудову. 9 академіків виступали. «Невже треба бути академіком, щоб із білого робити чорне?»

Я – член КПРС і теж за допомогу ЦК партії.

15. (ХТОСЬ) (російською):

Треба було дві людини в президію. Я за НРУ. Котенко виступав – молодець. Доповідь хороша, але всі питання не охопити.

Перше. Треба залучувати в члени організації.

Друге. Брати участь у виборах в місцеві ради, інакше нічого не зміниться.

Третє. Екологія і гласність, які зараз будуються тимчасові підприємства. Треба закрити Чорнобиль. Відзивати депутатів, якщо вони будуть вести таким же чином.

16. Богуславська Майя (російською):

Я вважаю себе членом НРУ і приймаю його програму, щоб українська мова в Україні була державною, але й інші мови не пригнічувалися. Була публікація в газеті «За комуністичну працю» 5 липня. Там говорилося і про більшість робітників. У партію треба свідомих. Питання про владу не вирішене.

Народ як був безправним, так до цих пір і залишається. Миколу Лук'яненка відлучили від лекторства. Я не вважаю себе лектором, але буду боротися за свободу, і говорити відкрито і чесно. (*Читає вірші Бориса Слуцького*). Народний рух має пам'ятати й нагадувати нам бути пильними.

17. Семененко П.Д., від імені Щорської групи (російською):

Головне, наприклад, питання про владу. Конкретних пропозицій і рішень немає. Народ тільки тоді владу візьме в свої руки, коли доросте до неї. Демократизацію треба проводити не тільки зверху, але й знизу – з трудових колективів. Якщо буде так, то буде фундамент по всій країні, на всіх рівнях. Ми вважаємо, що влада повинна належати не сучасному трудовому колективу, а загальним зборам, а виконавча влада – раді трудового колективу. Незалежним від волі керівництва – постійно діюча президія. Функціонувати неможливо без згоди з трудовим колективом і дирекцією.

«Вся влада загальним зборам в трудових колективах».

18. Тканко Віктор Миколайович, партпрацівник (російською):

Сьогодні верхи не можуть, а низи не хочуть. XIX партійна конференція КПРС відмітила: *Перше.* Неможливо не враховувати проблеми. *Друге.* Треба виявляти соціально активних людей. Ініціативу спустили, а вона має йти знизу. Не треба говорити, що будуть робити далі. Справедливі зауваження про підготовку конференції – шляхах, формах і методах. Треба було краще готувати. Треба відчувати відповідальність. Щодо слів, що 4 роки пройшло, а толку від перебудови мало. У вас таке теж може бути.

Якщо б мене запитали, чи буде співпраця між нами, я б відповів: «так», але з націоналістами УГС – не творінням, ні розумом, а з національностями і нацменшинами – так.

19. Розстальний Віталій (російською):

3 приводу попередніх виступів.

1. А що вам зробила Українська Гельсінська спілка? Вона діє в рамках Конституції.

2. Реабілітація «бандерівщини» – це неоднозначне питання, потребує дослідження.

3. В НРУ – приходив на організаційні заходи, слухав.

4. А апарат партії – це спеціальна система, де чесній людині погано, як білій вороні.

Тільки контроль безпартійних над партією дасть результат. (*Наводить, як приклад, лист Леніна до Мяснікова*). І поки партія не відмовиться від своєї керівної ролі – вона буде як більмо в оці.

Не спорю. Є й хороші люди в партії. Але потрібне народовладдя, а не бюрократія. Є різні випадки: але ми б не знищили (*незрозуміло*).

20. Сьомін Є.М., секретар міськкому партії (російською):

«Робітнича газета» за 8 липня надрукувала матеріал «Стріляти в апарат і навпаки?» Де ваші конкретні справи під час роботи? Ветерани можуть допомагати контролювати торгівлю – конкретна справа. Є в партії і бюрократи, є й багато нових людей. Без перебудови ми не зрушимо з місця.

У «Робітничій газеті» говориться про підтримку КПРС. А в вашій декларації немає питань міжнаціональних відносин.

Я знаю біографію Миколи Лук'яненка. У нас в Чернігові 52 тисячі громадян закатовано німцями. У питаннях екстремізму ми з вами розходимося.

21. (ХТОСЬ) (російською):

Навіщо ми зібралися? Ми всі знаємо: суспільство переживає кризу. Закликають виконати рішення XIX партконференції та XXVII з'їзду. А були й раніше подібні, але не виконували. Громадяни об'єднуються в Народний рух України і добиваються своїх прав. Ми не повинні залишити дітям таку країну. Членство в НРУ привілеїв не дасть. Боротьба так просто не піде. Чернишевський ще говорив, а товариші допоможуть. Вважайте інформацію достовірною. Те, що зібралися – зробили завдяки ДДСП. Але наш гарант – це Народний рух України.

22. Мостепан Яків, голова Чернігівської філії УГС (українською):

Пропоную притягнути до відповідальності Коношевича за приписування нам нападок на євреїв і росіян. Не треба критикувати за націоналізм російською мовою. Я дозволив собі випадки, а тепер прошу вибачення. Партія веде до зубожіння народу.

Нас не запросили на підготовчі зустрічі. Наша зброя – слово. Хто закликає до розправи над екстремістами? Ми діємо в рамках Конституції. Ми за референдуми і політичні мітинги. Нас роз'єднують. Ми як глас народу. Ми не повинні покладатися на когось.

III. Про створення Чернігівської регіональної організації Народного руху України.

Структура: вищий орган – конференція.

19 чоловік – рада регіону, 7 – президія (виконком ради).

Керуються декларацією.

Повинні виробити статут і створити комісії.

Раді продумати питання про створення газети.

1. Ніжин – не дав представника.

2. Сосниця – Гілько.

3. Щорс – Семененко Павло Дмитрович.

4. Ріпки – Єрмак Володимир Олександрович.

5. Жигінас Сергій.

6. Котенко Олександр.

7. Костюченко Любов.

8. Логін В'ячеслав.

9. Майба Анатолій.

10. Москаленко Віталій

11. Панченко Іван.

ВИКОНКОМ

Розстальний В., Фальба В.М., Лук'яненко М.М., Чепурний В.Ф., Сарана В.Ю., Литвин В.П., Сердюк В., Жигінас С.В., Котенко О.І., Костюченко Л.І., Єрмак В.О., Ушакова Г.І.

* * *

Додаток

Інформація про учасників-промовців Установчої конференції Чернігівської крайової організації Народного руху України за перебудову 9 липня 1989 р.

Адаменко Микола Петрович (20.12.1931–07.05.2022), політв'язень (1953–1956), вчитель, поет, письменник, прихильник РУХу з 1989 р., засновник Товариства української мови ім. Т. Шевченка в Сосниці. Із 2005 р. – голова Сосницького районного відділення Всеукраїнського об'єднання ветеранів. Автор поетичних збірок «Повінь», «Цвіт на морозі», «Прагнення неба», роману «Закон-тайга», книжки публіцистики «Планета Україна» та ін. Лауреат обласних премій імені Б. Грінченка та М. Коцюбинського. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (2005).

Богуславська Майя Григорівна (15.11.1933–01.10.2005), проживала в м. Чернігові, працювала вихователем гуртожитку Чернігівського тролейбусного управління. Одна із засновниць Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., поетеса. Мешкала в Ізраїлі з липня 1991 по березень 1995 рр. У 2008 р. видано збірку віршів «Отпустите меня, я – залётная птица».

Ванжа Вадим Хомич (11.01.1941 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював слюсарем контрольно-вимірювальних приборів в/о «Хімволокно», член товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Мешкав в Ізраїлі з липня 1991 по березень 1995 рр. Із 2005 р. – член редколегії газети «Тішя» Чернігівської єврейської громади.

Єрмак Володимир Олександрович (27.05.1960–14.02.2024), проживав у с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., працював вчителем Олешнянської середньої школи. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р. Член Товариства української мови ім. Т. Шевченка з 1989 р., дослідник і популяризатор творчості Софії Русової з 1990. Заступник начальника управління в справах молоді та спорту Чернігівської обласної адміністрації (1993–1994). Останні роки – працівник Чернігівської обласної бібліотеки для юнацтва.

Жигінас Сергій Вільямович (12.02.1958 р. н.), мешкає в м. Чернігові, працював програмістом кооперативу «Курсор» у 1989–1990 рр. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., член РУХу з липня 1989 по жовтень 1990 рр. Делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, голова координаційної ради. Активний учасник «ковбасної революції» у Чернігові (1990).

Коваленко Михайло Петрович – член УГС із Чернігова, колишній політв'язень. Вступив до УГС 11.04.1989 р.

Конашевич Едуард Петрович (01.12.1933 р. н.), мешкав у м. Чернігів, член парткому локомотивного депо ст. Чернігів, працював головою профкому залізничної станції Чернігів, член ДДСП.

Костюченко Любов Іванівна (04.03.1940–03.12.2009), кандидат економічних наук, доцент Чернігівського філіалу КПІ, голова ради ДДСП («Демократическое движение содействия перестройке»). Одна із засновниць Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р., член РУХу за перебудову 1989–1990 рр.

Котенко Олександр Іванович (25.07.1949–15.10.2008), лікар, голова Чернігівського осередку УГС. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, секретар координаційної ради, співголова Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову (2 лютого – 6 жовтня 1990 р.), член УГС, Української республіканської партії.

Литвин Василь Панасович (1922–200?), проживав у м. Чернігів, військовий пенсіонер, член товариства «Меморіал» та ДДСП. Один із засновників обласної організації ПДВУ (Партія демократичного відродження України).

Логін В'ячеслав В'ячеславович (архієпископ Святослав) (26.11.1964 р. н.), інженер ПКБ ОПУ. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, є одним із перших парафіян УАПЦ в Чернігові, нині – предстоятель Білоруської Автокефальної Православної Церкви з титулом Новоградський і Північно-Американський (з 11.11.2008).

Лук'яненко Микола Миколайович (19.07.1926–07.07.2014), мешкав у м. Чернігів, пенсіонер, контролер позавідомчої охорони міського управління міліції, відповідальний секретар ДДСП, керував громадським клубом «Промінь». Організатор Руху 2. У 1996–1997 рр. очолював чернігівську організацію НДП.

Майба Анатолій Іванович (13.09.1940–07.06.2001), начальник лабораторії в/о «Чернігівавтодеп-таль». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, співголова Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову (з 2 лютого до 6 жовтня 1990 р.), заступник голови обласної організації УРП (1990–1992). Голова контрольно-ревізійної комісії обласної організації НРУ, РУХ (УНР) (1992–2001). Учасник походу «Козацькими шляхами» (1991).

Москаленко Віталій Панасович (25.05.1946 – літо 2017, м. Херсон), проживав у м. Чернігів, працював кореспондентом газети «Деснянська правда». Один із засновників, член правління обласного відділення товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р. Редактор газети «Громада» (1989–1995), нагороджений премією ім. І. Багрянного (1991). Засновник і редактор першої в Чернігові україномовної недержавної радіостанції FM «Радіо ВМ» (перший ефір – 16.08.1995 р.).

Мостепан Яків Іванович (1958 р. н.), проживав у м. Чернігів, вчитель, член РУХу з 1989 р., член УРП. Активний учасник «Ковбасної революції». Емігрував до Німеччини.

Пандюк Анна Іванівна – ображена компартійною владою.

Панченко Іван Федорович (10.09.1946–01.09.2022), заступник голови облправління НТТ комунального господарства і побутового обслуговування населення, директор взуттєвої фабрики, член товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради РУХу з лютого 1990 р., заступник голови Чернігівської крайової організації НРУ (з 6 жовтня 1990 р.). Активний учасник «Ковбасної революції» у Чернігові (1990), учасник протистояння в с. Кіпті Козелецького району. Заступник голови обласних організацій НРУ (1990–1999), РУХ (УНР) (1999–2003), УНП (2003–2006).

Росстальний Віталій Миколайович (03.10.1957 р. н.), до 2002 р. мав прізвище Розстальний, мешкає в м. Чернігів, викладач історії СРСР та УРСР Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Шевченка. Один із засновників, співголова обласного відділення товариства «Меморіал». Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову. Першим на Чернігівщині підняв у ЗМІ питання щодо висвітлення «білих» плям в історії СРСР.

Сарана Валерій Юрійович (29.05.1947–26.08.2018), викладач Чернігівського юридичного технікуму. Працював заступником голови Чернігівської облдержадміністрації з гуманітарних питань (1992–1994), керівником апарату фракції Народного Руху України у Верховній Раді України (1996–1997), генеральним директором національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (2003–2006), заступником начальника управління культури і туризму облдержадміністрації (2006–2008), директором КП «Дирекція меморіального комплексу “Пам'яті Героїв Крут”» (2008–2012). Один із засновників, заступник голови Чернігівського обласного товариства української мови ім. Т. Шевченка у 1989 р. Один із засновників Чернігівської організації РУХу 9 липня 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову. Співголова (2 лютого – 6 жовтня 1990 р.), голова (6 жовтня 1990 р. – 14 квітня 1992 р.) Чернігівської крайової організації РУХу за перебудову. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (2009 р.). Почесний громадянин міста Чернігова (2019).

Семененко Павло Дмитрович (26.01.1934–10.09.2015), мешкав у м. Сновськ Чернігівської області, електромонтер, майстер, інженер «Чернігівобленерго», член РУХу з 1989 р., делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, один із засновників, голова Щорського осередку РУХу (1989–1993).

Сердюк В. – еколог, викладач Чернігівського педінституту, член ДДСП.

Ситін Сергій Васильович – ?

Сьомін Євгеній Миколайович, компартійний функціонер, після «Ковбасної революції» – завідувач ідеологічним відділом Чернігівського міському КПУ, директор ЗОШ № 6 у м. Чернігів.

Тканко Віктор Миколайович (11.05.1953 р. н.), комсомольський функціонер, після «Ковбасної революції» – секретар по ідеології Чернігівського міському КПУ, заступник голови облдержадміністрації за часів Януковича, начальник управління у справах преси та інформації.

Ушакова Галина Іванівна – громадська активістка.

Фальба Володимир Миколайович (24.12.1937 р. н.), працював регулювальником радіоапаратури в/о «Чернігівський радіоприладний завод», член СТК в/о «ЧРПЗ», член товариства «Меморіал», ДДСП. Член РУХу з 1989 р. Делегат Установчого з'їзду РУХу за перебудову, член Крайової Ради з лютого 1990 р., співголова ради первинного осередку РУХу в/о «Чернігівський радіоприладний завод».

Шуст Микола Наумович (08.08.1916–16.01.2007), член НРУ, співголова громади УАПЦ м. Ніжин, член Спілки письменників України, ніжинський краєзнавець.



Савенок Владислав Васильович – чернігівський журналіст, письменник, фотограф, член літературної спілки «Чернігів», член редколегії та відповідальний секретар журналу «Літературний Чернігів», лауреат премії ім. Леоніда Глібова (2013) (Чернігів, Україна).

Savenok Vladyslav – Chernihiv journalist, writer, photographer, member of the literary union «Chernihiv», member of the editorial board and executive secretary of the magazine «Literary Chernihiv», laureate of the Leonid Hlibov award (2013) (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: vsavenok@ukr.net

Соломаха Сергій Васильович – український громадський діяч, публіцист, краєзнавець, депутат Чернігівської міської ради першого демократичного скликання (1990–1994), борець за незалежність України у XX ст. (Чернігів, Україна).

Solomakha Serhii – Ukrainian public figure, publicist, local historian, deputy of the Chernihiv city council of the first democratic convocation (1990–1994), fighter for the independence of Ukraine in the 20th c. (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: ser54321@ukr.net

CONSTITUENT CONFERENCE OF THE CHERNIHIV REGIONAL ORGANISATION OF THE NATION'S MOVEMENT OF UKRAINE FOR PERESTROIKA 9 July 1989 (summary)

Shorthand summary of the event – **Vladyslav Savenok**,
foreword and information notes and comments on the speakers – **Sergiy Solomakha**

For the first time is published and put into scientific circulation the transcript of the Constituent conference of the Chernihiv regional organisation of the Nation's Movement of Ukraine for Perestroika, which took place on 9 July 1989 and is kept in a private archive until today.

The published source helps to better understand the era of the late USSR and the emergence of democratic movements in Ukraine, in particular the Chernihiv branch of the Nation's Movement for Perestroika.

Key words: Nation's Movement of Ukraine, Chernihiv, Chernihiv regional organisation of the NRU.

Дата подання: 15 липня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Савенок, В., Соломаха, С. Установча конференція Чернігівської крайової організації Народного Руху України за перебудову 9 липня 1989 р. (конспект). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 92–99. DOI: 10.58407/litopis.240511.

Цитування за стандартом APA

Savenok, V., Solomakha, S. (2024). Ustanovcha konferentsiia Chernihivskoi kraiovoi orhanizatsii Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu 9 lypnia 1989 r. (konspekt) [Constituent conference of the Chernihiv regional organisation of the Nation's Movement of Ukraine for Perestroika 9 July 1989 (summary)]. *Sivrianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 5, P. 92–99. DOI: 10.58407/litopis.240511.



УДК 027.1 [0,032+94(477)]

Анастасія Нікітіна



КНИЖКОВИЙ СПАДОК РОДИН РОЗУМОВСЬКИХ ТА РЕПНІНИХ: АРХІВНИЙ АНАЛІЗ

DOI: 10.58407/litopis.240512

© А. Нікітіна, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1611-009X>

У статті проаналізовано історію приватної бібліотеки родин Розумовських і Репніних, яка була однією з найбільших в Україні протягом XVIII–XIX ст. Аналіз здійснено на основі оригінального документа, що вперше буде введено в науковий обіг.

Мета публікації: наукова реконструкція родової бібліотеки родин Розумовських та Репніних.

Висновки: дослідження родової бібліотеки може допомогти історикам висвітлити унікальну інформацію, яка не міститься в інших історичних джерелах. Дослідження приватної бібліотеки родин Розумовських і Репніних, яка розміщувалася на території Лівобережної України в м. Яготині, стане цінним джерелом у книгознавчих і бібліотекознавчих студіях.

Ключові слова: Розумовські, Репніні, бібліотека, приватна бібліотека, родова бібліотека, теологія.

Українська історія має безліч свідчень про унікальні скарби наших земель, серед яких, безумовно, важливе місце посідають книжки. Так, на території Гетьманщини аж до поч. XX ст. зберігалася одна з найкращих приватних бібліотек – родова книгозбірня Розумовських і Репніних у м. Яготині (Київська обл.). Подібні цьому дослідження дозволяють відповісти на важливі питання щодо історії регіональної бібліотечної справи. Аналіз змісту Яготинської бібліотеки допоможе висвітлити питання про книжкову продукцію, яка побутувала на теренах Гетьманщини.

До питання дослідження змісту та подальшої долі Яготинської бібліотеки зверталися дослідники: І. Рибаків¹, А. Дучинський² та ін. Проте до сьогодні так і не встановлено точної кількості книжок, як і загальною зміст цієї книгозбірні.

Єдиний детальний опис Яготинської бібліотеки створив французький історик А. Ерменжар у 1846–1847 рр. Повний каталог дослідниками поки що не знайдений, проте в Женевській бібліотеці (Швейцарія) зберігаються витяги з нього під назвою «Extrait du catalogue de la Bibliothèque du Prince Basile Repnin a Yagotine (Gouvernement de Poltava) faite de 1846–47 par A. Herminjard», тобто «Витяги з каталогу бібліотеки князя Василя Репніна в Яготині (Полтавщина), склад 1846–47 А. Ерменжар» (далі – «Витяги»)³. Назва документа вказує на те, що він містить відомості про книжкові видання родини Репніних.

При дослідженні родової книгозбірні важливо розуміти історію її створення, а також враховувати матеріали з історії представників роду.

Отже, засновником цієї бібліотеки вважається Кирило Розумовський (1728–1803)⁴ – український гетьман 1750–1764 рр. Як уже зазначалося вище, встановити точну кількість книжок із його приватної бібліотеки поки що не вдалося. На думку про те, що книгозбірня

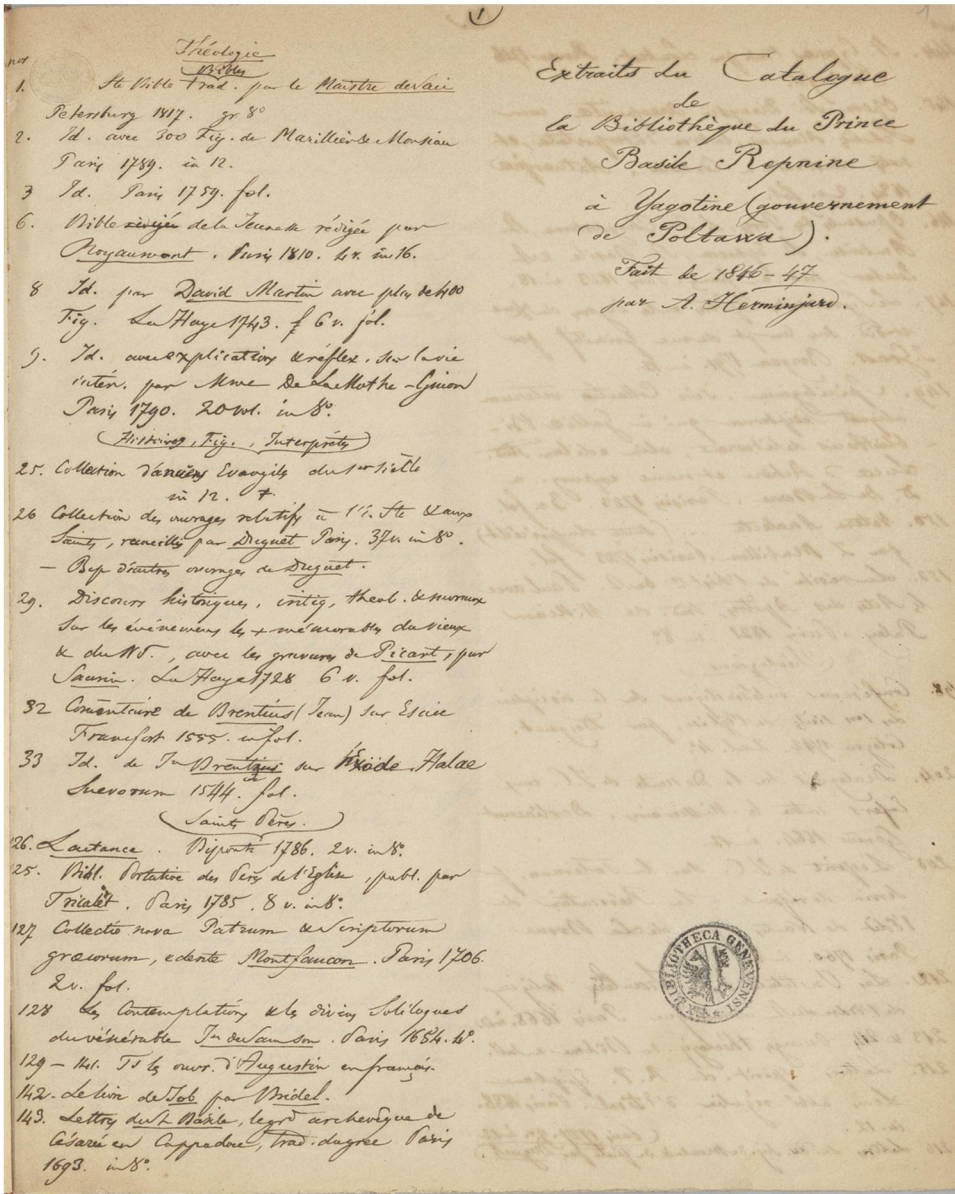
¹ Рибаків І. Яготинський архів Репніних. Червоний шлях: місячник. Харків, 1924. № 7. С. 218–222.

² Коваль О. Штрих до протерту епохи (А.Ф. Дучинський). Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області: Матеріали наукової конференції. Полтава, 1998. С. 91.

³ The Bibliothèque de Genève's. (2023). Collection of manuscripts and private archives. <https://www.bge-geneve.ch/collections/manuscripts-archives-privées#rechercher>. Дані рукопису, надані бібліотекою: Document(s) Type: Archive / manuscrit “Extraits du Catalogue de la Bibliothèque du Prince Basile Repnine à Yagotine”. Bibliothèque de Genève, Ms. suppl. 1567, en entier.

⁴ Корнієнко Н. Репніні. До історії художнього зібрання в Яготині. Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. 2016. 21 березня. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/421.html>.

мала значний обсяг, наштовхує факт, поданий бібліографом родини Розумовських – О. Васильчиковим, який зазначає, що лише в Почепському⁵ маєтку гетьмана містилося 5 тис. томів⁶. Ураховуючи, що кожен із гетьманських палаців мав бібліотеку, можна припустити, що загальна кількість становила декілька десятків тисяч примірників. Останні роки свого життя Кирило Розумовський облаштував книгозбірню в Батурині – своїй гетьманській столиці. Як зазначає Каміл Львович Розумовський, один із його нащадків, у 1800 р. Андрій Кирилович Розумовський домовився про перевезення батьківської бібліотеки з Москви до Батурина, а також найняв двох читців, які б читали гетьману вночі, коли він не міг заснути⁷.



Перша сторінка «Extraite du catalogue de la Bibliothèque du Prince Basile Reprine à Yagotine (Gouvernement de Poltava) faite de 1846–47 par A. Herminjard». Фондова колекція Женевської бібліотеки (Швейцарія).

⁵ Місто Почеп раніше було територією Лівобережної України, зараз – адміністративний центр Брянської області (Російська Федерація).

⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5 т. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1880–1894. Т. 1. С. 461.

⁷ Rasumovsky K. Aus alten zeiten. Graf Kirill Grigoriewitsch Rasumovsky. 1728–1803. Ein gedenkblatt für den letzten Hetman der Ukraine. Halle, 1913. S. 51.

Після смерті Кирила Розумовського в 1803 р. бібліотека з Батуринського та Почепського маєтків була перевезена до Яготина⁸.

Значну частину цього зібрання становили також книжки старшого сина гетьмана – Олексія, який так само комплектував власну книжкову колекцію майже все життя і, на відміну від батьківської, вона частково була описана. У 1810 р. граф де Местр описав рідкісні книги та друковані матеріали з колекції Олексія Розумовського в каталозі під назвою «*Notice des monumens typographiques qui se trouvent dans la bibliotheque de monsieur le comte Alexis Razoumoffsky*» («Повідомлення про друкарські пам'ятники, які знаходяться в бібліотеці пана графа Олексія Розумовського»). На жаль, у ньому йдеться лише про інкунабули⁹, а не про повний перелік видань. Останні роки свого життя Олексій Розумовський провів у Почепі, де продовжував формувати родинну колекцію. Таке захоплення літературою вплинуло й на його дітей. Так, донька – Варвара Розумовська (у заміжжі Репніна) продовжила доповнювати родинну книгозбірню в Яготинському маєтку, який отримала як весільний посаг.

Подружжя Репніних опікувалося розвитком культурної справи в Україні: відкрили в Полтаві інститут шляхетних дівчат (1818 р.) і театр (1818–1821 рр.), фінансували видання першої наукової праці з історії України авторства Д. Бантиш-Каменського¹¹. Після відставки Миколи Репніна родина певний час жила за кордоном, зокрема в Женеві (Швейцарія), де, імовірно, подружжя познайомилося з Аме Ерменжаром, який і описав родинну книжкову колекцію. На сьогодні важко сказати, чи це було його єдиною метою приїзду в Україну, чи ні. Тим не менш, протягом 1846–1847 рр. швейцарський історик Реформації створив унікальний для історії бібліотечної справи в Україні документ – «Витяги».

Уперше документ виявила та описала українська дослідниця Г. Чикаленко-Келлер¹². Проте він не був проаналізований та введений у науковий обіг. У червні 2022 р. історики заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині вперше звернулися до Женевської бібліотеки з проханням надати інформацію про цей документ. Після відповіді швейцарських колег, які підтвердили наявність «Витягів» у їхніх фондах, важливо було отримати цифрову копію¹³. Зазначимо, що тут Заповіднику посприяли благодійники з Агрохолдингу МХП у грудні 2023 р. Подальший аналіз цього документа – перша спроба його наукового опрацювання.

Документ складається зі 111 сторінок, де детально описані певні тематичні розділи Яготинської бібліотеки. У цій статті буде проаналізовано перший із них – «Теологія».

Звертаючись до аналізу, зазначимо, що нами будуть використані назви книг зі збереженим правописом автора. На жаль, за браком інформації деякі видання поки що не вдалося ідентифікувати. Ті назви, що вдалося встановити та їх переклад українською будуть зазначені в примітках. Загальний аналіз документа проведений за такими характеристиками: кількість, формат, датування, змістовне наповнення, мова текстів, друкарні.

Кількість. Документ у першому розділі містить 79 назв книжкових видань, проте нумерація має низку пропусків. Наприклад, після видання під порядковим номером 9 «*Id. avec explication x reflex ... la vie inter. par Mme De La Motte-Gyion Paris 1790*»¹⁴ йде видання «*Collection d'anciens Evangyles du ... in 12*»¹⁵ під номером 27. Загальна нумерація цього розділу сягає 451 позиції. Це дає можливість припустити, що йдеться про загальну кількість найменувань у розділі «Теологія» всієї родинної бібліотеки Розумовських і Репніних.

Формат видань вказано різний: від найбільшого розміру «folio» (приблизно 33–50х20–33 см) до найменшого «in 18» (приблизно 18х11 см). Найчисленнішим форматом є «in 8» (приблизно 13х20 см), книжкових видань такого розміру зустрічається 24 назви.

Датування книг охоплює значний проміжок часу й варіюється від найдавнішого видання – «*Id. de J. Brentius sur [...]*»¹⁶ Halae Svevorum»¹⁷ за 1544 р. до найпізнішого «*Homeli-*

⁸ Чикаленко-Келлер Г. Репніни та їх Яготинська бібліотека. *Бібліотечний вісник*. 1993. № 1–2. С. 44.

⁹ Notice des Monuments Typographiques qui se Trouvent dans la Bibliotheque de Monsieur le Comte Alexis Razoumoffsky, Conseiller Prive Actuel, Chambellan actuel, Ministre de L'Instruction Publique, Chevalier de ;'Ordre de St. Alexandre Nefsky, etc. Moscou: l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1810.

¹⁰ Інкунабули – книги, видані від часу винаходу книгодрукування в Європі до 1500 р. включно.

¹¹ Віденський архів гетьманського роду Розумовських / Упор. С. Потапенко. Київ, 2018. С. 235.

¹² Чикаленко-Келлер Г. Репніни та їх Яготинська бібліотека. *Бібліотечний вісник*. 1993. № 1–2. С. 39–53.

¹³ Цифрова копія «Витягу» зберігається в електронному архіві Заповідника «Гетьманська столиця».

¹⁴ «*La Sainte Bible : avec des explications & reflexions qui regardant la vie interieure / Autor Jeanne-Marie Bouvier de La Motte Guyon. Paris, 1790. 20 vol.*», тобто «Біблія: з поясненнями та роздумами про внутрішнє життя / Автор Жанна-Марі Був'є де Ла Мотт Гюйон. Париж, 1790. 20 томів» (тут і далі – переклад автора).

¹⁵ «*Collection d'anciens evangiles, Ou Monumens du premier siecle du Christianisme in 12*», тобто «Збірник стародавніх Євангелій, Або Пам'ятники першого століття християнства у 12 томах».

¹⁶ Нерозбірливий текст на 5–6 літер.

¹⁷ Імовірно, це видання «*In Evangelii Qvod inscreitur. Autore Ioanne Brentio. Halae Svevorum, 1755*», тобто «Писання Євангеліє, авторства Дж. Брентіуса, 1755».

es sur div. textes du Vieux et de L'Axore N T. par Cellierier. Geneve»¹⁸ від 1825 р.

Змістове наповнення. Згідно з документом, Яготинська бібліотека містила релігійні трактати, листи, проповіді, життя святих тощо. Найчастіше в цьому документі зустрічаються твори таких авторів: французького теолога та мораліста Жозефа Дюге (Joseph Duquet), французького священника Абата Каррона (Abbe Carron), швейцарського єпископа Франциска Сальського (Franciscus Salesius) та французької філософині Жанни-Марі Був'є де Ла Мотт Гюйон (Jeanne Marie Bouvier de la Motte Guyon). Загалом згадано 34 автори.

Мова текстів, друкарні. У самому документі не вказано мову видань, адже всі їх назви записані французькою. Пошук цих книжок показав, що переважна більшість їх видана саме французькою, рідше можна зустріти латину. Книги надруковані в провідних європейських друкарнях таких міст: Амстердам (Amsterdam), Брюссель (Bruxelles), Женева (Geneve), Кельн (Cologne), Париж (Paris).

Отже, «Витяги» свідчать про велику багаторічну роботу над комплектуванням Яготинської бібліотеки протягом кількох поколінь, про високу освіченість її власників, а також про літературу др. пол. XVIII – поч. XIX ст., яку читала українська шляхта часів Гетьманщини й пізніше, географію видань тощо. Той факт, що з основного документа-опису бібліотеки було виокремлено «Витяги», вказує на те, що він був важливий не лише для її власників, а й мав певне суспільне значення.

Проведений аналіз бібліотечної колекції Розумовських і Репніних відкриває нові можливості для вивчення та наукової реконструкції матеріалів родинного книжкового зібрання. Дослідження унікальної родової бібліотеки дає змогу визначити популярну літературу, яка побутувала в Україні, та книжкові запити, які існували в колах освіченої української аристократії на межі XVIII–XIX ст.

References

Chikalenko-Keller, H. (1993). Repniny ta yikh Yahotynska biblioteka [Repnins and their Yahotyn Library]. *Biblioteknyi visnyk – Library bulletin*, 1–2, P. 39–53.

Нікітіна Анастасія Василівна – науковий співробітник відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна).

Nikitina Anastasiia – a research associate at the «Palace of hetman Kyrylo Rozumovsky department», National historical and cultural reserve «Hetman's capital» (Baturyn, Ukraine).

E-mail: Ana1331@ukr.net

THE BOOK HERITAGE OF ROZUMOVSKY AND REPNIN FAMILIES: AN ARCHIVAL ANALYSIS

The article analyzes the history of the private library of Rozumovsky and Repnin families, which was one of the largest in Ukraine in the 18th–19th c. The analysis is based on an original document that will be introduced into scientific circulation for the first time.

The purpose of the publication is the scientific reconstruction of the family library of Rozumovsky and Repnin families.

Conclusions: the study of the family library can help historians highlight unique information that is not contained in other historical sources. The study of the private library of Rozumovsky and Repnin families, which was located on the territory of the Left Bank of Ukraine, will become a valuable source in book and library studies.

Key words: Rozumovsky, Repnin, library, private library, family library, theology.

Дата подання: 10 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 17 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітіна, А. Книжковий спадок родин Розумовських та Репніних: архівний аналіз. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 100–103. DOI: 10.58407/litopis.240512.

Цитування за стандартом APA

Nikitina, A. (2024). Knyzhkovyi spadok rodyn Rozumovskyykh ta Repninykh: arkhivnyi analiz [The book heritage of Rozumovsky and Repnin families: an archival analysis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 100–103. DOI: 10.58407/litopis.240512.



¹⁸ «Homélie sur divers textes du Vieux et du Nouveau Testament par J. Cellierier, Geneve 1825», тобто «Гомілії (проповіді – А.Н.) на різні тексти Старого та Нового Заповіту Ж. Селер'є, Женева 1825 р.»

Катерина Лук'янець



ГОЛОДОМОР НА ГАДЯЧЧИНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ

DOI: 10.58407/litopis.240513

© К. Лук'янець, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6431-4867>

Мета роботи – розширити знання з історії Голодомору шляхом розкриття особливостей його перебігу на Гадяччині; поглибити розуміння регіональних аспектів геноциду українців 1932–1933 рр. **Методологічною основою** дослідження стали загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, комплексність) та спеціально-історичні методи (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний тощо). **Новизна** розвідки полягає в комплексному розгляді історії геноциду 1932–1933 рр. на Гадяччині. Набуло подальшого розвитку дослідження регіональних особливостей Голодомору, зокрема акцентовано на його маловідомих епізодах. Поглиблено знання про місцеву специфіку перебігу хлібозаготівлі, застосування режиму «чорних дощок» та використання комплексу інших репресивних заходів комуністичним тоталітарним режимом як головних механізмів реалізації Голодомору. Розкрито напрямки спротиву та способи виживання населення Гадяччини у 1932–1933 рр. **Висновки.** Перебіг Голодомору на Гадяччині повністю вписується в загальну картину подій у тогочасній УСРР. Регіональна специфіка геноциду виявилася здебільшого в посиленому використанні тих чи інших репресивних механізмів, що загалом маскувалися комуністичним тоталітарним режимом під необхідність виконання районом хлібозаготівельного та інших планів. Натуральне та грошове штрафування, запровадження в селах району «чорнодощечного режиму», експропріації селянських господарств, виключення селян з колективних господарств, безспірні стягнення, подвірні обшуки – були найбільш масовими каральними заходами щодо селянства Гадяччини під час Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Гадяцький район, хлібозаготівля, репресії, «чорна дошка».

У 1932 р. комуністичний тоталітарний режим СРСР почав реалізовувати свій намір знищення та упокорення українців, для чого обрав найбільш жорстокий інструмент – штучний і керований голод. Голодомор торкнувся кожного куточка і кожної родини підпорядкованої України, тому сучасний етап його досліджень відрізняється активним наповненням загального контексту місцевою специфікою. Поруч із узагальнювальними науковими працями з теми з'являються розвідки про перебіг та наслідки Голодомору в окремих регіонах України, районах і селах. Такі студії, на нашу думку, є надзвичайно актуальними й необхідними, адже розширюють і конкретизують знання про геноцид українців 1932–1933 рр. шляхом розкриття його локальних особливостей. Водночас історія Гадяччини у 1932–1933 рр. ще не стала предметом комплексного вивчення. Єдина спроба узагальнено висвітлити локальні події того часу належить дослідникові В. Ревегуку¹. Про район ідеться переважно в загальних працях з історії Голодомору в Полтавській області². Історики не зупиняються окремо на дослідженні геноциду на Гадяччині, обмежуючись згадками про деякі місцеві події, факти та залучаючи у свої розвідки спогади очевидців трагедії. А втім, Гадяцький район Полтавської (тоді – Харківської) області опинився в епіцентрі Голодомору. У його межах нараховувалося 35 сілрад, у яких унаслідок колективізації було утворено 59 колективних господарств. Населення Гадяччини переважно мешкало в сільській місцевості, тому відчувало на собі всю лють Голодомору.

Голод, спричинений колективізацією та надмірним вилученням збіжжя, на Гадяччині відчувався з початку 1932 р.³ Надзвичайно напружене продовольче становище в районі було навесні – влітку: у зведеннях Харківського обласного комітету КП(б)У до Центрального комітету партії (далі – ЦК КП(б)У) Гадяцький район значився як такий, у якому були

¹ Ревегук В. Голод 1933 р. на Гадяччині. *Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині: До 60-річчя трагедії: мат. наук. конф.* Полтава: [б.м.], 1993. С. 40–42.

² Якименко М. Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині: як це було? Полтава: Оріяна, 2008. С. 7–16; Єрмак О. Дослідження історії Голодомору-33 на Полтавщині (1988–2008 рр.). *Історична пам'ять*. 2014. № 30–31. С. 62–74; Ревегук В. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х рр. XX ст.: Нариси історії. Полтава: Полтавський літератор, 2016. С. 260–281.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Полтавська область / Упор. О. Білоусько та ін. Полтава: Оріяна, 2008. С. 850, 853–854.

зафіксовані випадки голоду⁴. Однак прицільно надавати допомогу Гадяччині ЦК КП(б)У не вважав за потрібне ні в травні 1932 р., коли сповіщав Харківський обком про виділення мізерної харчової дотації окремим районам області, ні через місяць, у червні, коли санкціонував допомогу для ліквідації «гострого продовольчого становища» у районах УСРР⁵. Хоча Гадяччина голодувала. Голод панував як серед одноосібників, так і поміж колгоспників району, зокрема в селах Бірки, Броварки, Ціпки⁶.

Одним із головних механізмів реалізації Голодомору була грабіжницька хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр., що зрештою призвела до тотального вилучення продовольства у селян. Так, з нового врожаю 1932 р. Гадяцький район мав здати державі 12400 т збіжжя⁷. Хлібозаготівля відбувалася по двох секторах – колгоспному й одноосібному. Водночас Гадяччина входила до групи районів Харківської області, визначальних для виконання хлібозаготівлі по одноосібному сектору (такі мали зібрати більше 3000 т збіжжя, зокрема Гадяцький – 3700 т⁸). Цей нереальний для виконання план був нав'язаний зверху. Гадяцький район, як і багато інших районів УСРР, з місяця в місяць не виконував його.

До Гадяччини була прикута особлива увага компартійної влади. У листопаді 1932 р. він став одним із шести районів Харківської обл., у яких ЦК КП(б)У здійснював перевірку роботи районних партійних і заготівельних організацій, а також осіб, яких відправили на хлібозаготівлю⁹. Тоді ж за «незадовільний хід виконання плану хлібозаготівлі» Харківський обком КП(б)У зупинив відвантаження товарів Гадяччині¹⁰, а постановою від 15 грудня 1932 р. політичне бюро ЦК КП(б)У (далі – ПБ ЦК КП(б)У) продовжило товарну блокаду Гадяцькому та низці інших районів як таким, де «хлібозаготівля продовжувала бути явно незадовільною»¹¹. Найявний промисловий крам із району був вивезений¹². Про перебіг виконання районом заготівельних завдань, застосування репресій, настрої селян на місцях доповідав безпосередньо у ЦК КП(б)У його відповідальний інструктор А. Носач¹³. Водночас про Гадяцький район як «особливо відсталий» у виконанні плану хлібозаготівлі по одноосібному сектору неодноразово йшлося в інформаційних листах секретаря Харківського обласного комітету КП(б)У Р. Терехова до ЦК КП(б)У¹⁴.

До 1 грудня 1932 р. район зміг зібрати в межах завідомо нездійсненого плану хлібозаготівлі тільки 5482 т збіжжя (приблизно 44%)¹⁵. Мізерні надходження зерна до державних засік на Гадяччині давали й додаткові завдань, як-от: переобмолот соломи та перевезення половин. Зрештою комуністичний тоталітарний режим вдався до низки заходів, що на практиці не могли забезпечити виконання хлібозаготівельних завдань, однак є свідченням плановірності й систематичності вчинення злочину проти українського народу.

У районі набули масового характеру репресії, до реалізації яких було залучено місцевий компартійний та радянський апарат, судово-слідчі органи, працівників міліції і Державного політичного управління (далі – ДПУ), комсомольський та сільський актив. А. Носач особисто повчав місцевих функціонерів та уповноважених на хлібозаготівлю, як потрібно залякувати і проводити репресії в районі, щоб вони «приносили користь»¹⁶. Безперервний інформаційний тиск на населення здійснювала районна газета «Будівельник соціалізму» (друкований орган Гадяцького районного партійного комітету (далі – РПК) і районного виконавчого комітету (далі – РВК). Її шпальти рясніли звинуваченнями і тавруваннями мешканців, як стверджувала редакція, «найвідсталішого в області на фронті боротьби за хліб» району¹⁷. Селян обвинувачували в «розкраданні і приховуванні хліба», «куркульському саботажі», а місцевих управлінців – у поганому оперативному керівництві хлібозаготівлю¹⁸.

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 223.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 134–135, 142; Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині / Упор. О. Гнезділо та ін. Харків: Оригінал, 2008. С. 32.

⁶ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 300.

⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5395. Арк. 60.

⁸ Там само. Спр. 6339. Арк. 52; Спр. 5398. Арк. 75.

⁹ Там само. Спр. 5384. Арк. 144.

¹⁰ Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині... С. 60.

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 125.

¹² Там само. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 55.

¹³ Там само. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 173.

¹⁴ Там само. Оп. 20. Спр. 5398. Арк. 75.

¹⁵ Там само. Спр. 5395. Арк. 60.

¹⁶ Там само. Спр. 6340. Арк. 49.

¹⁷ Зламати куркульський саботаж – в строк виконати хлібозаготівлю. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 127. С. 1.

¹⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 52.

Населення Гадяччини зазнало різних видів судового й адміністративного тиску. Судову репресію в районі застосовували до «розкрадачів колгоспного майна» та «злісних нездавців хліба». Виїзні сесії районного та обласного Народного суду розглядали справи «розкрадачів», спираючись на постанову Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів (далі – РНК) СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. (у народі – «закон про п'ять колосків»). Одне з таких засідань відбулося 5 жовтня 1932 р. у с. Лютеньки. Тоді, нібито за крадіжку хліба в колгоспі, виїзна сесія Гадяцького нарсуду засудила на десять років позбавлення волі з відбуттям кари в далеких таборах та на п'ять років виселення за межі УСРР Кузьменка Веремія, Бездурного Гната, Галагузу Марка¹⁹. Наголосимо, що в розпал Голодомору під прикриттям боротьби з «розкраденим у колгоспі хлібом» у районі часто вилучали отримані колгоспниками аванси за відпрацьовані трудові²⁰.

Незмірні вироки (багаторічне ув'язнення в концтаборах СРСР, висилка за межі УСРР, конфіскація майна) отримували селяни за невиконання хлібозаготівельного завдання. На початку грудня 1932 р. у с. Березова Лука за порушення контрактацийних умов і «куркульський саботаж хлібозаготівельних планів» народний суд засудив І.Г. Криворучка (вирок – п'ять років позбавлення волі з висилкою за межі УСРР), К.Л. Титаренка (вирок – десять років позбавлення волі за межами УСРР, позбавлення виборчих прав на п'ять років, конфіскація майна на 500 крб), Я.Н. Титаренка (вирок – вісім років позбавлення волі в далеких місцевостях СРСР, позбавлення виборчих прав на п'ять років). У с. Середняках було позбавлено волі на чотири роки в далеких таборах СРСР та конфісковано майно на 300 крб. К.Я. Білаша; тоді ж позбавлення волі та конфіскацію майна було застосовано до С.Г. Олексієнка і А.Ф. Горобця – мешканців с. Нова Бодаква²¹. Подібні вироки торкнулися всіх населених пунктів Гадяччини. Вони часто прирікали на голодну смерть членів родин засуджених і мали на меті залякати тих, хто залишався на волі. Загалом на початок 1933 р. за невиконання плану хлібоздачі судові органи засудили 238 селян району²².

Поширеними репресіями за «злісне невиконання» хлібозаготівельного плану, «саботаж хлібозаготівлі» стали грошові й натуральні штрафи. Фінансове штрафування було схвалене постановою та інструкцією РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівлі в одноосібному секторі». Уже наприкінці 1932 р. воно торкнулося 98 твердоздавців району (загалом були оштрафовані на суму 57613 крб) та 325 господарств контрактантів (оштрафовані на 311896 крб)²³. Варто наголосити, що одночасно діяли ще шляхи вилучення коштів у селян – сільгосподаток, одноразові позики, державні позики, самообкладання, – суть яких полягала у примусовому стягненні певної суми грошей²⁴. Така «мобілізація коштів» під час геноциду була щільно пов'язана з виконанням хлібозаготівлі й спрямована на позбавлення будь-яких засобів на існування, Гадяччина не була винятком²⁵.

Постанова ПБ ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. санкціонувала натуральні штрафи для колгоспів та одноосібників. Уже за п'ять днів після ухвалення постанови за невиконання хлібозаготівельного плану були оштрафовані натурою колективні господарства «Комунар» у с. Римарівці і «Будівник Соціалізму» у с. Лободиному. Стягнення в обох колгоспах сягнуло їх 15-місячного плану здавання м'яса²⁶. Загалом станом на 13 січня 1933 р. натуральні штрафи в районі було накладено на 61 господарство²⁷. Ці стягнення орієнтовані на вилучення всього наявного продовольства, адже не звільняли «штрафників» від повного виконання їх хлібозаготівельного завдання.

Ситуація в регіоні ускладнювалася ще й тим, що Гадяччина мала сільськогосподарську спеціалізацію на вирощування картоплі й належала до основних районів картоплезаготівлі в УСРР. Тому, окрім доведеного державою плану заготівлі збіжжя та подальших натуральних штрафів за невиконання хлібозаготівлі, район ще мав виконати значний фіксований план з «другого хліба» (6500 т картоплі для вивозу і 3000 т – для використання на гуральнях). Окрім того, селам району ще були доведені плани здачі інших городніх культур: капусти, моркви, цибулі, помідорів, огірків. Головними в заготівлі городини були великі

¹⁹ Розкрадачів хліба притягнуто до відповідальності. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 104. С. 2.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 50–51.

²¹ До злісних нездатників хліба репресивні заходи. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 123. С. 1.

²² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 54.

²³ Там само. Арк. 53–54.

²⁴ Козацька Т. Самообкладання в УСРР 1928–1932 рр.: грошова повинність українських селян. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 337.

²⁵ Жодного карбованця не заборгувати державі в IV кварталі. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 133. С. 2.

²⁶ Постанова Президії Гадяцького районного виконавчого комітету про виконання плану хлібозаготівель в колгоспному та одноосібному секторах від 23 листопада 1932 р. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 123. С. 1.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6340. Арк. 50.

сільради з центрами в селах Лютенька, Веприк, Сари, Біленченківка, Рашівка, Соснівка²⁸. Разом із упровадженою системою натуральних штрафів такі обов'язкові для виконання види заготівлі, без сумніву, були спрямовані на вилучення всіх їстівних запасів у селян.

Гадяцький район не минули експропріації та депортації селянських господарств. За «саботування» і невиконання хлібозаготівельного плану Харківський обласний виконавчий комітет у першій половині січня 1933 р. санкціонував повний розпродаж 24 господарств району (шести – у с. Лютеньки, п'яти – у с. Розбишівці, семи – у с. Біленченківці, шести – у с. Веприку). Розпродаж майна супроводжували залякування, тиск та відповідна політично-масова робота, що змусило окремих селян віддати останній хліб. Тоді ж було відібрано садиби у 76 господарств²⁹. 9 січня 1933 р. постановою обласного виконавчого комітету «за активне, злісне протидіяння хлібозаготівлям, за організацію куркульського саботажу і зрив хлібозаготівель, за порушення закону пролетарської диктатури про охорону соціалістичної власності» було виселено із с. Лютеньки за межі України 30 господарств³⁰. Показово, що тільки в трьох виселених господарствах зрештою було знайдено прихований хліб, ще два селянини (уже будучи арештованими) самі показали сховки; решту ж господарств на момент продажу повністю «вичистили» буксирники (учасники спеціальних груп, уповноважені компартійною владою у 1932–1933 рр. активізувати хлібозаготівлю, фактично ж – здійснювали подвірні обшуки, вилучаючи все їстівне). Така репресія, як стверджував інспектор ЦК А. Носач, незначно посилила надходження хліба в селі. Попри це, рішення про виселення 30 господарств із с. Лютеньки було обговорене в усіх селах району, на куткових зборах одноосібників та надалі активно використовувалися активістами для залякування селян³¹. Позбавленню всього їстівного сприяли безспірні стягнення, що на кінець 1932 р. торкнулися 326 господарств району (так званих «куркулів» – 77; контрактантів – 249)³².

Репресивним заходом, що прирікав селянина та його сім'ю на голодне існування в розпал Голодомору, було виключення колгоспників з їх колективних господарств. На Гадяччині цей процес набрав значного розмаху. Лише за осінь–зиму 1932 р. по району з колгоспів було виключено 615 селянських господарств, що склало 4% колективізованих господарств у районі загалом, а по деяких селах (наприклад, Рашівці) – 10%³³.

Гадяцький район також відчув на собі вплив одного з головних механізмів геноциду – режиму «чорних дощок», що комплексно поєднав у собі психологічний терор, примусове позбавлення продуктів харчування та адміністративну й соціально-економічну ізоляцію. Кандидатом для показового покарання «чорною дошкою» на Гадяччині комуністичний режим обрав с. Лютеньки. Під час Української революції, зокрема у 1920 р., село декілька разів опинялося в епіцентрі української антибільшовицької боротьби, а вихідець з околиць с. Лютеньки Леонтій Христовий – був отаманом повстанського загону Армії Української Народної Республіки на Полтавщині. Відтак село мало тавро «неблагонадійного», а його мешканців часто пов'язували «з рештками банди Христового» і так званим «куркульсько-петлюрівським елементом»³⁴. 6 грудня 1932 р. спільною постановою РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про занесення на чорну дошку сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі», с. Лютеньки разом із п'ятьма іншими селами УСРР «за зрив плану хлібозаготівлі і злісний саботаж, організований куркулями і контрреволюційними елементами», занесли на «всєукраїнську чорну дошку»³⁵. На виконання цієї постанови компартійні та радянські органи Гадяцького р-ну, районна контрольна комісія робітничо-селянської інспекції (далі – КК-РСІ КП(б)У), місцевий комсомол одразу ж (у період 8–12 грудня) ухвалили відповідні рішення з практичними заходами щодо «чорнодощеного» села. Надалі лютенчан чекали майже два місяці посиленних репресій, дотермінове стягнення всіх зобов'язань, грошових і натуральних штрафів, «очищення» села від «чужих та ворожих елементів», повна заборона кооперативної, державної та колгоспної торгівлі, подвірні обшуки. Ба більше, Харківський обком КП(б)У всіляко тиснув на районне керівництво, наполягаючи на виконанні в повній мірі репресивних заходів³⁶ у «чорнодощечних селах». 25 січня 1933 р. ЦК КП(б)У

²⁸ Постанова президії Гадяцької Рай КК КП(б)У та колегії РСІ про заготівлю та відвантаження городини. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 118. С. 1; Біленченківка, Середняки, Ціпки та В-Будища зірвали виконання плану картоплезаготівлі в строк. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 135. С. 2.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6340. Арк. 50.

³⁰ Постанова Харківського обласного виконавчого комітету рад з 9 січня 1933 р. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1933. № 4. С. 1.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6340. Арк. 50.

³² Там само. Спр. 6339. Арк. 54.

³³ Там само. Арк. 59.

³⁴ На постанову партії та уряду відповісти повним виконанням хлібозаготівель у строк. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 128. С. 1.

³⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 449.

³⁶ Голодомор 1932–1933 рр. на Полтавщині: до 75-х роковин / Упор. О. Бутенко та ін. Полтава, 2008. С. 75.

зняв с. Лютецьки з «всеукраїнської чорної дошки». Тоді село було єдиним у районі, що по одноосібному сектору виконало завдання із заготівлі збіжжя більше ніж на 60% (решта сіл – менше ніж на 30%)³⁷. Наслідком геноциду для с. Лютецьки стала загибель 3012 її мешканців³⁸.

Наявність «всеукраїнської чорної дошки» в районі було використано для терору решти громад Гадяччини. «Ганебне виконання плану в цілому по району, стверджує, що, крім Лютецьки, є ще ряд сіл, що тягнуть район у лави ганебно відсталих»³⁹, – стверджувала редакція районної газети. Уже 15 грудня 1932 р. у постанові РПК поруч із Лютецькою йшлося ще про 15 сілрад і партійних осередків району як таких, що «потурають куркулеві» та не забезпечили зламу «саботування хлібоздачі». Їх попереджали, що за відсутності позитивних результатів у виконанні плану хлібозаготівлі в найближчу п'ятиденку їх «буде притягнуто до найсуворішої партійної відповідальності»⁴⁰. Таким чином комуністичний режим тримав у напрузі низове керівництво та змушував влаштовувати розправи на місцях. Зрештою в районі запанувало брутальне, фактично злочинне, поводження із селянами. Утримування в холодних приміщеннях, побиття, самосуди, вилучення майна, «барахольство» (так у радянських документах поблажливо називали привласнення, власне – крадіжки активістами хлібозаготівлі майна селян) були зафіксовані у Лободиному, Венеславівці, Харківцях, Броварках, Березовій Луці, Римарівці, Сарах, Веприку, Лютенці та інших селах району⁴¹.

Складовими механізми вбивства голодом стали вивезення в рахунок хлібозаготівлі насінневого фонду району та примусові повернення зернових авансів, випланих колгоспникам за відпрацьовані трудовні. Останніх по Гадяцькому р-ну на початок січня 1933 р. було видано 17,4%, що загалом складало 6247 ц. До 2 січня того ж року репресивними методами тоталітарна держжава забрала в населення Гадяччини 1093 ц, з яких 728 ц припадало лише на один колгосп – «Імені Шевченка» у «чорнодощечному» с. Лютецька⁴². Забравши наявне збіжжя у колгоспників та одноосібників, компартійна влада почала вилучати страхові зернові фонди. До 4 січня 1933 р. з 12 найбільших колективних господарств району був повністю вивезений посівний матеріал; ще з 10 колгоспів – насіння вилучене частково. Характерно, що вісім колгоспів навіть після повного вивезення з них зернових фондів залишилися боржниками державі⁴³. Частина колгоспників району, не підозрюючи про злочинні наміри радянської компартійної влади, вважала, що вивезене посівне зерно їм повернуть навесні. Ці очікування, звісно, були марними. А. Носач писав про район в інформаційному зведенні до ЦК: «Такі настрої ставлять нас перед необхідністю особливо наполегливої праці із засипки насінневих фондів»⁴⁴.

Значного репресивного тиску за невиконання державних заготівельних завдань зазнало низове керівництво району (голови та члени управ сілрад і колгоспів), яке суцільно звинувачувалося у зволіканні, «опортуністичній політиці», «небажанні використати зброю репресій до злісних нездатників хліба»⁴⁵. Окрім того, місцевих управлінців часто звинувачували в антиколгоспній діяльності. Вони потрапляли під слідство в межах «боротьби із сільською контрреволюцією». Так, в оперативному бюлетені ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. фігурувала справа про антиколгоспну та «підривну роботу щодо хлібозаготівлі» Попилюка, голови правління колгоспу «Імені Ворошилова» у с. Веприк, та його однодумців (усього п'ять осіб). Звинувачених було арештовано; слідство та судочинство над ними здійснено в пришвидшеному порядку⁴⁶.

Наприкінці 1932 р. із 59 голів колгоспів Гадяцького району було знято з посад 30 осіб, із них 26 – заарештовано й засуджено. Із 35 голів сілрад району – знято з роботи 12 осіб, із них чотири – арештовано та засуджено⁴⁷. Для компартійної радянської влади вони були «експертниками», «переродженцями», «тяжкунми», які не виправдали себе на «заготі-

³⁷ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 620; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 52.

³⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Полтавська область. С. 61.

³⁹ На постанову партії та уряду відповісти повним виконанням хлібозаготівель у строк. С. 1.

⁴⁰ Постанова бюро Гадяцького РПК про хід виконання плану хлібозаготівель за 3-тю п'ятиденку грудня 1932 р. від 15 грудня 1932 р. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 130. С. 1.

⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 56; Спр. 6340. Арк. 51; Постанова бюро РПК та президії Гадяцького РВК про викривлення ревзаконності сілрадами від 21 липня 1933 р. *Будівник соціалізму*. 1933. № 66. С. 1.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 50–51.

⁴³ Там само. Арк. 48–49.

⁴⁴ Там само. Арк. 49.

⁴⁵ Більшовицькою організованістю рішуче зламати куркульський саботаж хлібозаготівлі. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 132. С. 2.

⁴⁶ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ІПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко та ін. Київ: ВД «Стилос», 2007. С. 407–408.

⁴⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 58.

вельному фронті». На їхні місця спрямовували відданих працівників з метою «виконати план будь-якою ціною»⁴⁸.

Гучною в регіоні стала справа Гадяцької філії «Заготзерна». За «масове розкрадання державного хліба» (насправді видачу довідок селянам, за якими посвідчувалося виконання хлібозаготівельного плану) Гадяцький народний суд засудив низку працівників установи: К. Зубенка – на десять років позбавлення волі і прав (на п'ять років) та виселення за межі УСРР на п'ять років; В. Бутвину – на вісім років позбавлення волі; Г. Лукаша, П. Лукаша і Я. Лукаша – на сім років позбавлення волі й прав та виселення за межі УСРР. Не обійшлося без звинувачення з суто політичним підтекстом – згаданих осіб пов'язували з місцевим національно-визвольним рухом часів Української революції 1917–1921 рр.⁴⁹

Під пильним контролем перебувала робота державних млинів і молотарок району. 15 грудня 1932 р. на спільному засіданні президії Гадяцької КК КП(б)У та колегії районної РСІ було заслухано інформацію про перевірку млинів. Завідувачів, комірників, вагарів, рахівників млинів району звинувачували в «розбазарюванні мірчука» і «позичанні» збіжжя. Зокрема, на чотири роки позбавлення волі було засуджено завідувача веприцьким гідромлином Барца; на два роки – мірошників Здойка і Москаленка. Приводом для зняття з посади вагаря млина у с. Рашівці Пошивайла були родинні зв'язки з батьком «куркулем», засудженим за невиконання плану хлібозаготівлі. Сільрадам та секціям РСІ було наказано посилити контроль та «здійснювати боротьбу» з таємним переобмолотом збіжжя в районі. Гадяцькому млину – заборонено видачу збіжжя за будь-які роботи, що здійснювалися за завданням млинкомбінату, з переведенням виключно на грошовий розрахунок⁵⁰.

20 і 21 січня 1933 р. Гадяцький РПК оголосив «днями штурму виконання плану хлібозаготівлі» в районі. Зібрані в ці дні «червоні валки хліба» мали стати завершальними у хлібозаготівельній кампанії; їхнім рушієм оголошувалися натиск, примус і репресії. «Якістю виконання цієї роботи та кількістю вивезеного валками хліба оцінюватиметься здібність кожного боротися за хліб», – йшлося в постанові за підписом секретаря РПК Ляпченка⁵¹.

Однак, попри весь спектр застосованих репресій, примусів та знущань, Гадяцькому району так і не вдалося повністю виконати хлібозаготівельний план. Якщо по колгоспному сектору результат наблизився до повного виконання завдання (на 13 січня 1933 р. хлібозаготівля у 59 колгоспах району була виконана на 96,9%), то по одноосібному – не досягнув і половини (34,1%)⁵². Характерно, що для повного виконання плану колективними господарствами району не вистачало ще 259,4 т, із яких 209,4 т – припадало на колгоспи, в яких тоді вже були повністю вивезені будь-які зернові фонди. Також Гадяцький РПК направив комісії для перевірки 14 «маленьких» колективних господарств району, що, на його думку, підозріло швидко виконали своє завдання. За ними зрештою було закріплено додатковий план у 72 т збіжжя. Окрім того, хлібозаготівля зачепила організації, що мали засіяні ділянки: із сільських споживчих товариств і лісництва району було стягнуто 146 т збіжжя⁵³.

Після офіційного закінчення в УСРР хлібозаготівельної кампанії 5 лютого 1933 р. було дано старт збору насіння для весняної сівби. Формування насіннєвого фонду здійснювалося вже випробуваними репресивними методами, що однак не могли забезпечити появу відсутнього в селах району посівного матеріалу⁵⁴. Щоб убезпечити себе, районне компартійне та радянське керівництво тисло на сільське. 24 лютого 1933 р. спільною постановою Гадяцького РПК і РВК за погану організацію засипання насіннєвих фондів на «чорну дошку» району було занесено секретарів партійних осередків, голів сільрад, колгоспів та уповноважених на хлібозаготівлю РПК п'яти сільрад – Розбишівки, Середняківки, Римарівки, Рашівки, Гадяча⁵⁵.

Попри значний розмах репресій тоталітарної держави, українські селяни чинили спротив злочинним діям радянської компартійної влади. На прикладі Гадяччини бачимо, що опір набув різноманітних, подекуди активних, форм. Зокрема, навесні 1932 р. у с. Лютенки відбулася чисельна волинка. Тоді до виступу проти надмірної хлібозаготівлі доєдналися до 400 селян⁵⁶. Восени-влітку 1932 р. по Гадяччині прокотилася хвиля масових ви-

⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6340. Арк. 49.

⁴⁹ Лісняк. Дуже вдарити ворогів народу. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 135. С. 1.

⁵⁰ Витяг з протоколу № 27 засідання президії Гадяцької рай КК КП(б)У та колегії Рай РСІ від 15 грудня 1932 р. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 132. С. 2.

⁵¹ Постанова Бюро Гадяцького РПК. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1933. № 7. С. 1.

⁵² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6340. Арк. 45, 47.

⁵³ Там само. Арк. 46.

⁵⁴ Там само. Спр. 6339. Арк. 51.

⁵⁵ Постанова Гадяцького Районного партійного комітету та Районного виконавчого комітету від 24 лютого 1933 р. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1933. № 16. С. 1.

⁵⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5394. Арк. 81.

ходів селян із колгоспів та розбір раніше зданого до колективних господарств майна⁵⁷. Тоді Гадяцький р-н був серед рекордсменів Харківської обл. з кількості заяв селян про вихід з колгоспів, що надійшли до приймальної голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. Петровського в липні–серпні 1932 р.⁵⁸ Селяни району виступали на місцевих зборах проти прийняття доведених зверху нереальних для виконання хлібозаготівельних планів⁵⁹.

Серед пасивної протидії – масові втечі селян, здебільшого в міста, розташовані поблизу. Виїздили цілими сім'ями. Частина селян влаштовувалася на роботу на підприємства та будови, частина – жебракувала⁶⁰. Наприкінці 1932 р. в усіх селах Гадяцького р-ну був зафіксований значний відхід одноосібників. В окремих громадах чисельність «втікачів» сягала 60–70%⁶¹. Станом на 2 січня 1933 р. у районі було виявлено до 15 тис. га покинутої одноосібниками землі. Відтак відповідальний інструктор ЦК КП(б)У А. Носач досить гостро ставив питання перед ЦК: «Імовірно таке становище є і в інших районах, необхідно зараз вирішувати питання, хто буде засівати ці землі і засипати насіння для посіву»⁶². Надалі компартійна радянська влада вдалася до низки заходів, щоб зупинити вільне пересування селян: 27 грудня 1932 р. в СРСР було введено паспортну систему (селян позбавлено права отримувати паспорти, а отже, вільно пересуватися й працювати в інших районах); у січні 1933 р. – заборонено продаж залізничних квитків селянам без довідок про право на виїзд.

Сміливості духу потребували відкриті заяви представників районної адміністрації про завищені хлібозаготівельні плани, надіслані з центру, і відсутність хліба у селян⁶³. Саме на цьому наполягав уповноважений на хлібозаготівлю від РПК, заступник голови Гадяцького РВК, Дейніченко, за що одразу був виключений із партійних лав⁶⁴.

Низка голів колгоспів і сільрад району, ризикуючи власною долею, виступили доброзичливцями в нелюдський час, узнявши на себе відповідальність за розподіл харчів серед односельців та намагаючись послабити процес позбавлення земляків засобів до існування. Зволікання у вилученні збіжжя, підміна звітних відомостей щодо кількісного виконання плану, видача хліба за відпрацьовані трудові тощо – для деяких селян стали рятівними. Такі випадки були зафіксовані у с. Розбишівці, за що голова сільради Горбуля отримав вісім років позбавлення волі в далеких таборах СРСР, Тимофеев (секретар партосередку) і Мандрика (член правління) – по сім років, Кратенко (член правління) – п'ять років. Водночас правління Біленченківської сільради (Чорнобров, І. Григор'єв, А. Мостовий, Я. Корчан, В. Коваленко, Л. Макаренко) у розпал вилучення хліба видавало землякам посвідки на право помелу зерна⁶⁵. Відомі також випадки усвідомленої відмови низових виконавців хлібозаготівлі від реалізації завідомих злочинних наказів. Зокрема, втечі колгоспного активу (голів колгоспів і рільників) від роботи з вилучення збіжжя були в селах Нова Бодаква та Мартинівка. У с. Розбишівці в колгоспі «Перемога» демонстративно не виїжджали на хлібозаготівельну роботу всі 12 колгоспних бригадирів, полевод і голова колгоспу⁶⁶. Загалом на середину січня 1933 р. 380 членів сільрад Гадяцького р-ну (із 1089) ціною власної безпеки відмовилися від участі у хлібозаготівлі, ще 168 членів сільрад втекли зі своїх сіл⁶⁷.

Щоб вижити, хлібороби України вдавалися до різноманітних хитрощів, серед яких поширеним способом було маскування, приховування продовольства. Уповноважені ЦК КП(б)У скаржилися на винахідливість селян під час переховування хліба. Так, у с. Харківці ховали збіжжя під печі⁶⁸. Доведені голодом до відчаю мешканці с. Венеславівка закопували хліб на кладовищі в могилах. У с. Бобрику одноосібники переховували своє збіжжя у колгоспників, з надією, що садиби останніх не будуть піддані таким масовим обшукам, як їхні⁶⁹. Злочинними методами (подвірні обшуки, ув'язнення, знущання, тримання під вартою тощо) станом на 31 грудня 1932 р. у селах району було відкопано 141 яму із

⁵⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Полтавська область. С. 864–865.

⁵⁸ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні... С. 300.

⁵⁹ Кириленко, Ранюк, Гробман, Федорков. Куркульня розперезалась. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 85. С. 1.

⁶⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ІПУ–НКВД. С. 536.

⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 55.

⁶² Там само. Арк. 59.

⁶³ Там само. Спр. 5824. Арк. 80.

⁶⁴ Там само. Спр. 6339. Арк. 57.

⁶⁵ Під куркульською орудою. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1932. № 134. С. 1.

⁶⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 57–59.

⁶⁷ Там само. Спр. 6340. Арк. 51.

⁶⁸ Гурський. Розтрощити куркульське кубло. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1933. № 6. С. 2.

⁶⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 54, 56

продовольством, за що до суду відправили 52 особи⁷⁰. Уже через два тижні (13 січня 1933 р.) кількість знайдених ям у районі збільшилася до 237 (із них вилучено 435 ц)⁷¹. 70 активістів-буксирників тільки в с. Плішивець знайшли 62 ями зі збіжжям, через що хизувався А. Носач: «Домовились з виізною сесією обласного суду про те, щоб по цьому селу 2–3 осіб засудити до розстрілу»⁷². Кількість зерна з ям насправді була незначною і суттєво не впливала на виконання хлібозаготівлі районом, а от для родин селян знайдене й вилучене продовольство було чи не всім запасом харчів до наступного врожаю.

Отримати їжу, звісно, за непомірну ціну, у розпал Голодомору можна було в магазинах філії мережі «ТОРГЗІН». Крамницю в Гадячі відкрили 10 березня 1933 р. У ній, як і в решті подібних в УСРР, займалися обміном продовольства на цінності (валюту, побутове золото, срібло, дорогоцінне каміння тощо)⁷³. Саме існування такої торгівельної мережі є свідченням небаченого цинізму комуністичного тоталітарного режиму, адже, щоб уникнути голодної смерті, селянин змушений був добровільно віддати свої останні сімейні реліквії за попередньо вилучений у нього ж хліб.

Наслідки зумисно влаштованого злочину Голодомору для Гадяччини вкрай трагічні. Харківський обласний відділ ДПУ класифікував Гадяцький р-н як особливо постраждалий унаслідок голоду. Зокрема, станом на 10 червня 1933 р. було зафіксовано голод у 15 основних сільрадах району: Березоволуцькій, Бобриківській, Великобудийчанській, Венеславівській, Веприківській, Краснознам'янській, Краснолуцькій, Лютенській, Плішивецькій, Рашівській, Римарівській, Розбишівській, Середняківській, Харківецькій, Ціпківській⁷⁴.

Уже весною 1933 р. масовим явищем на Гадяччині було опухання від голоду як одноосібників, так і колгоспників та їхніх членів сімей (за браком харчів частина колгоспів припинила громадське харчування)⁷⁵. Уживання в їжу падали коней та інших тварин стали поширеною практикою в районі. У Краснознам'янській, Харківецькій та інших сільрадах зафіксовано випадки самогубств на підставі голоду⁷⁶.

Жахаючою картиною Гадяччини 1932–1933 рр. стало голодне існування її дитячого населення. Мізерної кількості продовольства від держави та незначної допомоги Товариства Червоного Хреста, що почала надходити в район наприкінці весни – на початку літа 1933 р., у щерть переповнених садках та яслах не вистачало: діти голодували, у раціоні переважали сурогати. Серед малечі зафіксовано масові випадки голодного опухання, хвороби та смертності. Дитяча безпритульність зростала з кожним днем⁷⁷.

Голод був причиною стрімкого поширення Гадяччиною неінфекційних та інфекційних захворювань. Це були характерні для тривалого голодування та зниження імунітету на ґрунті недоїдання хвороби. Наприкінці вересня 1932 р. епідемія черевного тифу спалахнула у с. Хитцях. Тоді ж у с. Соснівці лютувала епідемія дизентерії (у народі – різачка, кривава діарея)⁷⁸. У районі зросла кількість випадків маргінальної поведінки. Лише за весну 1933 р. було зареєстровано аномально високий рівень крадіжок – 228 покраж і збройних пограбувань⁷⁹.

Працівники ДПУ відзначали, що внаслідок голодового виснаження смертність тільки в десятих сільрадах району у квітні 1933 р. склала 840, у травні – більше 1500 осіб. При цьому мор був настільки масовим, що низка сільрад району просто припинила реєстрацію смертей⁸⁰. Загалом Голодомор спустошив села Гадяччини. Навіть за неповної інформації (з огляду на історичні причини), що міститься в «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.», у районі загинуло 6920 осіб⁸¹. Із переліку вирішальних для хлібозаготівлі регіонів УСРР у 1932 р. Гадяцький р-н потрапив до списку особливо уражених голодом районів Харківської області в 1933 р.⁸²

Очікувано, що новий сезон жнив у 1933 р. на виснаженій голодом і репресіями Гадяччині не почався вчасно. У липні того ж року центральний друкований орган ЦК КП(б)У

⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6339. Арк. 54.

⁷¹ Там само. Спр. 6340. Арк. 49.

⁷² Там само; К. Цілуйко й Скрипка грубо порушують ревзаконність. *Будівельник соціалізму*. Гадяч, 1933. № 6. С. 2.

⁷³ Доводиться до відому населення міста й району. *Будівельник соціалізму*. 1933. № 20. С. 2.

⁷⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 37.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Арк. 45.

⁷⁷ Там само. Арк. 37, 45.

⁷⁸ Обов'язкова Постанова Гадяцької Рай-надзвичайної санітарної комісії по боротьбі з епідеміями від 25 вересня 1932 р. *Будівник соціалізму*. 1932. № 100. С. 2.

⁷⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6276. Арк. 37, 45.

⁸⁰ Там само. Арк. 37, 44.

⁸¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Полтавська область. С. 46.

⁸² Там само. Арк. 48.

«Комуніст» заніс район до списку найвідсталіших у жнивах, обмолоті та хлібоздачі⁸³. Це не дивно, адже, щоб оговтатися тільки в економічному плані після скоєного злочину, мали минути десятиліття, що й казати про демографічні, морально-психологічні, культурні наслідки Голодомору.

Як бачимо на прикладі Гадяччини, комуністичний тоталітарний режим не шкодував сил для реалізації свого злочинного наміру – цілеспрямованого геноциду українського народу. Згадані в цій розвідці події, факти та наслідки повністю підтверджують загально-українські тенденції історії Голодомору, особливо щодо його перебігу в тогочасній Харківській області. Хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. у Гадяцькому р-ні, як і загалом в УСРР, власне являла собою низку карально-репресивних заходів, спрямованих на вилучення необхідних засобів для існування. Водночас навіть у найжахливіший час багато низових керівників, ризикуючи своїм становищем, відмовлялися виконувати злочинні накази щодо земляків, а населення Гадяччини загалом – виявляло свою винахідливість для виживання, людяність і співчуття, чинило посильний спротив радянській компартійній владі.

References

- Bilousko, O. (Comp.). (2008). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Poltavska oblast* [The National memory book of Holodomor 1932–1933 victims in Ukraine. Poltava oblast]. Poltava, Ukraine.
- Borysenko, V. (Comp.). (2007). *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini v dokumentakh GPU-NKVD* [Declassified memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in documents of the GPU-NKVD]. Kyiv, Ukraine.
- Butenko, O. (Comp.). (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. na Poltavshchyni: do 75-kh rokovyn* [Holodomor of 1932–1933 in Poltavshchyna: to the 75th anniversary]. Poltava, Ukraine.
- Hnezdilo, O. (Comp.). (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni* [Holodomor of 1932–1933 in Kharkivshchyna]. Kharkiv, Ukraine.
- Kozatska, T. (2006). *Samoobkladannia v USRR 1928–1932 rr.: hroshova povynnist ukrainskykh selian* [Self-taxation in the Ukrainian socialist soviet republic in 1928–1932: monetary obligation of Ukrainian peasants]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 10, P. 333–338.
- Pyrih, R. (Comp.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: dokumenty i materialy* [The 1932–1933 Holodomor in Ukraine: documents and materials]. Kyiv, Ukraine.
- Revehuk, V. (1993). *Holod 1933 r. na Hadiachchyni* [The famine of 1933 in Hadiachchyna].
- Revehuk, V. (2016). *Poltavshchyna. Protybilshovytskyi Rukh oporu 20–30-kh rokiv KhKh stolittia: Narysy istoriui* [Poltavshchyna. The Anti-Bolshevik resistance movement of the 20s and 30s of the 20th c.: Essays on history]. Poltava, Ukraine.
- Yakymenko, M. (2008). *Holodomor 1932–1933 rr. na Poltavshchyni: yak tse bulo?* [Holodomor of 1932–1933 in Poltavshchyna: how was it?]. Poltava, Ukraine.
- Yermak, O. (2014). *Doslidzhennia istorii Holodomoru-33 na Poltavshchyni (1988–2008 r.)* [Research on the history of Holodomor-33 in Poltavshchyna (1988–2008)]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 30–31, P. 62–74.

Лук'янець Катерина Юріївна – кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу досліджень Голодомору та штучних масових голодів Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська, 3, м. Київ, 01015, Україна).

Lukianets Kateryna – Ph.D. in history, deputy head of the department of Holodomor and mass man-made famine research department of National museum of the Holodomor-genocide (3 Lavrska Str., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: sharlotakorde@gmail.com

HOLODOMOR IN HADIACHCHYNA: FEATURES OF THE COURSE

The purpose of the study is to expand knowledge of the history of the Holodomor by revealing specifics of its course in Hadiachchyna; to deepen the understanding of the regional aspects of the genocide of Ukrainians in 1932–1933. **The methodological basis** of the study are the general scientific (analysis, synthesis, systematization, complexity) and special-historical methods (problem-chronological, comparative-historical, retrospective, etc). **The scientific novelty** lies in the comprehensive consideration of the history of the genocide of 1932–1933 in Hadyachchyna. The study of regional features of the Holodomor gained further development, in particular, the attention is focused on his little-known episodes. Knowledge of the local specifics of grain procurement, the use of the «black boards» regime, and the use of a complex of other repressive measures by the communist totalitarian regime as the main mechanisms of Holodomor implementation has been deepened. Directions of resistance and ways of survival of the population of Hadiachchyna in 1932–1933 are revealed. **Conclusions.** The course of the Holodomor in Hadyachchyna completely fits into the general picture of events in the Ukrainian socialist soviet republic. The regional

⁸³ У списку найвідсталіших у жнивах і хлібоздачі. Будівельник соціалізму. Гадяч, 1933. № 66. С. 1.

specificity of the genocide was manifested mostly in the increased use of certain repressive mechanisms, which were generally disguised by the communist totalitarian regime under the need to fulfill the grain procurement and other plans in the region. Fines in kind and money, introduction of the «black boards» regime in villages of the district, expropriation of peasant farms, exclusion of peasants from collective farms, indisputable fines – were the most massive punitive measures against the peasantry of Hadiachchyna during the Holodomor.

Key words: *Holodomor, Genocide, Hadyach district, grain procurements, repressions, «black boards».*

Дата подання: 24 квітня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 14 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лук'янець, К. Голодомор на Гадяччині: особливості перебігу. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 104–113. DOI: 10.58407/litopis.240513.

Цитування за стандартом APA

Lukianets, K. (2024). Holodomor na Hadiachchyni: osoblyvosti perebihu [Holodomor in Hadiachchyna: features of the course]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 104–113. DOI: 10.58407/litopis.240513.



Ірина Еткіна

ГОЛОДОМОР ТА РЕПРЕСІЇ У РАЙОНІ ДІЯЛЬНОСТІ ВАРВИНСЬКОГО ПОЛІТВІДДІЛУ МТС

DOI: 10.58407/litopis.240514

© І. Еткіна, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2066-4045>

Метою статті є розгляд трагедії Голодомору-геноциду та репресій українського народу у 1932–1934 рр. на матеріалах Варвинського політвідділу МТС.

Для цієї студії використано **методологічний підхід** «локальної історії», а також загальнонауковий метод індукції. Запропонована методологія дозволяє на основі великої кількості архівних джерел робити висновки як про явище Голодомору та пов'язані з ним репресії в цілому, так і визначати регіональні особливості. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що проблема політвідділів МТС на матеріалах Чернігівщини не досліджена, на теренах України також не знайшла системного вивчення, незважаючи на велику увагу до тематики Голодомору в цілому.

Опрацьовані матеріали дозволили дійти таких **висновків**. Доведено, що матеріали політвідділів МТС є важливим історичним джерелом з тематики Голодомору-геноциду, до якого були залучені як документи самого політвідділу МТС, так і місцевих радянських установ, що перебували в його зоні діяльності. Голодомор-геноцид тривав у районі діяльності Варвинського політвідділу МТС і в 1933, і продовжувався у 1934 рр., де у внутрішній документації радянська влада визнавала наявність сімей без засобів для існування та факти пухлості й смерті на ґрунті голоду. Саме в цій місцевості було зафіксовано факти людодівства та створення т. зв. «чорних штабів», тобто «фізичних методів впливу» задля вибивання хлібопоставок. Проаналізовано причини репресій місцевих керівників в означений час. Зроблено висновки про помсту сталінського керівництва українському селянству за опір, що селянство чинило радянській владі у 1917–1921 рр.

Ключові слова: голодомор, Варвинський політвідділ МТС, репресії, селянство, «куркулі».

Тематика Голодомору-геноциду набрала ще більшої актуальності впродовж повномасштабного вторгнення держави-агресора, яка знову намагається знищити українське населення. Тому одне із завдань сучасного історика полягає, на нашу думку, в «олюдненні» історії. Для українського суспільства ця тема перестане бути байдужою, коли наповниться знайомими місцевими прізвищами як жертв, так і винуватців трагедії, для чого й має слугувати «локальна історія».

Роль політвідділів МТС в організації Голодомору-геноциду українського села та наявна історіографічна база цієї тематики вже була нами розглянута в попередній студії¹. Вичерпну характеристику наявної історичної літератури по Чернігівщині з тематики Голодомору-геноциду подано в доробку чернігівських дослідників Демченко Т. та Гороха М.² Мартиролог та окремі документи вміщені в проєкті «Національна книга пам'яті жертв голодомору» по Чернігівській обл.³ Проте ця тема на матеріалах Варвинщини не стала предметом окремого дослідження.

Фонди політвідділів МТС були ретельно «вичищені» радянською владою в др. пол. XX ст. з метою приховування масштабів голоду. Однак знищити всі сліди злочинів їм не вдалося: у руки істориків потрапляють досить цікаві документи, що свідчать про злочини радянської влади. Політвідділи МТС у 1933–1934 рр. мали максимальну інформацію про стан району їхньої діяльності як безпосередньо від своїх працівників, що виїжджали в села, так і від місцевого керівництва та партосередків.

Так, цінну інформацію надає звіт Антонівського територіального та колгоспного партійних осередків КП(б)У за період з червня 1932 по грудень 1933 рр. Уся провина за стан села в цьому документі лягає на плечі попереднього голови сільради Діденка М., який видавав власні «прикази», що повинні були виконуватися як «закони», що сталінською лек-

¹ Еткіна І. Політвідділи МТС – Кремлівська окупаційна адміністрація 1933–1934 рр. на півдні Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2023. № 5. С. 25–33.

² Демченко Т., Горох М. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: забуттю і прощенню не підлягає. Чернігів: ПАТ «ПВК “Десна”», 2017. 100 с.

³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область / Редкол.: Хоменко В. (голова) та ін. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 1060 с.

сикою називалося методом «зажиму». У 1932 р., щоб виконати хлібозаготівлі, в кабінет голови сільради, де також був присутній голова парторганізації, викликалися окремі комуністи (Горох, Карпов та ін.), і на столах лежали револьвери. Також були створені «чорні штаби» на кутку Ковалівка, куди голова сільради втягнув члена сільради Малишенка Івана та секретаря комсомольського осередку Андрієнка Павла, які запрошували селян у штаб та «вживали фізичних впливів», що розглядали судові органи⁴.

Подєкуди розкуркулення відбувалося з вигодою для комуністичного активу села. Той самий Діденко М., Андрієнко П. та член сільради Мінько Іван присвоїли собі майно розкуркуленого Сергієнка Івана Мироновича. Актив був «частково розкладений» – тобто не відповідав тій ролі, що на нього покладало вище керівництво в Кремлі. Далі документ наголошує на невдоволенні пересічних селян: «...настрій з боку значної частини села як одноосібників, так і колгоспників проти активу села і старого керівництва був нездоровий, куркульство не спало і підбурювало маси на саботаж проти мироприємств Радвлadı»⁵. Як бачимо, стратегією впровадження Голодомору на місцях був розкол українського села, натравлювання одних – комуністів, колишніх бідняків, активу проти інших – «куркулів», саботажників.

Документ визнає, що в 1933 р. окремі господарства отримали більший план по здачі хлібозаготівлі від фактичної наявності землі, що відбилося на нормальну здачу поставок. Тобто читаємо, що одноосібники отримали нереальні плани хлібопоставок, що призводило до голоду.

Двох було виключено з партії: Раєвського Павла за зрив збиральної кампанії, розклад трудової дисципліни та співчуття споживацьким настроєм (тобто голодуючим селянам). Кандидат у члени партії Гаєнко Іван виключений за дезертирство. Для охорони на час збиральної кампанії було виділено 10 осіб об'їждчиків, призначено комуніста тов. Сенченка Г. відповідальним. Організовано оперативну бригаду по 3 особи, які щодня й щonoчі берегли колгоспну власність.

Усього вироблено в колгоспі 96 тис. трудоднів із запланованих 100 тис. На трудодень у 1933 р. припало 2 кг зерна, а у 1932 р. – 690 грам. (і те, і інше означає продовження голодомору). Це визнають і автори документа: «Моральний, економічний стан одноосібника, колгоспника в 1933 р. був скрутний. Мали факти пухлості, смерті»⁶. При цьому слухняно визнають винними в усьому класових ворогів – куркулів та підкуркульників, які «направляли свою зброю, використовуючи тяжкий матеріальний стан села»⁷. У 1933 р. із 17 заяв про вступ до колгоспу 11 заяв були «куркульськими». Тобто в минулому заможні селяни задля порятунку від голоду готові були вже вступати до колгоспу. Але «куркулью» Ничику Сергію згадали, що він колись мав землі 20 га, пасіку 40 вуликів, ковальню, двигуна з молотаркою, млин до двигуна, користався найманою працею. Марченко Маруся була проти заходів радянської влади. Очевидно, усім було відмовлено у вступі до колгоспу⁸.

Навкруги поповзли чутки («куркуль агітував»), «що в Антонівці всі вимерли, висить чорний прапор», хліб не убирається, колгосп платити по 25 пуд. за збирання 1 га. Почувши подібне, до Антонівці прийшла група чернігівців.

Автори документа скаржилися, що велася агітація проти обов'язкової поставки хліба: «...чого там сіяти та збирати, коли все рівно заберуть “зустрічними”»⁹. На зрізанні колосків піймали «куркульку» Ничикову.

Дійшло і до людодіства «ледаркою» Тарасенковою Йовдохою, яку затримали; жертвою стала дівчина 15 років Андрієнко Марфа. Мало місце вбивство дівчини 12 років Михайленко Марусі бродягою Яковом Назимом, який убив її ножом під час пограбування харчопродуктів. Сам утік. Окремі громадяни вдавалися до самосуду бродяг, які займалися крадіжками¹⁰.

Автори документа скаржилися на саботаж частини села в питаннях поставки картоплі та олійного насіння державі. Також партійна організація вела боротьбу з проявами «опортунізму» (читаємо як співчуття селянам) окремими комуністами (Міроненко Максим, Сенченко Т.), що проявляли бездіяльність у боротьбі за хлібопоставки, картоплездачу. Парторганізація визнавала свої помилки через неповне виконання поставок картоплі та олійного насіння в умовах, коли в селі була масова смертність та пухлість населення від голоду, факти людодіства¹¹.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30 зв.

⁵ Там само. Арк. 30 зв.

⁶ Там само. Арк. 32 зв.

⁷ Там само. Арк. 32 зв.

⁸ Там само. Арк. 30–32.

⁹ Там само. Арк. 32 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 32.

¹¹ Там само. Арк. 33.

В іншому документі вказані основні показники діяльності колгоспів цього ж с. Антонівка Варвинського р-ну на грудень 1933 р. Тут серед іншого визнається, що 10 сімей не мають засобів до існування. Розподіл наслідків господарювання ще не закінчено. Ще не колективізованими залишилися 253 господарства. Виявлено 3201 незаконно записаний трудовень. Для охорони посівного матеріалу працювали 2 сторожі¹². Тобто в селі продовжується голод, а керівництво намагається зменшити кількість записаних трудовнів, і до кінця грудня ще не розподілили грами заробленого хліба.

Не краща ситуація і в сусідньому с. Дашенках у р-ні діяльності Варвинської МТС. Начальник політвідділу Шпак інформував начальника політсектора обласного земельного управління Кудрявцева про те, що колгосп перевиконав натуроплату МТС в кількості 201,66 центнера, при цьому становище в господарстві вельми скрутне – колгоспникам дісталось не більш 900 грам хліба на трудовень. Крім того, на лютий 1934 р. в селі було 15 господарств, позбавлених засобів для існування, колгосп допомогти був не в змозі, бо не вистачало зерна на посів. Ці люди при слабкому здоров'ї працювати не могли, допомогти від колгоспу нічим було давати. Начальник політвідділу просив повернути в колгосп перевиконану кількість зерна, але справа дуже затягувалася¹³. Цей документ наочно демонструє, що на півдні Чернігівщини голод продовжувався і в 1934 р., оскільки 900 г хліба на трудовень мовою цифр означало голодомор.

Розподіл між колгоспниками натуральної та грошової частини колгоспного заробітку в зоні діяльності Варвинської МТС здійснювався лише на початку 1934 р. 11 колгоспів на січень 1934 р. розподілили натуральну частину, а грошову не вдалося, бо різні установи та підприємства заборгували колгоспам. Замісник начальника політвідділу Варвинської МТС Матусяк звітував, що по 6 колгоспам «зовсім нема чого розподіляти, у них припадає на трудовень менше 2 кілограм, крім того не діставало посівного матеріалу»¹⁴. Так, у Гніденцях на трудовень припадало 889 г, не діставало посівного матеріалу 121 ц, в Антонівці ці цифри складали 1,4 кг та 1404 ц, у Дашенках відповідно – 1,08 кг та 1102 ц, в Озерянах – 1,209 кг та 880 ц, в іншому колгоспі села – 1,074 кг та 179 ц, в Журавці – 1,048 кг та 753 ц. Політвідділ не знав, що робити з такими результатами господарювання і просив розпоряджень «зверху»¹⁵.

Цю інформацію начальник політвідділу Варвинської МТС Шпак доповідав начальнику політуправління Наркомзему СРСР, начальнику політсектора Наркомзему УРСР та начальнику політсектора Чернігівського обласного земельного управління, пояснюючи проблеми великими втратами врожаю та поганою організацією господарювання. Наверх доповідалося про окремі випадки опухань у 5-ти колгоспах, де на трудовень припадало менше 2-х кг зерна й не було можливості засипати посівні та страхові фонди. Зокрема у Дашенках 10–15 сімей колгоспників «на межі голодування», політвідділ «своєчасно відреагував» і видав їм аванс за рахунок зароблених трудовнів, не чекаючи остаточного розподілу врожаю. У с. Антонівка одна колгоспниця самочинно виїхала з колгоспу й прислала лист на ім'я голови колгоспу такого змісту: «Я знайшла собі кращу роботу і не хочу голодувати у вашому колгоспі, прошу виключити мене з членів»¹⁶.

На голод у 1934 р. скаржилася управа сільськогосподарської артілі ім. Постишева с. Брагінці. На травень 1934 р. артіль складалася зі 121 господарства, із яких 56 господарств зовсім не мали чого їсти, та були вже пухлих 6 сімей. Управа доповідала, що вони не ледарі й мали зароблені трудовні, наприклад:

- «1) Давиденко Терешко має трудовнів 56.42 стар. колгосп.
- 2) Шибченко Варка Влас. –//– 41.82 нов. колгосп.
- 3) Литовченко Ілько Паф. –//– 188.14 стар. колгосп.
- 4) Лугай Петро Корнійов. –//– 41.32 нов. колг.
- 5) Судорський Іван Кр. –//– 24.00 нов. колг.»¹⁷.

Керівництво артілі просило у політвідділу Варвинської МТС харчової допомоги.

На правах офіційних донощиків у селах працювали сількори місцевих газет. Так, секретар редакції газети «Ударник» Каложний та сількор цієї газети подали матеріал заміснику начальника з оперативної роботи політвідділу Варвинської МТС для розслідування. Там указувалося, що об'їждчики колгоспу ім. Косіора в с. Дашенки Бойко В.Ю., Бойко І.Ю., Бойко Т.О., Назарко Грицько забирають торбинки з колосками або нам'ятим зерном у дітей-крадіїв та не здають їх у комору, а забирають собі. Голова управи колгоспу Бойко Семен Юхимович спеціально не організував збирання колосків дітьми, щоб зали-

¹² ДАЧО. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 26.

¹³ Там само. Спр. 7. Арк. 43.

¹⁴ Там само. Арк. 73.

¹⁵ Там само. Арк. 73.

¹⁶ Там само. Арк. 79.

¹⁷ Там само. Спр. 11. Арк. 86.

шити цей заробіток своїм братам-об'їждчикам. Донос також указував, що голова управи розставив своїх родичів – «братів, зятів, сватів і хороших кулаків» на вигідні посади біля молотарки, де вони крадуть зерно вже другий рік поспіль, печуть пшеничні коржі та ваяють галушки, пиячать і їдять то все з колгоспним медом вночі у Приліпки П.Ф., колишнього розкуркуленого, якому голова колгоспу доручив годувати трактористів. За одну ніч перепекли цілий пуд борошна, а вранці управа дозволила роздати колгоспникам до молотарки на спільне харчування по 150 грам зерна. Вочевидь, автор дописів-доносів, обдурений радянською пропагандою, щиро вірив, що в колгоспних бідах винуватий голова колгоспу, халатний комірник Бойко П.П., у якого діти розкрали жито, родичі голови колгоспу Середя Іван, Сергій та Федор, що, перевозячи зерно, крадуть собі по кишеням та ін.¹⁸

Ці ж газетярі доносили й на комірника колгоспу «Червоний прапор» с. Озеряни Федина Каленика Андрійовича за «розтранжирування колгоспного хліба» та глузування над колгоспниками-ударниками, яким казав: «Пропадете як мухи в окропі, так і ви з голоду»¹⁹. У дійсності ж Сталін та його оточення упокорювали голодом українське село, поділивши його на протилежні табори, де одні колективізували, розкуркулювали, обкрадали, доносили на інших. Але документи газети «Ударник» також свідчили, що голод тривав і в 1934 р., бо діти, як і роком раніше, намагаються винести з колгоспних полів колоски.

Сількор Кольченко писав до газети «Ударник» про те, що колгоспникам с. Гніденці неправильно обліковують трудовні. Колгоспники перевиконують норму, сподіваючись, що заробили 1,25 чи 1,5 трудовні, а отримують лише 0,62 і менше трудовня. А бували випадки, що за день роботи трудовні взагалі не записувалися. Так, Вовк Пилип та Бойко Опанас заволочили 8 га, але їм нічого не записали²⁰.

На 1934 р. селянство вже було психологічно зламане, байдуже та слухняне. Про це свідчить політичне донесення начальника політвідділу Варвинської МТС Шпака «Про хлібозакупки». 15 вересня 1934 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про хлібозакупки» про обов'язкову закупівлю хліба по Україні в розмірі 15 млн. пудів. Попередньо для «роз'яснювальної роботи» в села виїхали працівники політвідділу, райпарткому, голова райвиконкому, уповноважений РНК. Шпак задоволено повідомляє, що в основному селяни «з великим ентузіазмом зустріли постанову партії і уряду про хлібозакупки і дали самий рішучий опір на загальних зборах всім куркульським і рвацьким тенденціям окремих елементів»²¹. Навіть колгоспи, звільнені від участі у хлібозакупках, самі виносили рішення про продаж хліба державі (колгосп ім. Л. Журавської сільради).

На загальних зборах колгоспів ім. Сталіна та «Червона Україна» Богданівської сільради проти хлібозакупки виступила колгоспниця Кузьменко, мотивуючись тим, що «хліб продамо, а самі будемо голодувати». Але ударники тут же назвали її ледаркою, яка виробила всього 40 трудовнів і ховалася від роботи та бригадира. У Макіївському колгоспі «Жовтнева зоря» були допущені «контрреволюційні виступи» (читаємо як спроби дати відсіч на продовження голоду). Колгоспник Козел сказав, що спершу треба забезпечити хлібом себе, а потім продавати державі. Навіть окремі активісти виступили проти хлібозакупки, бо з ними провів роботу колишній партторг Бутенко та колишній голова сільради, засуджений за розбазарювання колгоспного майна. Але на наступний день сюди навідався Шпак, і всі засудили «політичну сліпоту і втрату класової пильності», вирішивши продати державі 300 ц хліба. Тільки один п'яний колгоспник спитав «а що буде, якщо не продати хліба державі?»²²

У Монтянському колгоспі Варвинської сільради голова колгоспу Небрат провів роботу, після якої рішення про хлібозакупки прийнято не було. Після появи співробітника політвідділу збори вирішили продати державі 996 ц хліба, а Небрата виключили з комсомолу. Голова колгоспу «Нове життя» Петриченко, сподіваючись на свої сили, вирішив провести збори із цього питання без працівника політвідділу. Але селяни ухвалили продати державі не заплановані 190 ц, а лише 100 ц. Наступного дня прибув замісник начальника політвідділу з партмасової роботи, і колгосп прийняв потрібне для політвідділу рішення²³. Отже, на прикладі питання про хлібозакупівлі можемо зрозуміти роль політвідділів МТС у добуванні українського села після страшних 1932–1933 рр.

Упродовж років голодомору радянські органи влади за наказом сталінського керівництва намагалися вести пошук «петлюрівського елементу», тобто всіх, хто в роки визвольних змагань підтримував українську державність. Член робітничо-селянської інспекції В. Кравченко та члени колгоспу с. Брагинці В. Сударський та В. Гуренко написали до

¹⁸ ДАЧО. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 72.

¹⁹ Там само. Арк. 76.

²⁰ Там само. Спр. 13. Арк. 145.

²¹ Там само. Спр. 7. Арк. 45.

²² Там само. Арк. 46.

²³ Там само. Спр. 7. Арк. 45–46.

робітничо-селянської інспекції при райвиконкомі доповідну записку на Десятника Прокопа Прокоповича, який у часи Першої світової війни був підпрапорщиком та отримав звання георгіївського кавалера, а в роки революції встиг повоювати в петлюрівській, денікінській арміях та командиром більшовицького загону, де з-під варті випустив білого офіцера. Під час продрозкладки працював при Озерянському волвиконкомі, де «добре полатав собі штани, а недоліки замазав горілкою». Далі його звинувачують у тому, що, будучи головою Брагінецької сільради в 1920 р., зв'язався з бандою Погибка, разом з якою проводив пограбування та побої. Десятнику інкримінували замовлення вбивства голови комітету незаможних селян Коротуна Наума на ґрунті ревнощів та самосудом убитого Чуха Явтуха, за що Прокопа арештували, але він відкупився й залишився позбавленим виборчих прав за бандитизм.

У часи суцільної колективізації в 1930 р. Прокоп Десятник організовував селян на масовий вихід з колгоспу, за що й було подано 60% заяв, за це прославився в прилуцькій газеті як зривник колективізації. Цього ж року він зв'язується з бандою Клітки, який «тероризував колгоспи» (читаємо як повставав проти колективізації). У 1931 р. був змушений вступити в колгосп, де пробув 5 днів, а потім самовільно забрав свою кобилу та воза і на рік утік на Кавказ. Повернувшись, потрапив членом управи колгоспу й завідуючим дитячими яслами, «де теж полатав штани, торгуючи нещасними грамами хліба та печива, що давалося для дітей, а вони його не бачили і вмирили з голоду». Далі в доповідній записці вказано, що за наказом Прокопа Десятника зерно перевозилося вночі, під час чого зникли три підводи жита. Автори документа вказують і на те, що корови колгоспників впрягалися та працювали в полі, тоді як Прокоп Десятник свою корову в ярмо не віддав і не вніс до колгоспу жодної копійки власного майна. Доповідна записка додавала штрихи про грубість та матюки керівника в поводженні з колгоспниками й просила робітничо-селянську інспекцію його звільнити, бо колгоспники мовчали через страх²⁴.

Справу розслідував замісник начальника політвідділу Варвинської МТС Матусяк. Він підтвердив усі факти, викладені в доповідній записці, і ще додав інформацію про те, що Прокоп Десятник служив також і в війську гетьмана П. Скоропадського в Полтаві. Як бачимо, страшні епохи створювали вкрай складних особистостей. Прокоп Десятник у роки національно-визвольних змагань встиг повоювати чи не за всі воюючі армії, хоча в більшовицький загін залучався як воєнний спеціаліст примусово. Він чинив опір колективізації, але міг мімікрувати та пристосуватися до радянської влади, підшукуючи собі вигідні посади. Межа між катом і жертвою в роки голодомору була вкрай тоненькою: поки він залишав на голодну смерть дітей з ясел, політвідділ МТС уже збирав матеріали й на нього як проти «петлюрівського елементу», знімав з посади члена управи колгоспу.

Улітку 1934 р. Варвинський райком КП(б)У та політвідділ МТС паралельно розслідували т. зв. «Гнідинську справу», яку парторг колгоспу «Червона зірка» Чопок доніс самою другому секретарю ЦК КП(б)У П. Постишеву. Ця справа була про зловживання, «розбазарювання та розтягування колгоспного майна». Два комірника вже були засуджені цією справою на 6 та 7 років таборів, завідуючий пасікою – на 1 рік, завідуючий птахофермою сховався від суду. Але з легкої руки парторга справа дійшла до вищого районного керівництва. Так, Олександру Євстратову, який працював на момент 1933 р. завідувачем земельним відділом Варвинського району, згадали два будинки та млин його батька, а також висування «куркулів» (місних господарів у селі) на керівні посади, коли в 1927 р. він був головою сільради. Своїх багатих родичів він просунув і в комітет незаможних селян (КНС). У сільраду та КНС прийняли Телуха Григорія, який пізніше організував «політбанду» (опір колективізації), за що був розстріляний за рішенням ГПУ. Актив КНС протестував проти прийому «куркулів», але Євстратов мотивував тим, що «вони виправдовують себе в роботі». У с. Гнідинці було розкуркулено близько 70 господарств. Євстратов через своїх родичів і друзів Кушвіда Афанасія та колишнього петлюрівця Соляника Свирида забрали всі речі розкуркулених, які десь поділися. Будинок, майно та цінності дрібного поміщика Онищенка забрав собі Євстратов, а свій будинок продав бідняку. До розкуркулення був призначений і тесть Євстратова піп Панченко. Але Євстратов затягнув цю справу, а через 5 днів у будинку вже нічого не залишилося, піп приховав усі свої цінності. Євстратов був винним у тому, що прилаштував на роботи та на навчання дітей священника. А будь-яку опозицію виживав із села та виключав з партії.

У період колективізації О. Євстратовим був організований «куркульський» союз обробки земель з 13 господарств, куди бідняків не прийняли. Не зважаючи на все це, Євстратова Олександра забрали на керівні посади в район, перед цим він встиг поставити всіх своїх родичів на відповідальні та прибуткові роботи в колгоспі.

²⁴ ДАЧО. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 39–42.

Євстратов Семен – дядько Євстратова Олександра – колишній секретар Робітниче-селянської комісії, син підрядника з будівництва храмів, мав 10 га землі, які здавав з половини врожаю, колись служив у Червоній армії, звідки дезертирував. Перебуваючи на посаді уповноваженого із засіву в с. Гнідинці, давав такі настанови: «...сійте як попало, тільки від дороги гарно заволочіть, щоб начальство не бачило, коли буде проїжджати. Все рівно хліб забере держава. Коні погані – чорт з ними, будуть ковбаси»²⁵. У результаті колгосп отримав проддопомоги 1000 пудів і ще потребував.

Також у цю справу були втягнуті завідуючий організаційним відділом райпарткому Біленко, колишній голова РСК Козаков, колишній голова сільради Кушвід. Усі вони були в курсі справ про зловживання, але не перешкоджали, а покривали, тодішньою лексикою – «замазували» справу²⁶. Отже, за підготовленими матеріалами на них чекала «чистка партії».

Ця справа, яку вів політвідділ Варвинської МТС, наявно демонструє, що всі звинувачення тих років починаються із соціального становища особи в дореволюційний період та її ставлення до встановлення радянської влади. Тобто радянська держава відверто мстилася селянам за непослух та опір у 1917–1921 рр. Також ці документи цікаві тим, що викривали методи розкуркулення селян. Варто зазначити, що заможніші селяни, намагаючись урятуватися від голодомору, пристосовувалися до вимог радянської влади, створювали СОЗи, проникали в місцеве керівництво, але рано чи пізно на них усе одно наклеювали ярлик «куркулів» і вони підпадали під репресії. Особливо ретельно радянська влада вишуквала серед селянства «петлюрівський елемент», тобто тих, хто в роки національно-визвольних змагань боролися за українську державність.

Отже, опрацьовані джерела переконливо доводять, що Голодомор-геноцид тривав у районі діяльності Варвинського політвідділу МТС і в 1933 р., продовжувався і в 1934 р. У внутрішній документації радянська влада визнавала наявність сімей без засобів для існування та факти пухлості та смерті на ґрунті голоду. Населення було доведено до такого відчаю, що траплялися факти людодства та вбивства дітей. У самих бідних колгоспах на трудовень припадало менше 2 кг зерна, а нерідко і менше одного. Мовою цифр це означало голодування майже всіх колгоспників, крім керівництва, оскільки заробити трудовень було вкрай важко для ослабленої людини. Крім того, трудовні «забували» записати або перераховували не на користь колгоспників.

Документація політвідділів тих часів слухняно звинувачує в усіх бідах «куркулів», «підкуркульників», «опортуністів» (актив села, що співчував голодуючим селянам), комірників чи об'їждчиків, які втратили пильність, місцевих керівників. Але радянська документація сама промовисто свідчить проти кремлівського керівництва, яке свідомо пішло на знищення селян-українців. Адже воно було цілком обізнане із ситуацією на місцях і вимагало хлібоздачі так вимогливо, що в селах доходило до використання револьверів для вибивання хліба та створення «чорних штабів». Незважаючи на лютий голод в селах Варвинщини, колгоспи перевиконували окремі показники та мали в боржниках безліч радянських установ.

References

Demchenko, T., Horokh, M. (2017). Kolektyvizatsiia ta Holodomor 1932–1933 rr. na Chernihivshchyni: zabuttiu i proshchenniu ne pidliahaie [Collectivisation and the Holodomor of 1932–1933 in Chernihivshchyna: can't be forget or forgive]. Chernihiv, Ukraine.

Etkina, I. (2023). Politviddily MTS – Kremlivska okupatsiina administratsiia 1933–1934 rr. na pivdni Chernihivshchyny [Political departments of MTS – the Kremlin occupation administration of 1933–1934 in the South of Chernihivshchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 25–33.

Khomenko, V. (Ed.) (2008). Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Chernihivska obl. [National book of memory of the Holodomor victims of 1932–1933 in Ukraine. Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Etkina Iryna – candidate of historical sciences, docent of the department of world history and international relations, T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: etkina@ukr.net

²⁵ ДАЧО. Ф. П-795. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 35.

²⁶ Там само. Спр. 9. Арк. 31–35.

HOLODOMOR AND REPRESSION IN THE AREA OF ACTIVITY OF VARVYN POLITICAL DEPARTMENT OF MTS

The purpose of the article is to consider the tragedy of the Holodomor-genocide and the repression of the Ukrainian people in 1932–1934 based on materials of the Varvyn political department of MTS.

For this study, **the methodological approach** of «local history» was used, as well as the general scientific method of induction. This methodology allows drawing conclusions on the basis of a large number of archival sources both about the phenomenon of the Holodomor and related repressions in general, as well as determining regional features.

The scientific novelty of the intelligence lies in the fact that the problem of the political departments of MTS on materials of Chernihivschyna has not been investigated. It also did not find a systematic study on the territory of Ukraine, despite the great attention paid to the subject of the Holodomor as a whole.

The processed materials made it possible to come to the following **conclusions**. It has been proven that the materials of the political departments of MTS are an important historical source on the subject of the Holodomor-genocide, which involved both the documents of the political department of MTS and local Soviet institutions that were in its area of activity. The Holodomor-genocide continued in the area of activity of the Varvyn political department of MTS in 1933, and continued in 1934, where the Soviet authorities acknowledged in their internal documentation the presence of families without means of subsistence and the facts of swelling and death due to starvation. It was in this area that the facts of cannibalism and the creation of the so-called «black headquarters», that is, «physical methods of influence» in order to knock out bread supplies. Reasons for the repression of local leaders at the specified time are analyzed. Conclusions were made about the revenge of the Stalinist leadership on the Ukrainian peasantry for the resistance they offered to the Soviet government in 1917–1921.

Key words: famine, Varvyn political department of MTS, repression, peasantry, «kurkuls».

Дата подання: 29 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 19 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Еткіна, І. Голодомор та репресії у районі діяльності Варвинського підвідділу МТС. Сіверянський літопис. 2024. № 5. С. 114–120. DOI: 10.58407/litopis.240514.

Цитування за стандартом APA

Etkina, I. (2024). Holodomor ta represii u raioni diialnosti Varvynskoho pidviddilul MTS [Holodomor and repression in the area of activity of Varvyn political department of MTS]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 114–120. DOI: 10.58407/litopis.240514.



Андрій Бойда



ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ ПОРАЙКА У СВІДЧЕННЯХ МИКОЛИ МЕЖУЄВА (за матеріалами слідчої справи)

DOI: 10.58407/litopis.240515

© А. Бойда, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7062-1978>

Метою статті є спроба реконструкції біографії маловідомого в історіографії наркома комунального господарства УСРР (1935–1936) М.Д. Межуєва та постаті В.І. Порайка за матеріалами кримінальної справи, заведеної НКВС на Межуєва влітку 1937 р.

Наукова новизна. Уперше проведено реконструкцію історичного портрета Миколи Дмитровича Межуєва (1899–1937), маловідомого в історіографії більшовицького партійного та профспілкового діяча радянської України. Основні акценти зроблені на його діяльності як керівника партійних, профспілкових і комунальних організацій УСРР. У науковий обіг введені раніше невідомі документи, що стосуються М.Д. Межуєва, а також В.І. Порайка та найближчого оточення цього партійного і державного діяча із його київського періоду діяльності (1934–1937).

Методи дослідження. Використання методів джерелознавчого аналізу сприяло систематизації первинної інформації (кримінальні справи на В.І. Порайка, М.Д. Межуєва, інші архівні документи), а використання історико-системного методу дозволило дослідити основні моменти з біографії наркома комунального господарства УСРР М.Д. Межуєва (1899–1937) та його свідчення про його керівника – В.І. Порайка, узагальнення отриманих відомостей.

Висновки. Під час пошукової роботи вдалося встановити, що Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–24.10.1937) був ключовим «свідком» у справі щодо обвинувачення В.І. Порайка. Зважаючи на директиви з Кремля, жорсткі методи та стислі строки слідства, а також відсутність самої можливості для оскарження рішення суду та його негайне виконання, «покази» свідка (підозрюваного чи обвинуваченого) були потрібні лише для отримання формальних підстав для наступних арештів й обвинувачень інших українських державних та партійних діячів, так званих українцятаторів, серед яких був і В.І. Порайко, в антирадянській націоналістичній діяльності.

Ключові слова: Порайко, Межуєв, 1937, репресії, РНК УСРР (УРСР), Голодомор, Полтавщина, Київщина, наркомат комунального господарства УСРР, Київ, РСЧА, Новоград-Волинський.

Аналізуючи та реконструюючи історичне минуле, ми можемо певним чином скорегувати майбутнє. У контексті сучасних реалій, коли Україна вчергове відстоює своє право на існування в боротьбі з одвічним ворогом – Росією, актуальним є дослідження маловідомих і забутих сторінок нашої історії, які яскраво розкривають суть тривалого конфлікту інтересів обох держав. З огляду на це історія радянської України набуває нового змісту. Зокрема під час декомунізації культурного, мовного та громадського простору в Україні суспільний запит на дослідження біографій визначних представників попередніх поколінь ставить абсолютно нові завдання. Маємо потребу не лише окреслити історичні паралелі між минулим і сучасним, але й підібрати ключі до успішного та перспективного майбутнього. Розуміння та визнання помилок минулого – це перший крок до успішної стратегії на майбутнє.

Попередні наші публікації щодо обставин засудження та фізичної ліквідації екзаступника глави РНК УСРР–УРСР в 1930–1937 рр. В.І. Порайка (1888–1937)¹ та його посмертної реабілітації² дали можливість зрозуміти таке. По-перше, робота над дослідженням сталінських репресій проти української партійної еліти часів українізації в сучасних умовах отримала нове прочитання. По-друге, серед імен, названих в обох роботах, були й такі, чия діяльність не згадувалася ні в історичних, ні в краєзнавчих розвідках. До них, зокрема, належить успішний кар'єрист, оратор, культурний діяч та адміністратор, нарком комунального господарства Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–25.10.1937).

Досі його біографія не була досліджена та описана в жодній науковій чи краєзнавчій публікації. Про нього лише побіжно згадано в книжці «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи,

¹ Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 99–114.

² Бойда А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 79–90.

факти, документи»³, де в посиланні вказується архівно-кримінальна справа з ГДА СБУ, яка не належала до кримінальної справи, відкритої щодо обвинувачення власне М.М. Межуєва.

Автору цієї статті вдалося дослідити раніше неопрацьовані дослідниками радянських репресій протоколи допиту Межуєва, які були долучені до іншої кримінальної справи із цього ж архіву. Відтак можемо стверджувати, що віднайдена за нашим запитом справа у ф. 6 ГДА СБУ буде досліджена вперше. Також уперше зроблено аналіз тогочасних подій в контексті дослідження біографії В. Порайка та його оточення, а також – спробу реконструювати, хоча б почасти, біографію М. Межуєва.

Цей аспект проблеми порушений не випадково, адже під час пошуків матеріалів стосовно В. Порайка було зроблено запити у 18 українських та іноземних архівів, звідки отримано як відмови, так і численні документи. Тому опрацювання архівно-кримінальних справ (далі – АКС) стало не лише вагомою складовою дослідження, а можливо – однією з найбільш кропітких, інформативних та відповідальних. Важливо, що кримінальні справи є цінним джерелом не лише для уточнення основних біографічних даних досліджуваної особи (наприклад: дата та місце народження, відомості про освіту, сімейний стан, місце та час проходження військової служби, дата потрапляння в полон, членство в партії, основні місії роботи тощо). Вони є джерелом інформації, яка безпосередньо характеризує саму особистість: формування, погляди, вчинки, наслідки діяльності; а ще – ставлення до неї інших людей: представників влади, колег, друзів, рідних. На наш погляд, робота з АКС потребує уважного ставлення та правильного розуміння тогочасної ситуації для виявлення маніпуляцій, спростування фейків і встановлення фактів, що дає змогу зробити висновки, які є актуальними для сьогодення.

Варто також наголосити, що під час роботи з цими архівними матеріалами вкотре було підтверджено – цінні відомості, судження та свідчення можуть не належати до матеріалів справи конкретної особи. Оскільки у справі за обвинуваченням В. Порайка Микола Межуєв був єдиним свідком, якого викликали для проведення слідчої дії – очної ставки, вважаємо доречним дослідити архівно-кримінальну справу Межуєва із ф. 6 ГДА СБУ на наявність матеріалів, дотичних до теми дослідження. Тож автором було зроблено запит до ГДА СБУ й отримано відповідь за № 24-5-Б-545 від 09.11.2022 р. – копії кримінальної, особливої та контрольно-наглядової справи на Миколу Дмитровича Межуєва.

Окрім вивчення отриманого пакету архівних документів, додатково здійснено пошук газетних публікацій стосовно М. Межуєва в період між 1920 та 1937 рр. На основі архівного та газетного матеріалів спробуємо відтворити біографію Миколи Межуєва та проаналізувати його свідчення про Василя Порайка як такі, що зіграли вирішальну роль у долі обох діячів міжвоєнної радянської України. Оскільки біографія В. Порайка була детально розглянута в попередніх публікаціях, зосередимося на особі М. Межуєва та його свідченнях про свого колишнього керівника.

Микола Дмитрович Межуєв народився 6 грудня 1899 р. у м. Нікополь Катеринославської губернії Російської імперії в українській родині Дмитра та Мотрони Межуєвих. Оскільки у віднайдених газетних матеріалах часто зустрічається інша форма написання прізвища – Межуїв, припускаємо, що Межуєв – це русифікована версія прізвища. Батько його був матросом, мати – швачкою⁴.

Закінчивши кілька класів церковної парафіяльної школи в рідному місті, юний Микола розпочав трудову діяльність помічником кочегара на пароплаві, де вже служив його батько⁵. Незабаром в одній із слюсарських майстерень Нікополя він почав опановувати слюсарське ремесло, щоб надалі працювати в майстернях м. Катеринослава (суч. м. Дніпро). Відповідно до заповненої ним анкети арештованого, він мав робочу кваліфікацію слюсаря 9-го розряду⁶. Детальніше встановити, яким було життя Миколи Межуєва та чим він займався до 1917 р., не вдалося. Окрім описаного вище, біографічні довідки зі справи М. Межуєва не містять інших відомостей за період між 1899 та 1917 рр.

У 1917 р. М. Межуєв долучився до загонів червоної гвардії більшовиків, де перебував до 1919 р. У 1920 р. вступив до ВКП(б). У протоколі № 13 Новоград-Волинського окружного КП(б) України від 1 серпня 1937 р. про виключення М. Межуєва з партії, стверджується, що він є колишнім дезертиром із РСЧА⁷. Інших відомостей, які б підтвердили чи спростували цей факт, знайти не вдалося.

³ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 166.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 153.

⁵ Там само. Арк. 151.

⁶ Там само. Арк. 16.

⁷ Там само. Арк. 162.

Після закінчення активних бойових дій, орієнтовно від літа 1920 по 1922 рр., він знову працює слюсарем спочатку в Катеринославі, далі в Києві у дніпровських майстернях. Брак освіти не заважав М. Межуєву позиціонувати себе як партійного функціонера, розвивати кар'єру не в робітничій сфері, а в партії. Наприклад, у газеті «Транспорт» знаходимо публікацію про збори парткомітету при одному із затонів м. Катеринослава 20 квітня 1922 р.⁸ На них М. Межуєв зробив доповідь про дільничну конференцію водників та завдання профспілок у новій обстановці. Як зазначає автор статті, робітники з великим інтересом поставилися до доповіді, мали низку питань, які стосувалися галузі охорони праці та страхування. Далі відбулися дебати, а після заключного слова доповідача винесено резолюцію про схвалення роботи конференції та висловлено довіру новообраному комітету.⁹

Відтоді (від квітня 1922 р.) М. Межуєв як представник 2-го затону дніпровських майстерень в м. Києві бере активну участь у роботі партактиву. Його бачимо в списках Подільського районного парткомітету, опублікованих у газеті «Пролетарская Правда» 24 серпня 1922 р.¹⁰ У випуску за 15 жовтня 1922 р. розміщене звернення комісії з боротьби із хабарництвом на водних шляхах дніпровського транспорту. Серед членів комісії – представник Лінійного комітету профспілки працівників водного транспорту (Лінктрану) М. Межуєв¹¹. Також про п'ятьох членів цієї комісії йдеться і як про кураторів не лише водного, а й залізничного транспорту. Зокрема їх територіальна юрисдикція визначалась у межах Південно-Західної залізниці та Дніпровського водного транспорту¹². Згідно з біографією, яку уклала друга дружина М. Межуєва Євдокія під час реабілітації свого чоловіка в 1956–1957 рр., він у тому-таки 1922 р. встиг узяти участь як делегат від Дніпровського водного транспорту у Всесоюзному з'їзді водників у Москві¹³.

Загалом бачимо, що зміна місця проживання (тут ідеться про переїзд Межуєва з Катеринослава до Києва) послугувала його значному кар'єрному зростанню. Членство в партії більшовиків, до якої він долучився у 1920 р., дало змогу увійти до партактиву й вийти з тіні невідомості та бідності рідного Нікополя.

Найбільше публікацій про діяльність Межуєва в 1923 р. в установах Дніпровського водного транспорту знаходимо в газеті «Днепровский Водник», яку видавав Дніпровський райком водників протягом 1920-х рр. Тут Межуєв представляє вже не 2-й, а 3-й затон дніпровських майстерень водного транспорту в Києві¹⁴, виступає як активний противник злиття організаційного відділу з культурним у складі Дніпровського райкому водників на 4-му з'їзді Дніпровського райкому водників 12 лютого 1923 р.¹⁵, а в травні того ж року входить до бюро каси взаємодопомоги¹⁶.

Однією з останніх помітних акцій у діяльності Межуєва в партактиві водників була участь у мітингу в с. Медведівка 1 травня 1923 р., що відбувався поблизу урочища Холодний Яр. Туди його було відряджено на показову демонстрацію за участі двох тисяч осіб. Публікація в «Дніпровському Воднику» про цей мітинг сповнена «радості» від того, що більшовики змогли зламати опір холодноярських повстанців. Межуєв від імені водників повинен був не лише звістити «про успіхи» революції та «знищення бандитизму» в краї, а й агітувати за «важливу злуку» селян і робітників на культурному рівні. Отже, він, виступаючи в ролі агітатора, сприяв закріпленню більшовиків на півдні Київщини та намагався відвертати селян від збройного опору радянській владі¹⁷.

Завдяки такій активності серед водників, М. Межуєва стало помічати губернське керівництво, а згодом йому запропонували посаду голови Бородянського райвиконкому Київської губернії, на якій він відпрацював два роки (1923–1925). Саме на рівні губвиконкому Київщини можна було заявити про себе, для цього варто було лише брати участь у дебатах та критикувати інших представників влади. Серед тих, кого намагався критикувати Межуєв, був голова Київського губвиконкому та майбутній нарком фінансів СРСР Г.Ф. Гринько (1890–1938). Однією із таких можливостей для публічних заяв став пленум губкому Київщини в грудні 1924 р.¹⁸

⁸ Среди водников. *Транспорт*. 1922. № 316. С. 4.

⁹ Там само.

¹⁰ От Подольского райкома. *Пролетарская Правда*. 1922. № 190. С. 5.

¹¹ Воззвание комиссии по борьбе со взяточничеством на водных путях днепровского транспорта. *Пролетарская Правда*. 1922. № 234. С. 2.

¹² На железных дорогах. *Пролетарская Правда*. 1922. № 209. С. 2.; Товарищи железнодорожники и водники! *Пролетарская Правда*. № 224. 1922. С. 2.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 151.

¹⁴ В затонах: 3-й затон. *Днепровский Водник*. 1923. № 18 (32). С. 3.

¹⁵ 4-й день съезда: утреннее заседание 12 февраля 1923 г. *Днепровский Водник*. 1923. № 9–10 (23–24). С. 3.

¹⁶ Кто вошел в новое Бюро Кассы Взаимопомощи. *Днепровский Водник*. 1923. № 27 (41). С. 2.

¹⁷ Празднование 1-го мая – возле очага бандитизма – Холодного Яра. *Днепровский Водник*. 1923. № 34. С. 2.

¹⁸ Дебаты по докладу тов. Гринька. *Большовик* (Київ). 1924. № 284. С. 4.

Однак спроба Межуєва виграти дебати в Гринька виявилася провальною. Г. Гринько, як очільник Київщини, визнав частину акцентованих опонентом проблем, зокрема щодо відсутності в Київській окрузі центру споживчої кооперації. Однак зауважив, що в листопаді того ж року для вирішення цього питання керівництво губернії зібрало понад 56 тис. карбованців¹⁹. Згодом, 18 грудня 1924 р. М. Межуєв, відстоюючи свої позиції, опублікує окрему статтю, присвячену проблемам кооперативного руху на Київщині. У ній він не лише розкрив проблему низької ефективності губспілки кустарів, а й критикував практику кадрових призначень зверху. На його думку, у райспілку кустарів у Бородянці (районі, який очолював Межуєв) було призначено «спекулянта». Сьогодні ми не можемо впевнено визначити мотиви автора: чи то була справжня критика, чи чергова спроба гучно заявити про себе, критикуючи дії представників губкому²⁰.

Чим закінчився цей конфлікт і чи було врегульоване питання з кооперацією, установити не вдалося. Проте можемо сказати, що це не зупинило кар'єрного росту Межуєва, навівши навпаки – справи пішли вгору, можливо, за рахунок певного компромісу з вищим керівництвом²¹. Так, під час адмінреформи 1925 р., коли було виокремлено нову Київську округу, Межуєв був одним із тих, хто дав розширений коментар для кількох українсько-російськомовних видань із цього приводу. Він не лише пояснив через пресу основні причини утворення округу, а й розповів про передумови для нового поділу й прогнозовані позитивні наслідки в контексті децентралізації Київщини та боротьби з бюрократією²².

Установлено, що з 1928 р. М. Межуєв був членом ВУЦВК. Ще до цього протягом 1926–1927 рр. він працював головою Спілки радянських працівників торгівлі, а в 1928–1929 рр. – у наркоматі освіти в Харкові²³. У 1930 р. Межуєв повертається до адміністративно-командної роботи на місцях, зокрема протягом 1930–1931 рр. очолює Лубенську округу на посаді голови окружного виконкому, протягом 1931–1932 рр. – міськраду Вінниці, а згодом стає членом колегії наркомату комунального господарства. Протягом 1933–1934 рр. очолює міськраду в Полтаві та бере участь у роботі XVII з'їзду ВКП(б) (т. зв. «розстріляних») у Москві (26.01.–10.02.1934)²⁴.

Період перебування Межуєва в Полтаві з певних причин є «чорною» сторінкою в його біографії. Зокрема в матеріалах українських газет Галичини («Нове село»²⁵, «Діло»²⁶) та США («Свобода»)²⁷ за 1933–1934 рр. віднаходимо уривки з інтерв'ю Межуєва та його коментарі для західної преси щодо ситуації довкола голоду на Полтавщині. Так, у львівських газетах «Нове село» за 5 листопада та «Діло» за 21 жовтня 1933 р. подано переказ п'яти статей за 17–21 жовтня того ж року кореспондента англійського часопису «Manchester Guardian» в Москві Малкольма Маргеріджа (1903–1990) про голод у радянській Україні.

У викладеному матеріалі кореспондент із Британії констатує, що «Полтава, як і другі радянські міста, знаходиться на спартанському пайковому, наложеному амбітними змаганнями п'ятилітці. М'яса й товщів дуже рідко можна побачити, а як смакує цукор, більшість населення вже й забула»²⁸. Для того, щоб з'ясувати обставини цієї проблеми, журналіст бере інтерв'ю в Межуєва, який намагається маскувати її та звинувачує емігрантські громади у вигадках. Зокрема, на запитання про брак їжі взимку та весною 1933 р. для жителів Полтавщини, Межуєв цинічно відповів: «Елементи голоду були. Були й випадки голодової смерті. Але оповідання про вимирання з голоду населення, які появляються в емігрантській пресі, це видумки. Найкраще заперечення тому це наш вдачний весняний посів та добрі жнива»²⁹.

У цьому ж матеріалі Межуєв застосовує маніпуляцію цифрами – згідно з ним у центральних медичних закладах Полтави впродовж окресленого журналістом періоду було прийнято лише бл. 2400 хворих, і начебто лише 10% не вдалося врятувати. Безумовно, указані дані суттєво відрізнялися від реальності, адже за підрахунками дослідників цієї

¹⁹ Кінцеве слово тов. Гринька. *Більшовик*. 1924. № 284. С. 4.

²⁰ Межуєв М. Кого об'єднує губспілка кустарів – працюючих, чи спекулянтів. *Більшовик*. 1924. № 288. С. 4.

²¹ Советское строительство на селе. Что говорят крестьяне-делегаты Пленума Округисполкома: Тов. Д. Межуев. *Киевский пролетарий*. 1925. № 49. С. 4.

²² Радянське будівництво на місцях (Наша анкета): Тов. Межуєв. *Пролетарська правда*. 1925. № 186. С. 5.

²³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 153.

²⁴ Там само. Арк. 151.

²⁵ Англійський часопис про голод на Україні. *Нове село*. 1933. № 45. С. 6.

²⁶ Про положення на радянській Україні. *Діло*. 1933. № 282. С. 5.

²⁷ Правда про совети. *Свобода*. 1934. Ч. 266. С. 3.

²⁸ Англійський часопис про голод на Україні. С. 6.

²⁹ Центральний державний архів вищих органів України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 62.

проблеми, на Полтавщині в період Голодомору 1932–1933 рр. прямі втрати сільського населення склали бл. 30%³⁰.

Також цинічним, але таким, що відображає «політику партії» стосовно українського селянства, став коментар Межуєва в інтерв'ю для Вільяма Чемберліна – кореспондента американської газети «The Christian Science Monitor», щодо невідгидних для більшовиків шляхів уникнення Голодомору в 1932–1933 рр.: «Сповіджувати збіже було б понизило наш престиж. Оставляти збіже селянам було б їх заохотило зменшити продукцію»³¹. На тлі подій у Полтаві, де Межуєв слухняно виконав свою роль щодо мору населення голодом і заперечував в інтерв'ю західним журналістам факти злочинів радянської влади, жахливим є той факт, що голод не оминув і його власну родину. У тому ж 1933 р. у віці 64 роки від раку шлунку (голоду) в Нікополі помер робітник Дмитро Григорович Межуєв (1869–1933) – батько М. Межуєва³². Як сприйняв цю звістку Межуєв-молодший, невідомо. Про це не зберіглося ні його власних спогадів, ні свідчень під час допитів співробітниками НКВС від 9 та 12 серпня 1937 р. у межах кримінальної справи проти учасників «антирадянської націоналістичної організації», учасником якої нібито був і М. Межуєв³³.

Це була чергова хвиля репресій, розпочата телеграмою Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р., у якій Москва вимагала від ЦК компартії союзних республік, обкомів та крайкомів посилити боротьбу з колишніми куркулями та іншими антирадянськими елементами. Для цього необхідно було негайно визначити та направити до Москви склад «судів-трійок», скласти списки підозрюваних і визначити кількість осіб, які підлягають розстрілу та заслання до таборів. Наступним документом, який дав «старт» масовим арештам, а далі – судам і розстрілам, був таємний наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 31 липня 1937 р., у якому, зокрема, йшлося про викриття членів антирадянських політичних партій, націоналістичних та інших угруповань, що мають на меті антирадянську збройну діяльність тощо³⁴.

Уже 1 серпня 1937 р. М. Межуєва було заарештовано в Новоград-Волинському, де він на той час працював головою окружного виконкому партії³⁵. Дослідивши матеріали цього кримінального провадження, можемо стверджувати, що ледь не головною постаттю, стосовно якої слідству НКВС були потрібні свідчення, був колишній «шеф» Межуєва – заступник голови РНК УРСР в 1930–1937 рр. Василь Порайко. Саме на цьому варто зосередитися, оскільки слідством «встановлено», що вони обидва – Межуєв і Порайко – були причетні до «зради», чого насправді доведено не було.

Свідчення проти М. Межуєва «вибивалися» від інших арештованих: наприклад, запитання стосовно його діяльності знаходимо в протоколах допитів ексголови Вінницького облвиконкому О. Триліського (1892–1937) за 23 липня – 9 серпня 1937 р.³⁶ та у свідченнях колишнього міського голови Одеси М. Роценюка (1902–1937) від 26–31 липня того ж року³⁷. Головні свідчення, відібрані за тиждень до арешту Межуєва, були потрібні слідчим як формальний привід для його арешту. Адже в них Межуєв виступає не як організатор, а радше як спілльник у «антирадянській змові». У постанові оперуповноваженого IV-го відділу УДБ НКВС УРСР Гольдмана про вибір арешту як запобіжного заходу від 31 липня 1937 р. зазначено, що колишній нарком комунального господарства М. Межуєв обвинувачувався у скоєнні злочинів, які передбачені ст. 54 (п. 8 та п. 11) КК УРСР, і на цій основі «являється активним учасником української антисоветської націоналістическої організації»³⁸.

Місцем подальшого перебування підозрюваного під час слідства стала камера в спецкорпусі Київської тюрми. У попередній статті нами було вказано, що В. Порайко та ряд інших фігурантів у справі довкола «держзради» соратників П. Любченка були допитані переважно в Києві³⁹. Однак, з огляду на матеріали, які вдалось отримати в 2022–2023 рр., вже після публікації вказаної статті, з'ясовано таке. По-перше, 9 фігурантів справи, яких слідство визнало керівниками або учасниками української антирадянської організації, були вивезені в спецвагонах поїзда № 6 до Москви 20 серпня 1937 р. По-друге, серед тих

³⁰ Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 112.

³¹ Правда про совети. *Свобода*. 1934. Ч. 266. С. 3.

³² Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-6508. Оп. 15. Од. зб. 71. Арк. 9.

³³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 18–95.

³⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... С. 167.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 2.

³⁶ Там само. Арк. 101–102.

³⁷ Там само. Арк. 105.

³⁸ Там само. Арк. 1.

³⁹ Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 103.

«особо важных преступников» були: В. Порайко, М. Межуєв, вищезгаданий О. Триліський, А. Хвиля та ін.⁴⁰

Таке маркування української партійної еліти було логічним, адже колишні боротьбисти (О. Триліський, П. Любченко, А. Хвиля, Ю. Войцеховський) та їхні соратники, зокрема В. Порайко і М. Межуєв, на противагу сталінським ставленикам в ЦК КП(б)У, направленим із Москви, все ж таки намагалися пильнувати українські інтереси, хоча і в «урізано-му» та понівеченому більшовицькою політикою та ідеологією вигляді⁴¹.

Згідно з уточненими даними, допити В. Порайка та М. Межуєва, на яких, імовірно, під тиском були «вибиті» потрібні слідству свідчення, відбувалися в Москві в період між 20 серпня та 17 вересня 1937 р. Після чого за особистим розпорядженням М. Єжова Порайко та Межуєв 19 вересня під особливим конвоєм були повернуті до Києва разом зі слідчими справами⁴².

Для фабрикування кримінальної справи щодо неіснуючої «української антирадянської націоналістичної організації» Межуєв був важливим фігурантом і свідком. Цей висновок робимо із того факту, що в його другому допиті, який відбувся в Києві 12 серпня 1937 р., особисто брав участь нарком внутрішніх справ УРСР, комісар 2-го рангу Ізраїль Леплевський (1896–1938)⁴³.

Зауважимо, що справа Межуєва порівняно з іншими кримінальними справами щодо «української антирадянської націоналістичної організації», яку вели в 1937–1938 рр., де-що відрізняється. Межуєв на допиті 9 серпня 1937 р. намагається зберегти себе, «сприяючи» слідству. Згідно з ним, до свого арешту він уже кілька років перебував в «українській антирадянській націоналістичній організації», якою керував голова РНК УРСР П. Любченко та його соратники: В. Порайко, А. Хвиля, В. Затонський. Саме ця четвірка, як твердить М. Межуєв, вела всю підпільну роботу проти радянської влади⁴⁴.

Даючи свідчення проти керівників «організації», він стверджує, що підпільники керуються як розпорядженнями, так і інструкціями, які отримують від урядів Польщі та Німеччини. Зі слів допитуваного, центр організації мав прямий контакт із цими урядами та розраховував на фізичну підтримку дій для досягнення своєї мети – «відокремлення» України від СРСР, об'єднання її з Галичиною в соборну республіку «буржуазного фашистського типу» в союзі з Німеччиною та Польщею⁴⁵.

Станом на 9 серпня 1937 р. Межуєв так описує події: на свободі залишались усі чотири «керівники» організації. Ці свідчення були формальним приводом для арешту В. Порайка та А. Хвилі в Києві 13 серпня 1937 р. Обоє заарештовано одночасно за місцем проживання – у будинку № 5 на вул. Чудновського (зараз Терещенківська, 5, де у кв. 10 проживала сім'я Порайка, а в кв. 12 – А. Хвилі)⁴⁶. На запитання слідчого про способи реалізації задуманого, Межуєв наводить такий «перелік» практичних завдань для досягнення «контрреволюційних цілей організації»: підірвати міць та обороноздатність УРСР (тобто Межуєв сприймав Україну як більшовицьку державу в конфедерації з Росією); ослабити боєздатність Червоної армії; підготувати бойові сили в тилу й спровокувати агресію проти СРСР з боку Польщі та Німеччини⁴⁷.

Порівняно з іншими справами, де ця організація не мала жодної назви, Межуєв називає її – «Український національний центр». Про неї він нібито дізнався лише в травні 1936 р. від В. Порайка та А. Хвилі (який був начальником управління мистецтв при РНК УРСР). Відтоді й до арешту Межуєв виконував певні завдання на користь організації⁴⁸. Цікаво, що таку ж назву організації (спілки) – Український національний центр (УНЦ), мав інший процес, побудований за тією самою схемою в 1931–1932 рр. Її начебто викрили органи ОДПУ УРСР як одну зі «складових» галицької Української військової організації (УВО). У ній фігурували не лише колишні члени уряду УНР (В. Голубович, П. Христюк, М. Стасюк та ін.), а й багато активістів – членів КПЗУ та безпартійних галичан, зокрема Г. Коссака, З. Фіка, М. Біляча, Ф. Замора та ін.⁴⁹ Імовірно, Межуєв указав саме таку назву не випадково – справа довкола «УНЦ» була доволі гучним процесом та однією з кремлів-

⁴⁰ Там само. Спр. 38353-фп. Кримінальна справа Андрія Ананійовича Хвилі. КНС. Арк. 5–6.

⁴¹ Фролов М. Боротьбисти у КП(б)У в 20–30-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2001. Вип. 13. С. 127–128.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 38353-фп. Кримінальна справа Василя Івановича Порайка. Арк. 15.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 88.

⁴⁴ Там само. Арк. 18–19.

⁴⁵ Там само. Арк. 20.

⁴⁶ Бойда А. Основні юридичні процеси щодо посмертної реабілітації В.І. Порайка в 1954–1957 рр. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 80.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 20.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Шаповал Ю. Сталінізм і Україна (Продовження). *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 53.

ських кампаній, спрямованих на дискредитацію українізації⁵⁰. До того ж, вона відповідала новим директивам Москви щодо посилення боротьби з антирадянськими елементами в країні.

Історія «зради» Межуєва, згідно з його відповідями, починається якраз після завершення служби в Полтаві в сер. 1934 р. Саме тоді він отримав посаду завідувача Київського обласного відділу народної освіти. Згадавши про цю роботу, Межуєв одразу вказує на Кирила Івановича Топчія – зав. культпропом при Київському обкомі партії, який, зі слів допитуваного, був першою людиною, яка за допомогою негрошових хабарів «обробила» його в річищі націоналізму. Зокрема, Межуєв стверджував, що часто отримував від свого колеги як літературні пайки (тобто книги за талонами), так і безоплатні квитки в театр, часто був запрошений у гості до нього додому. Допитуваний пояснював такі привілеї тим, що К. Топчій у такий спосіб намагався просувати власну націоналістичну та кадрову політику в межах відомства, підпорядкованого Межуєву.

Останній такому впливу «не противився» й поступово сам став «націоналістом», повністю керованим Топчієм. Наприклад, отримавши від своєї співробітниці Ніколаєнко донос про те, що завідувач музейного відділу облнародосу Дорошенко проводить контрреволюційну та націоналістичну роботу, а в самих музеях склалася доволі неблагополучна ситуація, Межуєв порушив перед Топчієм питання про зняття Дорошенка з посади та заміну його Ніколаєнко. Однак Топчій захистив свого протеже, тож Дорошенка не зняли, а Ніколаєнко була оголошена Топчієм дискредитаторкою «старих спеціалістів»⁵¹.

За матеріалами справи, схожий кейс застосовувався і в інших випадках. Наприклад, Коваленко, директор школи в одному із сіл Жашківського району Київщини, буцімто проводив відверту націоналістичну, фашистську агітацію, серед учнів активно поширювалися значки зі свастики. Зі слів Межуєва, Топчій не лише не зняв Коваленка з посади, а й прикрив діяльність останнього, застосували лише непомітне стягнення з боку місцевої РПК під керівництвом Михайлова. Подальших санкцій для Коваленка не було, адже для Топчія він був найкращим шкільним директором в області. У ситуації з перевіркою Межуєвим роботи директора Всеукраїнського музейного містечка (колишня Києво-Печерська лавра) Багрія, зокрема виставки релігійних реліквій, у справу втрутився А. Хвиля. Він вказав Межуєву, що це не входить у його обов'язки, та залишив справу без подальшого розгляду⁵². Імовірно, що такими «важливими» фактами Межуєв інформовав слідство про «підривну» діяльність, яку проводило його керівництво, та захист ними інших членів «організації», а ще наголошував на власних зусиллях, докладених до викриття «антиреволюційних» елементів у державних установах.

Від лютого по серпень 1935 р. М. Межуєв працював заступником голови міськради Києва за каденції Р. Петрушанського (1934–1937). На цій посаді він майже не зустрічався з Топчієм, але зберіг добрі стосунки з ним⁵³. Зауважимо, що, перебуваючи на різних посадах, Межуєв курував комунальне господарство та благоустрій, зокрема м. Києва. Наприклад, у розмові з журналістами «Вістей ВУЦВК» у квітні 1935 р. він як посадова особа розповідав про плани міста щодо перетворення Труханового острова на відпочинкову зону для киян. Зауваживши, що попри плани інших структур утворити там промислові об'єкти, місто все ж відстоює ідею про створення зони для відпочинку. Зі слів Межуєва, на острові планувалось облаштувати пляжі, водні станції легкого типу, школу для плавання тощо⁵⁴. Однак цим планам не судилося втілитися: спочатку через репресії 1930-х, а далі – через німецьку окупацію Києва в 1941–1943 рр. Власне сам острів став рекреаційною зоною лише в 1950–1960-х рр.

Призначення 8 серпня 1935 р. М. Межуєва наркомом комунального господарства УРСР підвищило його статус. Тоді, з його свідчень, Топчій, який незабаром очолив відділ преси при ЦК КП(б)У, знову зблизився з ним і продовжив насаджувати колезі відвертий націоналізм. Зокрема, у січні 1936 р., під час гостин на квартирі Княжинського – екзаступника Межуєва по облнародосу, – Топчій поскаржився Межуєву на невтішні реалії стосовно українських комуністів. Попри те, що, зі слів Топчія, керівні кадри партії роблять багато галасу довкола висування українців на посади, насправді цього не відбувається. Стосовно складу співробітників міських та районних РПК на Київщині, то відсоток українців був украй малий. Топчій вважав, що українцям потрібно було об'єднатися та

⁵⁰ Там само. С. 51–55.

⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 22–23.

⁵² Там само. Арк. 23–24.

⁵³ Постанова президії ЦВК УСРР № 119 від 8 серпня 1935 р. Про настановлення тов. Межуєва М.Д. на Народного комісара комунального господарства УСРР. *Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України: за 1935 р.* Київ: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право». № 21. С. 191.

⁵⁴ Піклування про відпочинок трудящих – справа рад (розмова з заступником голови київської міськради тов. М.Д. Межуєвим). *Вісті ВУЦВК*. 1935. 3 квітня. № 77. С. 2.

боротись із таким дискримінаційним становищем. Тут Межуєв цілком погоджувався та підтримував його⁵⁵. Таке ставлення до кадрової політики партійним керівництвом із Москви уже вважалося проявами націоналізму.

Свою першу зустріч із В. Порайком, яка стосувалася наркомату комунального господарства, Межуєв датує лютим 1936 р. Вона відбулася в кабінеті Порайка в Раднаркомі. Їх розмову він описує слідству так: після розгляду всіх робочих питань Порайко запитав про справи взагалі. Сприймавши це як данину ввічливості, Межуєв відповів, що все добре. Тоді Порайко продовжив розмову й уточнив, що мав на увазі зовсім інші «справи», адже, на його думку, «нам, українцям, варто об'єднатися». Межуєв стверджував, що був заскочений таким питанням і уточнив: «Про що йдеться, хіба ми не згуртовані?» Порайко відповів так: «Ні, я маю на увазі згуртовані українців як Західної, так і нашої України, для розв'язання принципіальних питань». Далі Порайко пояснив, що українцям треба рухати свій культурний фронт на Захід. На запитання Межуєва, чому він так вважає, адже Москва визнана союзною столицею тощо, Порайко відповів, що не варто недооцінювати західноєвропейську культуру⁵⁶.

Під час допиту Межуєв заявив, що спростовував такі твердження у відповіді Порайку тим, що його (Порайка) думки подібні до кулішівщини, що він (Межуєв) вважає: в Україні є своя лінія партії, і розмірковувати в такому річизці про культуру вони як партійні діячі не можуть. Вони із Порайком мають робити це не як письменники, а як політики. Однак Порайко продовжував розвивати свою думку й переконував Межуєва в тому, що українську культуру в умовах СРСР не варто порівнювати з культурою Західної Європи, бо остання має очевидні переваги. Водночас Порайко наголошував, що при орієнтації української культури на західну слід особливо уважно поставитися до здобутків німецької культури⁵⁷.

Далі дискусію з Порайком Межуєв описує як спробу заперечити опоненту, наводячи до прикладу французьку культуру, яка є старішою і явно не поступається німецькій. Однак Порайко все ж уперто наполягав на своєму. Межуєв намагався відстояти власний погляд, указавши на те, що будь-яка культура є класовою, й оскільки в Німеччині тоді панувала фашистська диктатура, Україні не варто було рівнятися на гітлерівців⁵⁸.

Вислухавши такі аргументи, В. Порайко заявив, що будь-яка культура, незалежно від державного устрою, має відповідний рівень, і на це треба зважати. На його думку, питання війни вирішується в такий спосіб – якщо орієнтувати українську культуру на Захід, то культури будуть зближуватися, а війна та гонка озброєнь відповідно відкладатися. Згідно з Порайком, не так важливо, хто саме вдається до гонки озброєнь – СРСР чи Німеччина, але війну це не відтягне. Тому він вважав, що, зближуючи український, польський та німецький народи, війни в такий спосіб можна уникнути. На завершення розмови Порайко зробив Межуєву таку пропозицію: «Но ви ж розбираєтесь в справах, виявляється, що ви не тільки можете слухать, але ж і вас можна послухать. Треба мати це на увазі. Ми тут маємо гурток, де збираємось, дискутуємо, треба буде й вас туди залучити»⁵⁹.

Незабаром після цієї зустрічі було ухвалене рішення ЦК КП(б)У про перевірку стану українізації наркоматів та інших органів центральної влади в Україні, задля реалізації якого створено комісію на чолі з Порайком, куди увійшов і Межуєв. На першому засіданні Порайко звів перевірку до визначення відсоткового складу наркоматів за національностями, маючи на меті визначити кількість українців у них. На думку Межуєва, такий підхід до роботи комісії повністю «викривляв» суть її існування. Через кілька днів після цього засідання Порайко зателефонував Межуєву та викликав у свій кабінет, де заявив: «Нам треба не тільки дзеркало того, що робиться в установах, а треба вжити заходів для того, щоб забезпечити кожній установі певний відсоток українців...»⁶⁰. На слідстві Межуєв стверджував, що спершу подумав, що ця пропозиція Порайка чимось нагадує методи царської Росії, де також була відсоткова норма для євреїв. Почувши думку Межуєва, Порайко образився і заявив, що той його не так зрозумів, і запропонував виконати його вказівки. Межуєв погодився і здійснив ряд суттєвих «викривлень»⁶¹.

Далі, як свідчить Межуєв, у квітні 1936 р. в будівлі української радянської РНК відбулося доволі велике засідання, тему якого він не міг пригадати напевне. За однією версією, це була звичайна нарада, за іншою – засідання Української економічної ради при РНК УСРР. Під час перерви Межуєва, який вийшов із зали засідань, запросив до свого кабінету

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 25.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 27.

⁵⁷ Там само. Арк. 26.

⁵⁸ Там само. Арк. 27.

⁵⁹ Там само. Арк. 27–28.

⁶⁰ Там само. Арк. 28.

⁶¹ Там само. Арк. 28–29.

Порайко, там на них уже чекав Хвиля. У кабінеті була готова вечерея на кілька персон. Через певний час до них приєднався Топчій, який з'явився там несподівано для допитуваного, бо, на думку Межуєва, не мав жодного стосунку до наради, яка відбувалася. Під час вечери Порайко описував Хвилі їхню з Межуєвим розмову про культуру, зазначивши: «Знаєте, цей чоловік з трирічною освітою, але цілком розбирається у культурних справах... Я його пропоную потім послухати»⁶².

Далі свідчення Межуєва стають суперечливими. З одного боку, він стверджує, що під час вечери Андрій Хвиля по-дружньому щиро цікавився, як йому, людині з початковою освітою, вдавалося керувати педагогами на його попередніх посадах. А К. Топчій як давній товариш Межуєва під час цієї розмови активно хвалив свого колегу. З іншого боку, допитуваний свідчить, що впродовж усієї зустрічі Порайко, Хвиля і Топчій поводитися вкрай неприродно, бо, на думку Межуєва, вони приховали від нього свою «контрреволюційну діяльність», він начебто відчував, що його співрозмовники роблять не те, про що говорять. Також Межуєв пригадав, що за рік до цього вечора, ще у 1935 р., у нього відбулася зустріч із Хвилею в наркоматі освіти. Останній вручив йому із дарчим підписом твори Шевченка у двох томах під редакцією В. Затонського та А. Хвилі. Високо поцінувавши видання, Хвиля заявив: «До цього Шевченка росіяни занедбали й не видавали, а от бачиш, що я зробив?»⁶³. Прощаючись, Хвиля пообіцяв Межуєву при нагоді подарувати хороші картини з власної колекції.

Перегодом, після травневих свят 1936 р., зближення Хвилі з Межуєвим посилювалося. Зокрема Хвиля по-дружньому, зігравши на слабкостях останнього, подарував йому два квитки на концерт у наркомосі, він не зміг встояти перед «подачкою». При цьому Межуєва насторожило звертання Хвилі до нього одночасно на «ти» та на ім'я й по батькові. Після концерту Межуєв отримав пропозицію від Хвилі прийти в гості, де він зустрів Топчія з дружиною, Червоного із ЦК, Ткача з Українфільму. Протягом гостини, як стверджував Межуєв, його хотіли «споїти», про це він здогадався після того, як іншим гостям подали чарки для горілки, а йому дали склянку (що було образливо)⁶⁴.

Присутні та господар поцікавилися його розмовою з Порайком, він коротко переказав. Червоний підтримав ідею Порайка щодо соборної України, як і всі присутні на квартирі Хвилі. На їх погляд, Україні вже не була потрібна радянська модель управління і варто добиватися статусу самостійної держави. Відтак Межуєв «зрозумів», що за такими розмовами про «культуру» замаскована «відверта фашистська сутність»⁶⁵.

За кілька днів Межуєва запросили до кабінету Порайка. Зі свідчень Межуєва, у кабінеті Порайка він застав і Хвилю. Після короткої формальної розмови Порайко заявив Межуєву, що в Україні діє підпільний «український національний центр», який ставить за мету об'єднати всі українські сили задля створення самостійної соборної України. Зі слів Порайка, Україна є достатньо сильною, індустріальною і може самостійно зближуватися з народами Західної Європи. Побачивши, що Межуєв заскочений цим, Хвиля заявив: «Ты, Межуев, ты уже являешься последним из всех тех, кто должен к нам примкнуть». Перелічуючи членів організації (Затонський, Кузьменко, Лісовик, Сердюк та ін.), Хвиля намагався переконати його: «Ты должен быть с нами!»⁶⁶ Порайко, як твердить Межуєв, побачивши, що той схвилюваний та розгублений, висміяв його та заявив, що перейматися не варто, адже в цьому випадку його роль явно не з тих, де він може «випасти з брички». У своїх показах Межуєв «виправдовувався», що відчув себе замкнутим і начебто вже не міг опиратися.

Далі Межуєв стверджує, що Порайко особисто давав йому вказівки стосовно його майбутнього «шкідництва». Наприклад, він цікавився в Межуєва як керівника комунального господарства найважливішими напрямками роботи цього наркомату. Почувши про житлове будівництво, Порайко дав вказівку зірвати на цій ділянці будь-яку роботу. Зі слів допитуваного, він (Межуєв) був переляканий та розгублений; з одного боку, він не збирався виконувати ці вказівки, а з іншого – не наважився розповісти про це вищому керівництву: П. Постишеву, П. Любченку чи С. Косіору. Він міркував так: Постишев користувався репутацією психопата та садиста, П. Любченко знав про існування «організації» і начебто сам керував нею, а перед С. Косіором йому було «соромно» із суто морального погляду⁶⁷.

⁶² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 29.

⁶³ Там само. Арк. 29–30.

⁶⁴ Там само. Арк. 31.

⁶⁵ Там само. Арк. 32.

⁶⁶ Там само. Арк. 33–34.

⁶⁷ Цікаве свідчення щодо садизму Постишева, наведемо його повністю: «Я пошел к себе в Наркомат. По окончанию приема я стал думать, что мне делать. Пойти рассказать, но куда пойти. К Любченко идти нельзя, поскольку он об этой организации знает. Пойти к Постышеву – он сумасшедший, не дослушает и изобьет. Потом была мысль пойти к Косиору, думаю, он более уравновешенный человек и с ним можно будет поговорить. Но тут ме-

Наступні його зустрічі з Порайком відбувалися без участі Хвилі. Межуєв стверджував, що Василь Іванович цікавився його настроєм, імовірно, перевіряючи його лояльність та ступінь «відданості», чим був задоволений, бо повторно дав указівку зірвати план житлового будівництва, але поступово в кожному кварталі, діючи так, щоб «шкідництво» нікому не впадало в око. Далі, зі слів допитуваного, уся його «контрреволюційна» діяльність була повністю «керована» Порайком. Під час іншої зустрічі, наприкінці травня 1936 р., Порайко розповів про завдання та політичну програму «організації», яка нібито користувалася підтримкою урядів Німеччини, Польщі та була популярною серед багатьох більшовиків в Україні.

Наступні «покази» Межуєва стосувалися майбутніх бойових осередків у селах, які мали створюватися «підпіллям», їх він порівнював із загонами повстанців отамана Юліана Мордалевича⁶⁸. Окрім вербування військовослужбовців із числа вищих командирів РСЧА та чиновників, підготовки кадрів для «організації», Порайко, зі слів Межуєва, наголошував, що головними завданнями для «змовників» є організація «шкідництва» в промисловості та сільському господарстві. Основна мета цих дій – викликати невдоволення радянською владою серед усіх верств населення.

Далі Межуєв підсилює вагу своїх слів, даючи покази стосовно інших членів «організації». Він стверджує, що одного червневого вечора 1936 р. у кабінеті Порайка відбулася нарада підпільної організації за участі самого Порайка, Затонського, Хвилі, Лісовика, Кузьменка і Топчія. Однак пізніше, у допиті від 12 серпня 1937 р., Межуєв зменшує кількість учасників тієї вечірньої наради, називаючи, крім себе, Хвилю та Порайка⁶⁹.

Загалом, згадана нарада стосувалася здебільшого організаційної роботи та політичних планів. Межуєв стверджував, що на його запитання, чи відомо про цю організацію П. Любченку, Порайко відповів, що голова РНК УСРР не лише знає про організацію, а й добре проінформований про її членів і схвалює її діяльність. Зі слів Межуєва, найбільше уваги та часу Порайко і Хвиля приділили обговоренню питання щодо вербування кадрів у армії в межах Київського військового округу, окремо йшлося про кадри в держустановах і стан роботи з кадрами на місцях та, імовірно, про розширення діяльності «організації» на всій території України.

Стосовно «функцій» М. Межуєва було зауважено, що в його наркоматі недостатньо напружена ситуація та відсутня робота з «підривної діяльності». За цих обставин, до попередніх вказівок Порайка щодо зриву планів житлового будівництва, Межуєв нібито отримав додаткові завдання. Серед них: протягом 1936 р. він повинен був зірвати своєчасне завершення будівництва електропідстанцій у Дніпропетровську, Запоріжжі та Бердянську, а також водогонів для мереж водопостачання Одеси та Харкова⁷⁰.

Межуєв під час слідства, вочевидь, обмовив сам себе, стверджуючи, що всі вказівки, отримані від Порайка та Хвилі, виконав, незважаючи на те, що постановою Президії ЦВК УСРР від 20 липня 1936 р.⁷¹ його було звільнено за участь у п'яній бійці, яку він вчинив разом зі своїми підлеглими по наркомкомгоспу з архітекторами на р. Десна ввечері 6 липня того ж року⁷².

На запитання слідчих: чи брав П. Любченко участь у діях «змовників», чи лише знав про них, Межуєв відповів ствердно. Ба більше – він навіть конкретний випадок, коли Любченко «відкрився» йому як один із лідерів «контрреволюції». Так, у 20-х числах липня 1936 р., після зняття Межуєва з посади за згаданий неетичний вчинок, він відвідав Любченка в його кабінеті з метою дізнатися про свою подальшу долю, а також із наміром переконати, чи справді Любченко має стосунок до «організації» Порайка та Хвилі.

Під час розмови Любченко цікавився рішенням секретарів ЦК щодо подальшої долі опального чиновника. Межуєв стверджував, що вищим керівництвом української компартії йому було запропоновано самому вирішити свою подальшу долю. Вислухавши колегу, Любченко заборонив йому ділитися їхньою розмовою будь з ким, навіть з керівниками «організації». До того ж голова РНК додав, що, урахувавши ситуацію в організації, необхідно провести певну кадрову ротацію. Планувалося, що голова виконкому Новоград-Волинської окружної ради М. Рощенко буде переведений до Києва на посаду першого заступника в наркомзем. Замість Рощенко на захід Київщини мав відбутися Межуєв. Звісно,

ня смутило одно обстоятельство, обывательская совесть взяла верх над политической принципиальностью» (Там само. Арк. 34).

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 37–39.

⁶⁹ Там само. Арк. 40, 74.

⁷⁰ Там само. Арк. 43–44.

⁷¹ Постанова президії ЦВК УСРР № 178 Про звільнення тов. Межуєва М.Д. від обов'язків народного комісара комунального господарства УСРР. *Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: за 1936 р.* Київ: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1936. № 2. № 25–57. С. 178.

⁷² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 154.

що для останнього ця ініціатива не була привабливою, адже перевозити в провінцію сім'ю або жити на два доми йому було не по кишені. А тому він просив залишити його начальником будівництва будинків ЦК та РНК⁷³.

Однак П. Любченко в різкій формі заявив підлеглому: «Ты не политик, не понимаешь, что это значит»⁷⁴. Не розуміючи, про що йдеться, Межуєв попросив пояснити докладніше. На що Любченко відповів, що незабаром буде прийнята нова редакція Конституції УСРР, і на основі нових положень будуть проведені вибори. За цих обставин Любченко нібито вважав, що в інтересах «організації» Межуєву доцільніше буде працювати на посаді голови форпостного прикордонного округу, аніж керівником будівництва урядових об'єктів. На думку Любченка, саме із запропонованої посади на периферії Межуєв зможе знову потрапити до центральних органів влади, що було необхідно для збереження щонайбільше членів «організації» в межах майбутніх реформ влади, адже: «Борьба за новое должна идти под старым флагом. Никто с закрытым забралом в наш век не борется»⁷⁵.

І хоча, зі слів Межуєва, остаточно він не давав згоди на переведення, але під кінець відпустки дізнався, що його таки було направлено на запропоновану Любченком посаду. На початку вересня, перед від'їздом на нове місце роботи, він відвідав Порайка, але якийсь конкретних «завдань» тоді не отримав – важливо було дізнатися ситуацію на місці. У листопаді 1936 р., під час чергового візиту до кабінету Порайка, Межуєв отримав настанови щодо вербування. Від лютого по травень 1937 р. він почав отримувати конкретні «завдання» від Порайка щодо шпигування за військовими об'єктами Новоград-Волинського. Загалом таких «завдань» було три:

- доповісти про кількість танків у мотомеханізованій бригаді, яка дислокувалася на території Новоград-Волинського (у квітні 1937 р. Межуєв «передав» лише відомості про ангари, де стояли танки, але відомості про їх кількість дістати не зміг);
- розвідати інформацію щодо розташування підземних точок (споруд) у межах міста, але й цього Межуєв дізнатися не зміг⁷⁶;
- оглянути все наявне в гарнізоні округи озброєння під час параду в місті 1 травня 1937 р. Однак, попри вказівку Й. Якіра вивести всі війська на парад, за кілька днів до заходу це рішення було скасоване наказом наркома оборони СРСР К. Ворошилова, де дозволялося вивести на парад лише окремі підрозділи. Наказ із Москви отримав особисто начальник гарнізону Г. Зусманович⁷⁷.

Межуєв стверджував, виправдовуючись, що він не з власної волі став виконувати «завдання фашистського агента Порайка»⁷⁸. Однак зазначив, що «завербував» 15 осіб, зокрема, 5 – за місцем останньої роботи, а ще двох до липня 1936 р. в наркоматі комунального господарства. Проте слідчих більше цікавили відомості про шпигунську роботу Порайка через доступ до документів уряду. Відтак Межуєв «згадує», що нібито бачив протоколи ЦК КП(б)У на столі в Порайка, які той отримував від Любченка. Додали ваги його «свідченням» і згадки про те, що Порайко викликав до себе людей, які відбували за кордон, і давав їм вказівки «явно ворожого характеру».

Також М. Межуєв стверджував, що Порайко зловживав золотими ліцензіями з Москви на розміщення замовлень за кордоном. Зокрема на початку 1936 р. Межуєв спільно зі своїми підлеглими інженерами та представниками Держплану обговорювали в кабінеті Порайка замовлення вуличних комбайнів на 250 тис. рад. карбованців для інфраструктурних потреб м. Києва. Оскільки такі машини виготовлялися в Швеції, Франції та Німеччині, найкращим варіантом, зі слів допитуваного, були французькі екземпляри – як за цінами, так і за новизною. Проте Порайко наголошував, що машини краще замовити саме в Німеччині, хоча вони були громіздкими та технічно застарілими. Зміна країни постачальника тривала б близько 15 днів. У результаті дій Порайка кредит на закупівлю машин було втрачено, а кошти перейшли до інших організацій. Так само Порайко відстоював німецьку лінію й під час інших держзамовлень⁷⁹.

У червні 1937 р. мала відбутися чергова зустріч Порайка та Межуєва. Однак, через ситуацію з арештом Якіра та іншими слідчими діями, Топчік попередив свого колегу про те, що до Порайка краще не приходити. Слід зауважити, що на другому допиті Межуєва, 12 серпня 1937 р., взяв участь нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський, а також на-

⁷³ Там само. Арк. 45.

⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 46.

⁷⁵ Там само. Арк. 46.

⁷⁶ Там само. Спр. 40215. Т. 1. Арк. 215.

⁷⁷ Там само. Спр. 45316. Арк. 94.

⁷⁸ Там само. Арк. 49.

⁷⁹ Там само. Арк. 50–51.

чальник IV-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенант держбезпеки Г. Коркунов та його помічник, мол. лейтенант держбезпеки Д. Перцов⁸⁰.

Другий допит Межуєва був ніби скороченим варіантом допиту від 9 серпня 1937 р. Слідством були уточнені обставини довкола «злочинів» Хвилі, Порайка та Любченка, а також додаткові свідчення про контакти Порайка з іноземними консульствами. Імовірно, це було зроблено для того, щоб «закріпити» картину «злочинної» діяльності антирадянської націоналістичної організації та її керівників в уряді радянської України. Зокрема до свідчень Межуєва додалася «згадана» інформація, нібито почута від Топчія, про те, що Порайко ще до створення організації мав хороші контакти з німецькою розвідкою. Межуєв «пригадав», що в листопаді 1936 р. Топчій повідомляв йому, що Червоний завдяки Порайку мав контакт із польським та німецьким консульствами в Києві. Також Межуєв поділився новою інформацією про те, що через Юшкевича, колишнього уповноваженого представника в Празі, Порайко активно підтримував контакти зі своєю родиною в Галичині, завдяки чому мав можливість передавати додому листи та іншу кореспонденцію⁸¹.

Під час слідства Межуєв та Порайко зустрілися на очній ставці 17 жовтня 1937 р. в одній із камер Київської тюрми. На всі звинувачення Межуєва щодо шпигунства, вербування та антирадянських завдань Порайко відповідав запереченням. Він не підтвердив ні попередніх свідчень Межуєва, ні нових. Так, Межуєв на очній ставці «згадав» про те, що Порайко дав «завдання» начальнику Дніпровського держпароплавства І.Я. Сердюку стосовно диверсії на мосту через Дніпро в Черкасах. На думку Межуєва, ці дії могли призвести до численних жертв на пароплавах, які проходили під цим мостом, і тому він попередив Сердюка про можливі наслідки. Жодне зі звинувачень Межуєва Порайко не підтвердив⁸².

Так само нічого не підтвердив із показів Межуєва інший допитаний у справі – колишній співробітник Київського облфінвідділу Михайло Васильович Іщенко (1892–24.10.1937). Під час очної ставки 11 жовтня 1937 р. Іщенко заперечив усі звинувачення Межуєва щодо свого «вербування» та участі в «організації». Єдине, що було правдою, зі слів Іщенка, – це знайомство з Межуєвим від 1925 р. та низка зустрічей протягом 1935–1937 рр., які не містили жодних розмов на антидержавні теми й стосувалися лише робочих питань⁸³.

Незважаючи на те, що Межуєв ще 19 серпня 1937 р. написав звернення до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова зі «щирим каяттям» і проханням про помилування⁸⁴, доля екснаркокомгоспа УРСР була вирішена наперед. Зокрема в списку осіб по Українській РСР, які підлягали суду Воєнної колегії Верховного Суду СРСР, за підписами Сталіна, Молотова, Мікояна, Ворошилова та Кагановича від 21 жовтня 1937 р. Межуєв (№ 55 у списку) та Порайко (№ 67 там само) були визнані такими, які підлягали засудженню за першою категорією, тобто до розстрілу⁸⁵.

Тому вирок, винесений Воєнною колегією Верховного Суду СРСР в м. Києві 23 жовтня 1937 р., яким М. Межуєва було визнано винним у злочинах, передбачених ст. 54-1а КК УРСР (зрада Батьківщині), ст. 54-7 КК УРСР (економічна контрреволюція), ст. 54-8 КК УРСР (терористичний акт), ст. 54-11 КК УРСР (готування до контрреволюційних злочинів), та засуджено до вищої міри покарання (розстрілу) з конфіскацією майна, – був лише юридичною формальністю⁸⁶ для фактичного виконання рішення, прийнятого за два дні до цього в Кремлі. Вирок було виконано негайно в м. Києві 24 жовтня 1937 р.⁸⁷

За зверненням дружини М. Межуєва Євдокії Савватівни Онищук від 3 квітня 1956 р. із проханням переглянути справу її покійного чоловіка та реабілітувати його⁸⁸, відповідне рішення було прийняте Військовою колегією ВС СРСР у Москві 17 грудня 1957 р.⁸⁹ Рішенням Київського обкому Компартії України він також був реабілітований і по партійній лінії (посмертно)⁹⁰.

Висновки. Під час проведеної пошукової роботи вдалося встановити, що Микола Дмитрович Межуєв (6.12.1899–24.10.1937) був ключовим «свідком» у справі щодо обвинувачення В.І. Порайка. Згідно з показами М.Д. Межуєва стосовно його «вербування» та подальшої участі в «антирадянській українській націоналістичній організації», В.І. По-

⁸⁰ Там само. Арк. 88.

⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 74.

⁸² Там само. Арк. 112–116.

⁸³ Там само. Арк. 121–125.

⁸⁴ Там само. Арк. 96–104.

⁸⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 17. Оп. 171. Спр. 412. Арк. 54.

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 45316. Арк. 134.

⁸⁷ Там само. Арк. 135.

⁸⁸ Там само. Арк. 148.

⁸⁹ Там само. Арк. 212.

⁹⁰ Там само. Арк. 213.

райко відігравав одну із провідних ролей у її створенні та організації підривної діяльності. Намагаючись пом'якшити своє становище перед слідством, Межуєв стверджував, що на нього чинили моральний тиск і вдавалися до підкупу, якому він намагався опиратися. Зважаючи на директиви з Кремля, жорсткі методи та стислі строки слідства, а також відсутність самої можливості для оскарження рішення суду та його негайне виконання, «покази» свідка (підозрюваного чи обвинуваченого) були потрібні лише для отримання формальних підстав для наступних арештів та обвинувачень інших українських державних і партійних діячів, так званих українізаторів, серед яких був і В.І. Порайко.

Важливо, що всі «дії» членів «організації» не мали практичного результату, наслідків. Усе слідство базується на стадії підготовки, антирадянських розмовах, вербуванні членів, припущеннях. Доказова база ґрунтується на показах окремих осіб, зокрема Межуєва, не підтверджених іншими слідчими діями – очними ставками, відсутні речові докази – документи тощо. Однак цього було достатньо для винесення смертних вироків і знищення практично всієї української державної та партійної еліти під час репресій 1936–1937 рр. З огляду на «свідчення» та інші відомості, які були описані в архівних документах, важко сказати, чи є в тих свідченнях хоч якась доля правди. Водночас очевидним є те, що намагання українців, представників радянської влади в Україні, чинити опір утискам Москви та зберегти хоча б деякі елементи національної державності в межах фіктивної конфедерації, з власною внутрішньою та зовнішньою політикою, і стало причиною їхнього фізичного знищення.

Доля М.Д. Межуєва, яка в цій публікації вперше проаналізована й упорядкована як біографічний нарис, надалі потребує доповнень, уточнень та пошуку раніше невідомих фактів. У подальших роботах необхідно детальніше дослідити його діяльність в установах Дніпровського водного господарства, кар'єрний ріст в органах влади, його роль в організації злочинного Голодомору 1932–1933 рр., київський (1933–1936) та новгород-волинський (1936–1937) періоди життя.

References

- Boida, A. (2022). Prychyny fizychnoi likvidatsii Vasylia Ivanovycha Poraika v 1937 r. [Reasons for the physical liquidation of Vasyl Ivanovych Poraiko in 1937]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 99–114.
- Boida, A. (2023). Osnovni yurydychni protsesy shchodo posmertnoi rehabilitatsii V.I. Poraika v 1954–1957 rr. [Main legal proceedings regarding the posthumous rehabilitation of V.I. Porayko in 1954–1957]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 79–90.
- Frolov, M. (2001). Borotbysty u KP(b)U v 20–30-ti rr. XX st. [Wrestlers in the Communist Party of Ukraine in the 20s and 30s of the 20th c.]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the faculty of history of Zaporizhzhia state university*, 13, P. 165–175.
- Shapoval, Yu. (1991). Stalinizm i Ukraina (Prodovzhennia) [Stalinism and Ukraine (Continued)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 45–55.
- Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V. (1997). ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty [K-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents]. Kyiv, Ukraine.
- Volovyna, O., Plokhii, S., Levchuk, N., Rudnytskyi, O., Kovbasiuk, A., Shevchuk, P. (2017). Regionalni vidminnosti vtrat vid holodu 1932–1934 rr. v Ukraini [Regional differences in losses from the 1932–1934 famine in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 76–116.

Бойда Андрій Васильович – аспірант кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ.

Boida Andriy – postgraduate student at the department of history of Ukraine and methods of teaching history at V. Stefanyk Prykarpattia national university, Ivano-Frankivsk.

E-mail: boida29serpnia@gmail.com

THE FIGURE OF VASYL PORAYKO IN MYKOLA MEZHUEV'S TESTIMONY (BASED ON THE MATERIALS OF THE INVESTIGATION CASE)

The purpose of the article is an attempt to reconstruct the biography of M.D. Mezhuzyev, a little-known in the historiography of the people's commissariat of communal services of the Ukrainian SSR (1935–1936), and the figure of V.I. Porayko based on materials of the criminal case instituted by the NKVD against Mezhuzyev in the summer of 1937.

Scientific novelty. For the first time, the historical portrait of Mykola Dmytrovych Mezhuzyev (1899–1937) as an unknown bolshevik party and trade union leader of Soviet Ukraine was reconstructed. The main emphasis is placed on his activities as a leader of party, trade union and communal organisations of the USSR. Previously unknown documents relating to M.D. Mezhuzyev, as well as V.I. Porayko and the inner circle of this party and state leader from his Kyiv period (1934–1937) are introduced into scientific circulation.

Research methods. The use of methods of source analysis contributed to the systematisation of primary information (criminal cases against V.I. Porayko, M.D. Mezhuyev and other archival documents), and the use of the historical and systematic method allowed to study the main points from the biography of the people's commissariat of communal services of the USSR M.D. Mezhuyev (1899–1937) and his testimony about his leader – V.I. Porayko, to summarise the information obtained.

Conclusions. In the course of the search work, it was established that Mykola Dmytrovych Mezhuyev (6.12.1899–24.10.1937) was a key «witness» in the case against V.I. Porayko. Given directives from the Kremlin, harsh methods and short timeframes of the investigation, as well as the absence of any possibility of appealing the court decision and its immediate execution, the «testimony» of the witness (suspect or accused) was needed only to obtain formal grounds for the subsequent arrests and charges of other Ukrainian state and party figures, the so-called Ukrainisers, including V.I. Porayko.

Key words: Porayko, Mezhuyev, 1937, repressions, people's commissariat of the USSR (USSR), Holodomor, Poltava region, Kyiv region, people's commissariat of communal services of the USSR, Kyiv, RSFSR, Novohrad-Volynskyi.

Дата подання: 28 лютого 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бойда, А. Постать Василя Порайка у свідченнях Миколи Межуєва (за матеріалами слідчої справи). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 121–134. DOI: 10.58407/litopis.240515.

Цитування за стандартом APA

Boida, A. (2024). Postat Vasylia Poraika u svidchenniakh Mykoly Mezhuieva (za materialamy slidchoi spravy) [The figure of Vasyl Porayko in Mykola Mezhuev's testimony (based on the materials of the investigation case)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 121–134. DOI: 10.58407/litopis.240515.



УДК 821.135.1-141:[069:94](477.51-25)

Мирослав Май-Борода



ПОЕТИЧНИЙ ПСАЛТИР РУМУНСЬКОГО ДИПЛОМАТА ТЕОДОРА КОРБЕ В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

DOI: 10.58407/litopis.240516

© М. Май-Борода, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3467-7380>

Мета статті полягає у введенні до наукового обігу інформації про поетичний релігійний твір румунського дипломата та письменника Теодора Корбе – Псалтир у віршах, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Стаття ґрунтується на загально-наукових **методологічних принципах** історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, порівняльно-аналітичного та логічного **методів**. **Наукова новизна**: історія книги та шлях її надходження до музею раніше не досліджувалися. До недавнього часу атрибуція книги була неповна й обмежувалася лише визначенням назви твору та часом його написання в межах XVII – поч. XVIII ст. У статті систематизовано зібраний матеріал, що стосується історії музейного артефакту. **Висновки**. Опрацьований матеріал дозволив визначити автентичність художнього твору, його автора, установити час і місце написання віршованого Псалтиря, підтвердити, що книга написана власноручно Теодором Корбе.

Ключові слова: віршований Псалтир, Теодор Корбе, Василь Тарновський, Чернігівський історичний музей, Бібліотека Академії Румунії.

Псалтир є однією з книг Святого Письма Старого Завіту, написана пророком і царем Давидом та деякими іншими псалмостівцями. Її зміст різноманітний. Вона містить у собі пророцтва про Христа, оспівує велич та могутність Богу, повчає вірі, утверджує мораль й одночасно є молитвою людини до Бога. «Книга псалмів обіймає в собі корисне з усіх книг. Вона пророкує про майбутнє, наводить на згадку події, дає закони для життя, пропонує правила для діяльності. Коротше сказати, вона є загальна скарбниця добрих навчань і ретельно відшукує, що кожному на користь»¹, – говорить святитель Василій Великий.

Псалтир посів почесне місце і в християнстві: він є не лише значущою книгою Біблії, а й однією з найважливіших богослужбових книг Церкви. Уся книга псалмів прочитується в храмах повністю за один тиждень, а в період Великого Посту – двічі на тиждень, псалми входять до складу всіх церковних чинопослідувань. Для монахів та мирян Псалтир є невід'ємною складовою їх повсякденної келійної молитви. Древні монахи не припиняли співати псалми, і проводячи час за фізичною працею, а щоденне читання Псалтиря християнами вдома було завжди звичайною справою. Таку любов до псалмів можна пояснити словами святителя Афанасія Великого, який говорить: «В цій книзі виміряні й описані словом все життя людське, і душевний стан, і рух помислів, і понад зображеного в ній нічого більш не віднайдеться в людині»².

У колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається незвична за своїм форматом книга (32х10 см, 215 арк.) – рукописний поетичний Псалтир (інв. № Ал-941)³. Написаний він румунською мовою кирилицею. Книга не є богослужбовою – вона являє собою релігійну поезію, авторський переспів Давидових псалмів.

¹ Василій Великий, свят. Творения святых отцев в русском переводе с прибавлениями духовнаго содержания. Москва: В тип-и А. Семена, 1845. Т. 5. Кн. 2. С. 177.

² Афанасій Великий, свят. Творения. Свято-Троицкая Сергиева Лавра: Собственная тип-я, 1903. Ч. 4. С. 32.

³ Ситий І. Реєстр рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Скарбниця української культури. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 12.



Поетичний Псалтир Теодора Корбе.

У результаті вивчення тексту книги вдалося встановити, що автором віршованого викладу псалмів є Теодор Корбе⁴ – румунський дипломат і письменник, перу якого належать лексикографічні, політичні та поетико-релігійні твори. Вказівка на це знаходиться одразу перед першим псалмом, де говориться: «З Божою допомогою псалми у віршах на мові румунській склав Федор Корбе»⁵. Народився він в м. Брашов (Трансільванія) у 1670 р. Син священника Іона Корбе, який активно займався просвітницькою діяльністю серед православного населення Брашова та сприяв розвитку румунської культури. Т. Корбе знав чимало мов (латинську, слов'янську, грецьку, німецьку, угорську). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Освіченість та знання мов не залишили його непоміченим. Т. Корбе отримав посаду секретаря (логофета) при дворі господаря Волощини Костянтина Бринковяну та відіграв важливу роль у дипломатії того часу, виконував різноманітні посольські доручення. Проте, незважаючи на значимість цієї постаті в історії, його ім'я залишається відомим вузькому колу дослідників.

У 1711 р. після невдалого Прутського походу під час російсько-турецької війни, в якій румунські князівства Волощина і Молдавія брали активну участь в антиосманській боротьбі, він разом з великим шафарієм Валахії Томою Кантакузіним перебрався до Києва, де обійняв посаду перекладача Київської губернської канцелярії. Ця дата є найбільш поширеною в історіографії⁶, але питання, коли саме Т. Корбе остаточно оселився в Києві, залишається відкритим для подальшого наукового дослідження⁷.

У Києві він поселився в одному з непересічних маєтків на Подолі. Раніше будинок належав Київському полковнику Костянтину Мокієвському. Дарування румунському канцеляристу вільної домівки колишнього очільника Київського полку яскраво свідчить про те, з якою повагою ставилися до служби Т. Корбе. Безперечно, останній відвідував Київ з дипломатичними місіями і в попередні роки, і вже був тут добре відомий.

Перекладачеві були також подаровані села Лук'янівка та Крупіль⁸ Переяславського полку, які раніше належали Переяславському полковнику Родіону Дмитрашко-Райчі. У фондах Чернігівського історичного музею зберігається універсал Гетьмана І. Скоропадського від 12 жовтня 1715 р. (інв. № Ал-501/15/50) про надання цих сіл по волі та наказу монаршому «Пану Корбе Перекладачу». До 1920-х рр. поблизу с. Великий Крупіль існував хутір, який називався іменем першого власника – Корбина Гребля⁹.

Саме в київський період свого життя Т. Корбе почав працювати над створенням віршованого Псалтиря. Підтвердження цьому знаходимо в тексті самої книги з музейної колекції. Найімовірніше, що до музею рукопис потрапив від нащадків Корбе, які породичалися із багатьма впливовими родинами гетьманів України. Деякі з них оселилися в Чернігівській губернії й були знайомі із Василем Тарновським, громадським діячем, відомим

⁴ В румунській традиції – Корба.

⁵ Теодор Корбе. Віршований Псалтир. Рукопис. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. Інв. № Ал-941. Арк. 1.

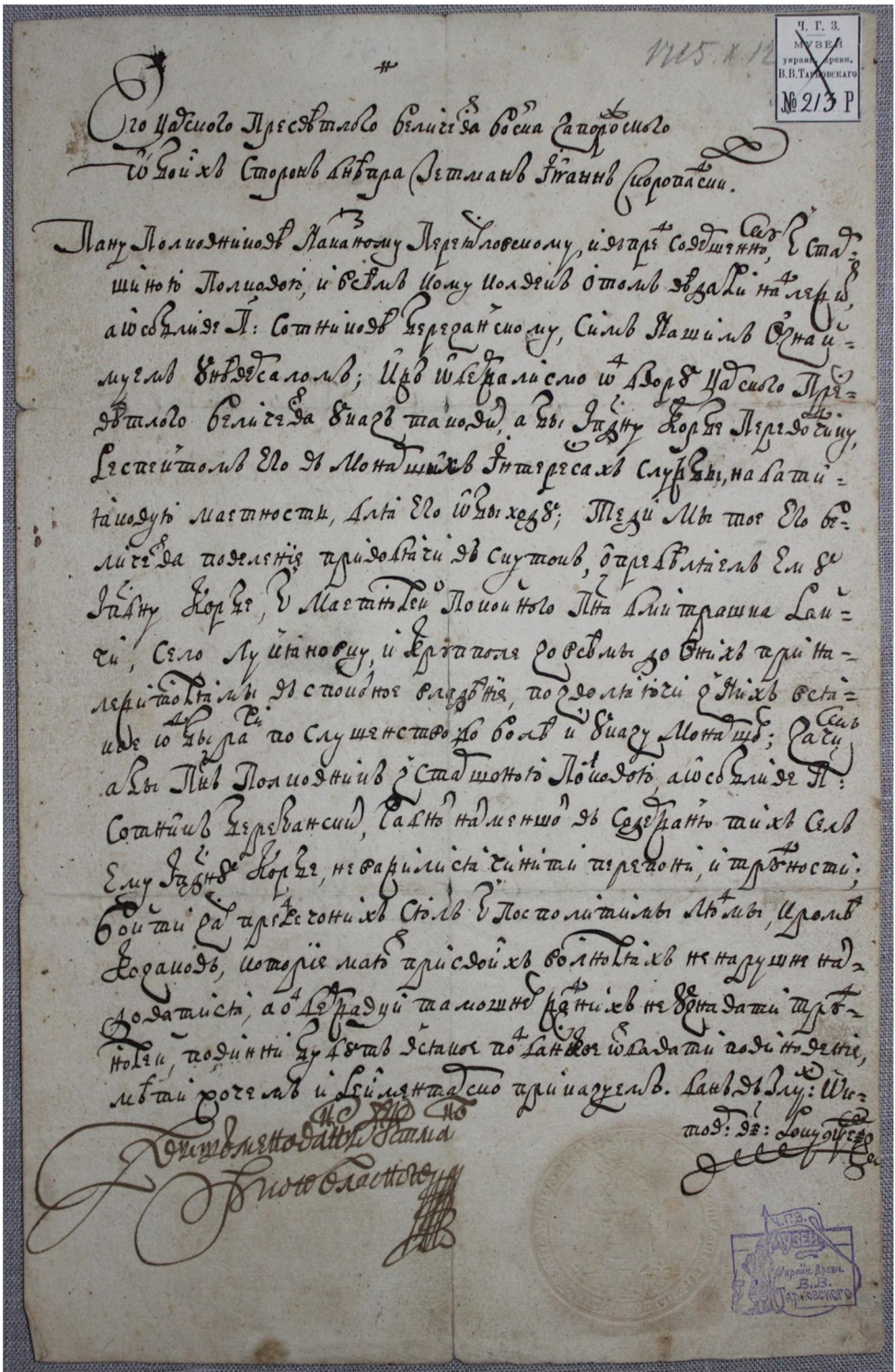
⁶ Лаппо-Данилевский К. Семья А. Лаппо-Данилевского: истоки и традиции (вторая дополненная редакция статьи). *Лаппо-Данилевский в памяти научного сообщества*. Санкт-Петербург, 2019. С. 693; Панаитеску П. Культурные связи румынских государств с Россией в эпоху реформ Петра I. Новые данные. *Romanoslavica*. București, 1958. № II. С. 241; Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия: конец XIV – начало XIX в. Очерки внешнеполитической истории. Москва: Индрик, 2006. С. 296; Семченя Г. Рід Корбе. Верхньодніпровська гілка: історико-генеалогічне дослідження. Дніпро: ДОУНБ, 2017. С. 8.

⁷ Про 1707 р. говорить Олександр Пономарьов, посилаючись серед іншого й на працю Лідії Семенової «Княжества Валахия и Молдавия...», хоча остання вказує на приїзд Теодора Корбе до Києва разом із Томою Кантакузіним після 1711 р.: Пономарев А. Валахский род Корбя (Корбе) в Украине-Гетманщине в XVIII ст. *Turagetiia. Istorie. Muzeologie. Chișinău*, 2020. Vol. XIV [XXIX] nr. 2. С. 93.

⁸ Нині села Лук'янівка та Великий Крупіль Броварського р-ну Київської області.

⁹ Скоропад Д., Савон О. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин: ТОВ «Вид-во “Аспект-Поліграф”», 2007. С. 228.

меценатом, колекціонером, власником унікального зібрання української старовини, яке він незадовго до своєї смерті подарував Чернігову.



Універсал Гетьмана Івана Скоропадського про надання по велінню монаршому перекладачу Теодору Корбе маєтностей покійного Пана Дмитрашко-Раичі – сіл Лук'янівка та Круполя. 12 жовтня 1715 р. (інв. № Ал-501/15/50).

Правнук Теодора Корбе Михайло Іванович Корбе був одружений з Софією Яківною Скоропадською, правнучкою гетьмана Данила Апостола. Родина дбайливо зберігала сі-

мейну реліквію – кунтуш Параскеви Данилівни Апостол, який згодом був переданий В. Тарновському¹⁰ (каталог В. Тарновського № 519¹¹). Можливо, саме разом із кунтушем був переданий і віршований Псалтир. У каталозі Музею українських старожитностей В. Тарновського знаходиться його опис: «Книга в четверту долю листа, розрізаного вздовж вузькими смугами, в шкіряному переплеті. Останньої чверті XVIII ст.»¹². Датування виявилось хибним, оскільки атрибуція вочевидь здійснювалася за зовнішнім виглядом книги.



Кунтуш
Параскеви Данилівни Апостол.
Фонди Чернігівського
історичного музею
(інв. № И-399).

Після ідентифікації автора поетичного Псалтиря залишилося відкритим питання: чи книга, що зберігається в музеї, була написана власноручно Т. Корбе, чи музейний екземпляр був переписаний іншою людиною? Знайти відповідь на це питання допоміг фахівець у галузі румунської літератури, доктор філологічних наук, професор Університету «1 грудня 1918 р.» м. Альба-Юлія (Румунія) Алін-Міхай Герман, який чверть століття присвятив ретельному вивченню літературної спадщини Т. Корбе та опублікував дві його праці: латино-румунський словник і віршований Псалтир за екземплярами творів, що зберігаються в Бібліотеці Академії Румунії (філія в Клуж-Напоці). Порівнявши сторінки рукописного словника з Клуж-Напоки та поетичного Псалтиря з колекції Чернігівського історичного музею, дійшли висновку, що почерк належить одній людині, тобто Теодору Корбе. Як зазначив професор Алін-Міхай Герман, почерки дуже схожі, хоча почерк з Псалтиря дещо змінений як через більш недбале написання, так і через вік автора¹³.

Коментуючи наукову важливість музейного екземпляра, професор зазначив, що рукопис, який зберігається в Чернігові, має велике значення, оскільки, на відміну від рукопису, що зберігається в Клуж-Напоці, якому бракує кількох сторінок, він повний¹⁴. Відкриття чернігів-



Сторінка латино-румунського словника Теодора Корбе
з Бібліотеки філії Академії Румунії в Клуж-Напоці.

¹⁰ Семенча Г. Рід Корбе... С. 11

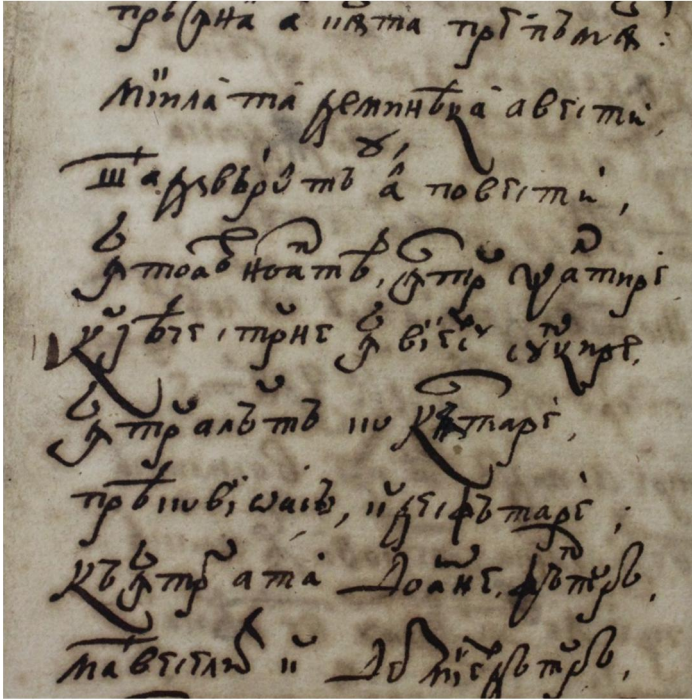
¹¹ Каталог українських древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев: Тип-я Милевского, 1898. С. 67.

¹² Каталог музея українських древностей В.В. Тарновского / Сост. Б. Гринченко. Чернигов: Тип-я Губернского Земства, 1900. Т. II. С. 233.

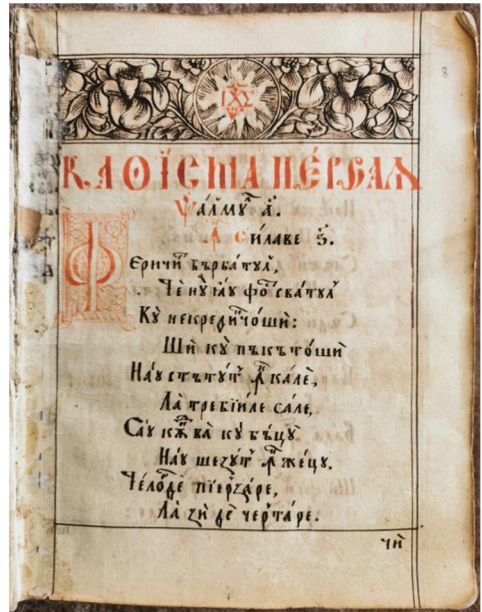
¹³ Gherman A.-M. Un manuscris necunoscut al lui Teodor Corbea. *Limba română*. Anul LXXI, 2022. Nr. 1-2 ianuarie-iunie. P. 96.

¹⁴ Ibid.

ського екземпляра твору дозволило заповнити значні прогалини в тексті клужського рукопису та відкрило новий етап у дослідженні біографії Т. Корбе, внісши важливі корективи до попередніх досліджень румунського вченого. Так, довгий час вважалося, що віршований Псалтир був написаний до київського періоду в житті румунського дипломата, проте, вивчаючи текст нашого примірника, професор визначив, що книга була створена, «коли йшов від Христа рік 1720-й». Це зазначено в слові до читача, яке знаходиться в кінці музейного примірника¹⁵ (збереглося, на жаль, неповним). У рукописі з Румунії таке слово до читача відсутнє.

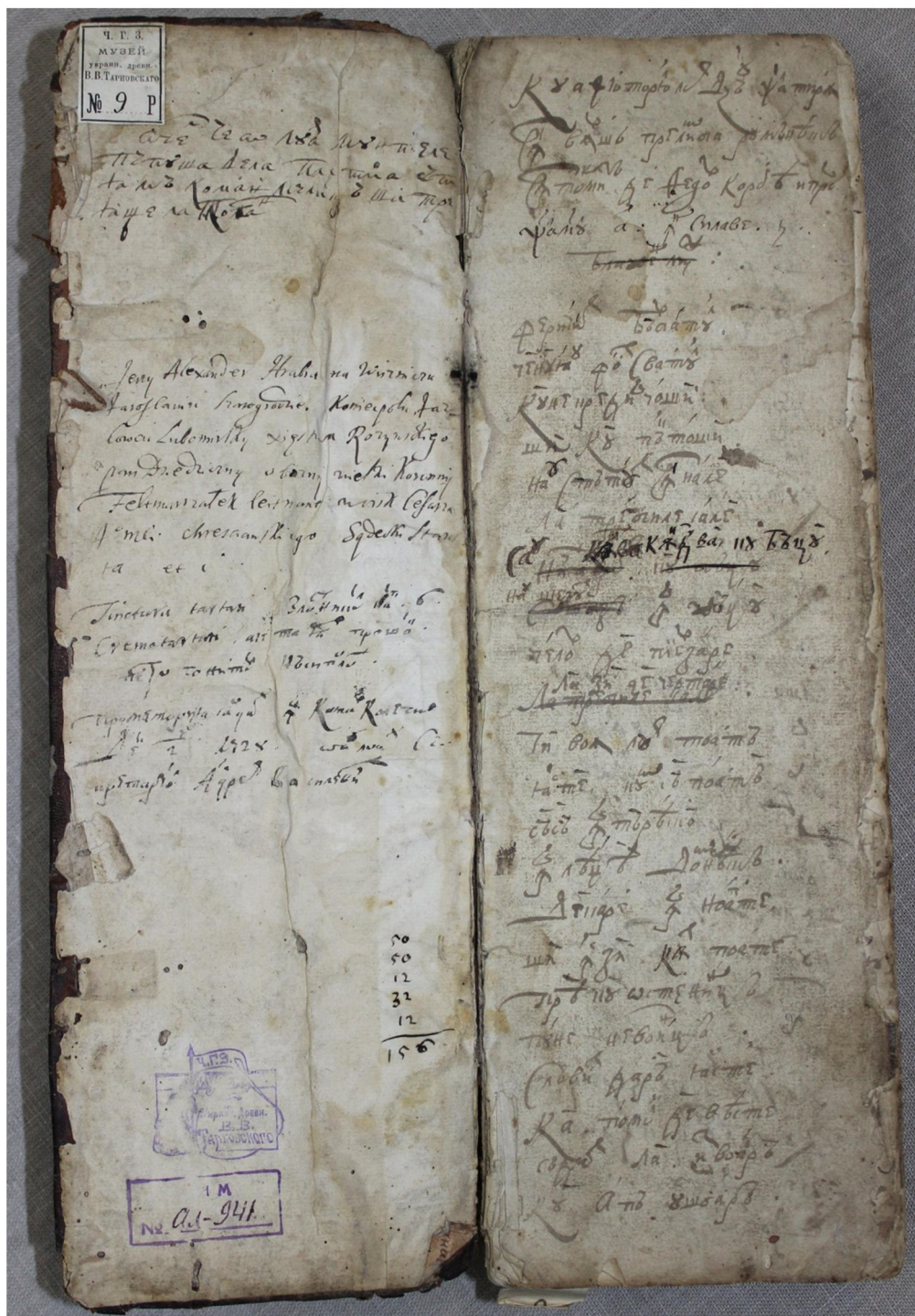


Почерк Теодора Корбе.



Сторінки поетичного Псалтиру з Бібліотеки філії Академії Румунії в Клуж-Напоці.

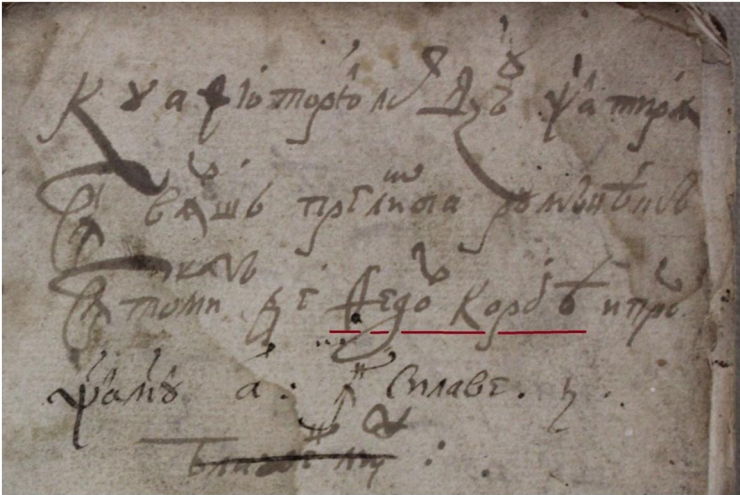
¹⁵ Теодор Корбе. Віршований Псалтир. Арк. 215.



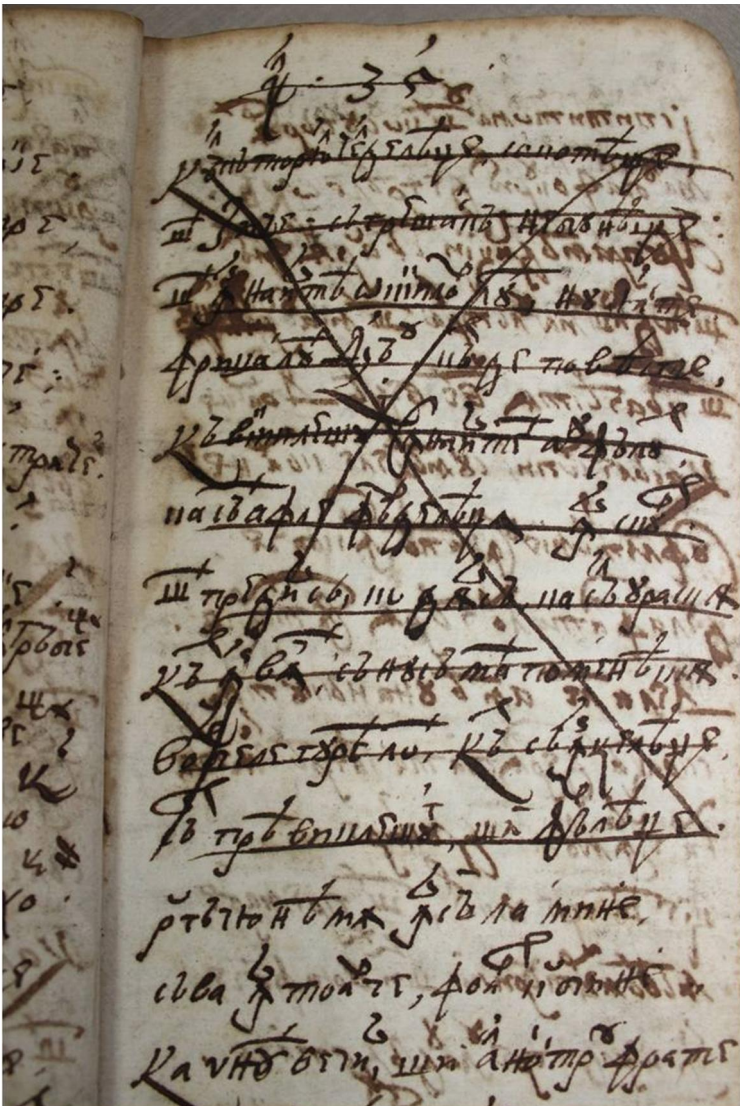
Перші сторінки поетичного Псалтиру з колекції Чернігівського історичного музею.
На аркуші зліва записи латиною. На аркуші справа ім'я автора та 1-й псалом.

Чернігівський рукопис є особливо цінним та унікальним, оскільки він являє собою одночасно чернетку з робочими правками та, за словами професора Алін-Міхая Германа, є художньою лабораторією цього літературного твору. Корекції в ньому переважно стосуються рими та віршового розміру¹⁶. Примірник із Клуж-Напоки є фінальним і відповідно декорованим варіантом твору. Написаний не скорописом, а півуставом.

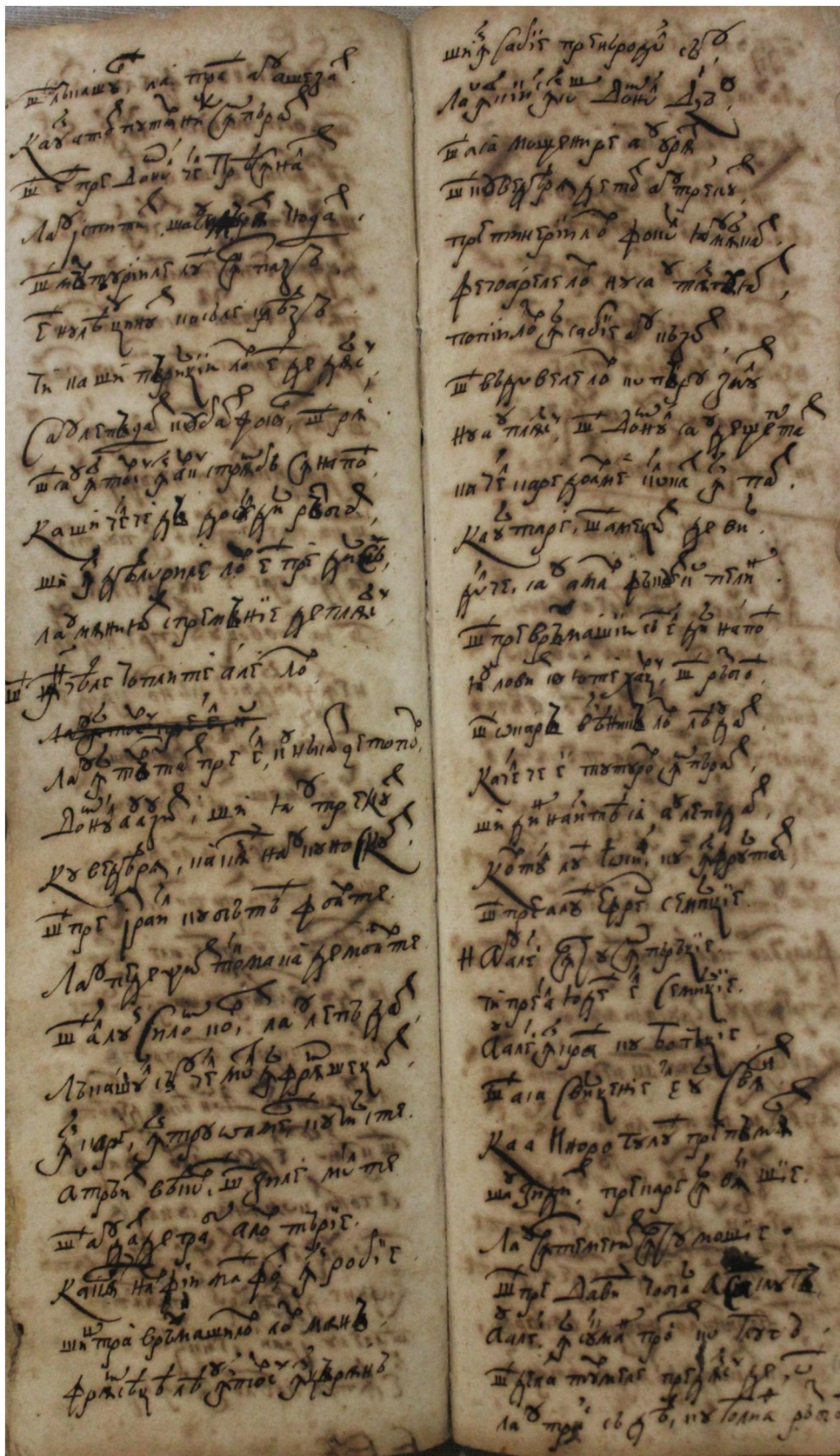
¹⁶ Gherman A.-M. Un manuscris necunoscut al lui Teodor Corbea. P. 96.



Ім'я автора перед псалмами.



«Художня лабораторія» твору.

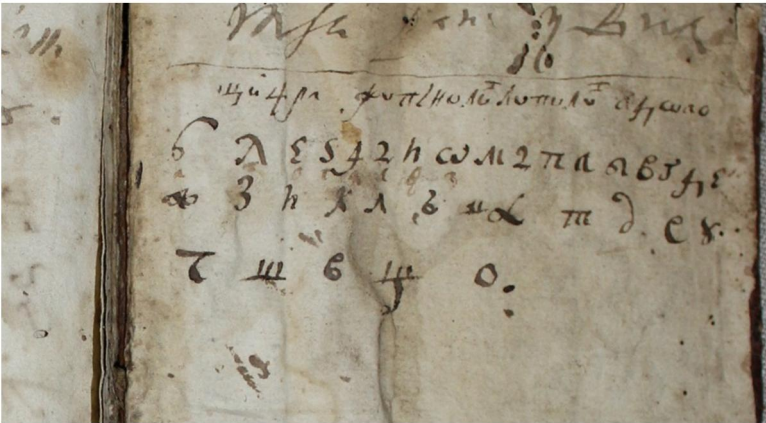


Розворот Псалтиру з колекції Чернігівського історичного музею.

У музейній книзі містяться також деякі записи та помітки. Вони не мають прямого відношення до історії створення книги та взагалі тематики псалмів. Записи зроблені латиною. «Jerzy Alexander hrabia na Wisniczu, Jarosławiu, Szarogrodzie, Koniecpolu, Jazłowcu Lubomirsky, xięstwa Rozynskiego pan dziedziczny, obozny wielki koronny, feltmarszałek lieutenant woisk Cesarza j[ego] m[i]ł[os]ci chreścianskiego, sądecki starosta etc» (Єжи Александер граф на Віснічу, Ярославі, Шаргороді, Конєцполі, Язлівцю Любомирський, князівства Ружинського дідичний пан, великий коронний обозний, фельдмаршал лейтенант військ Цісаря його милості християнського, сондецький староста і т.д.), «Tincturu tartari» (барвника зубного каменю) та «Cremo tartari» (очищення зубного каменю)¹⁷.

Згадуваний в рукописі Єжи Александр Любомирський (1669 (?) – 1735 рр.) був державним діячем та великим землевласником. Брав активну участь у політичному житті того часу, в якому не останню роль грав Т. Корбе та його рідний брат Давид. Любомирський підтримував кандидатуру Станіслава Лещинського на польський престол після того, як Варшавська конфедерація 1704 р. оголосила про позбавлення влади Августа II. Через два роки Любомирський перейшов на бік Августа II. Давид Корбе в цей період виконував дипломатичну місію – вів переговори з Ференцем II Ракоці, очільником антигабсбурзької національно-визвольної війни угорського народу 1703–1711 рр., князем відновленого князівства Трансільванія, пропонуючи йому зайняти польський престол після зречення Августа II. Планувалося, що останній відсторонить Станіслава Лещинського¹⁸. Але історичні події склалися так, що незабаром Август II повернув собі корону Польщі.

Доречно сказати, що перший відомий твір Т. Корбе був присвячений дипломатичній місії його брата Д. Корбе, який був направлений у 1698 р. Костянтином Бринковяну в Польщу до короля Августа II. У цьому оповіданні Т. Корбе «виклав певні ідеї щодо політичної орієнтації румун того часу, а саме: про необхідність об'єднати два румунські князівства, Волощину та Молдавію, під егідою мунтянського господаря Костянтина Бринковяну»¹⁹.



Ключ до зашифрованого тексту.

Серед поміток у книзі найбільш цікавою є ключ до якогось зашифрованого тексту. Оскільки Т. Корбе був активним учасником міжнародних політичних подій та виконував різні важливі дипломатичні місії, володіння навичкою шифрування тексту для нього, без сумніву, було важливим та необхідним умінням. Необов'язково текст, ключ до розшифрування якого знаходиться в нашому примірнику, містив у собі якусь важливу інформацію. Т. Корбе міг просто підтримувати в тонусі свої інтелектуальні навички та шифрувати будь-які тексти для тренування своїх умінь.

Слід зазначити, що текст музейного екземпляра написаний досить «агресивним» чорнилом, який зіпсував папір та в деяких місцях пропавив його до дрір.

Т. Корбе не був першопрохідцем у справі перекладу псалмів у віршованій формі. Його праці передували Псалтир у віршах митрополита Молдовії Досифея Баріле. Переклад останнього зроблений високою вченою мовою. Псалми-вірші ж Корбе звучать простою народною мовою, із використанням сільського суржику. Як зазначив відомий румунський літературознавець Петре Панаїтеску: «Вірш Корбе навіяний народними віршами і лірич-

¹⁷ Розшифрування та переклад тексту здійснив Петро Михайлович Кулаковський – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія».

¹⁸ Панаїтеску П. Культурные связи румынских государств с Россией... С. 239.

¹⁹ Там само. С. 242.

ними румунськими піснями, які співались в селах на святах»²⁰, «...перекладу властиве велике різноманіття віршованого розміру і ритму, в яких відчувається темп народної тран-сильванської музики»²¹.

Повна фотокопія музейного екземпляра була передана для подальшого вивчення та опрацювання до Бібліотеки Академії Румунії в Бухаресті, Бібліотеки філії Академії в Клуж-Напоці та до Бібліотеки Священного Синоду Румунської Православної Церкви. На сьогодні професор Алін-Міхай Герман зробив повне розшифрування музейного рукопису та її модернізовану версію з глосарієм для сучасного читача.

References

- Lappo-Danylevskiy, K., Semia, A. (2019). Lappo-Danylevskoho: ystoky y tradytsyy (vтораia dopolnen-naia redaktsiia staty). Lappo-Danylevskiy v pamiaty nauchnogo soobshchestva [Lappo-Danilevsky: ori-gins and traditions (second expanded version of the article). Lappo-Danilevsky in the memory of the scien-tific community]. Sankt Peterburg, Russia.
- Ponomarev, A. (2020). Valashskiy rod Korbia (Korbe) v Ukrayne-Hetmanshchynе v XVIII st. [The Wallachian family Korbya (Korbe) in Ukraine-Hetmanshchina in XVIII c.]. *Turagetia. Istorie. Muzeolo-gie – Turagetia. History. Muzeology, XIV [XXIX] nr. 2*, P. 89–98. Chisinau, Moldova.
- Semencha, H. (2017). Rid Korbe. Verkhnodniprovska hilka: istoryko-henealohichne doslidzhennia [Korbe family. The Upper Dnipro branch: A historical and genealogical study]. Dnipro, Ukraine.
- Semenova, L. (2006). Kniazhestva Valakhyia y Moldavyia. Konets XIV – nach. XIX v. Ocherky vneshnepolytycheskoi ystoriy [Principalities of Wallachia and Moldavia. The late 14th – the early 19th c. Essays of foreign policy history]. Moscow, Russia.
- Shkoropad, D., Savon, O. (2007). Pryluchchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Pryluchchyna: Encyc-lopaedic reference book]. Nizhyn, Ukraine.
- Sytyi, I. (2004). Reiestr rukopysnykh knyh Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V. Tarnovskoho [Register of manuscript books of the V. Tarnovsky Chernihiv historical museum]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 4, P. 3–37. Chernihiv, Ukraine.

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, доктор філософії, стар-ший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mai-Boroda Myroslav – candidate of theology, doctor of philosophy, senior research fellow of the V. Tarnovsky Chernihiv historical museum (4 Muzeyna Str., Chernihiv, 14000, Ukraine). E-mail: miroslav_mb@ukr.net

POETIC PSALTER OF ROMANIAN DIPLOMAT TEODOR KORBE IN THE COLLECTION OF CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM

The purpose of the article is to introduce into scientific circulation information about the poetic reli-gious work of the Romanian diplomat and writer Teodor Korbe – Psalter in verse, which is kept in funds of the V. Tarnovsky Chernihiv historical museum. The article is based on general scientific **methodological principles** of historicity, integrity and objectivity. They are implemented through the use of historical-crit-ical, comparative-analytical and logical methods. **Scientific novelty**: the history of the book and the way it arrived at the museum has not been investigated before. Until recently, the attribution of the book was in-complete and was limited only to the definition of the title of the work and the time of its writing within the 17th – the beginning of the 18th c. The article systematizes the collected material related to the history of the museum artifact. **Conclusions**. The processed material made it possible to determine the authenticity of the work of art, its author; to establish the time and place of writing of the poetic Psalter; to confirm that the book was written by Teodor Korbe himself.

Key words: Psalter in verse, Teodor Korbe, Vasyl Tarnovskyi, Chernihiv historical museum, the Libra-ry of the Academy of Romania.

Дата подання: 14 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 15 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Май-Борода, М. Поетичний Псалтир румунського дипломата Теодора Корбе в колекції Чернігів-ського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 135–144. DOI: 10.58407/lito-pis.240516.

Цитування за стандартом APA

Mai-Boroda, M. (2024). Poetychnyi Psaltyr rumunskoho dyplomata Teodora Korbe v kolektsii Cherni-hivskoho istorychnoho muzeiu [Poetic Psalter of Romanian diplomat Teodor Korbe in the collection of Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 135–144. DOI: 10.58407/li-topis.240516.

²⁰ Панаитеску П. Культурные связи румынских государств с Россией... С. 244.

²¹ Там само. С. 246.

УДК 274-75(477)«157/165»

Володимир Солохненко



КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників

DOI: 10.58407/litopis.240517

© В. Солохненко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5125-0833>

Мета статті – систематизувати та схарактеризувати вітчизняну історіографію культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст. **Наукова новизна** роботи полягає в системному розкритті закономірностей і основних шляхів розвитку вітчизняної історичної думки щодо діяльності протестантів на українських землях Раннього нового часу. **Методологічну основу** дослідження становить історіографічний аналіз на основі принципів історизму, об'єктивності та системності. **Висновки.** На основі досліджених історіографічних джерел виокремлено три етапи розвитку української історіографії культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст. Українська історіографія дорадянської доби (третья чверть XIX – поч. XX ст.) характеризується зародженням вітчизняних студій з історії української Реформації. Головною особливістю цього етапу є невелика кількість та фрагментарність досліджень, а також їх інтеграція до історії та культури інших держав. Учені української еміграційної історіографії (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.) переосмислюють важливість діяльності протестантів, уперше описуючи її як вплиове явище саме українського культурно-історичного простору. Дослідники часів незалежності (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу) окреслюють коло нових наукових проблем, вирішення яких потребує міждисциплінарного підходу. Українська Реформація починає сприйматися як повноправний, але специфічний учасник загальноєвропейського реформаційного руху. Однак в останнє десятиліття в українській історіографії культурно-просвітнього виміру Реформації та протестантизму можна спостерігати кризові явища методологічного та фактографічного характеру, спричинені розпорошеністю письмових джерел та їхньою нечіткою історичною належністю.

Ключові слова: Ранній новий час, Реформація, протестантизм, культурно-просвітня діяльність, українська історіографія.

Вивчення політичної, соціальної чи культурної історії Європи XVI–XVII ст. не можливе без дослідження Реформації – широкого суспільно-релігійного руху, що став реакцією на духовну й культурну кризу Західної Церкви та феодальних відносин. Він швидко поширився на більшість європейських країн, а з другої чверті XVI ст. – і на українські землі, які в той час перебували у складі інших держав. Реформація надала поштовх до якісних змін у середині католицької церковної організації, сприяла глибокому переосмисленню місця людини в суспільстві та призвела до утворення нової християнської деномінації – протестантизму.

Одним із найголовніших конфесійних завдань нововірців було, як вони це визначали, «повернення людині Біблії», що базувалося на перетворенні ренесансного «*Ad Fontes*» у реформаційне «*Ad Scriptura*»¹. Щоб Святе Письмо стало доступним та зрозумілим для людей, протестанти розгорнули активну перекладацьку, освітню та проповідницьку діяльність. Видавнича справа стала головною запорукою успішної реалізації цих компонентів.

¹ Любашенко В. Україна і «Слов'янська Реформація» Анджее Венгерського: сучасне прочитання. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2014. Вип. 63. С. 30.

Прикметно, що там, де з'являлися протестантські громади, майже одночасно виникали школи та друкарні. Для того, щоб проповідь нового вчення була успішною, протестанти перекладали багато церковних і світських книг на національні мови. Водночас масова освіта допомагала реалізовувати реформаційну ідею про те, що спілкування між Богом і людиною повинно відбуватися без посередництва представників Церкви, а вірянин має сам уміти знаходити для себе провідні концепти Святого Письма. На авансцену виходить *людина*, яка, на відміну від середньовічних уявлень, є досить сильною та вільною вирішувати свою долю, однак успішною вона буде тільки тоді, коли довірить своє життя Богові. Такі погляди, незважаючи на реакційні прояви, знайшли своє втілення в тогочасній філософській та суспільно-релігійній думці. Упродовж наступних століть ці ідеї досить часто відроджувалися як частина того чи іншого культурного руху, філософської школи чи як складова інших історичних процесів.

Саме тому в наш час європейська історіографія Реформації являє собою багаторівневу, різнодискусивну та комплексну базу історичних, теологічних, філологічних, мистецтвознавчих і філософських досліджень. Західноєвропейські науковці плідно працюють над проблематикою діяльності протестантів, їх соціокультурним впливом на різні сфери життя суспільства. Але вони рідко розглядають терени сучасної України та Білорусі як території, де реформаційний рух залишив помітний культурний слід.

Важливе місце в історіографії діяльності протестантів посідає доробок учених із країн Східної Європи: Польщі, Білорусі, Литви. Однак більшість цих робіт присвячені історії Великого Князівства Литовського або Речі Посполитої без виокремлення українського елементу, що обумовлює фрагментарну належність таких досліджень до вивчення української Реформації.

Вітчизняна наука спадщина має відносно невелике коло робіт, пов'язаних із культурно-просвітними здобутками Реформації. Це обумовлено ідеологічними, політичними, релігійними та культурними реаліями історичного розвитку як України, так і української науки в XIX–XX ст.

Мета цієї роботи – систематизувати та схарактеризувати вітчизняні наукові дослідження культурно-просвітницької діяльності протестантів на українських теренах у XVI–XVII ст.

У розвитку вітчизняної історіографії цього питання можна виокремити етапи, що помітно відрізнялися один від одного. Ця різниця зумовлена поступовим відкриттям нових джерел, зміною наукових підходів та парадигм досліджень, особистісним ставленням авторів до досліджуваної проблематики тощо.

Умовно можна виділити **три етапи**:

- українська історіографія дорадянської доби (третя чверть XIX – поч. XX ст.);
- українська еміграційна історіографія (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.);
- історіографія часів незалежності (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу).

Вибір нижньої хронологічної межі дослідження пов'язаний із тим, що вся наявна інформація про культурно-просвітницьку діяльність протестантів до третьої чверті XIX ст. має статус історичних джерел. Це різноманітні «передмови» до видань, «катехизиси», листи протестантських діячів, поодинокі згадки в полемічній та іншій літературі.

Дорадянську добу можна схарактеризувати як час зародження вітчизняних досліджень з історії української Реформації. Вони не були масовими і, зазвичай, входили до складу дотичних до тематики наукових студій. Дослідники того часу позиціонують усі прояви протестантського руху як частину польської Реформації, майже не виокремлюючи український аспект. Це пов'язано з історіографічною концепцією, за якою Реформація в Речі Посполитій трактується як «польська Реформація», яка поширювалася й на всі народи, що були у складі об'єднаної держави. Ця концепція впливала на дослідників інших національних історіографій, які, здебільшого, погоджувалися з такою думкою, оскільки Польща по праву вважається епіцентром розвитку реформаційного та контрреформаційного руху в Східній Європі XVI–XVII ст.

Одним із перших дослідників, хто звернув увагу на культурно-просвітню діяльність протестантів, був **Орест Іванович Левицький**. У праці «Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси», яка побачила світ 1882 р. у журналі «Киевская старина», автор досліджує діяльність громад та окремих представників социніанської та антитринітарської течії протестантизму на Волині². О. Левицький, оперуючи багатим фактологічним матеріалом, описує статус і становище социніанської шляхти в тогочасному суспільстві. Значну увагу приділено полеміці між православними та протестантськими діячами, їхнім основним роботам та епістолярній спадщині. Окрему частину роботи присвячено Костянтину Острозь-

² Левицький О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси. *Киевская старина*. 1882. № 4. С. 25–57; № 6. С. 193–224.

кому, якого, на думку дослідника, вважали своїм культурним покровителем як православні, так і протестантські діячі. Автор також подає інформацію про один зі знайдених рукописних примірників Євангелія Валентина Нагалецького, описує його стан та аналізує переважно передмову «до ласкавого чительника», яка була написана в дусі соцініанського вчення. Багато уваги автор приділив культурно-просвітній діяльності протестантських громад, згадуючи про їхні друкарні, школи та проповідницьку діяльність. Важливим є інформаційний блок про ректорів «высшего социніанскаго училища» в Киселині Євстафія Киселя (автора та видавця «Антиплогії» – відповіді на «Апологію» Мелетія Смотрицького), Людвіга Голайсена, Петра Стегмана і Теодора Симонда, які згадуються ще й як перекладачі та книговидавці. Описуючи діяльність головних покровителів соцініан: роди Гойських, Чапличів, Сенют, Пронських, – дослідник указує на те, що саме завдяки патронам протестанти могли поширювати свою місію. Також він наводить факти, які підтверджують, що у Гощі, Ляхівцях та Берестечку теж існували протестантські видавничі осередки. О. Левицький, послуговуючись значною кількістю джерел, зміг дослідити генезу та занепад соцініанських та антитринітарських громад на прикладі одного з історичних регіонів України – Волині, а також уперше дослідив, наскільки масовою та широкою була культурно-просвітня діяльність протестантів на наших землях.

Східноєвропейську Реформацію одним із перших досліджував **Микола Миколайович Любович** – відомий історик-славист свого часу. У 1883 р. він захистив у Варшавському університеті магістерську дисертацію «История реформации в Польше: кальвинисты и антитринитари (по неизданным источникам)»³. Автор характеризує польську Реформацію як особливе явище в історії Європи, акцентує на швидкості проникнення та бурхливості її розвитку, описує політичні, релігійні та ідеологічні протиріччя, які вона принесла в тогочасне суспільство. М. Любович не зупиняється на дослідженні тільки польських етнічних земель, опрацьовуючи коло джерел, що стосується всіх територій Речі Посполитої. Особливу увагу в роботі приділено саме польським діячам реформації. Автор досить детально описує аспект політичної боротьби в контексті релігійних змін, що відбулися в країні. Останні три розділи роботи присвячені історії взаємовідносин протестантських деномінацій, їхній культурній та ідеологічній конфронтації. У додатках М. Любовичем зібраний значний масив неопублікованих до того часу джерел: листи чиновників, постанови церковних синодів, розпорядження Сигізмунда II і т. д. У 1890 р. М. Любович захистив докторську дисертацію⁴, яка стала ідейним та хронологічним продовженням його магістерської роботи.

Дуже цінним наративом з історії українського реформаційного руху є монографія **Костянтина Васильовича Харламповича** «Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви», що була видана в Казані 1898 р.⁵ Ця робота поділена на три розділи, кожен з яких присвячений католицьким, протестантським та православним освітнім осередкам відповідно. Автор на основі великої кількості джерел аналізує стан освіти в XVI – поч. XVII ст. на українських етнічних землях, формує цілісну картину освітніх відносин між різними конфесіями.

К. Харлампович описує проникнення та розповсюдження реформаційного руху на етнічних українських землях, причини його успіху, кількість шкіл, їх матеріальне забезпечення, внутрішні та зовнішні особливості функціонування навчальних осередків різних протестантських деномінацій. Крім того, він наводить перелік конкретних навчальних закладів (час їх утворення, діяльності, занепаду), ключових діячів, відомих випускників тощо. Цікавою є думка автора про те, що протестантські школи є більш схожими з німецькими протестантськими освітніми осередками, ніж із католико-єзуїтськими⁶.

У цілому, автор високо оцінює освітню діяльність протестантів: «Они тем и выиграли, что старались удовлетворить потребности в просвещении и дали полное развитие родному слову. Как широко смотрели польские протестанты на школы и образование, видно и из того факта, что они еще с 1550 г. стали заводят даже женские училища»⁷.

Водночас автор, базуючись на одиничних прикладах, робить доволі стандартні для того часу висновки про незначний вклад протестантів у освітню справу в Речі Посполитій: «...просвещение протестантское было ниже приобретенной им славы. Если добавим,

³ Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари (по неизданным источникам). Варшава, 1883. 392 с.

⁴ Назва дисертації: «Начало католической реакции и упадок реформации в Польше».

⁵ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань: Типолитогр. Императ. Ун-та, 1898. 524 с.

⁶ Там само. С. 167.

⁷ Там само. С. 150–151.

что польско-русские сторонники реформации не относились равнодушно к школам других исповеданий и вредили им, где это было можно, то этим должны еще более ограничить их значение в истории развития просвещения в польско-литовском государстве»⁸. Дослідник робить доволі типові висновки для свого часу, що Реформація – це «польское явление», яке лише дотично стосується українських земель.

Окремою сторінкою в розвитку української історіографії є дослідження **Михайла Сергійовича Грушевського**. Попри те, що мислитель не створив праць, спеціально присвячених Реформації та протестантизму, декілька студій з його доробку актуальні для нашого дослідження: VI том «Історії України-Руси» «Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в.» (1907 р.)⁹; «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст.» (1912 р.)¹⁰ та «3 історії релігійної думки на Україні» (1925 р.)¹¹. У кожній із цих робіт М. Грушевський присвятив один чи декілька розділів Реформації на українських землях.

М. Грушевський пише, що «преславний культурний і релігійний європейський рух XVI віку сам по собі дуже мало зачепив українське громадянство. Правда в кряях, де вже закорініло ся польське панство ... вже в середині XVI в. появляють ся нововірські громади, проповідники й школи, але до таких розмірів, як в землях польських, реформаційний рух не доходить і тут»¹².

Дослідник вважає, що Польща справді була важливим східноєвропейським центром Реформації, а в Україні та Білорусі ми можемо спостерігати тільки її «відгомони» (автор навіть назвав розділ в одній із книг: «Реформація та її відгомони на Україні»). Протестантський рух у Білорусі М. Грушевський оцінює як більш якісний, швидкий та масовіший, ніж в Україні, що зумовлено, на його думку, значно більшою підтримкою цього руху в Білорусі не тільки шляхтою, а й іншими відомими людьми, серед яких дослідник використовує Миколу-Христофора Радзивілла Чорного.

Науковець зазначає, що рух протестантизму не був популярний серед соціальних «низів», досить докладно він описує насадження його силою, дозволяючи собі оціночні висловлювання щодо цього. Так, він пише: «Протестантський рух, такий, здавало ся, сильний і повний життєвих сил, ледво дожив до початків XVII в.; він не пройшов в глибину народних мас, зіставши ся вірою екзотичною (німецькою), велико-панською, а і в цих панських кругах теж не запустив глибокого коріння і переважно скінчив своє існування з тим поколінням, що тим нововірством запалило ся»¹³. Дослідник також підкреслював, що одним із найважливіших позитивних наслідків реформаційного руху «був розвій письменства, особливо популярного, на народній мові й заходи коло розповсюдження й піднесення освіти»¹⁴.

Дослідник вважав, що Реформаційний рух зміг «оживити» багато ідей, а також стати прикладом добре продуманої культурно-просвітньої діяльності представникам інших конфесій: «Значінне ж євангелицького руху для українського життя (значінне все таки дуже поважне) полягає у тім, що він чимало причинився до розбурхання сього припанованого світу своєю активністю та енергією, давши йому певні взірці, використані православними церковними й національними діячами, перенесені в українські обставини і до них приноровлені»¹⁵.

Отже, М. Грушевський вважав, що Реформація та протестантизм через низку причин не змогли стати вагомим частинкою культурної складової на наших землях, ба більше, він вважає ці течії поверховими. Водночас, він зазначає, що головним здобутком цих рухів є початок національно-культурного відродження на українських теренах, але вже під покровительством православних діячів, які, як і католики, отримали сучасні взірці для власних культурно-просвітніх реформ.

Окремої згадки заслуговує осмислення реформаційного руху **Михайлом Петровичем Драгомановим**. У «Передньому слові (До "Громади")» 1878 р. учений, стисло описуючи свою концепцію організованої федерації на основі громадського та місцевого самоврядування, гарантії природних прав і свобод людини (на зразок США чи Швейцарії), декілька

⁸ Харлампович К. Западнорусские православные школы... С. 151–152.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Андронум, 2021. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в. 540 с.

¹⁰ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. Київ: Дніпросоюз, 1919. 258 с.

¹¹ Грушевський М. 3 історії релігійної думки на Україні. Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 192 с.

¹² Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. С. 46.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. ... Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII в. С. 355.

¹⁴ Там само. С. 363.

¹⁵ Грушевський М. 3 історії релігійної думки на Україні. С. 70.

раз згадує протестантів XVI–XVII ст. як приклад об'єднаних громад, які могли б стати прототипом, певним втіленням адміністративної одиниці в такій формі держави¹⁶.

Виступаючи проти радикального клерикалізму та його згубного впливу на розвиток державності, М. Драгоманов зазначає, що протестантські ідеї максимально наблизили Україну до західноєвропейського раціоналізму та могли сформувані деякі елементи громадянського суспільства, можливо навіть державності, на основі спільності всіх «громад»: *«Чи природна сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусили знатись з людьми усякої віри (з греками, з італійцями по Чорному морю в XIV–XV ст., з ляхами, з німцями, з усякими лютерами, кальвінами, соцініанами і т. і., котрими кишило русько-польське королівство в XVI–XVII ст., до котрих приставали й пани й міщани), тільки ж це в XVI–XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки ... Внять-таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільності всіх своїх громад»*¹⁷.

У цих прагненнях М. Драгоманов прирівнює діяльність православних братств і протестантів, пишучи про те, що ці рухи не були даремними, а змогли започаткувати ідею толерантності, яка пізніше знайде нових поборників:

*«Діло не дійшло до того, щоб у нас заложились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвінізму, індепенденства і т. і. Тільки ж все-таки братства й увесь рух церковний XVI–XVII ст. пройшов не дурно. З самих попів наших повиходили люди, котрі й в Московщині навчали людей тому, що в XVII ст. навчали далші парослі протестантизму (армініани, латітундарії, деїсти), тому що не самі тільки грецькі християни – християни»*¹⁸.

Отже, М. Драгоманов вважає, що Реформаційні ідеї у XVI–XVII ст. могли дуже позитивно вплинути на розвиток українського суспільства та навіть державності, чого, внаслідок військово-політичних потрясінь того часу, на жаль, не сталося. На думку автора, деякі з цих ідей, як от релігійна толерантність, усе ж були сприйняті суспільством.

Новим етапом дослідження Реформації в Україні могла б стати історіографія часів радянської держави. Але в радянській Україні дослідження Реформаційного руху, а тим паче протестантизму, фактично було відсутнє. У часи раннього УСРР (20-ті рр. XX ст.) ми спостерігаємо декілька спроб концептуально продовжити та дещо розширити здобутки попередників. Але ці праці досить швидко заборонялися радянською владою, а їх авторів починали переслідувати.

Дуже цінною для української філологічної та історичної науки цього часу є монументальна студія **Михайла Степановича Возняка** – «Історія української літератури» у трьох томах, що вийшла у Львові в ЗНТШ у 1920, 1921 та 1924 рр. відповідно. Майже одразу після публікації праця була заборонена в СРСР. Перевидання роботи у 2-х книгах відбулося тільки у 1992–1994 рр.¹⁹ Видання супроводжувала передмова публікатора – М. Гнатюка, де з'ясовано причини довголітнього вилучення книги із наукового обігу та розвінчано несправедливі ідеологічно мотивовані закиди радянської соціологічної критики.

У другому томі роботи, у розділі «Під подувом протестантизму», М. Возняк аналізує внесок протестантів у розвиток їхньої літератури XVI–XVII ст. Не відступаючи від думки попередників про «незакорінення» та поверховість реформаційних ідей, дослідник значно вище оцінює культурно-просвітницьку діяльність протестантів на українських теренах, їх вплив на тогочасну культуру й суспільство. Аналізуючи відомі на той час літературні роботи протестантів («Катехизис» Симона Будного, «Лист половця Івана Смерти до Володимира Великого», «Євангеліє» Василя Тяпинського, «Передмова до Євангелія» Нагалецького, уривки полемічних творів), науковець високо оцінює якість цих творів, їх мовне та друкарське оформлення, звертаючи увагу на те, що вони були написані «народною» мовою, а не латиною чи церковнослов'янською.

У 1929 р. в Києві побачила світ робота **Олександра Антоновича Савича**, що мала назву «Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі»²⁰, за яку він був звинувачений у недотриманні «марксистсько-ленінської методології», звільнений з посади завідувача кафедри історії народів СРСР Пермського індустріально-педагогічного інституту й «відправлений» у Ярославський педагогічний інститут.

¹⁶ Драгоманов М. Громада: Українська збірка. Переднє слово. Женева: Печатня «Громади», 1878. 101 с.

¹⁷ Там само. С. 24–25.

¹⁸ Там само. С. 25.

¹⁹ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. Львів: Світ, 1992. Кн. 1. 696 с.; Кн. 2. 555 с.

²⁰ Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі. Київ: Всеукраїнська академія наук, 1929. 128 с.

«Нариси...» концептуально є досить схожими з працею К. Харламповича, із яким автор листувався протягом усього часу роботи над дослідженням, і який, до того ж, був рецензентом цього наративу. У листі до М. Грушевського (1 грудня 1927 р.) К. Харлампович рекомендував видати цю працю й повідомляв, що «автор цінує зауваження М. Грушевського і виконає їх»²¹.

О. Савич робить акцент на політичній боротьбі між шляхтою, духовенством і центральною владою, яка, як він пише, була важливіша для політично активного суспільства, ніж духовні та культурні питання. У його розумінні суспільно-політичний аспект є основною причиною як успіху, так і занепаду Реформації. Автор не заперечує заслуг протестантів у розвитку народної мови, шкільництва та друкарства, проте вважає це другорядним фактором реформаційного руху порівняно з політичним. Наслідуючи М. Грушевського, автор також підкреслює, що білоруські землі були охоплені реформаційними ідеями значно ширше й глибше, ніж українські.

У наступні роки тема Реформації та протестантизму «зникає» з кола наукових інтересів дослідників не тільки України, а й усього СРСР. Тільки у 1964 р. в Москві було засновано Інститут наукового атеїзму, де під керівництвом російських учених, які дотримувалися марксистсько-ленінської методології, почала друкуватися серія книг «Бібліотека „Сучасні релігії“». Праці, що побачили світ у цій серії, були покликані показати населенню весь «негатив» і «вислугу протестантизму перед капіталізмом» з позицій наукового атеїзму та класової боротьби. Ми не можемо виокремити радянську історіографію реформаційного культурно-просвітнього руху через упередженість авторів і тотальну цензуру, притаманну цьому періодові. Ті ж одиничні роботи, що були створені, мали науково-популярний характер і розповідали про протестантизм та Реформацію як «чужорідні явища для нашої історії та культури».

Другим етапом розвитку вітчизняних досліджень з історії реформаційного руху та діяльності протестантів можна вважати українську еміграційну історіографію 30-х – кін. 70-х рр. ХХ ст. Саме в цей час за кордоном виникає декілька важливих праць із досліджуваної нами проблематики. На відміну від наукового доробку «дорадянського» періоду, в еміграційній історіографії наявне переосмислення того, яке значення мали Реформація та протестантизм для України. Дослідники вже не говорять про Реформацію як непомітну подію чи «відгомін» польського надбання, а характеризують її як явище, що вплинуло на культурно-просвітній розвиток українських земель. Дослідники цього періоду намагаються обережно «долучити» українську Реформацію до європейської, проводячи деякі паралелі між українськими та європейськими проявами цього руху. Однак об'єктом дослідження в цей час є не загальні реформаційні ідеї та концепти, а практична діяльність протестантів на наших землях. Попри це, в загальному контексті бачення минулого, Реформація на українських теренах все одно залишається в тіні інших подій.

Однією з ключових наукових розвідок цього періоду є монографія **Степана Онисимовича Сірополька** «Історія освіти в Україні», що була вперше надрукована 1937 р. у Львові за кошти товариства «Взаємна поміч українського вчителства» і перевидана тільки у 2001 р.²² У ній висвітлено питання розвитку освіти в Україні від, як зазначає автор, «початків нашої історії до недавніх віків»²³.

Незважаючи на доволі стандартний виклад зародження, розвитку та занепаду протестантського просвітнього руху, С. Сірополько відводить протестантам роль рушія, що призвів до багатьох змін в інших конфесіях: «Усі ті школи – католицькі, єзуїтські, Замойська академія – внесли дещо нове з того, що дав реформаційний рух. Старі наші школи, розуміється, ніяк не могли конкурувати з ними своєю програмою. ... Тому українські патріоти прийшли до думки про необхідність реформувати і своє шкільництво»²⁴.

Ставлячись негативно, навіть дещо упереджено, до діяльності єзуїтів в освітній справі, автор уперше в українській історіографії припускає наявність зв'язку між діяльністю православних братств із протестантським освітнім досвідом, водночас простежуючи ці самі впливи в Острозькій слов'яно-греко-латинській школі. Дослідник, порівнюючи освітні методики католиків і протестантів, досить прискіпливо проаналізував навчальні програми нововірчих шкіл, знаходячи в них як прогресивні моменти, так і критичні недоліки, які заважали повноцінному впровадженню такої системи освіти на наших землях.

У 1942 р. у Празі була надрукована новаторська для тогочасної української історіографії двотомна праця митрополита **Іларіона (Івана) Огієнка** «Українська Церква: нариси з

²¹ Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області. Ф. Р-1235. Оп. 1. Од. зб. 806. Арк. 12.

²² Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

²³ Там само. С. 21.

²⁴ Там само. С. 61.

історії Української Православної Церкви»²⁵. Сім великих розділів цієї роботи присвячені XVI–XVII ст., де поряд з історією православної Церкви автор приділяє велику увагу й іншим релігійним конфесіям в Україні.

Характеризуючи культурно-просвітне становище українських земель, дослідник дуже схвально відгукується про реформаційний рух в Україні, уперше показуючи його не «відгомоном», а однією з повноправних, бодай і специфічних, частин Реформації в цілому. Він не заперечував концепцію проникнення в Україну протестантизму з теренів Польщі, але, на його думку, українська інтелігенція, на відміну від польської еліти, узяла з цього руху не ідеї реалізації політичної боротьби чи церковної організації, а засоби, за допомогою яких можна було вийти з культурної кризи, у якій перебувало тогочасне суспільство. Так, автор зазначає: *«Реформація принесла українському народові багато нових ідей, здійснення яких відразу підвищувало нашу духовну культуру; не всі ці ідеї були зовсім новими, але їх широке становлення й швидке поширення до самих народних низів були зовсім нові і принесли нам загальне зацікавлення тими питаннями, про які давніше тільки марили окремі одиниці»*²⁶.

Де кілька разів дослідник підкреслює той факт, що українська Реформація є повноцінним явищем Реформації європейської, наприклад, коли оцінює конкретні заслуги діяльності протестантів, серед яких на чільне місце ставить відродження народної мови в літературі та богослужінні: *«...в Україні, як то ми бачили, і в інших європейських та слов'янських народів Реформація покликала до життя народну мову як мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковнослов'янська, як у народів католицьких – латина. Це тільки з часу Реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народну мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI ст. мовою Св. Письма й Церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною ... Реформація реалізувала і в Україні вживання народної мови в церкві: залунала тут проповідь уже живою народною мовою. Та не тільки проповідь – стали читати й Євангеліє та Апостола тією ж таки мовою»*²⁷.

Дуже високо І. Огієнко оцінює й книгодрукарську справу протестантів. Аналізуючи основні пам'ятки, дослідник виділяє «Берестейську Біблію» як еталонну пам'ятку видавничої справи того часу, про яку він пише: *«Вище всіх протестантських перекладів, безумовно, стоїть Берестейська Біблія 1563 р. ... Найбільшим ділом Радивиля як кальвініста було видання Біблії, що звичайно й зветься Радивилівською ... З погляду критичного Біблія Берестейська, чи Радивилівська, стоїть дуже високо»*²⁸.

Зі здобуттям Україною незалежності в українській історіографії відбуваються значні зміни в напрямках, підходах та постановці дослідницьких завдань. Починають вивчатися «білі плями» української історії, з'являються мультидисциплінарні студії з використанням нових методів дослідження. Це стосується й історіографії реформаційного руху та діяльності протестантів на українських теренах XVI – сер. XVII ст.

Починаючи з кінця 1980-х рр., відбувається переосмислення місця Реформації та ролі протестантизму в українській історії. Із цієї проблематики з'являються перші дослідження істориків філософії, теологів, мистецтвознавців. З'являється науково-популярна література. Продовжується дослідження Реформації в контексті інших об'єктів вивчення із залученням нових джерел. У наші часи з'явилася плеяда фахівців саме з історії української Реформації.

Однією з перших праць, безпосередньо присвячених історії української Реформації, стала колективна монографія з історії філософії під назвою «Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні» за авторства **Валерії Михайлівни Нічик, Володимира Дмитровича Литвинова та Ярослави Михайлівни Стратій**²⁹. Автори зіставляють український гуманізм і Реформацію, порівнюючи та демонструючи їхній зв'язок з аналогічними рухами в країнах Західної Європи. Дослідники аналізують світоглядні установки різних протестантських деномінацій, що діяли на українських теренах, та те, як вони впливали на тогочасне українське суспільство. Науковці на конкретних фактах доводять значимість впливів ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей на острозький культурно-освітній осередок та братські школи. Зазначимо, що ця робота є оглядовим наративом філософ-

²⁵ Огієнко І. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви: У 2-х т. Вінніпег: Видання консисторії УГПЦ в Канаді, 1982. 367 с.

²⁶ Там само. С. 138.

²⁷ Там само. С. 136–137.

²⁸ Там само. С. 118.

²⁹ Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ: Наукова думка, 1990. 380 с.

ського виміру Реформації в Україні, однак автори актуалізували низку важливих питань, які потребують більш детального розгляду в сучасних дослідженнях.

У модерній українській історичній науці чільне місце посідають праці **Вікторії Іванівни Любащенко** – першого профільного фахівця з української Реформації та протестантського руху в Україні. Зокрема її праця «Історія протестантизму в Україні» 1996 р. є найбільш повним і докладним описом утворення, розвитку та занепаду реформаційного руху на українських землях із його особливостями, течіями та осередками³⁰. Зародження конфесії проаналізовано в контексті історико-культурних явищ Ренесансу, Реформації та раннього Просвітництва. Автор не тільки показує вплив європейської реформаційної думки на релігійне життя в Україні, а й простежує вітчизняні витоки становлення конфесії. Значну увагу приділено релігійно-раціоналістичним течіям богомилів і «пожиждовлених», рухові гуситів та ученням Феодосія Косого й Симона Будного, які певною мірою підготували розвиток протестантизму в Україні. Це дослідження є гарним фундаментом для аналітичних розвідок з тематики протестантського культурно-просвітницького руху. Попри велику кількість історичного матеріалу, ця монографія, однак, не є суто історичною, оскільки її наскрізним мотивом є богословсько-філософське осмислення протестантизму та Реформації в Україні.

У 2017 р. вийшла збірка В. Любащенко «Реформація і протестантизм: український контекст»³¹. До неї увійшли статті, написані й опубліковані дослідницею в 2000–2017 рр. Зважаючи на значну різноманітність тем (методологічні аспекти вивчення Реформації, передумови її зародження та етапи розвитку, суспільно-культурні та міжконфесійні взаємовідносини в Україні Раннього Нового часу, вивчення протестантських джерел тощо), цей матеріал концептуально продовжив вирішення проблем, які були сформульовані в монографії «Історія протестантизму в Україні» 1996 р.

Вагомим для розуміння просвітньої ситуації на землях Речі Посполитої є дослідження **Ярослава Дмитровича Ісаєвича**, який у декількох роботах розкриває проблематику «поляризації» Сходу та Заходу на прикладі освітнього та видавничого процесу в Україні XVII ст., описуючи ситуації інтеграції цих традицій у шкільній та книжній справах³². Однак саме в аналізі книговидавничої справи автор частково ігнорує вже відомий на той момент пласт інформації, пов'язаний із внеском протестантів у розвиток українського книгодрукування.

Серед ґрунтовних видань виділяється десяти томна «Історія релігії в Україні». П'ятий том – «Протестантизм в Україні» за редакційним головуванням **Петра Лавретійовича Яроцького** – містить загальну характеристику раннього українського протестантизму з його головними ідеями та концепціями³³. Проаналізувавши великий блок джерел, авторський колектив наголошує на важливості протестантизму в національно-культурному русі XVI – першої пол. XVII ст. Автори доводять несправедливість історіографічного твердження про поверховість Реформації на українських теренах, на конкретних прикладах підтверджуючи протилежну думку. Над розділами, що стосуються Ранньомодерної доби, працювали дослідники П. Кралюк і В. Любащенко, тому це дослідження за своїми провідними ідеями досить близьке до вже згаданої роботи «Історія протестантизму в Україні».

Вагомий внесок у вивчення української Реформації зробила **Наталя Миколаївна Яковенко**³⁴. Дослідниця вважає, що український протестантизм фактично взяв на себе ті самі функції, які мав гуманізм в Західній Європі. Завдяки реформаційному руху українська культура в XVI–XVII ст. долучається до загальноєвропейської спільноти, про що Н. Яковенко пише на сторінках «Протестантських і католицьких шкіл...»: «Сучасна наукова думка вбачає, проте, в українській Реформації ширший світоглядний контекст, вважаючи її одним з перших поштовхів до принципового оновлення української культури, розвороту її, як висловлювався Дмитро Чижевський, обличчям на Захід. І в цьому, поза сумнівом, головну роль відіграло протестантське шкільництво, яке вперше в Україні переступило за рамки загумінкового благочестя, запровадивши освітній стандарт європейської гуманістичної школи: за влучним висловом відомого дослідника культурологічного

³⁰ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Київ: Поліс, 1996. 350 с.

³¹ Любащенко В. Реформація і протестантизм: український контекст. Київ: Саміт-Книга, 2017. 483 с.

³² Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 2–9; Його ж. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.

³³ Історія релігії в Україні: В 10-ти т. / Заг. ред. Яроцький П. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. 424 с.

³⁴ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи, Замойська академія. *Історія української культури: У 5 т. / За ред. Я. Ісаєвича*. Київ: Наукова думка, 2001–2013. Т. 2: Українська культура XIII – пер. пол. XVII ст. 2001. С. 575–591.

тла цього процесу Амбруаза Жобера, «русини, які нічого не знали про гуманізм еразмівський, відкрили гуманізм завдяки протестантам»»³⁵.

Н. Яковенко стала одним із перших вітчизняних істориків, хто чітко інтегрував Реформацію та протестантизм не тільки в наш культурно-просвітний рух, але й у весь історичний процес, надавши їм статус повноправних акторів української історії.

У 2017 р. згідно з указом Президента в Україні святкували 500-річчя Реформації. Цій події було присвячено багато наукових заходів, світ побачила досить велика кількість збірників статей та монографій. Однак більшість таких досліджень базувалася на здобутках попередніх науковців. Ці роботи не ставили й не вирішували нових наукових завдань і проблем. Багато студій було просто перевидано, деякі статті минулих років укладено в збірники, з'явилось науково-популярне осмислення історичного матеріалу, зокрема сучасні протестантські діячі видали низку невеликих за обсягом історико-теологічних робіт тощо.

Відтак монографія «Реформація в Україні: поширення раннього протестантизму і становлення баптизму» за редакцією **Анатолія Колодного** та **Петра Яроцького** стала гарно оздобленим, проілюстрованим і доповненим перевиданням п'ятого тому «Історії релігії в Україні», про який ми згадували вище³⁶.

Науково-популярна праця **Віктора Заславського** «Нариси з історії українського протестантизму», яка побачила світ тільки в електронному варіанті, досить розлого розкриває передумови, процес становлення та розвитку протестантизму з XVI ст. і до наших днів³⁷.

У роботі історико-теологічного характеру **Михайла Мокієнка** «500 років Реформації. Її історія та значення в контексті України» показано духовні здобутки, які дала Реформація українському сучасному суспільству³⁸.

Після пікового (за кількістю видань і написаних статей) 2017 р. українська історіографія припинила поповнюватися новими доробками, які б стосувалися культурно-просвітньої діяльності протестантів і не повторювали б праці попередніх дослідників. Можна сказати, що сучасний дискурс вивчення української історії Реформації та протестантизму знаходиться в методологічній кризі.

Отже, Реформація як європейський суспільно-релігійний рух XVI–XVII ст. не оминув і українські терени. Активна перекладацька та друкарська діяльність, формування нової системи освіти стали значними здобутками культурно-просвітньої діяльності протестантів. Європейська наука досить тривалий час досліджувала цю проблематику, унаслідок чого була сформована потужна база галузевих і міждисциплінарних досліджень, чого не можна сказати про вітчизняну історіографію цього питання. Саме тому ми розглянули ставлення українських вчених до культурно-просвітньої діяльності протестантів в історіографічній перспективі та проаналізували основні праці з історії реформаційного руху на українських землях.

Ми дійшли висновку, що вітчизняну історіографію із цієї тематики умовно можна поділити на три етапи: українську історіографію дорадянської доби (третя чверть XIX – поч. XX ст.); українську еміграційну історіографію (30-ті – кін. 70-х рр. XX ст.) та історіографію часів незалежності України (з поч. 1990-х рр. і до нашого часу).

Дорадянський період є часом зародження вітчизняних студій з історії української Реформації. Особливостями цього етапу є невелика кількість та фрагментарність наукових розвідок, їх інтеграція до складу інших тем досліджень, що стосувалися XVI–XVII ст. У цей час науковці не описують український протестантизм та Реформацію як окремі, специфічні явища української історії та культури. Навпаки, вони не відділяють цей рух від історії та культури інших держав.

За часів української наукової еміграції, незважаючи на спадкоємність дослідницьких підходів минулого періоду, відбувається часткове переосмислення значення Реформації та протестантизму для українських земель. Із категорії чужорідного та маловпливового суспільно-релігійного руху Реформація переходить до розряду важливих явищ, що мали певний вплив на культурно-просвітній розвиток українських земель. Порівнюючи українські та європейські вияви протестантського руху, деякі учені-емігранти роблять висновки, що українська Реформація була не наслідковим явищем, а одним зі специфічних проявів культурно-просвітніх трансформацій, що мали вплив на українське суспільство.

³⁵ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи... С. 582.

³⁶ Колодний А., Яроцький П. Реформація в Україні: поширення раннього протестантизму і становлення баптизму. Київ: Самміт-Книга, 2017. 415 с.

³⁷ Заславський В. Нарис з історії українського протестантизму. Релігійно-інформаційна служба України. 2017. 15 червня. URL: https://risu.ua/narisi-z-istoriji-ukrajinskogo-protestantizmu-ch-1_n85226.

³⁸ Мокієнка М. 500 років Реформації. Її історія та значення в контексті України. Богомыслие: літературно-богословський альманах. Київ, 2017. № 20. С. 28–45.

За часів радянської України дослідження Реформаційного руху та протестантизму було заборонено. Це дуже негативно позначилося на подальшому розвитку наукових студій із цієї тематики, на декілька десятиліть відкинувши сучасні українські дослідження від аналогічних робіт європейської історіографічної спадщини та методологічних підходів. Попри це, завдяки зусиллям еміграційних дослідників і збереженню напрацювань дорядняського періоду, українська наука змогла уникнути внутрішньої історіографічної прірви з дослідження Реформації.

Зі здобуттям Україною незалежності у вітчизняній історіографії сталося переосмислення місця Реформації та ролі протестантизму в українській історії та культурі. Відбувається становлення міждисциплінарних і деяких галузевих досліджень, з'являються профільні фахові дослідники саме з історії української Реформації. Відбувається зміна дискурсу, за якого українська Реформація починає сприйматися як повноправний складник загальноєвропейського реформаційного руху. Однак в останнє десятиліття українська історіографія культурно-просвітнього виміру Реформації та протестантизму знаходиться в методологічній кризі.

Отже, культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах др. чверті XVI – сер. XVII ст. у працях вітчизняних дослідників є важливим аспектом української історіографії, який потребує подальшого вивчення з використанням нових концептів і методів.

References

- Kolodnyi, A., Yarotskyi, P. (2017). *Reformatsiia v Ukraini: poshyrennia rannoho protestantyzmu i stanovlennia baptyzmu* [The Reformation in Ukraine: the spread of early Protestantism and the formation of Baptistism]. Kyiv, Ukraine.
- Liubashchenko, V. (1996). *Istoriia protestantyzmu v Ukraini* [History of Protestantism in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Liubashchenko, V. (2017). *Reformatsiia i protestantyzm: ukrainskyi kontekst* [Reformation and Protestantism: the Ukrainian context]. Kyiv, Ukraine.
- Mokiienko, M. (2017). 500 rokiv Reformatsii. Yii istoriia ta znachennia v konteksti Ukrainy [500 years of the Reformation. Its history and significance in the context of Ukraine]. *Bogomyslie: literaturno-bogoslavskij almanakh – God-thinking: literary and theological almanac*, 20, P. 28–45. Kyiv, Ukraine.

Солохненко Володимир Олександрович – аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Solokhnenko Volodymyr – post-graduate student of the department of history of Ukraine, archeology and local lore of T.H. Shevchenko National university «Chernihiv colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vovasolohnenko22@gmail.com

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF PROTESTANTS IN THE UKRAINIAN TERRITORIES IN THE SECOND QUARTER OF THE 16TH – THE MIDDLE OF THE 17TH C. IN WORKS OF DOMESTIC RESEARCHERS

The purpose of the article – is to systematise and characterise the domestic historiography of the cultural and educational activities of Protestants in the Ukrainian territories in the 16th–17th c. **The scientific novelty of the work** lies in the systematic disclosure of patterns and main ways of development of domestic historical thought on activities of Protestants in the Ukrainian lands of the Early modern period. **The methodological basis of the study** is historiographical analysis based on principles of historicism, objectivity and systematicity. **Conclusions.** On the basis of the studied historiographical sources, three stages of development of the Ukrainian historiography of cultural and educational activities of Protestants in Ukraine in the 16th–17th c. were identified. The Ukrainian historiography of the pre-Soviet era (the third quarter of the 19th – the early 20th c.) is characterised by the emergence of domestic studies on the history of the Ukrainian Reformation. The main feature of this stage is the small number and fragmentation of studies, as well as their integration into the history and culture of other states. Scholars of Ukrainian emigration historiography (30s – late 70s of the 20th c.) rethink the importance of Protestant activity, describing it for the first time as an influential phenomenon of the Ukrainian cultural and historical space. Researchers since independence (from the early 1990s to the present) have outlined a range of new research problems that require an interdisciplinary approach. The Ukrainian Reformation starts to be perceived as a full-fledged, but specific participant in the pan-European reformation movement. However, in the last decade, the Ukrainian historiography of the cultural and educational dimension of the Reformation and Protestantism has been experiencing methodological and factographical crises caused by the dispersion of written sources and their unclear historical affiliation.

Key words: Early modern period, Reformation, Protestantism, cultural and educational activities, Ukrainian historiography.

Дата подання: 20 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солохненко, В. Культурно-просвітня діяльність протестантів на українських теренах другої чверті XVI – середини XVII ст. у працях вітчизняних дослідників. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.240517.

Цитування за стандартом APA

Solokhnenko, V. (2024). Kulturno-prosvitnia diialnist protestantiv na ukrainskykh terenakh XVI – se-re-dyny XVII st. u pratsiakh vitchyznianskykh doslidnykiv [Cultural and educational activities of Protestants in the Ukrainian territories in the second quarter of the 16th – the middle of the 17th c. in works of domestic researchers]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.240517.



Олег Файда



ПЕРШІ З'ЇЗДИ ВІЗАНТИНІСТІВ ТА УКРАЇНСЬКА НАУКА (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій)

DOI: 10.58407/litopis.240518

© О. Файда, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3110-916X>

Мета роботи – дослідити участь та сприйняття українськими дослідниками перших міжнародних зібрань фахівців у царині візантиністики. У статті використовуються як загальнонаукові **методи** дослідження, так і спеціально-історичні, зокрема інструментарій, притаманний історико-генетичному та історико-порівняльному методам. Особлива увага приділяється актуальній в історіографії тенденції розглядати інтернаціональні наукові зібрання візантиністів міжвоєнного періоду також крізь призму використання з політично-репрезентаційними цілями.

Основна **новизна** дослідження має два виміри. Насамперед з'ясовано, що Перший (1924 р.), бухарестський, форум візантійських студій надав організаторам опосередковані можливості легалізувати зокрема анексію Румунією земель, населених переважно українським етносом. По-друге, уточнено низку обставин нереалізованих із різних причин спроб українських дослідників долучитися до перших конгресів та з'ясовано окремі аспекти фактичної участі трьох вітчизняних візантиністів у роботі цих форумів.

Висновки. Українські візантиністи уважно слідували за реалізацією ідеї конгресових зібрань, намагалися потрапити на белградський форум. Повноцінно долучитися до роботи міжнародної спільноти візантиністів вдалося у сер. 1930-х рр. у Софії та Римі. І. Свенціцький, Й. Скрутень та В. Залозецький засвідчили різноплановість їхніх наукових зацікавлень. Також керівник Національного музею відзначився активною діяльністю, яку можна означити в категоріях протодипломатії. Українські делегати, і навіть науковці, які не змогли потрапити на конгреси, активно поширювали серед української громадськості інформацію про форуми, популяризували їх, а отже, й візантиністику як важливу для вітчизняної науки галузь гуманітаристики.

Ключові слова: міжнародні конгреси візантійських студій, українське візантиністичне, протодипломатія, Іларіон Свенціцький, Йосафат Скрутень, Володимир Залозецький.

Від початку ХХ ст. у середовищі істориків активізується згуртування професійного цеху, налагодження міжнародної наукової кооперації, процеси обміну інформацією та взаємозбагачення дослідницькими здобутками. Одним зі свідчень перелічених тенденцій було, починаючи від 1900 р., скликання Міжнародних конгресів історичних наук. На п'ятому з них (Брюссель, 1923 р.) серед іншого прийнято ухвалу про організацію міжнародного форуму, присвяченого візантиністичному. Це рішення виявилось одним із системотворчих для справи функціонування конгресів візантійських студій, які тривають і донині (2022 р. у Венеції та Падуї працював черговий, ХХІV конгрес). До початку Другої світової війни відбулося п'ять зібрань, що їх дослідники історії візантиністики схильні виокремлювати як перший і в дечому особливий етап масштабного міжнародного співробітництва у цій галузі гуманітарного знання¹. Для сучасної української візантиністики ці форуми особливо цікаві з огляду на досвід участі в них українських науковців.

Про долучення до роботи форумів візантійських студій українських вчених згадує низка сучасних дослідників. Здебільшого констатується присутність репрезентантів української науки на IV-му чи V-му конгресі, вказуються теми виголошених доповідей (або лише частини з них). Відтак ця інформація фіксується та ретранслюється з однієї публікації в іншу. На окрему увагу заслуговують ґрунтовніші розвідки Івана Лозинського (1927–1992)², Пйотра Коханека³ та Ореста Заяця⁴.

¹ Так зробила, приміром, М. Нистазопулу-Пелекіду: Nystazopoulou-Pélékidou M. L'Histoire des congrès internationaux des études Byzantines (Première partie). *Βυζαντινά Σύμμεκτα*. 2008. Vol. 18. P. 11.

² Лозинський І. Професор І. Свенціцький – болгарист. *Проблеми слов'янознавства*. 1976. Вип. 13. С. 3–14.

³ Kochanek P. Udział polaków w 21 międzynarodowych kongresach Bizantynistów w latach 1924–2006. *Vox patrum*. 2012. T. 57. S. 309–335.

⁴ Заяць О. Візантиністичні (візантологічні) конгреси. *Наукове товариство ім. Шевченка. Енциклопедія*. Львів, 2016. С. 128–130.

І. Лозинський на вшанування століття від народження Іларіона Свенціцького (1876–1956) представив його докладний науковий портрет в царині болгаристики. Відомий львівський бібліограф і славіст зокрема змістовно характеризує участь директора Національного музею у IV-му та V-му конгресах візантиністів, а саме відтворює основні положення його доповідей, зупиняється на науково-організаційних моментах⁵. Зважаючи на час публікації статті (1976 р.), стають зрозумілими окремі прогалини в її тексті та науковому апараті, імовірно, вимушений крок у зв'язку із вимогами, що їх ставили до наукових (і не лише) публікацій представники т. зв. обллітів. Так, І. Лозинський зауважив, що на софійському форумі вперше виступили два представники від України, але завбачливо не уточнив особу другого. Свящ. Йосафат Скрутень (1894–1951), а саме він був тим іншим представником, «завинив» тим, що представляв клерикалів кола (до того ж УГКЦ), під час Другої світової війни працював на території Німеччини, а згодом опинився у Ватикані⁶. Із публікації зрозуміло, що І. Лозинський використовував допис І. Свенціцького в газеті «Діло» про IV Конгрес візантиністів, однак із очевидних причин не вважав за потрібне безпосередньо покликатися на матеріали видання.

Стаття польського вченого П. Коханека присвячена участі поляків у візантиністичних конгресах (за 1924–2006 рр.). Оскільки в міжвоєнний період західноукраїнські землі були складовою Польської республіки, то під категорію «поляків» також потрапили дослідники, які репрезентували українську науку в цій державі. Люблінський науковець акцентував на бажанні виправити окремі неточності щодо польської репрезентації на форумах, які закарлися в синтезах історії конгресів Марії Нистазопулу-Пелекіду та Васілікі Тапковей-Займовей⁷.

В енциклопедичній статті О. Заяця лаконічно характеризується участь осіб, пов'язаних із Науковим товариством ім. Т. Шевченка, на міжвоєнних візантиністичних конгресах.

Мета нашого дослідження – з'ясувати стосунок української міжвоєнної гуманітаристики до перших форумів дослідників візантійської цивілізації. Завдання статті полягає, по-перше, у докладній вивірці фактів долучення до роботи перших конгресів, а також зголошення до участі вітчизняних дослідників як західноукраїнських, так і з Радянської України. По-друге, визначити зміст, науковий внесок їхніх доповідей та інші аспекти долучення до роботи форумів. Наостанок, дослідити, як українські науковці індивідуально сприймали та репрезентували перед фахівцями та громадськістю візантиністичні зібрання.

У контексті нашої розвідки беремо до уваги тенденцію в низці нещодавніх досліджень розглядати міжнародні візантиністичні форуми міжвоєнного часу в масштабнішому аспекті. Французька дослідниця Сандрін Мофрой запропонувала осмислити діяльність перших міжнародних форумів візантиністів ширше, ніж суто науковий захід, – крізь політичну призму, що засвідчує назва її статті: «Перші міжнародні конгреси візантійських студій: між науковим націоналізмом і міжнародним конструюванням дисципліни»⁸. Люсіла Малларт (Університет Помпеу Фабра, Барселона) кілька років тому розглянула участь двох каталонських політиків та інтелектуалів на перших двох візантиністичних конгресах міжвоєнного періоду як форму протодипломатії, «тобто тип міжнародної взаємодії, що використовується регіональними або місцевими акторами, які не можуть послугуватися звичайними каналами міжнародної дипломатії та прагнуть звільнення бездержавної нації»⁹.

Ініціатором першого з'їзду візантиністів 1924 р. був румунський науковець Ніколае Йорга, який запропонував на вищезгаданому V-му міжнародному Конгресі історичних наук Бухарест місцем проведення. У Брюсселі вперше на міжнародних з'їздах істориків функціонувала секція візантійських студій, і в рамках її роботи Н. Йорга у приватній розмові з бельгійським франкомовним візантиністом Анрі Грегуаром (1881–1964) виступив із такою пропозицією. Співрозмовник радісно підтримав ідею, невдовзі її схвалили провідні французькі фахівці з вивчення ромейської цивілізації Шарль Діль (1859–1944) та Габріель Мілле (1867–1953)¹⁰.

⁵ Лозинський І. Професор І. Свенціцький – болгарист. С. 6–7.

⁶ Наукове товариство ім. Шевченка і Тернопільщина (1873–1940): Історично-філософська секція: дійсні члени: бібліогр. покажчик / Уклад. Л. Оленич. Тернопіль: Підручники і посібники, 2017. С. 167–168.

⁷ Tačkova-Zaimova V. Entre deux congrès. *Proceedings of the 22nd International congress of Byzantine studies*. Sofia, 2011. Vol. 1. P. 37–66.

⁸ Maufroy S. Les premiers congrès internationaux des études byzantines: entre nationalisme scientifique et construction internationale d'une discipline. *Revue germanique internationale*. 2010. No 12. P. 229–240.

⁹ Mallart L. Protodiplomacy across the Mediterranean: The Catalan participation in the first congresses of Byzantine studies in South-Eastern Europe during the interwar period. *Studies on national movements*. 2021. Vol. 7. P. 3. Послугується означенням терміну, запропонованим в: Cornago N. *Paradiplomacy and Protodiplomacy*. The Encyclopedia of diplomacy. West Sussex, 2018. P. 1–8.

¹⁰ Fodac F. Le Premier congrès international d'Études Byzantines (Bucarest, 14–20 avril 1924). Prémisses et contexte historique d'organisation. *Études Byzantines et Post-Byzantines*. 2006. Old series. Vol. V. P. 509.

Спочатку Н. Йорґа відчував певні перепопи у справі підтримки державою заходу, однак, коли став очевидним високий міжнародний представницький рівень запрошених, влада надала фінансову підтримку, делегатів вітав румунський кронпринц. Отже, вже від першого і, забігаючи наперед, має підстави для усіх п'ятьох міжвоєнних з'їздів, твердження С. Мофрой, що «кожен конгрес, узятий в цілому, брав на себе функцію національного представництва та демонстрації для країни, яка його організовувала»¹¹.

На першому форумі на засіданнях загалом офіційно було представлено лише 12 країн. Більшість доповідачів становили румунські, французькі та югославські делегати. Не було представників частини переможених у Першій світовій війні держав – німецьких, австрійських та угорських дослідників, утім, делегат від Болгарії, яка після Балканських воєн втратила Південну Добруджу на користь Румунії, був присутній. Однак небажання запрошувати науковців із переможених держав не завадило визнати німецьку мову однією з робочих для конгресів. Обставина, що перше серійне візантинознавче видання було започатковано мовою Гете, Канта і Гегеля, рідною мовою Карла Крумбахера, зобов'язувала. В останні дні роботи форуму, вдома в Н. Йорґи господар із низкою представників національних делегацій, насамперед названих вище французьких та бельгійського науковців, прийняли рішення про створення франкомовного журналу «Byzantion»¹². Організатори та учасники першого міжнародного форуму візантиністів у такий спосіб створювали додатковий і, можна припускати, частково альтернативний щодо мюнхенського «Byzantinische Zeitschrift» друкований візантинознавчий науковий періодичний орган.

Румунські дослідники Йон-Янку Ністор (1876–1962), Васіле Греку (1885–1972), Константін Спұлбер (1876 р.н.), а також французький історик Поль Анрі (1896–1967)¹³, які працювали в стінах тодішнього університету імені короля Фердинанда I в Чернівцях, на теренах анексованої Румунією української Північної Буковини, були учасниками конгресу в різному статусі¹⁴. Натомість українських репрезентантів не було. Однак саму подію, зважаючи на її науково-організаційну важливість, відзначили увагою історики з українських теренів. Окремі матеріали Першого Конгресу охарактеризував Степан Томашівський (1875–1930) з погляду інтересу до них дослідників української історії. Оглядаючи видання «Bulletin de la section historique» Румунської Академії, окремо зупинився на змісті XI тому (1924 р.), присвяченого «візантинологічному конгресови в Букарешті». Рекомендував звернути увагу на праці кількох румунських науковців із молдаво-слов'янської тематики, зокрема Н. Йорґи та В. Греку, також на реферати відомого французького візантиніста Луї Брейє (1868–1951) та каталонського архітектора Жузепа Пуч-і-Кадафалка (1867–1956)¹⁵. Характеризуючи попередні номери того ж таки видання, оглядач влучно, з ноткою іронії, коментує науково некоректне, упереджене сприйняття ініціатором Першого Конгресу візантинознавців Н. Йорґою минулого українців Буковини: «У ... статті (Н. Йорґи – О.Ф.) є більше політичної публіцистики, ніж історії українсько-румунських взаємин від найдавніших часів до поч. XVIII в. По автору, буковинські Русини не старші 1677 р., а головню за Австрію прийшли з Галичини. Для характеристики методи автора нехай послужать його твердження, що назва “Волочиськ” означає “волоську” оселю»¹⁶.

Критична оцінка С. Томашівським окремих тверджень румунського вченого була характерна і в передвоєнний час для інших учнів Михайла Грушевського, що засвідчує рецензія Мирона Кордуби на гранд-наратив Н. Йорґи. М. Кордуба, характеризуючи особистість бухарестського колеги, зауважив, що паралельна з науковою діяльність останнього на політичній ниві вплинула на публікацію. Подібно до С. Томашівського рецензент іронізує над очевидно штучними спробами автора «Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen» виводити походження окремих термінів у румунській мові, вказує, що Н. Йорґа «дуже часто бавиться у етимологізування»¹⁷. Подібно М. Кордуба висловлюється й про дослідження топонімів румунським істориком, констатує, що ці спроби часто уривчасті, поспішні та не враховують тривалого процесу еволюції тих чи інших назв. Особливо критична оцінка українським істориком поглядів Н. Йорґи при огляді

¹¹ Maufroy S. Les premiers congrès internationaux des études byzantines... P. 235.

¹² Fodac F. Le Premier Congrès International d'Études Byzantines... P. 510–511.

¹³ Anuarul universităţii regele Ferdinand I din Cernăuţi. Anul de studii 1923/1924. Cernăuţi: Editura Universităţii, 1925. P. 35.

¹⁴ Compte-rendu du premier Congrès international des études byzantines / Publié par C. Marinescu. Bucarest, 1924. P. 19, 22, 29, 32–34, 93. В. Греку був учасником усіх візантинознавчих форумів у міжвоєнний час.

¹⁵ Томашівський С. Рец. на: Académie Roumaine. *Bulletin de la section historique* / Publication trimestrielle sous la redaction de N. Jorga. III–IX annee. Bucarest 1915–1921; T. X–XIV. Bucarest 1923–1928. *Записки ЧСВВ*. 1928/30. Львів, 1930. Т. 3. С. 724–725.

¹⁶ Томашівський С. Рец. на: Académie Roumaine. С. 724.

¹⁷ Кордуба М. Рец. на: Jorga N. *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner staatsbildungen*. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1907. Т. 76. С. 204, 212.

життя румунського народу на рубежі XIX – XX ст.: «...тут вже покидає проф. Йорґа зовсім становисько безстороннього історика і стає різким націоналістом-політиком»¹⁸.

Утім, історики Віталій та Вікторія Тельваки, які дослідили історіографічну полеміку між М. Грушевським (продовжену його учнями) та Н. Йорґою щодо обґрунтування прав українців і румунів на суміжні території, закликають пам'ятати, що дискусія була спричинена динамічними процесами націотворення в центрально-східноєвропейському регіоні та провадилася з огляду на національні інтереси з обох сторін¹⁹. Урешті, попри низку серйозних критичних зауважень, українські дослідники сучасники Н. Йорґи, принаймні у період до Першої світової війни, все ж визнавали його доробок загалом гідним уваги²⁰.

Із плином часу українські інтелектуали все більше брали до уваги громадсько-політичну сферу діяльності цього румунського діяча. Н. Йорґа був головним ідеологом концепції, за якою планувалося приєднання до складу королівства низки територій сусідніх держав, зокрема й теренів Північної Буковини (а також частин Бессарабії), населених переважно українським етносом. С. Добржанський зауважив, що «Йорґа відкидав будь-які домовленості з іншими національностями ... для спільних благ і відстоював позицію жорсткої боротьби за повну румунізацію краю та входження його до складу “Великої Румунії”»²¹. Плекаючи ідеї румунського націоналізму, науковець неодноразово відвідував край для пропаганди своїх ідей серед тутешніх румунів, увійшов у протистояння з Аузелом фон Ончулом (1864–1921), прихильником порозуміння з місцевим українським рухом. У листопаді 1918 р., після фактичного розпаду Австро-Угорщини, румунська армія окупувала північну частину Буковини, до цих процесів, окрім Н. Йорґи, був причетний вищезгаданий румунський історик Й.-Я. Ністор²².

Й.-Я. Ністор, подібно до Н. Йорґи, на раніших етапах наукової творчості у публікаціях засвідчував роль слов'ян у формуванні румунського етносу, однак із початком Великої війни цей чинник вже заперечував²³.

Візантиніст Л. Брейє, учасник Першого Конгресу, опублікував доволі компліментарний огляд перебігу цього наукового форуму. Зокрема, описуючи екскурсію територією тодішньої Румунії у комфортабельних спальних вагонах, згадує, що першим пунктом подорожі були монастирі Буковини. Вдячний організаторам французький делегат у такий спосіб опосередковано докладався до формальної легалізації анексії Румунією усіх буковинських теренів наступною фразою: «Ми розуміємо, що ця прекрасна провінція, так довго відірвана від спільної батьківщини, є для румунів священною територією»²⁴. Зустрічав учасників Конгресу у перший день їх приїзду на Буковину ректор Чернівецького університету Валеріан Сезан²⁵.

Більше уваги під оглядом нашої проблематики привертає Другий Конгрес візантиністичних студій, який приймав Белград у квітневі дні 1927 р. Українські терени під владою Польщі зголошені були представляти від Наукового товариства ім. Т. Шевченка такі особи: Т. Попель (Th. Popel), І. Свенціцький, а також загадковий «М. Teretski». Університет Яна-Казимира у Львові мали репрезентувати польський дослідник Казімеж Закшевський та українець Кирило Студинський²⁶.

Правдоподібно, що П. Коханек не зміг ідентифікувати двох представників НТШ, що засвідчує відсутність років життя при прізвищах з ініціалами «Th. Popel» та «М. Teretski» (в інших фігурантів його розвідки вони переважно є). Дослідник участі польських громадян у конгресах візантиністів слушно нагадав про різницю в орфографії, адже у польському правописі слід було б очікувати «Popiel» та «Terecki»²⁷. О. Заяць ідентифікує їх як

¹⁸ Кордуба М. Рец. на: Jorga N. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner staatsbildungen. С. 212.

¹⁹ Тельвак Віт., Тельвак Вік. Українські та румунські історики в боротьбі за східноєвропейську спадщину (М. Грушевський contra Ніколає Йорґа). *Scriptorium nostrum*. Херсон, 2018. Вип. 2 (11). С. 10–20.

²⁰ Той же М. Кордуба вважав, що синтезу румунського дослідника «все таки треба ... вважати за найліпшу працю із сего обсягу», див.: Кордуба М. Рец. на: Jorga N. Geschichte des rumänischen Volkes... С. 212.

²¹ Добржанський С. Ніколає Йорґа та Буковина. *Питання історії України*. Чернівці, 2014. Т. 17. С. 138.

²² Українська державність у XX ст. (історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996 // *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxh/r11.htm>. Й.-Я. Ністор очолював т. зв. «Комітет буковинських емігрантів» у Бухаресті. На час подій бухарестського Конгресу обіймав посаду міністра-делегата від Буковини в уряді.

²³ Лісевич І. Йорґа Ніколає. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2005. Т. 3. С. 655; Огуй О. Ністор Йон-Янку. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7. С. 421.

²⁴ Bréhier L. Le premier congrès international des études byzantines à Bucarest. *Revue internationale de l'enseignement*. 1924. Т. 78. Р. 272–273. У передмові до першого числа «Byzantion» Поль Грендор та А. Грегуар також дякували «великій Румунії [курсив наш – Ф.О.], яка зайняла славне місце в історії відродження наших досліджень»: Graindor P., Grégoire H. Avant-propos. *Byzantion*. 1924. Vol. 1. P. VIII.

²⁵ Les excursions. *Compte-rendu du premier Congrès...* Р. 85.

²⁶ *Deuxième congrès international des études Byzantines (Belgrad, 11–16 April 1927)*. *Compte-rendu* par D. Anastasijević. Ph. Granić, Belgrad, 1929. Р. 200–201, 206.

²⁷ Kochanek P. Udział polaków... S. 313. Також див. поклик № 9 вказаної статті.

І. Попеля та М. Терлецького, незважаючи на те, що в першому випадку не збігається ініціал, а в другому – відсутня одна літера у прізвищі. На нашу думку, під першою особою слід мати на увазі свящ. Теодора Попеля-Гунчака²⁸, адже написання в «Compte-rendu» недвозначно вказує саме на нього. До того ж [Іван] Попель, якщо автор енциклопедичного гасла має на увазі відомого священика (?), в якого у свій час гостював І. Франко, помер у 1921 р.²⁹, отже, не міг бути делегованим на науковий форум 1927 р. Складно і з визначенням особи іншого делегата від НТШ, адже означений О. Заяцем М. Терлецький, це, очевидно, Маркіян Терлецький – автор двох рецензій у «Записках НТШ»³⁰, сфера наукової діяльності якого була далека від візантинізму.

Щодо К. Студинського, то сумнівно, щоб він репрезентував Університет Яна-Казимира, адже в проміжку від кінця 1918 р. і до 1939 р. український філолог не працював у закладі. Відомо, що Кирило Йосипович відмовився від складання присяги на вірність Польщі, пережив ув'язнення та інтернування, йому автоматично було закрито шлях до польського університету у Львові³¹.

Утім, якщо ідентифікація осіб, які зголосилися, однак так і не долучилися до форуму візантиністів, не така вже й важлива, то щодо участі І. Свенціцького мав місце певний курйоз. П. Коханек зауважив, що директор українського Національного музею був *de facto* відсутній на Конгресі, хоч і був одним із трьох представників делегації з Польщі, кому слід було виголосити 15 квітня доповідь³². На відсутність І. Свенціцького вказує й інший автор³³. Проте в докладному огляді Другого Конгресу відомого візантиніста із конгрегації асумпціоністів Север'єна Салавіля (1881–1965) згадано доповідь І. Свенціцького під назвою «L'art ancien des pays ukrainiens sur le Dniestre dans l'histoire de l'art byzantinoslave» («Давнє мистецтво українських країв на Дністрі в історії візантино-слов'янського мистецтва»). Оглядач перекрутив прізвище українського науковця, подавши його як «Svent-siski»³⁴. Нотатка про відомого львівського музейника могла б зробити справу з'ясування української присутності на белградському форумі ще заплутанішою. Однак особисте свідчення І. Свенціцького про перший випадок присутності українців, що про нього йтиметься далі, ставить крапку в імовірних припущеннях, а також дозволяє зауважити, що представник католицького чернечого ордену, науково-видавничі проєкти якого були пов'язані з візантинізмом, не виявив достатньої прискіпливості у справі перевірки достовірності написаного.

Діяльність першого та другого конгресів викликала інтерес і у візантиністів із Радянської України. Відомо, що перед науковою громадськістю від імені Візантологічної комісії ВУАН виступали Григорій Лозовик (1885–1936) із доповіддю «І Міжнародний Конгрес візантологів у Бухаресті» та Петро Кудрявцев (1868–1940) із доповіддю «ІІ Міжнародний Конгрес візантологів у Белграді»³⁵.

Орієнтовно на початку 1930-х рр.³⁶ ВУАН готувала публікацію збірки «Україна і Схід», яка так і не побачила світ. Збірка цікава статтею Г. Лозовика під назвою «Міжнародні конгреси візантологів». Імовірно цей текст був доопрацьованою вищезгаданою доповіддю науковця.

Інформація про міжнародні форуми фахівців із дослідження візантійської спадщини представлена дуже нерівномірно. Текст про Перший Конгрес займає лише один початковий абзац, є своєрідною вступною частиною, що автор пояснює нібито не стільки науковим, скільки організаційним характером бухарестського заходу. Коротко характеризують-

²⁸ Прийма О., Попель О. Священство з шляхетного роду Попелів гербу Сулима і гербу Сас в Галичині у XIX–XX ст. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2013. 30 грудня. URL: https://risu.ua/cvyashchenstvo-z-shlyahetno-go-rodu-popoliv-gerbu-sulima-i-gerbu-sas-v-galichini-u-hih-hh-st_n66490.

²⁹ Кукула С. «Я живу тут досить добре» (І. Франко в Довгополі Галицькім – в о. І. Попеля). *Українське літературознавство*. 2003. Вип. 66. С. 315–319.

³⁰ Бібліографія Записок Наукового товариства ім. Шевченка (Т. I–CCXL, 1892–2000) / Укл. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. С. 196, 210.

³¹ Див.: Швидкий В. Студинський Кирило Йосипович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 873–875; Корнійчук В. Студинський Кирило Йосипович. *Encyclopedia*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2014. Т. 2. С. 486.

³² Kochanek P. *Udział polaków...* S. 313–314.

³³ Заяць О. Візантиністичні (візантологічні) конгреси. С. 128.

³⁴ Salaville S. Le IIe congrès international d'études byzantines à Belgrade (11–16 avril 1927). *Échos d'Orient*. 1928. Т. 27. N 149. P. 103.

³⁵ Рева Л. Дослідження Візантологічної комісії ВУАН (за архівами Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського). *Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики*. Київ: ВПЦ НАУКМА, 2010. С. 178.

³⁶ Висловлюю подяку канд. іст. наук Дмитрові Гордієнкові та докт. істор. наук В'ячеславу Корнієнчу за можливість скористатися цим текстом, який готується до публікації. Датування збірки на момент використання нами матеріалів не завершено. Якщо брати до уваги текст Г. Лозовика, він, орієнтовно, написаний після белградського Конгресу (квітень 1927 р.), однак до виходу «Compte-rendu» цього форуму (1929 р.).

ся кілька, на думку Г. Лозовика, ключових доповідей³⁷. Решта тексту присвячена з'їзду у Белграді.

Дослідник вказав на урочисте відкриття Конгресу, найвищий рівень репрезентації гостей від політичному та церковної ієрархії, відзначив цікавий факт присутності офіційної делегації Ватикану. Г. Лозовик докладніше зупиняється на доповідях, перелічує виголошені на двох пленарних засіданнях. Зокрема згадує і про повідомлення двох радянських візантиністів – Сергія Шестакова (1864–1940), а також уродженця Маріуполя, випускника Новоросійського університету в Одесі Дмитрія Айналова (1862–1939), які зуміли їх надіслати до югославської столиці. Оглядач стосовно обох доповідей лаконічно обмежується зауваженням, що «за відсутністю доповідача» повідомлення були зачитані, не присвячуючи своїх потенційних читачів у причини. Далі перелічуються назви найцікавіших, на думку Г. Лозовика, секційних доповідей, звернена увага на науково-організаційні питання роботи форуму, прийняті резолюції та насичену культурну (насамперед екскурсійну) програму³⁸.

Також про форум у югославській столиці згадується в підготовленій до неопублікованого комісією ВУАН «Візантологічного збірника» (грудень 1929 р.) статті П. Кудрявцева «Українознавство й візантинізм», текст якої в науковий обіг введено Володимиром Буреґою³⁹. П. Кудрявцев, акцентуючи на необхідності «дати новий *corpus* візантійських відомостей про Україну в автентичному тексті з паралельним українським перекладом», у примітці принагідно вказує, очевидно, як на приклад до наслідування, про ухвалення на II Конгресі пропозиції «празького професора К. Кадлеця († 4/XII 1928 р.) про те, що треба скласти повну збірку уривків із візантійських хронік, що стосуються до історії слов'ян»⁴⁰.

Третій конгрес відбувався в Афінах (12–18 жовтня 1930 р.), українські науковці на ньому не були представлені.

Особливий інтерес для нас становлять два останні перед світовою війною форуми візантиністів. У Четвертому Конгресі, який відбувався в столиці Болгарії (9–15 вересня 1934 р.), взяли участь два українських дослідники – Й. Скрутень репрезентував НТШ, та І. Свенціцький, який, на відміну від заявки на белградський Конгрес, представляв уже Український Національний музей у Львові. Про Софійський з'їзд дослідників візантійської цивілізації окрім офіційних матеріалів – актів, залишилися змістовні свідчення обох українських учасників. І. Свенціцький у двох числах «Діла» в останній декаді жовтня того ж року представив доволі докладний огляд діяльності Конгресу. Директор Національного музею був майстерним оповідачем і навіть малопосвячений у тонкощі візантинізму читач мав змогу почерпнути цікаву інформацію про наукове життя в царині, з якою безпосередньо була пов'язана історія Середньовічної України. Інше свідчення про відвідини Конгресу більш особистого характеру – листування свящ. Й. Скрутеня. У 2013 р. побачив світ фрагмент зазначеного листування, адресат якого – ще один представник василіянського ордену, свящ. Роман Лукан⁴¹. Окрім короткого інформативного звіту, василіянці залишив в епістолах також «приправлені» дециденою цікавої суб'єктивності враження про зібрання та його учасників, міркування «стороннього глядача, учасника, українця, обіймаючи думкою, хоча б навіть дещо суб'єктивною цілістю Конгресу і його вигляди на майбутнє»⁴². Непублічність характеристик Й. Скрутенем візантиністичної спільноти, призначених лише для очей близького приятеля, дає можливість сподіватися на більшу міру відвертості.

Першим з українських представників на форумі виступив І. Свенціцький, його прізвисьце у підсумковій програмі роботи Конгресу (французькою мовою) транскрибовано як «Swienizizkyj», утім, у титулі самої доповіді, виголошеної німецькою, фігурує «Swiencisc-kyj». Промова очільника Національного музею мала назву «Культурно-мистецькі зв'язки Західної України з Візантією»⁴³. Слід зважити, що назва доповіді змістовно близька з темою реферату Іларіона Семеновича, який мав виголошувати його ще на белградському форумі. Це дає підстави впевнитися, що в столиці Королівства Сербів, Хорватів і Словен-

³⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. Х. Од. зб. № 14635. Арк. 3.

³⁸ Там само. Арк. 4–5.

³⁹ Буреґа В. Професор Київської духовної академії Петро Кудрявцев та його розвідка «Українознавство й візантинізм». *Філософська і богословська спадщина Київської духовної академії (1819–1924): досвід археографічних та бібліографічних студій*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. С. 23–59.

⁴⁰ Там само. С. 58.

⁴¹ Файда О. До історії становлення візантинізму в Західній Україні: свящ. Йосафат Скрутень про Четвертий Конгрес візантійських студій. *Рωμαϊος: сб. ст. к 60-летию проф. С. Сорокана*. Харків, 2012. С. 462–473. Далі для зручності покликатимемося на переписку за цією публікацією.

⁴² Файда О. До історії становлення візантинізму... С. 466.

⁴³ Swiencickij I. Die Kultur- und Kunstbeziehungen Westukrainas mit Byzanz. *Actes du IV^e congrès international des études Byzantines, Sofia, septembre 1934* / Publ. sous la réd. de B.D. Filov. Sofia, 1936. Vol. 2. P. 75–77.

ців кілька років раніше вчений все ж не виступав. Остаточного ризику в припущеннях підводить сам доповідач у дописі для «Діла», вказуючи, що «на цьому конгресі були вперше два українці»⁴⁴.

Дослідник у загальних рисах познайомив слухачів секції, по-перше, із археологічними знахідками візантійського походження на західноукраїнських теренах; по-друге, із поодинокими слідами ромейського впливу на місцеву церковну архітектуру та монументальний живопис. Докладніше йшлося про краще збережені сліди впливу візантійської цивілізації в місцевому іконописі XIV–XVI ст., а також в ілюмінованих кирилических рукописах XII–XVI ст. Більшість прикладів доповідей ілюстрував адресуванням до музейних предметів із фондів Національного музею у Львові. І. Свенціцький зупинився на формулюванні окремих загальних тенденцій щодо візантійських впливів на зазначені галузі мистецтва, водночас констатував, що «систематичний виклад ... стосунків галицько-волинської території з Візантією досі відсутній», висловлюючи сподівання, що українські науковці заповнять цю прогалину в «українській візантиністиці (курсив мій – О.Ф.)»⁴⁵. До того ж Іларіон Семенович окреслив дослідницьку перспективу, доцільність вивчення грецьких та елліністичних ремінісценцій у народному мистецтві Подністров'я.

В останній частині реферату І. Свенціцький наголосив, що українська культура й мистецтво раннього Середньовіччя під впливом зокрема й «греко-візантійської причорноморської культури» налагодили зв'язок із культурою та мистецтвом балканських народів. Доповідач розвинув цю тезу як доречний саме на софійському форумі привід для вшанування українсько-болгарських відносин. Отже, доповідь І. Свенціцького була серед іншого репрезентацією перед широкою громадою візантинознавців чималого інформаційного потенціалу з цієї галузі знань різномірних артефактів західноукраїнського регіону.

Окрім виголошення доповіді, І. Свенціцький модерував 14 вересня пообіднє засідання секції «Візантія й слов'янський світ» разом із філологом із Чехословацької республіки Валерієм Погореловим (1872–1955).

Доповідь Й. Скрутеня була запланована на 10 вересня в пообідню пору. Однак із невідомих причин доповідач виголосив її 14 вересня «на надзвичайнім засіданні Секції історичної»⁴⁶. Оргкомітет Конгресу випустив цю обставину з-під уваги, і в згаданій підсумковій програмі роботи помістив назву реферату, прізвище й місце походження Й. Скрутеня у квадратні дужки⁴⁷, що мало б засвідчувати відсутність доповідача⁴⁸. Ця фактична описка спонукала П. Коханека помилково стверджувати, відповідно до актів Конгресу, про нібито відсутність дослідника-василіянина⁴⁹.

На софійському форумі Й. Скрутеня представив німецькою мовою доповідь «Апологія преподобного Йова проти аргументів на користь латинян»⁵⁰. Василіянин ознайомив колег-візантиністів із докладною характеристикою змісту пам'ятки міжцерковної полеміки XIII ст. Із двох відомих рукописів тексту на той час для наукової громадськості були оприлюднені архим. Андроніком Дімітракопулосом⁵¹ (1826–1872) та свящ. Мартеном Жу-жі⁵² (1878–1954) лише невеликі уривки. Насамперед Й. Скрутеня характеризував рукопис, кажучи сучасною науковою мовою, з погляду кодикології. Слідом описує літературну структуру «Апології» та особливо докладно знайомить із її фактичним змістом (внутрішньою формою). Окремими пунктами аналізуються державно-церковні реалії, у яких з'явився твір, та характеризується особистість монаха Йова Ясита (Мелія, Ἰὼβ Ἰασίτης, Μελλίας, др. пол. XIII ст.), передовсім як автора із хорошим стилем та взірцем інтелектуала своєї доби. Й. Скрутеня в останньому абзаці від імені редакції «Записок Чину св. Василія Великого» оприлюднив план видати грецький оригінал «Апології», до якого мали б додаватися німецький та український переклади⁵³.

⁴⁴ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. *Діло*. 1934. 22 жовт. (Ч. 283). С. 4.

⁴⁵ Swiencickij I. Die Kultur- und Kunstbeziehungen... P. 76.

⁴⁶ Файда О. До історії становлення візантинізму... С. 464.

⁴⁷ Programme définitif des travaux du Congrès. Actes du IV^e congrès international des études Byzantines, Sofia, septembre 1934 / Publ. sous la réd. de B.D. Filov. Sofia, 1935. Vol. I. P. 13.

⁴⁸ Ibid. P. 11.

⁴⁹ Kochanek P. Udział polaków... S. 315–316.

⁵⁰ Skruteń J. Apologia des Mönchspriesters Job gegen die Argumente zugunsten der Lateiner. *Actes du IV^e congrès international des études Byzantines, Sofia, septembre 1934* / Publ. sous la réd. de B.D. Filov. Sofia, 1935. Vol. 1. P. 326–330.

⁵¹ Δημητράκοπουλος Ἀ. Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων κα περ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ἐν Λειψία: Τύποις Μέρτζερ κα Βίττγ, 1872. Σ. 59–60.

⁵² Jugie M. *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium*. Paris, 1926. T. I; 1930. T. III.

⁵³ Skruteń J. *Apologia des Mönchspriesters Job...* P. 330.

Наостанок, серед членів Оргкомітету IV Конгресу зустрічаємо ще один, умовно «український слід», особу Михайла Попруженка⁵⁴ – на той час професора Софійського університету, члена Болгарської Академії наук, який до 1919 р. був професором Новоросійського (Одеського) університету й захистив докторську дисертацію в Харківському університеті. Утім, у цій статті ми виносимо за рамки нашого об'єкта дослідження науковців-емігрантів із теренів України, які опинилися переважно в Центрально-Східній Європі (найчастіше Болгарії, Чехословаччині та Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців – Югославії) і репрезентували на візантинознавчих конгресах державу, в яку волею обставин потрапили. Ми не будемо торкатися питання етно-політичної самоідентифікації або ж територіальної прив'язки цих осіб в доєміграційний період та під час перебування на чужині. У цій публікації орієнтуємося на вчених, які представляли українську науку, а саме офіційні українські науково-освітні осередки під час проведення перших п'ятьох візантинознавчих конгресів (1924–1936 рр.).

На окрему увагу заслуговує нотатка Й. Скрутеня щодо учасників Конгресу, особливо в світлі тих статистичних даних, що їх передає за актами конгресів М. Нистазопуло-Пелікіду й щодо яких робить уточнення П. Коханек. Авторка налічує п'ятьох дослідників, які репрезентували Польщу, П. Коханек нараховує їх четверо, вважаючи, що одного з них було пораховано М. Нистазопуло-Пелікіду двічі⁵⁵. Втім, у цю й так не вельми струнку статистику дисонанс вносить Й. Скрутень, який стверджує, що до столиці Болгарії з'їхалися «відпоручники університетів і вчених установ ... Польщі (5 м[іст]. 9 у[станов]., 11 д[елегатів].)»⁵⁶.

Із листування василіянина зрозуміло, що до офіційної статистики IV Конгресу (а отже й, можливо, інших) слід ставитися з певною долею умовності, адже крім звичайних засідань секцій, «були ще й надзвичайні, на яких свої реферати читали ті, що мали надпрограмові реферати, також ті, що спізнилися, вкінці ті, що не згодилися на час реферату, але приїхали і привезли його зі собою»⁵⁷. Власне, Й. Скрутень також вказує, що порядок проведення форуму різнився від того, як його подавали заздалегідь друковані повідомлення.

Попри зауважені незначні недоліки, потенційно можливі на масових заходах, обоє українських науковців висловлюють щире захоплення загальним духом, який панував на Софійському конгресі. І. Свенціцький писав про «атмосферу чистої науки»⁵⁸, а Й. Скрутень означив його «внутрішній зміст» у напівпоетичних нотках, як душу, що «оживляла і була пружиною всього цілотижневого життя»⁵⁹.

На думку василіянина, на Конгресі майже не було першорядних візантиністів. Прикрою для нього, наприклад, була відсутність Ш. Діля (1859–1944) – «Нестора візантійських наук»⁶⁰. Серед присутніх учасників Конгресу як «найчільніших учених візантологів» василіянин насамперед називає Александра Васильєва (1867–1953), Франца Дьольгера (1891–1968) та А. Грегуара (1881–1964). Аналогічно ці три персоналії виділяє й І. Свенціцький⁶¹.

Й. Скрутень фіксує для адресата фактичну статистику форуму: близько 120 закордонних учасників та, орієнтовно, 80–90 болгарських. Український делегат класифікував їх за офіційним і напівофіційним статусом: «відпоручники держав», «відпоручники університетів і вчених установ», «звичайні члени Конгресу». Зауважив, що окрім учених на форумі чимало «візантофілів», яких «мабуть найбільше»⁶². Є в листі й ремарка щодо присутності та виступів жінок на Конгресі. Очікувано, як представник духовенства, який пише листи репрезентанту того ж соціального прошарку, Й. Скрутень зауважив, що на форумі присутнє «поважне число духовних осіб». Василіянин всіляко наголошує, що монахи-науковці «і тут двигають на своїх раменах добру пайку всемірної науки, ... дорівнюючи завсіди крокови своїх світських товаришів, а нераз вибігаючи навіть добре наперед них»⁶³.

Василіянин докладніше в листі аналізує роботу секцій, натомість музейник спеціально знайомить читача з тією, в якій сам виступав – «Візантія і слов'янський світ». Й. Скрутень відзначив помітне зацікавлення присутніх до виступу І. Свенціцького.

⁵⁴ Preparation du Congrès. Actes du IV^e congrès international des études Byzantines, Sofia, septembre 1934 / Publ. sous la réd. de B.D. Filov. Sofia, 1935. Vol. I. P. 5.

⁵⁵ Kochanek P. Udział polaków... S. 315.

⁵⁶ Файда О. До історії становлення візантинознавства... С. 469.

⁵⁷ Там само. С. 466.

⁵⁸ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. С. 4.

⁵⁹ Файда О. До історії становлення візантинознавства... С. 467.

⁶⁰ Там само. С. 468.

⁶¹ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. Ч. 283. 22 жовтня. С. 4.

⁶² Файда О. До історії становлення візантинознавства... С. 468.

⁶³ Там само. С. 469–470.

Обидва українські делегати, попри те, що представляли формально Польщу, недовгозначно наголошували на фактичній окремішності західноукраїнської науки. Директор Національного музею принагідно зазначає, що «на конгресі про Україну переважно знають», але іронічно додає, що серед присутніх є й такі, що означають її наступним чином: «Україна це країна, що її поетом є Шевченко та героєм Тарас Бульба»⁶⁴. Щоправда, вже через речення Іларіон Семенович повертається до серйозного тону, з приємністю зауважує, що на міжнародних зборах візантиністів достатньо ознайомлені з працями М. Грушевського, виданнями НТШ, ВУАН. Також зауважив, що для доповіді про восьмий ірмос акафісту Богородиці «представника Голяндії», як зрозуміло з матеріалів Конгресу, ідеться про Льодевека Грундайса (1878–1961), «стала вихідною точкою» стаття свящ. Петра Крип'якевича (1857–1914). «Дуже мило» директорів Національного музею констатувати й «признання» на форумі наукових видань дорученої йому установи.

Іларіон Семенович, надихнувшись співаними ілюстраціями наспівів візантійської Церкви XII ст. румунського дослідника, мріяв, щоб на якомусь із майбутніх форумів «український музика-візантиніст зміг заілюструвати глибокі культурні традиції нашого церковного співу»⁶⁵.

Музейник, розвиваючи думку, виходить із тези, що «українці навіть маленької Галичини мають чимало дуже цікавого матеріалу для візантиністів»⁶⁶. Осередям концентрації цих пам'яток, наголошує І. Свенціцький, є Національний музей у Львові, передовсім його іконописні збірки. Після завершення роботи софійського Конгресу, у Львові якраз побував один із його учасників, професор університету в м. Салоніки Міхаїл Ласкаріс (1903–1965), ознайомившись зі згаданими мистецькими шедеврами. Закордонний дослідник був вражений побаченням і, як передавав директор українського музею, висловився, що саме в залах цієї споруди й слід влаштувати [якийсь із наступних] форумів візантиністів. Інший дослідник-мистецтвознавець і музейник Олександр Цігара-Самуркаш (1872–1952) із Румунії, який також вивчав збірки Національного музею, пропонував «на майбутньому конгресі в Італії [створити] окрему комісію для питань реставрації та консервації візантійської ікони, а провідний реферат поручити ... директорів Українського Національного Музею»⁶⁷.

І. Свенціцький завважив, що секція, в якій працював, включила його разом із вченими чехословацької та болгарської делегацій (в останній був згаданий емігрант із українських теренів М. Попруженко) в робочу групу. Ця спільнота отримала завдання видати корпус «Кирило-Методіївських джерел», зокрема український репрезентант мав зібрати їх у Галичині та Польщі.

Характеристика актуальних для Конгресу питань дає привід ще раз, тепер уже на сторінках «Діла», повторити низку виголошених на форумі думок про творення основ «західноукраїнської візантиністики». Звертаючись до місцевого читача, дослідник докоряє, як можна здогадатися, низці інших тогочасних церковних достойників та західноукраїнських публіцистів⁶⁸ із причини їхньої «дивної ворожості до праджерела української культури», зауважує, що «у нас стидаються чогось східного візантійського типу української культури, та стараються вмовити в людей, що вся наша культура виключно західного походження». Далі констатує, що брак інформації про зв'язки галицького Придністров'я, підкарпатського Потисся та імперії ромеїв постає саме з тієї обставини, «що замало досі звертаємо уваги на пізнання історії і культури самої Візантії»⁶⁹.

Останній змістовний блок огляду роботи Конгресу І. Свенціцьким зосереджений на ролі держави-господарки в справі облаштування заходу та історії болгарсько-українських взаємин. У цих рядках помітне захоплення українського музейника високим рівнем організації форуму, щедрістю видатків, увагою влади й Церкви. Втім, поміж рядків відчутно, як Іларіон Семенович радів із можливості заощадити (не платити конгресового внеску чи безкоштовно користатися учасникам форуму потягом), що свідчить про скромні матеріальні можливості західноукраїнських науковців. Розважаючи над історією більш ніж тисячолітніх українсько-болгарських зв'язків, І. Свенціцький вдруге акцентує, що «візантійський схід був українській культурі завсіди ближчий, ніж римський захід»⁷⁰.

⁶⁴ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. Ч. 283. 22 жовтня. С. 4.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Імовірно, докори були адресовані т. зв. «західникам», прихильникам латинізації УГКЦ – діячам на кшталт Станіславського єпископа Григорія Хомишина чи публіциста Осипа Назарука.

⁶⁹ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. Ч. 284. 23 жовтня. С. 2.

⁷⁰ Там само.

Емоційно забарвлена, дуже щира прикінцева констатація загального враження від Конгресу – «в сірі будні провінційної байдужності для праці дослідника – вривається ясний, теплий промінь сонця міжнародньої духовної співпраці»⁷¹.

Огляди обома українськими репрезентантами конгресової діяльності за обсягом і спрямованістю на аудиторію суттєво поступалися тим розлогим текстам, які виходили у вузькоспеціалізованих візантинознавчих чи близьких за науковим профілем виданнях. Так, для знавців науково-організаційної діяльності міжвоєнних конгресів, зокрема Четвертого, може здатися упущеним із-під уваги, наприклад, факт створення в рамках його діяльності «Постійного комітету» (*Comité permanent*), органу, відповідального за організацію подальших форумів⁷². Утім, ще раз слід пам'ятати адресатів дописів І. Свенціцького та Й. Скрутеня та насамперед необхідність донести загальну інформацію про важливу наукову подію.

Зміст доповіді І. Свенціцького, яка проливала світло на малознані для загалу мистецькі й рукописні скарби для візантинознавства західноукраїнського регіону, його залученість до однієї з науково-організаційних ініціатив форуму, нав'язування наукових контактів під час заходу, іншими словами, наголошена публічна активність дають підстави розглядати конгресову участь дослідника ширше, ніж лише в науковому контексті. Очевидно, Іларіон Семенович використав трибуну софійського форуму насамперед для презентації перед міжнародною науковою громадськістю української науки, намагання створити промоцію очолюваному закладу, інформування про існування окремого українського візантинознавства. Виголошені з високої трибуни акценти давали підстави сподіватися, що десятки фахівців, сотні зацікавлених, а також низка сильних світу цього, як от найвищих політиків та посадовців держав-господарок конгресів, звернуть бодай принагідну увагу на долю кількох мільйонів людей на східних кордонах Польщі (а отже, і в Румунії), культура яких є яскравим прикладом декларованої Н. Йоргою «*Byzance après Byzance*», які після пафосних заяв нещодавніх мирних конференцій про врахування інтересів різноманітних національностей позбавлені належної політичної суб'єктності. Іншими словами, розглянемо означену діяльність І. Свенціцького також крізь призму протодипломатії (культурної дипломатії).

Львівський музейник не був ані першим, ані унікальним прикладом такої діяльності, подібна активність мала місце й на Міжнародних конгресах візантиністів. Із одним таким прикладом, який не лише зафіксований, але й докладно описаний та проаналізований, виявляється доречним співвіднести участь у форумі І. Свенціцького. Ідеться про діяльність згаданого вище Ж. Пуч-і-Кадафалка, текст якого привернув увагу С. Томашівського. Науковиця Л. Малларт прослідкувала в рамках двох перших форумів імовірно криптополітичні наміри каталонського інтелектуала, і в цьому контексті – його співробітництво з Н. Йоргою.

Співпраця обох видатних людей свого часу на перший погляд могла видатися навіть дещо дивною, адже їхні націоналістичні наративи мали різні вектори спрямованості. Для каталонського архітектора його присутність на візантинознавчих форумах – це спроба репрезентувати автономістські прагнення західнороманського народу стосовно Іспанії. Натомість для румунського історика та політика палка ініціатива у творенні візантинознавчої спільноти була засобом для сприяння централізуючим тенденціям у державі, яка після Першої світової війни, через факт присутності на боці переможців, прилучила нові території, які вважала «своїми».

Ж. Пуч-і-Кадафалк виступав за створення організації, яка б мала пропагувати Каталонію закордоном. Вважав, що іспанська держава рідко делегувала представників регіону в інші країни, а місцеві науковці були б більше затребувані на міжнародних конференціях, аніж іспанські. Символічно, що на церемонії відкриття до країни-організатора представник Барселони звертався від імені Каталонії. Ж. Пуч-і-Кадафалк і Н. Йорга вдавалися до взаємних «компліментів» – перший називав румунську культуру моделлю для наслідування, другий, розбудовуючи неовізантійський культурний і політичний простір, – наголосив на ролі в ньому каталонців⁷³. Однак об'єктивна суперечність політичних інтересів Н. Йорги переоголомилася. Наприкінці 1920-х рр. прихильник культурної та академічної централізації Румунської держави уже міг звернутися до історії Іспанії, користуючись епохою Реконкісти як історичною паралеллю до експансії волохів і молдован у Трансильванію. При цьому Каталонія в текстах не виокремлювалася з політичного ландшафту усієї Іспанії. Отже, як зауважила Л. Малларт, «в обох випадках участь у Міжнарод-

⁷¹ Свенціцький І. Четвертий Міжнародний Конгрес Візантології в Софії. С. 2.

⁷² Grégoire H. Le Congrès de Sofia. *Byzantion*. 1935. Vol. X. P. 281.

⁷³ Mallart L. Protodiplomacy Across the Mediterranean... P. 6–8, 10.

них конгресах візантійських студій сприяла створенню наративів, які підтримували претензії у сфері політики, а отже, можуть вважатися формою протодипломатії»⁷⁴.

Охарактеризована діяльність директора Національного музею у Львові на четвертому з'їзді візантиністів співставна з активністю Ж. Пуч-і-Кадафалка на перших двох. Обое представляли уярмлені нації, обое дистанціювалися від офіційних «вивісок» тих держав, від яких вимушено були представниками. Ж. Пуч-і-Кадафалк і І. Свенціцький репрезентували культури національних меншин, яскраво їх рекламували крізь призму долученості до величного минулого візантійської цивілізації. Іншими словами, у зв'язку з відсутністю власної державності, а отже неможливістю діяти в офіційному статусі, вдавалися до засобів протодипломатії.

(завершення в наступному номері)

References

- Bureha, V. (2019). Profesor Kyivskoi dukhovnoi akademii Petro Kudriavtsev ta yoho rozvidka «Ukrainoznavstvo y vizantynoznavstvo» [Professor of the Kyiv theological academy Petro Kudriavtsev and his research «Ukrainian and Byzantine studies»]. Kyiv, Ukraine.
- Dobrzhanskyi, S. (2014). Nikolaie Yorha ta Bukovyna [Nicolae Jorga and Bukovyna]. Chernivtsi, Ukraine.
- Faida, O. (2012). Do istorii stanovlennia vizantynoznavstva v Zakhidnii Ukraini: sviashch. Yosafat Skruten pro Chetvertyi Kongres vizantiiskyykh studii [On the history of the formation of Byzantine studies in Western Ukraine: Fr Josaphat Skruten on the Fourth Congress of Byzantine studies]. Kharkiv, Ukraine.
- Korniichuk, V. (2014). Studynskiy Kyrylo Yosypovych. Encyclopedia. Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka [Studynskiy Kyrylo Yosypovych. Encyclopedia. I. Franko national university of Lviv]. Lviv, Ukraine.
- Kukula, S. (2003). «Ja zhyiu tut dosyt dobre» (I. Franko v Dovhopoli Halytskim – v o. I. Popelia) [«I live here quite well» (I. Franko in Halytsk Dvohopol – at Fr I. Popel)]. *Ukrainske literaturoznavstvo – Ukrainian literary studies*, 66, P. 315–319.
- Olenych, L. (Comp.). (2017). Naukove tovarystvo im. Shevchenka i Ternopilshchyna (1873–1940): Istorychno-filosofska sektsiia: diisni chleny: bibliohr. pokazhchyk [Shevchenko scientific society and Ternopilshchyna (1873–1940): Historical and philosophical section: active members: bibliographic index]. Ternopil, Ukraine.
- Reva, L. (2010). Doslidzhennia Vizantolohichnoi komisii VUAN (za arkhivamy Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho) [Research by the Byzantine commission of the VUAN (based on the archives of the Vernadsky national library of Ukraine)]. Kyiv, Ukraine.
- Telvak, Vit., Telvak, Vik. (2018). Ukrainski ta rumunski istoriky v borotbi za skhidnoievropeisku spadshchynu (M. Hrushevskiy contra Nikolaie Yorha) [Ukrainian and Romanian historians in the struggle for the Eastern European heritage (M. Hrushevsky contra Nicolae Jorga)]. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), P. 10–20. Kherson, Ukraine.
- Zaiats, O. (2016). Vizantynistychni (vizantolohichni) kongresy. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Entsyklopediia [Byzantine (Byzantological) congresses. Shevchenko scientific society. Encyclopaedia]. Lviv, Ukraine.

Файда Олег Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Fayda Oleh – candidate of historical sciences, docent of the department of history of Middle ages and Byzantine studies of I. Franko national university of Lviv (1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: oleg_faida@yahoo.com

FIRST CONGRESSES OF BYZANTINISTS AND UKRAINIAN SCIENCE (TO THE CENTENARY OF THE FIRST INTERNATIONAL CONGRESS OF BYZANTINE STUDIES)

The purpose of the work is to highlight the reception by Ukrainian researchers of the first international gatherings of specialists in the field of Byzantine studies and their participation in the mentioned congresses. The general scientific research methods as well as special historical ones, in particular, tools inherent in historical-genetic and historical-comparative methods are used in the article. Special attention is paid to the current trend in historiography to consider the international scientific gatherings of Byzantinists of the interwar period also through the prism of their use for political and representational purposes. The main novelty of the study has two dimensions. First, it was found that the First (1924) congress of Byzantine studies in Bucharest provided indirect opportunities to legalize, in particular, the annexation of lands inhabited mainly by the Ukrainian ethnic group by Romania. Secondly, a number of circumstances of unrealized for various reasons attempts of Ukrainian researchers to join the first congresses have been specified, and certain aspects of the actual participation of three domestic Byzantinists in the work of these forums have been clarified.

⁷⁴ Mallart L. Protodiplomacy Across the Mediterranean... P. 21.

Conclusions. Ukrainian Byzantinists closely followed the implementation of the idea of congress meetings, tried to get to the Belgrade forum. It was possible to fully participate in the work of the international Byzantine community in the middle of 1930s in Sofia and Rome. I. Svientsitskyi, Y. Skruten and V. Zalozetskyi testified to the diversity of their scientific interests. Also, the head of the National museum distinguished himself by his intensive activity, which can be defined in the categories of protodiplomacy. Ukrainian delegates, and even scientists who could not make it to the congresses, actively disseminated information about the forums among the Ukrainian public, popularized them, and therefore Byzantine studies as a field of humanities important for national science.

Key words: international congresses of Byzantine studies, Ukrainian Byzantine studies, protodiplomacy, Ilarion Svientsitskyi, Yosafat Skruten, Volodymyr Zalozetskyi.

Дата подання: 16 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 18 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Файда, О. Перші з'їзди візантиністів та українська наука (до сторіччя Першого Міжнародного Конгресу візантійських студій). *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 156–167. DOI: 10.58407/litopis.240518.

Цитування за стандартом APA

Fayda, O. (2024). Pershi zizdy vizantynistiv ta ukrainska nauka (do storichchia Pershoho Mizhnarodnoho Kongresu vizantiiskyykh studii) [First congresses of byzantinists and Ukrainian science (to the centenary of the First International Congress of byzantine studies)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronic-le*, 5, P. 156–167. DOI: 10.58407/litopis.240518.



Данило Задунайський



ВІД ПРАКТИКИ ДО ТЕОРІЇ: ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА 1917–1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва

DOI: 10.58407/litopis.240519

© Д. Задунайський, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5871-3658>

Мета статті полягає у вияві принципів та основних рис українського воєнного мистецтва, зафіксованих у працях В.М. Петріва. Серед **методів** дослідження активно використовувались: історичний, аналітичний, проблемно-хронологічний, індукції та дедукції. **Новизна** полягає в тому, що було проведено аналіз теоретичного доробку генерала В. Петріва в контексті того, як українські війська застосовували специфічні принципи воєнного мистецтва в часи Української революції. **Висновки.** Нами було помічено важливу роль національної військової спадщини. Генерал приділив значну увагу тому, як використовували українське воєнне мистецтво в різних військових операціях. Особливо виразно його прагнення на практиці застосувати переваги українських збройних сил для перемоги над супротивником. Подібні згадки можна помітити і в описі дій інших українських загонів. Також ми відстежили, що використання різних стратегем сприяло досягненню кращих результатів. Дуже важливо, що застосування одразу декількох прийомів відбувалося в одному бойовому зіткненні й засвідчувало високий рівень вправності й полководського хисту. Тож серед особливих принципів, які використовували українські сили в період Української революції, і які відображено в працях В. Петріва, нам вдалось виокремити такі: «гнучкість», «рішучість», «ініціативність», «завзятість», а також значна схильність до активного застосування стратегем.

Ключові слова: Всеволод Петрів, українське воєнне мистецтво, Армія УНР, Українська революція, козацтво, стратегеми, тактика, стратегія.

Період революційних подій 1917–1921 рр. в історії України був насиченим протистоянням різних політичних угруповань та сил на території нашої держави. Особливе місце в цьому процесі відводилося збройній боротьбі. Тож один із найскладніших викликів полягав саме у відсічі українськими силами ворожої навали з боку як червоного, так і білого окупаційних російських режимів.

При розгляді специфіки бойових дій пильної уваги потребує аналіз рішень, які приймали професійні військові. Тому особливо доречним видається звернення до написаних ними праць. Одним із відомих українських діячів, який займався дослідженням війни, був Всеволод Миколайович Петрів – генерал армії УНР. Важливо, що він брав безпосередню участь у боротьбі під українськими знаменами й не скорився, а продовжив свою діяльність в еміграції, перейшовши від практичної реалізації своїх знань до теоретичного осмислення війни.

Життєвий шлях Всеволода Петріва хоча й викликав зацікавлення у його сучасників, проте обмежене залучення генерала до політичного життя і більша зосередженість на науковій роботі, імовірно, стали причиною незначної кількості публікацій про нього. Однак уже в передмові до видання його «Споминів...»¹ було вміщено частину відомостей про автора. Виходили й розлогі статті, присвячені генералу². Більше увагу постаті В. Петріва було приділено вже в період Незалежності України. При цьому варто зазначити, що публікації часто мали енциклопедичний характер³. Значним доробком про осмислення життя й чину Всеволода Петріва стала однойменна праця з серії «Українські державники» автор-

¹ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів: Червона Калина, 1927. Ч. 1. С. 3–4 // *Цифрова колекція Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. URL: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/1788#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-514%2C-1%2C1655%2C898>.

² Гриневич Я. Всеволод Петрів. *Голос Комбатанта*. 1960. № 7 (13). С. 3–7.

³ Войцехівська І. Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху військового міністра УНР Всеволода Петріва. *Історико-географічні дослідження в Україні: У 16-ти ч. 2001. Ч. 5. С. 216–225*; Голубко В. Полководці Симона Петлюри. *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920* / Під ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 92–109; Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. С. 334.

ства Володимира Сергійчука⁴. Окремо виділимо книжки, до яких окрім спогадів і особистих архівних матеріалів генерала, також увійшли присвячені йому огляди⁵. Як бачимо, біографічні відомості були розглянуті досить повно.

Що стосується військової тематики періоду Української революції, то вона зацікавила багатьох вчених. Найперше виокремимо наукові дослідження армії УНР, здійснені В. Голубком, М. Литвином, Я. Тинченком, П. Ткачуком, М. Кротофілом та ін.⁶

Також є слушним знайомство з працями В. Задунайського, в яких проаналізовано застосування військових хитрощів українськими формуваннями 1917–1921 рр.⁷

Певною мірою дотичними до зазначеної проблематики є наші попередні публікації, в яких проаналізовано дослідження М. Капустянського про воєнне мистецтво українських військ у революційну добу⁸, а також роль українських військових традицій у воєнному мистецтві армії УНР в оцінках В. Петріва⁹.

Отже, дослідження власне теоретичного доробку генерала В. Петріва та аналізу його рішень впродовж революції 1917–1921 рр. нами знайдено не було. Відтак доречним видається ґрунтовніше проаналізувати зазначену проблему.

Серед книжок, написаних Всеволодом Петрівим, найбільш інформативними в контексті розгляду українського воєнного мистецтва періоду Української революції 1917–1921 рр. є його «Спомини...»¹⁰. Проте деякі відомості можна віднайти в інших працях, де автор побіжно згадував про ті події. Одразу варто наголосити, що як і будь-який твір, тим більше мемуарного характеру, спогади В. Петріва є суб'єктивним джерелом. На це почасти вказував і сам дослідник, зазначаючи, що «будемо змальовувати перебіг подій, вистерігаючи оцінок, які для учасника не можуть бути безсторонними»¹¹, а також: «Чи ж можемо ми, учасники тих великих днів, дати правдиву відповідь на усі ці болючі питання? Ні!»¹². До того ж значна частина матеріалів втрачена (вони були вилучені гетьманською вартою, подальша їхня доля невідома)¹³. Значаччо, що генерал писав свої спогади на основі доступних матеріалів, які часто не давали повної інформації про стан справ у противника, що було характерно для більшості дослідників, які опинилися в еміграції й не мали доступу до архівних матеріалів на територіях, окупованих більшовиками.

Спершу подамо інформацію про основні віхи життя В. Петріва, бо знання про формування його особистості допомагають краще проаналізувати погляди генерала, дізнатись, що могло на них вплинути.

Всеволод Миколайович Петрів народився у Києві 2 січня 1883 р. в шляхетській родині.¹⁴ Батьки Всеволода – Микола Григорович Петрів – дослужився до звання генерала інженерних військ; а мати – Олександра Олександрівна Штрольман – була донькою командира саперного батальйону, у якому служив її майбутній чоловік¹⁵. До того ж рід Всеволода Петріва мав іноземне коріння (по батьківській лінії – від учасника шведської армії Карла XII¹⁶, а по материнській – із норвезьких земель¹⁷), але на кінець XIX ст. Вернери-Петріви значною мірою асимілювалися, зберігаючи родинні традиції, бо всі обирали вій-

⁴ Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів: про життя і діяльність генерал-хорунжого Армії УНР. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 295 с.

⁵ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. 640 с.; Його ж. Військово-історичні праці. Листи. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. 628 с.

⁶ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.; іл.; Krotofil M. Siły zbrojne Ukraińskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r. – grudzień 1919 r.). Kijów: Stylos, 2011. 223 s.; Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України I пол. XX ст. Генерали і адмірالي. Львів, Харків: Сага, 2007. 244 с.; Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Монографія. Львів, 2009. 312 с.; Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. Київ: Темпора, 2009. 480 с.

⁷ Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків під час антибільшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г. Шкуро. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2019. Вип. 32. С. 121–134.

⁸ Задунайський Д. Огляд українського військового мистецтва періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр. у працях генерала М. Капустянського. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСВ, 2022. Вип. 38. С. 54–64.

⁹ Задунайський Д. Роль українських військових традицій у воєнному мистецтві армії УНР за оцінками генерала Всеволода Петріва. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2023. Вип. 24. С. 348–358.

¹⁰ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів: Червона Калина, 1927–1931. Ч. 1–4; Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. С. 237–623.

¹¹ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 1. С. 4.

¹² Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 4. С. 117.

¹³ Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. С. 380.

¹⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... С. 334.

¹⁵ Войцехівська І. Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху... С. 217.

¹⁶ Гриневич Я. Всеволод Петрів. С. 3.

¹⁷ Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів... С. 7.

ськову кар'єру¹⁸. Зрозуміло, що відповідне ставлення до військової культури не могло не позначитися не лише на виборі життєвого шляху, але й повсякденних звичках.

Шляхетське походження й непогане становище родини в тогочасному суспільстві дали змогу Всеволоду Михайловичу отримати добру освіту. Зокрема він навчався у Київському кадетському корпусі, а також у Павлівському піхотному училищі (закінчив 1902 р.) і Миколаївській академії генерального штабу (закінчив 1910 р.)¹⁹. Зазначені вище військові навчальні заклади були тоді одними з найкращих. Пізніше, ще під час I Світової війни, Всеволод Петрів дослужився до звання полковника²⁰, неодноразово був нагороджений орденами, а також Георгіївською зброєю²¹. Тому в період революційної боротьби майбутній генерал мав непогані можливості реалізувати свій потенціал і принести успіх Батьківщині.

Починаючи від створення полку ім. Костя Гордієнка й у процесі керування ним, Всеволод Петрів був учасником більшості найважливіших військово-політичних подій 1917–1918 рр., а пізніше на різних посадах продовжив свою діяльність в армії УНР. Протягом революції В. Петрів був військовим міністром (1919) і очолював Генеральний Штаб (1921), а від 1920 р. отримав звання генерал-хорунжого²². Як бачимо, його заслуги були високо оцінені діячами УНР, а боротися за незалежність та допомагати українській справі він продовжив і в еміграції.

Відповідно до біографічних відомостей, Всеволод Петрів мав гарну військову освіту, досить успішно проявив себе під час бойових дій і на військових посадах. Поєднуючи сімейні традиції та власні інтереси, він став не лише практикуючим полководцем, але й перейшов перегором до теоретичного осмислення як дій свого підрозділу, так і українського війська загалом.

Перейдемо до аналізу бойових дій, описаних у «Споминах з часів Української революції», які складаються з 4 частин і відображають період 1917–1918 рр. (від розповіді про розпад російської армії та формування українізованого полку ім. К. Гордієнка – до падіння влади гетьмана П. Скоропадського). Основну увагу в них приділено бойовому шляху вже згаданого полку, який очолював В. Петрів, і подіям, що відбувались упродовж його існування. Важливо, що специфіка та особливості ситуації, яка склалася в описаний генералом час, зумовили активну участь полку ім. К. Гордієнка у більшості важливих воєнних операцій. Тож опис багатьох воєнних дій, пов'язаних із полком, часто передбачав ширші екскурси в тогочасну ситуацію.

Під час революційної боротьби досвід Першої світової війни й загалом знання воєнної справи вже не могли застосовуватися уповні, бо зміни вплинули на дуже багато компонентів. Відповідно потрібно було шукати інших, нових (чи «добре забутих старих») підходів і принципів застосування сил і засобів. Тут значно прислужилося звернення до національної військової спадщини. Недарма генерал В. Петрів неодноразово наголошував саме на користі та важливості українських військових традицій²³.

На нашу думку, у ситуаціях нестандартних чи ризикованих людина найбільше може проявити ініціативу та власний хист, схильність до воєнного мистецтва. Спробуємо проілюструвати ці спостереження, спираючись на праці Всеволода Петріва. Наприклад, події, що сталися біля населеного пункту Пісочне, у Білорусі. Тоді, на Різдво, полк уникнув оточення та роззброєння, переправився через р. Німан і рушив лісовими стежками в напрямку УНР²⁴. Помітно одразу декілька важливих передумов успішності наведених дій. Для початку, завдяки якісній розвідці було відомо про плани ворога, що допомогло сформулювати не лише уявлення про дії противника, але й доцільні контр-заходи. Відповідно, щоб уникнути оточення, українці вирішили прориватися непомітно, скориставшись святкуванням Різдва, і для цього обрали не найбільш зручні дороги чи залізницю, а пішли навпростець через ліси, із форсуванням річки. У такий спосіб вдалося заплутати противника й ускладнити переслідування. Варто вказати на парадоксальну логіку на війні, коли, здавалося б, не найкраще рішення привело до кращого результату, ніж бої з ворогом. На цьому аспекті зокрема наголошував воєнний теоретик Е. Люттвак, який описував це у праці

¹⁸ Войцехівська І. Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху... С. 218.

¹⁹ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... С. 334.

²⁰ Гриневич Я. Всеволод Петрів. С. 3.

²¹ Голубко В. Полководці Симона Петлюри. С. 98.

²² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... С. 334–335.

²³ Сергійчук В. Своєї честі не віддав нікому. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002. С. 34.

²⁴ Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Ч. 1. С. 60–63.

«Стратегія: логіка війни та миру»²⁵. До того ж вирішувалось більш важливе завдання, яке полягало в підході й діяльності вже на території України більшими підрозділами.

Узагалі, вміння якісно уникати зіткнення з противником для збереження сил і подальшого їхнього ефективного використання, неодноразово застосовувалося українськими військами. Цікаво, що ця тактика передбачала не лише маневр, але й складну систему додаткових заходів. Частина з них становила основу бойових дій підрозділу «лавою» – тактика, яку активно застосовували і вдосконалювали українські козаки ще на поч. ХХ ст.²⁶ Опис подібних дій знаходимо в спогадах генерала, коли його загін вів бої біля річки Хорол, і хоч В. Петрів називав ті дії «комбінованим боем», але наголошував, що така тактика «...заховалась у бувшій російській кінноті, головню в козацтва».²⁷ Такий підхід засвідчував не лише обізнаність із військовою спадщиною предків – козаків, але й уміння пристосуватися до нових умов на полі битви, діяти якісніше, гнучкіше, адаптуючись протидіяти конкретному противнику. Відтак ми помічаємо одну з особливих рис українського воєнного мистецтва, що діяла як на глобальному рівні, стратегічному, так і на нижчих рівнях, зокрема тактичному.

Окремо вкажемо на принцип «гнучкості» в налагодженні стосунків із українцями, які входили до різних повстанських загонів і часто були під впливом ворожої пропаганди (переважно більшовицької). Зокрема В. Петрів наводив приклади розмови, а відтак зміни поглядів партизанів Баса²⁸ і «Червоних козаків» на Полтавщині²⁹, які посприяли переходу значної частини згаданих формувань на бік УНР. Звичайно ці дії були доповнені успіхом воєнних операцій та проведенням додаткової підготовчої й організаційної роботи.

«Гнучкість» у пристосуванні до воєнних викликів дуже активно проявлялась у здатності адаптуватись до нових реалій, використовуючи знані засоби й навички у нових обставинах. Неодноразово на перевазі українських військ порівняно з іншими арміями, зокрема австрійською та німецькою, у цьому аспекті наголошував і автор «Споминів...». Про це свідчить два яскравих випадки: нерішучі дії німецьких військ під час проведення наступу за річкою Сулою, що обмежувало ймовірність успішної кампанії; чи зволікання через очікування підтримки від інших підрозділів, що загальмувало розгром супротивника та сприяло його організованому відступу біля Полтави³⁰. Через це було згаяно можливість досягнення кращих результатів на полі бою та більших втрат у противника. Тож ще одна з важливих рис воєнного мистецтва, яку активно використовували українські сили, – рішучість, ініціативність.

Адже діючи активно, можна нав'язувати противнику умови, сприятливіші для нас, бо ворог змушений буде лише реагувати. Відтак простіше спрогнозувати його дії й застосувати додаткові механізми для досягнення перемоги. Такий підхід до справи певним чином схожий із принципами, що описував К. Клаузевіц, як прагнення досягнути позитивних цілей на війні³¹. До того ж рішучі дії можуть привести і до повної неможливості ворога чинити опір, що сприятиме швидшому досягненню перемоги.

Важливе місце (одне з ключових на війні) посідає здатність перехитрувати противника, заскочити зненацька, обдурити. Недарма ще від часів Стародавньої Греції у військово-му мистецтві дуже цінувалась така риса як «хитромудрість». Зокрема в одному з найдавніших епосів таку якість приписували Одиссею, який керував бойовими діями біля Трої та був дотичним до побудови й використання «троянського коня», а також застосовував низку інших прийомів³².

Звичайно, в українському воєнному мистецтві також часто вдавалися до хитрощів або стратегем. Про це неодноразово згадував і В. Петрів. Так, в описі звільнення Полтави зафіксовано, що українські війська обійшли підготовлені оборонні рубежі через незручну яристу місцевість і зайшли до міста з несподіваного боку³³. Тобто тут хитрість поєдналася з особливою, парадоксальною логікою війни. Також вони налякали більшовицькі підрозділи біля Селешчини – Карлівки (українці передавали хибну інформацію про значну пере-

²⁵ Luttwak E. Strategy: The logic of war and peace, revised and enlarged edition. Belknap press: An Imprint of Harvard University Press, 2002. 320. p.

²⁶ Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХІ ст. Донецьк: Норд-Прес–ДонНУ, 2006. С. 120–122.

²⁷ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 2. С. 149–150.

²⁸ Там само. С. 162–164, 168–169.

²⁹ Там само. С. 173–174.

³⁰ Там само. С. 132, 183–184.

³¹ von Clausewitz C. On War [Vom Kriege] / Ed. and trans. by Howard M. and Paret P., comm. by Brodie B. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989 [1832–1834]. P. 98.

³² Гомер. Одиссея / Пер. із старогрецької Тен Б. Харків: Фоліо, 2002. 574 с.; Гомер. Іліада / Пер. із старогрецької Тен Б.; вступ. ст. і прим. А. Білецький. Харків: Фоліо, 2006. 414 с.

³³ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 2. С. 175–179.

вагу над противником, чим змусили його відступати без бою)³⁴. Ще одним із яскравих прикладів став прорив до Криму: підрозділи під керівництвом П. Болбочана видали себе за більшовиків і прорвалися через добре захищений Сиваш (вузька і географічно складна для наступу місцевість)³⁵. Цікаво, що такі методи (військова хитрість «замилування очей») застосовували тоді й інші українські формування³⁶. Вище було перелічено особливо показові випадки значного чи навіть повного введення в оману противника, які допомогли вразити ворога. Тобто воєнні хитрощі найчастіше застосовували для ефективного використання сил і засобів, відтак досягнення результатів відбувалося з найменшими втратами. До того ж використання цих прийомів сприяло і зменшенню кількості необхідного озброєння, чи принаймні його економії.

У тогочасних умовах ведення війни українські війська часто опинялись у ситуації, коли через погане матеріально-технічне забезпечення бракувало багатьох елементів спорядження. Особливо ж не вистачало боеприпасів. Проте здатність вести відносно успішні бойові дії навіть за таких умов була притаманна українським підрозділам. Про це детально писав і Всеволод Петрів, вказавши на найбільшу нестачу набоїв під Солоницею, на р. Сула (Ромоданська операція), що, однак, не зупинило проведення й успішне завершення наступальних дій³⁷. За такої ситуації ведення боїв наражало війська на значний ризик. Проте все ґрунтувалося на доцільності проведення бойової діяльності й принципах воєнного мистецтва, що можна було б визначити як «прийнятний ризик».

Одним із найяскравіших епізодів, де знайшли вияв перелічені нами принципи, що наочно характеризували українське воєнне мистецтво революційного періоду, були бої на території Криму. Саме тоді полк ім. К. Гордієнка під керівництвом В. Петріва досить успішно діяв у повному оточенні (ворожі червоні загони більшовиків і недружньо налаштовані німецькі формування). Відтак українські підрозділи вдалися до воєнного мистецтва в дуже складних обставинах (браку боеприпасів, оточення). Незважаючи на це, вони змогли порозумітися з кримськими татарами, частина з яких приєдналася до українського загону, а також долучили підрозділ із колишніх полонених – турків³⁸. До того ж вдало провели переговори з моряками Чорноморського флоту, значна частина яких були українцями, що схвально поставилися до переходу на бік УНР³⁹. Помічаємо принцип «гнучкості». Також війська намагалися максимально скористатися ситуацією. Відтак виникли плани повного переведення боїв у гірську місцевість для кращих дій малими силами з можливістю захоплення Севастополя, флоту та подальших перемовин із німцями на сильних позиціях⁴⁰. Ще одна з важливих рис – «завзятість». Незважаючи на важкі умови ведення боїв, ризиковані плани й загальну авантюристичність місії, яку на військових поклало вище керівництво, вони намагалися виконати поставлені завдання. При цьому бійці не спасували перед труднощами, а діяли рішуче та активно, шукаючи вихід зі скрутного становища.

Виказуючи ініціативу, вдаючись до низки військових хитрощів, гнучкості й рішучості, українські війська постійно намагалися використовувати існуючі можливості, сили та засоби максимально ефективно. Також одним із характерних принципів була дієвість. Вдале застосування попередніх прийомів й уникнення чи мінімізація затримок у проведенні військових дій (фактично мова йде про зменшення «тертя» на війні, вдало описане ще К. Клаузевіцем⁴¹) сприяли швидшому досягненню результатів і створювали менше можливостей для противника перешкоджати реалізації планів наших військ.

Отже, завдяки спогадам Всеволода Петрова і його науковому доробку ми мали змогу виокремити певні важливі елементи українського воєнного мистецтва, що застосовувалося у часи Української революції. Було заважено, що генерал приділяв значну увагу національній військовій спадщині. До того ж особливо виразно помітне його прагнення на практиці застосувати переваги українських збройних сил для перемоги над супротивником і згадки про дії інших українських загонів. Також ми відстежили, що використання стратегем стосовно особливостей українських військ часто сприяло досягненню кращих результатів. Україй важливо, що застосування одразу декількох елементів відбувалося в одному бойовому зіткненні, засвідчуючи високий рівень вправності й полководського хисту. Відтак серед важливих принципів, які застосовували українські сили протягом

³⁴ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 3. С. 23–25.

³⁵ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 3. С. 72, 75.

³⁶ Задунайський В. Військові хитрощі кубанських козаків... С. 124–131; Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша). *Україна у світовому історичному просторі*: зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8–13.

³⁷ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 2. С. 121, 123, 127, 129, 131–132.

³⁸ Петрів В. Споми́ни з часів української революції (1917–1921). Ч. 3. С. 94–95, 97–98, 100–101.

³⁹ Там само. С. 99.

⁴⁰ Там само. С. 104.

⁴¹ von Clausewitz C. On War [Vom Kriege]. P. 119.

Української революції, що відобразилися в працях В. Петріва, нам вдалось виокремити такі: «гнучкість», «рішучість», «ініціативність», «завзятість», а також значна схильність до активного застосування стратегем і прагнення перехитрити противника. Однак стаття не є повним дослідженням українського воєнного мистецтва 1917–1921 рр. і його висвітлення у працях генерала Всеволода Петріва, а радше зумовлює доцільність проведення подальших наукових студій.

References

- Holubko, V. (1997). *Armii Ukrainoskoi Narodnoi Respubliki. 1917–1918: utvorennia ta borotba za derzhavu* [Army of the Ukrainian People's Republic. 1917–1918: formation and struggle for the state]. Lviv, Ukraine.
- Holubko, V. (2010). *Polkovodtsi Symona Petliury. Polshcha ta Ukraina v borotbi za nezalezhnist 1918–1920* [Simon Petliura's commanders. Poland and Ukraine in the struggle for independence in 1918–1920]. Warsaw, Poland.
- Krotofil, M. (2011). *Sily zbrojne Ukrainiskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r. – grudzień 1919 r.)* [Armed forces of the Ukrainian People's Republic (November 1918 – December 1919)]. Kyiv, Ukraine.
- Luttwak, E. (2002). *Strategy: The Logic of War and Peace, Revised and Enlarged Edition*. Cambridge (Harvard), USA.
- Lytvyn, M., Naumenko, K. (2007). *Zbroini Syly Ukrainy I pol. XX st. Heneraly i admiraly* [The Armed Forces of Ukraine in the first half of the 20th c.: Generals and admirals]. Lviv, Kharkiv, Ukraine.
- Serhiichuk, V. (2008). *Ukrainski derzhavnyky: Vsevolod Petriv: pro zhyttia i diialnist heneral-khorunzhoho Armii UNR* [Ukrainian statesmen: Vsevolod Petriv: about the life and work of the general-officer of the UNR Army]. Kyiv, Ukraine.
- Tkachuk, P. (2009). *Sukhoputni viiska Ukrainy doby revoliutsii 1917–1921 rr. Monohrafiia* [Land forces of Ukraine during the revolution of 1917–1921. Monograph]. Lviv, Ukraine.
- Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainoskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)* [Officer corps of the Army of the Ukrainian National Republic]. Kyiv, Ukraine.
- Tynchenko, Ya. (2009). *Ukrainski zbroini syly: berezen 1917 – lystopad 1918 r.* [Ukrainian armed forces: March 1917 – November 1918]. Kyiv, Ukraine.
- Voitsekhivska, I. (2001). *Heohrafiia dzherelnoi bazy do vyvchennia zhyttievoho shliakhu viiskovoho ministra UHP Vsevoloda Petriiva. Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini* [Geography of the source base for the study of the life path of the minister of military affairs of the Ukrainian National Republic Vsevolod Petriv. Historical and geographical studies in Ukraine].
- Zadunaiskyi, D. (2023). *Rol ukrainskykh viiskovykh tradytsii u voiennomu mystetstvi armii UNR za otsinkamy henerala Vsevoloda Petriiva* [The role of Ukrainian military traditions in the military art of the UPR army according to general Vsevolod Petriv]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu – Scientific notebooks of the faculty of history of Lviv university*, 24, P. 348–358.
- Zadunaiskyi, V. (2006). *Boiove mystetstvo ta viiskova spadshchyna ukrainskykh kozakiv v kintsi XIX – na poch. XXI st.* [Martial arts and military heritage of the Ukrainian Cossacks in the late 19th – the early 21st c.]. Donetsk, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2019). *Viiskovi khytroshchi kubanskykh kozakiv pid chas antybilshovytskoho povstannia u Batalpashynskomu viddili vlitku 1918 r. za spohadamy A.H. Shkuro* [Military tricks of the Kuban Cossacks during the anti-Bolshevik uprising in the Batalpashyn department in the summer of 1918 according to the memoirs of A.G. Shkuro]. *Viiskovo-naukovi visnyk – Military scientific bulletin*, 32, P. 121–134. Lviv, Ukraine.
- Zadunaiskyi, V. (2020). *Viiskova khytrist «zamylyty ochi» kozakiv-povstantsiv na Tamani ta makhnovtsiv na Katerynoslavshchyni v 1918 r. (za spohadamy M. Huloho, N. Makhna i V. Bilasha)* [Military trick to «wash the eyes» of Cossack rebels in Taman and Makhnovists in Katerynoslav region in 1918 (based on the memoirs of M. Hulohy, N. Makhno and V. Bilash)]. Mariupol, Ukraine.
- Zadunaiskyi, D. (2022). *Ohliad ukrainskoho viiskovoho mystetstva periodu Vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr. u pratsiakh henerala M. Kapustianskoho* [Review of Ukrainian military art of the period of the Liberation struggle of 1917–1921 in the works of general M. Kapustianskyi]. *Viiskovo-naukovi visnyk – Military scientific bulletin*, 38, P. 54–64. Lviv, Ukraine

Задунайський Данило Вадимович – магістр історії, аспірант кафедри історичного краєзнавства, Львівський національний університет ім. І. Франка (вул. Університетська, 1, Львів, Львівська область, Україна, 79000).

Zadunaiskyi Danylo – master of history, PhD student on the department of local history, I. Franko National university of Lviv (1 Universitetska Str., Lviv, Lviv oblast, Ukraine, 79000). E-mail: zadunayets@gmail.com

FROM PRACTICE TO THEORY: THE PRINCIPLES OF UKRAINIAN MILITARY ART OF 1917–1918 IN THE WORKS OF GENERAL VSEVOLOD PETRIV

The purpose of the article is to reveal the principles and main features of Ukrainian military art, recorded in the works of V.M. Petriv. Historical, analytical, problem-chronological, induction, and deduction methods were actively used among the research methods. The novelty lies in the fact that we conducted an analysis of the theoretical work of general V. Petriv in the context of how Ukrainian troops applied specific

principles of military art during the Ukrainian revolution. **Conclusions.** We have noticed the important role of the national military heritage. The general paid considerable attention to how Ukrainian military art was used in various military operations. His desire to apply the existing advantages of the Ukrainian armed forces in practice to defeat the enemy, was especially clearly noticed. Similar references can be seen in the description of actions of other Ukrainian units. We also observed that the use of different stratagems helped to achieve better results. It is very important that the use of several methods took place in one combat encounter and it testified to the high level of skill of the military leaders. Accordingly, among the special principles used by the Ukrainian forces during the Ukrainian revolution, and which were reflected in the works of V. Petriv, we were able to single out the following: «flexibility», «determination», «initiative», «perseverance», as well as a significant tendency to using stratagems.

Key words: Vsevolod Petriv, ukrainian military art, Army of the Ukrainian National Republic, Ukrainian revolution, Cossacks, stratagems, tactics, strategy.

Дата подання: 6 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 12 жовтня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Задунайський, Д. Від практики до теорії: принципи українського воєнного мистецтва 1917–1918 рр. у працях генерала Всеволода Петріва. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 168–174. DOI: 10.58407/litopis.240519.

Цитування за стандартом APA

Zadunaiskyi, D. (2024). Vid praktyky do teorii: pryntsyipy ukrainskoho voiennoho mystetstva 1917–1918 rr. u pratsiakh heneral Vsevoloda Petryva [From practice to theory: the principles of Ukrainian military art of 1917–1918 in the works of general Vsevolod Petriv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 168–174. DOI: 10.58407/litopis.240519.



Олександр Мазепа



ДОСЛІДЖЕННЯ ДОПОМІЖНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЖУРНАЛІ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК»

DOI: 10.58407/litopis.240520

© О. Мазепа, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1483-523X>

Мета дослідження – на основі ґрунтовного вивчення статей у журналі «Український історик» зробити спробу визначення внеску Р. Климкевича, О. Оглоблина, В. Сенютовича-Бережного у продовження традиції геральдичних і генеалогічних досліджень та їхньої популяризації за кордоном. Журнал «Український історик» був спільним виданням Українського історичного товариства та Українського генеалогічного і геральдичного товариства, у ньому була створена спеціальна рубрика, присвячена геральдиці, генеалогії та сфрагістиці, яка функціонувала протягом 1964–1973 рр.

Висновки. Оцінюючи в цілому наукове та інформативне значення журналу «Український історик» (далі – УІ), відзначаємо, що опубліковані на його сторінках статті безсумнівно представляють інтерес для сучасних дослідників і мають бути враховані в подальших дослідженнях з української геральдики та генеалогії.

Відзначимо, що вивчення наукового доробку Р. Климкевича та В. Сенютовича-Бережного стало можливим завдяки публікації їхніх праць на сторінках УІ, оскільки більшість досліджень розкидані в малотиражних періодичних виданнях діаспори. У працях Р. Климкевича, що з'явилися на сторінках УІ, є не лише систематизація та спроба розтлумачити зміст міських гербів. У них дослідник висвітлив розвиток української міської і територіальної геральдики на різних історичних етапах, зосередивши увагу на вивченні зв'язку міської символіки з територіальними знаками. О. Оглоблин зробив значний внесок у вивчення української генеалогії, оскільки опрацював та висвітлив історію нащадків старшинсько-козацьких родів Гетьманщини та дворянства Чернігово-Сіверщини XVII–XVIII ст. Аналіз творчого доробку О. Оглоблина свідчить про активне використання генеалогічного підходу, застосованого в історичних дослідженнях. Історико-генеалогічні розвідки В. Сенютовича-Бережного, що були опубліковані на сторінках УІ, були першими ґрунтовними дослідженнями, в яких на основі архівних та документальних джерел подано генеалогічні таблиці родів Виговських, Дашковичів, Гоголів, князів Острозьких і Несвіцьких. Науково-дослідницька діяльність вищезгаданих дослідників сприяла популяризації історії України та ознайомленню світової громадськості з культурно-історичною спадщиною України.

Ключові слова: герб, міська геральдика, територіальна геральдика, національно-державна символіка, генеалогія, науковий доробок, Р. Климкевич, О. Оглоблин, В. Сенютович-Бережний, журнал «Український історик», Українське генеалогічне і геральдичне товариство.

Одним із важливих джерел до вивчення діяльності українських дослідників геральдики та генеалогії в діаспорі є журнал «Український історик» (далі – УІ). Принагідно зазначимо, що на його сторінках чільне місце було відведено дослідженням допоміжних історичних дисциплін. Протягом 1964–1972 рр. була створена спеціальна рубрика, в якій публікувалися розвідки з геральдики, генеалогії та сфрагістики. Особливу увагу привертають статті Романа Климкевича з тематики міської і територіальної геральдики, статті Олександра Оглоблина та В'ячеслава Сенютовича-Бережного із царини української генеалогії.

Недостатнє висвітлення у вітчизняній історіографії доробку українських науковців з тематики української геральдики та генеалогії, що з'явилися за межами України протягом 1945–1991 рр., обумовлює потребу комплексного вивчення цієї теми.

Слід зазначити, що окремі згадки про діяльність Р. Климкевича, В. Сенютовича-Бережного зустрічаємо в монографії львівського дослідника А. Гречила «Українська територіальна геральдика». Аналізуючи здобутки українських науковців, А. Гречило справедливо зазначив, що найбільшою проблемою дослідників у діаспорі була відсутність доступу до архівних матеріалів, тому основну увагу приділено вивченню матеріалів із західних архівів і популяризації геральдики в середовищі української громади¹. Л. Сакада побіжно розглянула зміст геральдичних статей Р. Климкевича на сторінках УІ в контексті всіх пуб-

¹ Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Українське геральдичне товариство, 2010. С. 16–17.

лікацій з тематики допоміжних історичних дисциплін, не висвітливши їх значення для сучасної історичної науки².

Науково-дослідницьку діяльність О. Оглоблина в царині української генеалогії розглянуто в працях І. Верби³, Н. Лобко⁴ та О. Яся⁵. І. Верба, відзначивши внесок О. Оглоблина в розвиток української історичної науки, лише побіжно зупинився на аналізі його генеалогічних праць⁶. Н. Лобко особливу увагу звернула на інформаційний потенціал генеалогічних джерел, які опрацював О. Оглоблін. Дослідниця відзначила велику пошукову роботу вченого, що дало змогу ввести до наукового обігу раніше невідомі матеріали. Однак поза увагою дослідниці залишилися методологічні та історіософські проблеми генеалогії, над якими активно працював відомий вчений. О. Ясь проаналізував лише найбільші монографічні дослідження О. Оглоблина, окреслив коло генеалогічних зацікавлень науковця, не розглянувши його генеалогічних публікацій на сторінках періодичних видань⁸.

О. Купчинський подав коротку біографію В. Сенютовича-Бережного, окреслив напрямки його наукових зацікавлень, наголосивши на тому, що актуальним залишається аналіз науково-дослідницької діяльності та перевидання всіх праць науковця⁹.

Отже, на часі ґрунтовне вивчення наукового доробку українських дослідників геральдики та генеалогії, які жили та працювали за межами України, аналіз їхніх публікацій на сторінках різних періодичних видань. Фактично не дослідженими залишаються життя та наукова діяльність Р. Климкевича та В. Сенютовича-Бережного.

Протягом 1964–1972 рр. на сторінках УІ було опубліковано низку статей із царини допоміжних історичних дисциплін. Геральдичні дослідження представлені розвідками Р. Климкевича, в яких автор висвітлив історію міського герботворення України, звернувши увагу на особливості гербів українських земель, проаналізував національно-державну символіку. Генеалогічні праці О. Оглоблина, В. Сенютовича-Бережного та Л. Винара на сторінках УІ, в яких детально досліджувалися козацькі та гетьманські родоводи, а також окремих видатних представників української культури, свідчили, що проблеми вітчизняного родознавства перебували в центрі уваги українських дослідників у др. пол. ХХ ст.

Принагідно зазначимо, що територіальна й міська геральдика виконує функції самоідентифікації окремих регіонів, територіальних громад. Українська територіальна та міська геральдика тривалий час перебувала поза увагою дослідницьких проблем в УРСР, тому напрацювання та діяльність М. Битинського в цій ділянці активно продовжив Р. Климкевич.

Дослідження «Герби і печаті міст Підляшшя», яке вийшло в перших випусках УІ, складалося з кількох частин і було присвячене гербівництву та сфрагістиці окремих населених пунктів Полісся. Аналізуючи герби Полісся, Р. Климкевич зауважив, що вони мають вагоме значення для українського гербівництва, адже «належать до найдавніших пам'яток українського міського знаківництва не лише під оглядом самого герботворення, але й під оглядом кількості збереження печатей і документарних джерел»¹⁰. Дослідником подані детальні описи гербів міст Берестя, Білськ, Соколів, Дорогочин та ін.

У статті «Герби Підляшшя і Полісся» дослідник спробував простежити специфіку гербової символіки Полісся та Підляшшя. Р. Климкевич зазначив, що в основі гербів Підляшшя й Полісся була т. зв. «Погонь»¹¹. Дослідник проаналізував інформацію в працях польських геральдистів і виділив недостовірні відомості в таких гербовниках, як Б. Папроцького та К. Несецького¹². Загалом український геральдист висвітлив зміну гербових барв пам'яток територіальної геральдики Підляшшя та Полісся протягом XIV–XVII ст.

У статті «Герби міст Правобережжя» Р. Климкевич детально розглянув міську символіку Василькова, Городища, Звенигородки, Канева, П'ятигор, Радомишля, Сквир, Субо-

² Сакада Л. Український історик: генеза, тематика, постаті. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. С. 146–148.

³ Верба І. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. 383 с.; Його ж. Публікації Олександра Оглоблина на сторінках «Українського історика». *Український історик*. Нью-Йорк, 1993. Ч. 1–4. С. 98–102.

⁴ Лобко Н. Внесок Олександра Оглоблина у розвиток української генеалогії. *Український історик*. Київ, 2010–2011. Ч. 1–4. С. 219–229; Її ж. Генеалогічні дослідження: минуле і сучасне. *Українознавство-2002*. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. С. 99–103.

⁵ Ясь О. Генеалогічна ідея в науковій творчості і методології О. Оглоблина. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. № 4. С. 146–158.

⁶ Верба І. Публікації Олександра Оглоблина на сторінках «Українського історика». С. 100–101.

⁷ Лобко Н. Внесок Олександра Оглоблина у розвиток української генеалогії. С. 226.

⁸ Ясь О. Генеалогічна ідея в науковій творчості і методології О. Оглоблина. С. 154.

⁹ Купчинський О. В'ячеслав Сенютович-Бережний – історик, дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Матеріали до бібліографії праць. *Записки НТШ: праці Комісії допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін*. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 659–664.

¹⁰ Климкевич Р. Герби і печаті міст Підляшшя. *Український історик*. Нью-Йорк, 1964. Ч. 2–3. С. 44.

¹¹ Климкевич Р. Герби Підляшшя і Полісся. *Український історик*. Нью-Йорк, 1965. Ч. 3–4. С. 63.

¹² Там само. С. 65.

това, Умані, Черкас, Чигирин. Як зазначив дослідник, міська геральдика Правобережної України сформувалася в XVI ст. через «припізнене поширення німецького самоврядного міського права»¹³.

У більшості досліджень учений дотримувався різних підходів, при цьому ґрунтовне вивчення походження та встановлення змісту зображень, які вживало місто тривалий час, на його думку, свідчило про давню гербову традицію. Для досягнення повноцінності герба в тогочасних умовах Р. Климкевич напрацював методичні рекомендації, головна ідея яких полягала в підкресленні адміністративного та історичного статусу міст. Науковець вважав, що не варто відновлювати «старі» герби, які не придатні до використання в сучасних умовах (зокрема гербові витвори XVII–XIX ст.).

Слід зазначити, що деякі вказівки Р. Климкевича, подані у висновках досліджень, викликали критичні зауваження М. Битинського. У листі до Р. Климкевича відомий геральдист зауважив: «...я б не погодився, щоб ми наперед на майбутнє нав'язували кому-небудь свою думку – які мають бути ті чи інші міські герби, як у вас це категорично означено ... Ми тут на чужині всіх дотичних місцевих матеріалів не знаємо, в якому напрямі (за яким принципом) піде майбутнє творення наших гербів. Натомість наш обов'язок є аналізувати і попереджувати, яких гербів не повинно бути через їхні несприятливі для українства хиби»¹⁴. Незважаючи на це, більшість напрацьованих рекомендацій засвідчили виважений підхід дослідника до вирішення складних питань міського гербовництва. Зокрема Р. Климкевич рекомендував під час створення родинних гербів дотримуватися необхідного геральдичного стилю. Це було важливим, адже українська геральдика розвивалась упродовж усіх етапів: від епохи готики до модернізму.

Крім геральдичних досліджень, на сторінках УІ з'явилися генеалогічні студії О. Оглоблина та В. Сенютовича-Бережного. У цьому ж контексті варто зазначити, що заборона родознавчих досліджень в УРСР була обумовлена тим, що генеалогія насправді мала дуже актуальний соціальний підтекст: звернення до українського генеалогічного матеріалу автоматично тягло за собою активізацію наукового дослідження історії українського козацтва та української шляхти – державотворчих станів.

Одним із найдосвідченіших знавців української генеалогії був О. Оглоблін. На сторінках УІ він опублікував кілька присвячених українським діячам XVII–XIX ст. генеалогічних розвідок, які на сьогодні мають вагоме значення. Зазначимо, що генеалогія завжди посідала важливе місце в науковій роботі О. Оглоблина, оскільки в більшості своїх праць він подавав родовідні таблиці, генеалогічні розписи, складені на основі документів фондів Київського центрального архіву давніх актів та Чернігівського обласного історичного архіву. Крім того, учений послуговувався працями попередників: В. Модзалевського, О. Лазаревського, Г. Милорадовича, В. Лукомського та ін.

Особливою змістовністю відзначається студія «Проблема предків Миколи Гоголя», в якій висвітлено складність питання етнічного походження письменника. О. Оглоблін проаналізував історіографію цього питання, звернувши увагу на те, що більшість істориків та літературознавців мали відомості лише про родовід полтавських Гоголів-Яновських. Походження М. Гоголя, на думку дослідника, сягає глибин української минувшини й доходить аж до XVII ст. О. Оглоблін підтримував твердження О. Лазаревського, В. Модзалевського та В. Сенютовича-Бережного про споріднення полтавських Гоголів-Яновських з волинськими Гоголями, зокрема полковником Остапом Гоголем. Учений подав низку відомостей про життя предків М. Гоголя, зокрема про соціальний та майновий стан, посади, які обіймали, тощо. Загалом же дослідник притримувався позиції, що Гоголі-Яновські були споріднені й посвоячені з багатьма українськими козацькими родами, серед яких були навіть гетьманські (Дорошенки та Скоропадські). На думку О. Оглоблина, проблема предків Гоголя та їх вплив на суспільне життя й культуру може бути розв'язана лише на суто науковому історичному і генеалогічному ґрунті¹⁵.

О. Оглоблін зробив внесок у вивчення родоvodu українського поета Олександра Олеся. Дослідник підготував спеціальну розвідку, опубліковану на сторінках УІ. Проаналізувавши відомості з «Родословника» В. Модзалевського, науковець подав докладну генеалогічну схему роду Кандиб¹⁶.

Дослідженням проблем українського родознавства займався В. Сенютович-Бережний, який став членом Українського генеалогічного і історичного товариства (УГІТ) та Українського історичного товариства (УІТ) в 1969 р. Протягом 1968–1969 рр. вчений опубліку-

¹³ Климкевич Р. Герби міст Правобережжя. *Український історик*. Нью-Йорк, 1970. Ч. 1–3. С. 140.

¹⁴ Архів Українського історичного товариства (Архів Українського генеалогічного і геральдичного товариства). Лист М. Битинського до Р. Климкевича від 6 травня 1963 р. Арк. 2.

¹⁵ Оглоблін О. Проблема предків Миколи Гоголя. *Український історик*. Нью-Йорк, 1967. Ч. 3–4. С. 78.

¹⁶ Оглоблін О. До питання про походження О. Олеся (1878–1944). *Український історик*. Нью-Йорк, 1985. Ч. 1–4. С. 85.

вав на сторінках УІ кілька досліджень, присвячених родинним зв'язкам князів Острозьких із Несвізькими, генеалогії роду Виговських, життю та діяльності козацького ватажка О. Дашковича.

Одним зі спеціальних досліджень В. Сенютовича-Бережного є історико-родовідна розвідка «Рід і родина Виговських». Учений зазначив, що історія цього великого роду недостатньо досліджена, хоч і відомо, що він був відгалуженням роду Лучичів. На підставі широкого кола джерел автором подано генеалогічні розписи всіх відомих представників роду Виговських: Івана, Данила, Костянтина та Федора Виговських. В. Сенютович-Бережний не підтримує твердження А. Яблоновського стосовно того, що Виговські були пов'язані з Глинськими. У світлі сучасних генеалогічних досліджень Н. Яковенко та В. Кривошеї пов'язання Виговських із Глинськими навряд чи мало під собою реальний ґрунт. В. Сенютович-Бережний у цілому теж притримувався цієї позиції. Дослідник припускав, що протопластом Виговських міг бути хтось із вихідців з Орди, який прибув в Україну в часи київського князя Володимира Ольгердовича або великого князя литовського Вітовта. Родовим гербом Виговських, на думку вченого, був досить поширений у Речі Посполитій (зокрема і в Україні) герб «Абданк»¹⁷, який було доповнено за заслуги І. Виговського як гетьмана. Сучасні українські дослідники піддали сумніву цю версію. Зокрема, І. Сварник вважає, що це міг бути герб «Сирокомля», подібний до «Абданка». Дослідник і знавець української геральдики О. Однороженко вважає, що насправді герб Виговських руського походження й має вигляд поєднаних між собою літер Т і W. У цілому праця В. Сенютовича-Бережного стала першим спеціальним дослідженням генеалогії роду Виговських, адже на основі широкого кола джерел, у тому числі й архівних, було подано родовід гетьмана, висвітлено життєвий шлях його родичів, переглянуто оцінки польських дослідників.

Великий інтерес учений проявив до Волині, де були родинні гнізда багатьох князівських родин. У спеціальному дослідженні В. Сенютович-Бережний торкнувся висвітлення родинних зв'язків князів Острозьких з Несвіцькими. Науковець зазначив, що походження Несвіцьких є одним із найгостріших питань, які знала історико-генеалогічна наука про князівські роди Великого князівства Литовського. Однак про родинні зв'язки двох князівських родів стало відомо на основі багатьох згадок у гербовниках польських геральдистів. В. Сенютович-Бережний зазначив, що саме після смерті князя Семена Несвіцького та княгині Марії Ровенської їхня онука Анна-Тетяна отримала у спадок усі родинні масти, які разом із замками в Рівному, Козлині та Колодному внесла до статків князів Острозьких¹⁸.

В. Сенютович-Бережний був одним із перших дослідників, який займався вивченням генеалогії відомого військового діяча Остафія Дашковича (Дашкевича) (1455–1535). На основі документів Литовської Метрики дослідник зазначив, що Остап Дашкевич походив з давнього зем'янського роду Брацлавщини¹⁹. Детально подавши генеалогічні розписи роду Дашкевичів (на думку вченого – український князівський і козацький рід, гілка князів Глинських), учений висвітлив історію військових походів та перемог одного з найвизначніших представників цього роду. В. Сенютович-Бережний звернув увагу на те, що козацький ватажок належав до тієї гілки роду Дашкевичів, яка користувалася старовинним польським гербом «Леліва». Однак за особисті військові заслуги Остап Дашкевич отримав власний герб, що являв собою відміну родового герба «Леліва» під назвою «Дашкович» (на лазуровому полі щита золотий півмісяць рогами догори, над ним золота шестипроменева зірка, а над зіркою – срібне вістря стріли).

Автор детально зупинився на висвітленні перебування О. Дашкевича та князя К. Острозького в московському полоні²⁰. Учений детально реконструював життя та діяльність відомого ватажка козацьких загонів, відзначив його особисті якості як організатора. Відомо, що постать О. Дашкевича цікавила багатьох польських дослідників. У їхніх працях досліджується життєвий шлях та діяльність О. Дашкевича, зокрема його боротьба проти татар та організація ним оборони південних рубежів українських земель. В. Сенютович-Бережний, який був ознайомлений з доробком польських дослідників, аналізував їхні думки та твердження під час розгляду проблеми такого складного явища, як походження українського козацтва та початкових етапів його історії.

Деякими питаннями генеалогії відомих козацьких ватажків займався відомий український історик Л. Винар. Учений був одним із організаторів і активних членів УІТ та УГГТ. Дослідження Л. Винара, присвячене походженню козацького полковника Максима Кривоноса, значною мірою заторкнуло історію шотландсько-українських зв'язків. Л. Ви-

¹⁷ Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських. *Український історик*. Нью-Йорк, 1970. Ч. 1–3. С. 165.

¹⁸ Сенютович-Бережний В. Родинні зв'язки князів Несвіцьких з князями Острозькими. *Український історик*. Нью-Йорк, 1968. Ч. 1–4. С. 126.

¹⁹ Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький. *Український історик*. Нью-Йорк, 1969. Ч. 1–3. С. 119.

²⁰ Там само. С. 122.

нар зазначив, що походження Максима Кривоноса залишається дискусійним питанням з огляду на відсутність архівно-джерельної документації про рід і життя, а це, у свою чергу, привело до появи низки гіпотез в українській історіографії²¹.

Л. Винар підкреслив, що дані про походження та життя Кривоноса дуже бідні, що спричинило появу двох відмінних між собою версій про його походження: шотландської та автохтонної. Гіпотеза про шотландське походження Максима Кривоноса була вперше висловлена В. Липинським і підтримана І. Борщаком. Їхні аргументи базувалися на єдиній джерельній згадці – фразі з анонімної малодостовірної німецькомовної брошури 1649 р. Поміж тим, Л. Винар виступив проти тверджень В. Липинського та І. Борщака, які вважали відомого козацького ватажка «шотландським жовніром» та агентом протестантських держав²². Ці твердження, на думку Л. Винара, не підкріплені жодними документальними джерелами, тому не витримують критики. Наступна спроба знайти британське коріння в роді Кривоноса була зроблена Я. Токаржевським-Карашевичем, який базувався лише на родинних переказах і виводив генеалогію роду від англійського полковника Кемпбелла²³. Л. Винар зазначив, що, простудіювавши необхідні архівні джерела та генеалогію роду Кемпбеллів, не знайшов жодних свідчень, які б підтвердили здогади Токаржевського-Карашевича²⁴. Особливу увагу вчений приділив автохтонній версії походження видатного козацького ватажка, яку підтримував М. Грушевський. Крім того, Л. Винар детально проаналізував здобутки української радянської історіографії з цього питання. Деякі відомості досліднику вдалося знайти в листах Кривоноса, які «посередньо вказують на його українське походження»²⁵. Тому Л. Винар зазначив, «що він не був чужинецького походження ... Найбільш правдоподібно походив із кіл українського міщанства, або простолюття й народився на Правобережній Україні»²⁶.

Принагідно зазначимо, що більшість досліджень, які з'явилися на сторінках УІ протягом 1964–1972 рр., мали увійти до «Наукового збірника» УГГТ, який не був опублікований через фінансові труднощі. Зауважимо, що вивчення наукового доробку Р. Климкевича та В. Сенютовича-Бережного стало можливим завдяки публікації їхніх праць на сторінках УІ, оскільки більшість досліджень розкидані в малотиражних періодичних виданнях діаспори. У працях Р. Климкевича, що з'явилися на сторінках УІ, – не лише систематизація та спроба розтлумачити зміст міських гербів. У них дослідник висвітлив розвиток української міської і територіальної геральдики на різних історичних етапах, зосередивши увагу на вивченні зв'язку міської символіки з територіальними знаками. О. Оглоблин зробив значний внесок у вивчення української генеалогії, оскільки опрацював та висвітлив історію нащадків старшинсько-козацьких родів Гетьманщини та дворянства Чернігово-Сіверщини XVII–XVIII ст. Аналіз творчого доробку О. Оглоблина свідчить про активне використання генеалогічного підходу, застосованого в історичних дослідженнях. Історико-генеалогічні розвідки В. Сенютовича-Бережного, що були опубліковані на сторінках УІ, були першими ґрунтовними дослідженнями, в яких на основі архівних і документальних джерел подано генеалогічні таблиці родів Виговських, Дашковичів, Гоголів, князів Острозьких і Несвіцьких. Науково-дослідницька діяльність вищезгаданих дослідників сприяла популяризації історії України та ознайомленні світової громадськості з культурно-історичною спадщиною України.

References

- Hrechylo, A. (2010). *Ukrainska terytorialna heraldyka [Ukrainian territorial heraldry]*. Lviv, Ukraine.
- Kupchynskyi, O. (2000). Viacheslav Seniutovych-Berezhnyi – istoryk, doslidnyk dopomizhnykh (spetsialnykh) istorychnykh dystsyplin. Materialy do bibliohrafii prats [Viacheslav Senyutovych-Berezhnyi is a historian, researcher of auxiliary (special) historical disciplines. Materials for the bibliography of works]. *Zapysky NTSh: pratsi Komisii dopomizhnykh (spetsialnykh) istorychnykh dystsyplin – Notes of the Shevchenko Scientific Society: works of the Commission of auxiliary (special) historical disciplines, CCXL*, P. 659–664. Lviv, Ukraine.
- Lobko, N. (2001). *Henealohichni doslidzhennia: mynule i suchasne [Genealogical research: past and present]*. Kyiv, Ukraine.
- Lobko, N. (2010–2011). Vnesok Oleksandra Ohloblyna u rozvytok ukrainskoi henealohii [Contribution of Oleksandr Ohloblyn to the development of Ukrainian genealogy]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4, P. 219–229. Kyiv, Ukraine.

²¹ Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса. *Український історик*. Нью-Йорк, 1971. Ч. 3–4. С. 23.

²² Там само. С. 24.

²³ Там само. С. 25.

²⁴ Там само. С. 26.

²⁵ Там само. С. 28.

²⁶ Там само. С. 30.

Sakada, L. (2003). *Ukrainskyi istoryk: geneza, tematyka, postati* [Ukrainian historian: genesis, themes, figures]. Kyiv, Ukraine.

Verba, I. (1993). Publikatsii Oleksandra Ohloblyna na storinkakh «Ukrainskoho istoryka» [Publications by Oleksandr Ohloblyn on the pages of the «Ukrainian historian»]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4, P. 98–102. New York, USA.

Verba, I. (1999). Oleksandr Ohloblyn. Zhyttia i pratsia v Ukraini [Oleksandr Ohloblyn. Life and work in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Yas, O. (2000). Henealohichna idea v naukovi tvorchosti i metodolohii O. Ohloblyna [The genealogical idea in O. Ohloblyn's scholarly work and methodology]. *Spetsialni istorychni dysypliny – Special historical disciplines*, 4, P. 146–158. Kyiv, Ukraine.

Мазепа Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, Львівський національний університет природокористування (вул. Володимира Великого, 1, м. Дубляни, Львівська область, 80831, Україна).

Mazepa Oleksandr – PhD in history, Lviv national environmental university (1 Volodymyr Velykyi Str., Dubliany, Lviv oblast, 80831, Ukraine).

E-mail: o.mazepa.uhhru@gmail.com

RESEARCH OF SUPPLEMENTARY HISTORICAL DISCIPLINES IN THE JOURNAL «UKRAINIAN HISTORIAN»

The purpose of the article, based on a thorough study of the articles in the journal «Ukrainian historian», is to attempt to determine the contribution of R. Klymkevych, O. Ogloblyn, V. Senyutovych-Berezhnyi to the continuation of the tradition of heraldic and genealogical research and their popularisation abroad. The journal «Ukrainian Historian» was a joint publication of the Ukrainian historical society and the Ukrainian genealogical and heraldic society, and it had a special section devoted to heraldry, genealogy, and sfragistics, which functioned during 1964–1973.

Conclusions. Assessing the overall scientific and informative value of the journal «Ukrainian historian» (hereinafter – UH), we note that articles published on its pages are undoubtedly of interest to modern researchers and should be taken into account in further research on Ukrainian heraldry and genealogy.

It should be noted that the study of the scientific work of R. Klymkevych and V. Senyutovych-Berezhnyi became possible thanks to the publication of their works in the UH, since most of the research is scattered in small-circulation periodicals of the diaspora. The works by R. Klymkevych, which appeared on the pages of UH, contain not only a systematisation and an attempt to explain the meaning of city coats of arms. In them, the researcher highlighted the development of Ukrainian city and territorial heraldry at different historical stages, focusing on the study of the relationship between city symbols and territorial signs. O. Ogloblyn made a significant contribution to the study of Ukrainian genealogy, as he worked out and highlighted the history of the descendants of the Hetmanate's senior Cossack families and the nobility of the Chernihiv-Siverschyna of the 17th–18th c. Historical and genealogical research by V. Senyutovych-Berezhnyi, published on the pages of UH, was the first thorough research that presented genealogical tables of the Vyhovsky, Dashkovych, Gogol, Ostroh and Nesvitsky families based on archival and documentary sources. The research activities of the above-mentioned researchers contributed to the popularisation of the history of Ukraine and familiarisation of the world community with the cultural and historical heritage of Ukraine.

Key words: emblem, city heraldry, territorial heraldry, national and state symbols, genealogy, scientific achievements, R. Klymkevych, O. Ogloblyn, V. Senyutovych-Berezhnyi, «Ukrainian historian» magazine, Ukrainian genealogical and heraldic society.

Дата подання: 30 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 16 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мазепа, О. Дослідження допоміжних історичних дисциплін у журналі «Український історик». *Сіверянський літопис*. 2024. № 5 С. 175–180. DOI: 10.58407/litopis.240520.

Цитування за стандартом APA

Mazepa, O. (2024). Doslidzhennia dopomizhnykh istorychnykh dysyplin u zhurnali «Ukrainskyi istoryk» [Research of supplementary historical disciplines in the journal «Ukrainian historian»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 175–180. DOI: 10.58407/litopis.240520.



ПОЛУДЕНЬ ВІКУ СЕРГІЯ ЗОЗУЛІ



Історик і пам'яткознавець Сергій Юрійович Зозуля народився 8 вересня 1974 р. у Ніжині. Корінний ніжинець у сьомому поколінні – по батьковій лінії з козаків, по материній – із міщан. Навчався у найстарішій Ніжинській середній школі № 2, котра успадкувала кращі традиції Ніжинського повітового народного училища, заснованого 1789 р. Після закінчення школи працював слюсарем на заводі «Ніжинсільмаш», а в 1993 р. вступив на історико-філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, статус і структура якого надалі неодноразово зазнавали змін. Відтак, у 1999 р. закінчив вже історико-правознавчий факультет Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В. Гоголя й отримав диплом магістра педагогічної освіти і кваліфікацію викладача

історії та народознавства. Деякий час працював у своїй alma mater на посаді викладача-стажиста кафедри історії України, а в 2000 р. вступив до аспірантури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Водночас почав працювати за сумісництвом, а згодом за основним місцем роботи на посаді старшого наукового співробітника, а також наукового редактора Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, виконував обов'язки вченого секретаря відділу історичного пам'яткознавства. Протягом 2017–2020 рр. за сумісництвом працював науковим співробітником Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині. Після ліквідації в лютому 2020 р. Центру пам'яткознавства, С.Ю. Зозуля повернувся до Ніжина й почав працювати спершу науковим співробітником, а згодом був призначений завідувачем відділу «Музей історії Ніжина» Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського.

Ще на студентській лаві С.Ю. Зозуля започаткував наукові дослідження з історії Ніжина, Ніжинської вищої школи й української історіографії. Його магістерська робота була присвячена орієнтальним (кримознавчим) сюжетам у науковій спадщині професора Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька М.М. Бережкова. У відповідності до наукових уподобань дослідника було визначено тему кандидатської дисертації – «Діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)», яка виконувалася під керівництвом доктора історичних наук, проф. І.В. Верби.

До кола наукових інтересів С.Ю. Зозулі згодом увійшли проблеми вивчення, охорони та збереження історико-культурної спадщини Північного Лівобережжя України, зокрема Ніжина, а також історичної некрополістики як окремого напрямку вітчизняного пам'яткознавства. Загалом, науковий доробок С.Ю. Зозулі складається з майже 200 праць (у т. ч. 2 одноосібних і 3 колективних монографій), а також із понад 50 науково-популярних і публіцистичних статей у друкованих засобах масової інформації.

С.Ю. Зозуля повсякчас активно займався науково-організаторською роботою. Він входив до складу організаційних комітетів багатьох наукових конференцій, семінарів, круглих столів тощо: Міжнародних Спаських наукових читань (Ніжин), Зарембівських читань (Київ), Батуринських читань (Батурин), Конотопських читань (Конотоп), наукових конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ), «Сіверщина в історії України» (Глухів). С.Ю. Зозуля перебував у складі редакційних колегій низки наукових періодичних (у т. ч. фахових) і продовжуваних видань: «Праці Центру пам'яткознавства», «Зарембівські читання», «Сіверщина в історії України», «Чернігівські старожитності», «Батуринська старовина», «Конотопські читання». Він був одним із фундаторів, відповідальним секретарем редакційної колегії, згодом – головним редактором збірника науко-

вих праць «Ніжинська старовина», а також науково-просвітницької газети «Ніжинські старожитності». Загалом із «легкої руки» С.Ю. Зозулі побачили світ майже 300 наукових і науково-популярних праць – монографій, збірників наукових праць, матеріалів наукових, науково-практичних конференцій тощо.

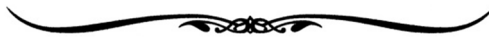
Ще під час навчання в школі й університеті С.Ю. Зозуля почав брати участь у громадсько-політичному житті. У 1996–2000 рр. очолював Ніжинську міську та Чернігівську обласну організації Української Студентської Спілки; також перебував у лавах політичної партії «Народний рух України», від якої балотувався в депутати на місцевих виборах у 1998 р. і на парламентських виборах у 2002 р.

Громадська робота С.Ю. Зозулі також безпосередньо пов'язана з його колом наукових і професійних інтересів. Упродовж багатьох років він був членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, входив до складу керівних органів цієї громадської організації – Ради Товариства, а також Правління Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; брав участь у роботі Національної спілки краєзнавців України. С.Ю. Зозуля був одним із засновників і керівником Північно-Східного регіонального відділення Центру пам'яткознавства, членом консультативних і дорадчих структур при органах місцевого самоврядування Ніжина. Протягом 2014–2020 рр. – радник Ніжинського міського голови з питань охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини і туризму. Брав участь в організації та проведенні щорічних фестивалів «Його Величність, Ніжинський огірок!», а також фестивалів народних промислів і етнокультури «СіверЕтноФест» у Глухові. С.Ю. Зозуля відіграв важливу роль у процесі присвоєння Ніжинському краєзнавчому музею імені земляка-ніжинця, видатного вченого, історика, нумізмата, мистецтвознавця й музейника І.Г. Спаського.

За вагомі здобутки у професійній та громадській діяльності С.Ю. Зозуля був відзначений подяками і грамотами Ніжинського міського голови, виконавчого комітету Ніжинської міської ради, управління культури і туризму Ніжинської міської ради, подякою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також Почесною грамотою Чернігівської обласної державної адміністрації, подякою Народного депутата України та цінним подарунком голови Верховної Ради України.

Свій полудень віку історик і пам'яткознавець С.Ю. Зозуля зустрічає у розквіті творчих сил, сповнений задумів, планів і проєктів, реалізація яких дозволить збагатити наші уявлення про минуле й сьогодення Чернігово-Сіверщини.

Олександр Коваленко



ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ ПАВЛОВИЧА СТАНКЕВИЧА (1954–2021) – УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАГОГА, ТАЛАНОВИТОГО КРАЄЗНАВЦЯ



Цьогоріч у жовтні Григорію Павловичу мало би виповнитися 70 років, проте його життєвий шлях обірвався через хворобу. Він народився 28 жовтня 1954 р. в селищі Радуль тодішнього Любецького району Чернігівської області УРСР. Закінчив Радульську середню загальноосвітню школу. Із 1975 по 1979 рр. навчався в Київському педагогічному інституті імені О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова).

Понад десять років Г.П. Станкевич присвятив викладацькій діяльності в Радульській середній загальноосвітній школі, зокрема, працював учителем історії, завучем та директором школи.

У 1998 р. переїхав до м. Суми, де з 1 вересня працював викладачем гуманітарних дисциплін вищої категорії, викладачем-методистом в Коледжі Сумського національного аграрного університету. Серед колег користувався беззаперечним авторитетом і повагою, згодом обіймав посаду заступника директора Коледжу з навчальної роботи.

Багато років Григорій Павлович увесь вільний від роботи час приділяв історико-краєзнавчим пошукам. Основним напрямком його наукової діяльності були дослідження з історії старообрядництва на Чернігівщині, зокрема в слободі Радуль та посаді Добрянк. Із 1985 р. ним на цю тему написані та опубліковані в різних періодичних виданнях близько 20 наукових праць і статей, зокрема в «Сіверянському літописі» (№ 6, 2002) побачила світ його стаття «Чернігівські старообрядницькі слободи (сmt Добрянк і Радуль Ріпкинського району) за матеріалами перепису 1729 року».

Окрім того, наш земляк-краєзнавець видав російською мовою три невеликі книжки з історії Радуля:

- Радульская летопись. Хроника событий истории Радуля. XVII век – 1917 г. Сумы, 2004. 50 с.;
- С древлеправославной верой, надеждой и любовью: краткий очерк по истории Радуля. Сумы: Корпункт, 2009. 58 с.;
- Raduliana. Указатель документов, материалов и публикаций по истории Радуля. Сумы, 2015. 98 с.

У покажчику Григорієм Станкевичем здійснено спробу узагальнити всі наявні на 2015 р. джерела, зокрема на електронних носіях, у яких є хоча б згадка про Радуль або радульців, та донести цю інформацію до відома всіх охочих вивчати історію Радуля за першоджерелами. У цій роботі наведені, зокрема, 173 архівних джерела та рукописів, 1061 друковане джерело, 30 картографічних.

У 2006 р. Добрянський селищний голова, краєзнавець Олександр Алгінін, далекі родичі якого довгий час мешкали в слободі Радуль, видав книгу «Корни: очерки по истории русских старообрядческих слобод Добрянки и Радуля». У книзі розміщені статті про історію Радуля, які підготував Г. Станкевич, зокрема: «Старообрядцы в нашем крае», «Черниговские старообрядческие слободы (Добрянка и Радуль): по материалам переписи 1729 года»; «Радуль. Краткий очерк истории (конец XVII века – 1917 год)».

Продовжуючи співпрацювати зі Г. Станкевичем, О. Алгінін в іншій книзі «Сад Памяти: очерки из истории Добрянки», яка вийшла друком 2013 р., знову розмістив його статтю – «Новый источник по истории Стародубско-Черниговских старообрядческих слобод», – де ідеться, в основному, про посад Добрянку, зокрема оприлюднено рукопис другої половини XIX ст. «Описание посада Добрянки, Городницкого уезда Черниговской губернии».

У листопаді 2007 та 2014 рр. Григорій Павлович брав участь у VIII та XI міжнародних науково-практичних конференціях «Старообрядчество: история, культура, современность», що проходили в Москві. На конференціях він виступав із доповідями, відповідно: «Из истории Покровского единоверческого прихода слободы Радуль Черниговской губернии в XIX в.» та «Старообрядцы на Северо-Востоке Украины (Сумская область)».

Помер Г.П. Станкевич 3 січня 2021 р., похований на цивільному кладовищі в своєму улюбленому Радулі.

Пам'ять про цю непересічну особистість, талановитого краєзнавця залишиться назавжди в серцях односельців та багатьох його земляків, а також серед дослідників історії Чернігівщини.

Олександр Асадчев, Віталій Шуміло



«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 29.10.2024 р. Формат 70x108¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 10,70. Обл.-вид. арк. 19,39. Тираж 100 прим. Зам. 05/СЛ-05.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com